МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ОНИПЧЕНКО ОКСАНА ІГОРІВНА

УДК 316.614.032-053.4/6:613.88 ”19/20”(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

СТАТЕВОРОЛЬОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В УКРАЇНІ (ХХ СТОЛІТТЯ)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
13.00.05 – соціальна педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ О. І. Онипченко

Науковий консультант – **Харченко Сергій Якович**, доктор педагогічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України

Харків – 2020

АНОТАЦІЯ

Онипченко О. І. Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальностями 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки, 13.00.05 – соціальна педагогіка. Державний навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет», Слов'янськ, 2020 р.

У дисертації цілісно й системно розкрито ґенезу теоретичних ідей та науково визначено етапи статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні (ХХ століття) як складного соціально-педагогічного феномену задля репрезентації в сучасному науково-педагогічному дискурсі. З'ясовано передумови розвитку статеворольової соціалізації дітей та підлітків у вітчизняній педагогічній думці протягом ХХ століття. Проаналізовано політичні, економічні та соціально-освітні чинники становлення статеворольової соціалізації у ХХ столітті. Вивчено фундаментальні соціально-педагогічні ідеї, завдання, зміст, підходи й тенденції статеворольової соціалізації дітей та підлітків в обраних хронологічних межах дослідження. Обґрунтовано етапи актуалізації статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні на основі ретроспективного аналізу джерельної бази (І етап – 1900 – 1916 рр. – розроблення наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у період педагогічного просвітництва; ІІ етап – 1917 – 1936 рр. – експериментування й новаторства радянського періоду; ІІІ етап – 1940 – 1980 рр. – надбання радянської системи освіти; ІV етап – 90-ті рр. ХХ ст. – тенденції розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації).

Концептуальні засади дослідження. Ідея дослідження ґрунтується на висвітленні теоретичних здобутків та набутого практичного досвіду вітчизняних учених-педагогів, освітян-практиків, психологів, лікарів, громадських діячів, які порушували проблеми статеворольової соціалізації, та складається з трьох основних концептів.

Методологічний концепт поєднав взаємодію всіх підходів до розв'язання проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні у визначених хронологічних межах (XX століття): *системний підхід* – дозволяє розглядати статеворольову соціалізацію як цілісне утворення, котре має структурні, функціональні й генетичні зв'язки; *антропологічний* – вимагає обов'язкового врахування знань із інших людинознавчих наук при вивченні питань статеворольової соціалізації в соціально-педагогічній науці; *цивілізаційний* – передбачає розгляд процесу статеворольової соціалізації через статеву просвіту, статеве виховання в контексті провідних педагогічних традицій європейської та світових цивілізацій із урахуванням цивілізаційних особливостей вітчизняного простору; *аксіологічний* – спрямований на реалізацію завдань гуманізації питань статеворольової соціалізації в суспільстві; інтеграцію особистісних і суспільних цінностей, засвоєння соціальних норм і моделей поведінки особистості; *особистісно-діяльнісний* – передбачає таку організацію діяльності об'єкта, за якої він усвідомлює себе як особистість, виявляє й розкриває свої можливості, творчі здібності та виступає активним учасником різних видів діяльності; *етнопедагогічний* – вимагає обов'язкового врахування при вивченні питань статеворольової соціалізації впливу етнічних особливостей об'єктів вивчення; *гендерний* – дозволяє враховувати специфіку гендерної соціалізації дітей та підлітків, диференціацію соціальних функцій та ролей за ознакою статі; *культурологічний* – спрямований на статеве виховання, статеворольову соціалізацію особистості як шляхом засвоєння нею вже наявних у суспільстві цінностей культури, так і через створення нових; *соціокультурний* – слугує цілям пізнання процесу статеворольової соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти, статевої моралі, шлюбно-сімейних відносин у контексті наявних соціальних умов соціокультурних факторів, які впливають на нього; *наративний* – презентує власне розуміння досліджуваного педагогічного феномену; *міжгалузевий* – сприяє комплексному вивченню психології, медицини, соціології, педагогіки та інших галузей наукового знання

проблеми статеворольової соціалізації; *герменевничний* – надає змогу ретельно й об'єктивно опрацювати джерельну базу дослідження; *парадигмальний* – дозволяє дати об'єктивну оцінку історії становлення та розвитку процесу статеворольової соціалізації з позицій представників різних наукових підходів (релігійного, медичного, психологічного, антропологічного, педагогічного).

Теоретичний концепт визначив комплексну систему знань із філософії, психології, медицини, педагогіки, педології, соціології, фамілістики, що покладено в основу дослідження з метою її історичного репрезентування в сучасному науково-педагогічному дискурсі України. У межах цього концепту здійснено структурно-логічне відображення змісту історико-педагогічних та наукових джерел, що засвідчують стан історичних подій, явищ, феноменів та процесів. Теоретичний концепт допоміг обґрунтувати статеворольову соціалізацію дітей та підлітків як науковий феномен, що розвивався на стику різних галузей знань, суспільних та освітніх явищ досліджуваного хронологічного періоду.

Технологічний концепт передбачив творче використання прогресивних надбань із теорії та практики статеворольової соціалізації минулого століття в сучасному освітньому процесі, зокрема щодо визначення змісту підготовки фахівців із педагогіки, соціальної педагогіки та соціальної роботи, щодо укладання навчально-методичного забезпечення, проведення навчальних занять, організації соціально-педагогічної практики тощо.

Провідною ідеєю дослідження є те, що в сучасному процесі статеворольової соціалізації чільне місце належить історичному, етнопедагогічному минулому, його повноцінним репрезентаціям у статеворольовій соціалізації дітей та підлітків, здатності модифікуватися, бути суголосним до сучасних тенденцій та процесів, що відбуваються в статевому вихованні.

В основу дослідження покладено власну обґрунтовану періодизацію становлення вітчизняної теорії й практики статеворольової соціалізації дітей

та підлітків у контексті суспільно-політичних, економічних, ідеологічних і соціально-педагогічних детермінантів в Україні протягом ХХ ст.

Система методів дослідження містить: *загальнонаукові* – аналітичний, історико-зіставний, ретроспективний, історико-генетичний та порівняльний аналіз психолого-педагогічної, медичної, педагогічної та художньо-публіцистичної літератури (для вивчення процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків у динаміці етапів розвитку); проблемно-цільовий аналіз матеріалів періодичної преси, нормативно-законодавчих актів, результатів досліджень антропологічних наук (із метою визначення етапів дослідження питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків і виявлення її стратегічної спрямованості у вітчизняному просторі протягом всього ХХ століття на кожному з обґрунтованих етапів); *методи конкретно-пошукового характеру* – історико-генетичний (для простеження історіографічного аспекту трансформації соціально-педагогічних основ теорії та практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків і їх висвітлення в науково-педагогічній літературі), парадигмальний (для історіографічного висвітлення внутрішньої логіки процесу розвитку історії питання статеворольової соціалізації на її різних етапах та відстеження взаємодії різних парадигм як механізмів зміни головної парадигми статеворольової соціалізації в конкретних історичних умовах), персоналістично-біографічний (для аналізу педагогічної, психологічної, медичної, публіцистичної літератури, спогадів, епістолярної спадщини, що присвячена персоналіям, завдяки працям яких було визначено провідні напрями у вітчизняній історії питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків).

Аналіз такого історико-педагогічного явища як статеворольова соціалізація дітей та підлітків засвідчує низку взаємозалежних за історичною хронологією етапів. Обґрунтування цих етапів передбачало пояснення певних чинників, що мали свій вплив на розвиток вітчизняної концепції статеворольової соціалізації протягом означеного історичного періоду. Тому використання основ методології дослідження забезпечило здійснення

поглибленого аналізу сутності досліджуваного феномену, вивчення гносеологічних, ідеологічних, психологічних, медико-психологічних, соціально-психологічних та інших факторів розвитку вітчизняного досвіду статеворольової соціалізації дітей та підлітків.

Мета дослідження полягає в аналізі змісту, завдань, складових статеворольової соціалізації дітей та підлітків, яка тривала протягом ХХ століття в Україні, як складного соціально-педагогічного явища задля обґрунтування цілісного історико-педагогічного поля і створення цілісної системи статеворольової соціалізації дітей та підлітків у науково-педагогічному дискурсі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період ХХ століття. *Нижня хронологічна межа* визначається тим, що саме на початок ХХ століття припадає інтенсивне обговорення й наукове висвітлення питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків через статеву просвіту та статеве виховання учнів в Україні; у цей період визначалися мета, зміст, складові статеворольової соціалізації дітей та підлітків і роль у цьому процесі педагогів, лікарів, освітян, сім'ї, школи, громадськості, педагогічної преси.

Верхня хронологічна межа дослідження визначена 90-ми рр. ХХ ст., що пояснюється соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбулися в українській державі в 90-ті рр. ХХ ст., необхідністю переосмислення накопиченої теорії та практики вирішення проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків, визначення нових тенденцій.

Наукова новизна одержаних результатів. Цілісно й системно *розкрито* ґенезу вітчизняної теорії та практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевого виховання, статевої просвіти протягом ХХ століття; з'ясовано передумови її становлення та розвитку протягом ХХ століття у вітчизняній педагогічній теорії та практиці: І-й (1900–1916 рр. ХХ ст.) – етап розроблення наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі в період педагогічного просвітництва; ІІ-й (1917–1936 рр. ХХ ст.) – етап експериментування й

новаторства в питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду; ІІІ-й (1940–1980-ті рр. ХХ ст.) – етап надбання досвіду радянською системою освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків; ІV-й (90-ті роки ХХ століття) – етап розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в умовах нових світових тенденцій; *розкрито ключові напрями* етапу розроблення наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі в період педагогічного просвітництва (1900–1916 рр. ХХ ст.): а) дослідження соціальних рухів, настроїв, процесів, які визначали напрям розвитку педагогічних поглядів; б) формування підходів до статевої просвіти та статевого виховання дітей та підлітків: релігійно-християнського, медичного, психологічного, антропологічного, педагогічного; в) з'ясування причин статевих девіації дітей та підлітків і засобів їх профілактики; *визначено зміст етапів* експериментування й новаторства статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. ХХ ст.): а) ключові напрями реформування ідеології радянської влади в контексті нової комуністичної ідеології, які вплинули на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків; б) вирішення питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків через новий напрям розвитку педагогіки – педології; в) указано заходи, які позитивно позначалися на вирішенні проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків; г) пріоритетні напрями статеворольової соціалізації безпритульних вихованців /вихованок у спадщині А. Макаренка; *проаналізовано* надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків (1940–1980-ті рр. ХХ ст.): морально-етичний аспект взаємин між хлопцями та дівчатами, формування культури статеворольової поведінки; розвиток медико-психологічних аспектів статеворольової соціалізації дітей та підлітків (гігієна, фізіологія); підготовка дітей та підлітків до сімейного життя в контексті фамілістики; *охарактеризовано тенденції* розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті роки ХХ століття: співвіднесення впливу

біологічного та соціального чинників сексуальності в розвитку статевої свідомості дітей та підлітків у процесі статеворольової соціалізації; статеворольова соціалізація дітей та підлітків як фактор успішного виконання подружніх ролей, стабільності інституту сім'ї та шлюбу.

Уточнено зміст понять: «соціалізація», «статева просвіта», «статеве виховання», «статеворольова соціалізація», «стать», «маскулінність», «фемінність», «андрогінність», «статеворольова поведінка», «статева ідентичність», «статева роль», «статеворольові стереотипи»; з'ясовано внесок вітчизняних і зарубіжних педагогів у розвиток теорії та практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні протягом XX століття.

Практичне значення дослідження. Фактичний матеріал, теоретичні положення й висновки дослідження можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти та закладів вищої освіти; під час розроблення та вдосконалення змісту навчальних дисциплін «Історія педагогіки», «Історія та теорія соціальної роботи та виховання», «Соціальна педагогіка», «Соціальна робота» та ін.; при укладанні підручників, навчально-методичних посібників, програм курсів за вибором; у системах підвищення кваліфікації педагогів, працівників соціальної сфери та післядипломної освіти.

Здобуті результати дослідження можуть ураховуватися при підготовці наукових доповідей, повідомлень, виступів на наукових конференціях та семінарах, під час практики, для організації науково-дослідної роботи студентів, магістрантів, аспірантів, докторантів. Виявлена теоретико-мотодологічна база статеворольової соціалізації дітей та підлітків є підґрунтям досліджень із історії педагогіки, історії соціальної роботи, психології, соціології, філософії, медицини. Представлений у дисертації матеріал кількісно і якісно збагачує форми, методи, прийоми та засоби статеворольової соціалізації дітей та підлітків.

Ключові слова: статеве виховання, статева просвіта, статеворольова соціалізація дітей та підлітків, підготовка до сімейного життя, статеві ролі, інститут шлюбу та сім'ї.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Онипченко О. І. Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття) : монографія. Харків : ФОП Панова А. М., 2020. 544 с.

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Онипченко О. І. Виховання статевої чистоти та стриманості у педагогічній спадщині Г. Ващенка. *Наукові записки. Психолого-педагогічні науки* / за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко. Ніжин : НДУ, 2014. № 4. С. 199–205.

3. Онипченко О. І. Національні традиції українського народу у родинному та статевому вихованні молоді в педагогічній публіцистиці Г. Ващенка. *Педагогіка і психологія :* зб. наук. праць / за заг. ред.: академіка І. Ф. Прокопенка, проф. С. Т. Золотухіної. Харків. 2015. Вип. 48. С. 223–232.

4. Онипченко О. І. Питання статеворольової соціалізації молоді через становлення інституту шлюбу та сім'ї у радянському суспільно-політичному дискурсі 1920-х років. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. Хмельницький. 2017. № 13. С. 58–63.

5. Онипченко О. І. Програми по підготовці дітей та підлітків до сімейного життя: минуле та сьогодення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах:* **з**б. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко та ін. Запоріжжя, 2017. Вип. 56-57 (109-110). С. 20–27.

6. Онипченко О. І. Спільне навчання хлопців та дівчат як фактор статевого виховання дітей та підлітків (початок ХХ століття). *Збірник*

наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». Хмельницький, 2017. № 14.С. 93–97.

7. Онипченко О. І. Статеві девіації серед дітей і підлітків та засоби їх профілактики (кінець XIX – початок XX сторіччя). *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон, 2017. № 79. С. 211–216.

8. Онипченко О. І. Аналіз західноєвропейської літератури стосовно статевого виховання дітей та підлітків на межі XIX-XX століть. *Педагогіка формування творчої особистості у вищий і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя, 2017. Вип. 54 (107). С. 40–47.

9. Онипченко О. І. Формування наукових підходів у вирішенні питання статеворольової соціалізації дітей і підлітків (початок XX століття). *Вісник Луганського національного університету. Педагогічні науки*. Луганськ, 2017. № 8 (313). С. 237–243.

10. Онипченко О. І. Відповідальне батьківство та репродуктивне здоров'я підлітків як складові статевого виховання. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки.* Бердянськ, 2018. Вип. 3. С. 45–55.

11. Онипченко О. І. Жіночий рух, побут, трансформація інституту шлюбу і сім'ї, та пронаталістська політика держави (20-30-ті рр. XX століття). *Вісник Луганського національного університету. Педагогічні науки*. Луганськ, 2018. № 1 (315). Ч. ІІ. С. 151–157.

12. Онипченко О. І. Медико-психологічний аспект статеворольової соціалізації дітей та підлітків (60-90-ті роки XX століття) *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон, 2018, Т. 3. С. 35–39.

13. Онипченко О. І. Роль батьків у процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків у педагогічних дискусіях на початку XX століття. *Наукові записки кафедри педагогіки ХНУ*. Харків, 2018. Вип. 42. С. 125–132.

14. Онипченко О. І. Політико-ідеологічна складова процесу статеворольової соціалізації молоді через реформування побуту, інституту шлюбу та сім'ї в 20-30-х роках XX сторіччя. *Вісник Черкаського університету. Педагогічні науки.* Черкаси, 2018. Вип. 1. С. 75–81.

15. Онипченко О. І. Соціокультурний аспект статево рольової соціалізації дітей та підлітків в Україні кінця XIX – початку XX століття. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки».* Черкаси, 2017. Вип. 3. С. 88–95.

16. Онипченко О. І. Фамілістика та підготовка дітей і підлітків до сімейного життя у вітчизняній педагогічній думці (60-80-ті роки XX століття). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки*. Бердянськ, 2018. Вип. 1. С. 32–39

17. Онипченко О. І. Формування культури статеворольової поведінки у шкільній та позашкільній роботі в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки кафедри педагогіки ХНУ*. Харків, 2019. Вип. 4. С. 178–188.

18. Онипченко О.І. Стабільність інституту сім'ї як пріоритетний напрям статеворольової соціалізації дітей та підлітків. *Збірник наукових праць національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького*. Серія : Педагогічні науки. Том 21 № 2 (2020). С. 165–183.

Статті в періодичних виданнях зарубіжних країн та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

19. Онипченко О. І. Conceptual foundations of sexual education of children and teenagers as preparation for family life (60s-90s of the 20th century). *Modern Science*. Moderni veda. Praha. Ceska Republika, 2018. No 7. P. 37–43.

20. Онипченко О. І. Сексизм, статеворольові та гендерні стереотипи в рекламі та їх вплив на дітей та підлітків. Vydala: Prešovská univerzita v Prešove, 2019 Vydanie: prvé Publikácia bola vydaná elektronicky v C.453-460

Digitálnej knižnici UK PU: http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova13

21. Онипченко О. І. Релігійно-моральний підхід у статевому вихованні дітей та підлітків (початок XX століття). *Scientific Papers «Social Work And Education».* Ternopil–Aberdeen, 2017. Vol. 4. No 2. S. 116–127.

22. Онипченко О. І. Дискурс художньої літератури 1920-х рр. стосовно проблем статевої моралі, побуту та шлюбно-сімейних відносин молоді. *Scientific Papers «Social Work And Education»*. Ternopil–Aberdeen, 2017. Vol. 4. No 1. S. 126–136.

23. Онипченко О. І. Морально-етична парадигма статеворольової соціалізації молоді в 20-30 роках XX століття. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвуз. зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун. / редактори-упорядники: В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич : Посвіт, 2018. Вип. 18. С. 144–152.

24. Онипченко О. І. Подготовка к семье и браку как аспекты полоролевой социализации, полового воспитания детей и подростков на рубеже XX-XXI столетий. *Международный научно-методический рецензированный журнал «Образование в XXI веке».* Ереван, 2019. № 2 (2). С. 204–211.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Онипченко О. І., Рассказова О. І., Чернецька Ю. І. Гендерний аудит освітнього середовища педагогічного ВНЗ як інноваційна форма імплементації гендерного компонента у вищу освіту. *Гендерна парадигма освітнього простору* / за заг. ред. Дороніної Т. О. Кривий Ріг, 2015. Вип. 2. 150 с. С. 123–137.

26. Онипченко О. І., Рассказова О. І., Чернецька Ю. І. Діяльність осередків гендерної освіти ВНЗ як умова імплементації гендерного компонента в освіту: досвід роботи ЦГО ХГПА. *Гендерна парадигма*

освітнього простору / за заг. ред. Дороніної Т. О. Кривий Ріг, 2016. Вип. 3-4. С. 165–173.

27. Онипченко О. І. Г. Ващенко про національні традиції у вихованні української молоді. *Теорія і практика соціального виховання: соціальна суб'єктність, активність та відповідальність :* мат. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 лист. 2014 р.) / за ред. М. П. Васильевої. Харків, 2014. С. 70–71.

28. Онипченко О. І. Шлюбно-сімейні традицій в моральній культурі українського народу як засіб статевого виховання дітей та підлітків. *Соціальна педагогіка і соціальна робота: виклики сьогодення* / за заг. ред.: В. А. Поліщук, С. М. Калаур, Г. І. Слозанської. Тернопіль, 2015. С. 101–107.

29. Онипченко О. І. Сексизм щодо жінок в процесі статеворольової соціалізації молоді у 20-30-х роках XX століття. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 210-річчю Харківського національного медичного університету (м. Харків, 21-22 квіт. 2015 р.). Харків, 2015. С. 87–88.

30. Онипченко О. І. Інститут шлюбу й сім'ї крізь призму статевого виховання молоді у 20–30-х роках XX століття. *Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади* : мат. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (м. Суми, 11-12 лист. 2015 р.). Суми, 2015. С. 252–256.

31. Онипченко О. І., Бурлуцька Т. М. Форум-театр як засіб формування усвідомленого батьківства: *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи* : тези доп. І Всеук. наук-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 26 травня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 186–189.

32. Онипченко О. І. Підготовка дітей та підлітків до сімейного життя через відповідно організоване статеве виховання у 20-30-х роках XX століття. *Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери* : зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ніжин, 5-6 трав. 2016 р.) / за заг. ред. О. В. Лісовця. Ніжин, 2016. С. 135–137.

33. Онипченко О. І. Статеве виховання дітей та підлітків у педагогічній спадщині А. С. Макаренка. *Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні* : матеріали регіональної наук.-практ. конф. (м. Харків – м. Куряж 23 берез. 2017 р.) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової. Харків, 2017. С. 169–172.

34. Онипченко О. І. Жінки-матері у статевому вихованні дітей та підлітків (кінець XIX – початок XX століття). *Zbior artykulow naukowych z Konferencji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracownikow naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z panstw obszaru bylego Zwiazku Radzieckiego oraz byley Jugoslawii*. (Warszawa, 30.11.2017). Warszawa, 2017. S. 83–86.

35. Онипченко О. І. Збереження репродуктивного здоров'я підлітків як складова статевого виховання. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : V Міжнародна наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 квіт. 2017 р.). Харків, 2017. С. 137–138.

36. Онипченко О. І., Єфіменко О. В., Довгопол А. О. Гендерні аспекти статевого виховання та гендерна культура молоді в роботі соціального педагога. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 210-річчю Харківського національного медичного університету (м. Харків, 21-22 квіт. 2015 р.). Харків, 2017. С. 74–76.

37. Онипченко О. І., Сіденко М. Ю., Михайлова К. О. Підготовка старшокласників до сімейного життя як соціально-педагогічна проблема. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 210-річчю Харківського національного медичного університету (м. Харків, 21-22 квіт. 2015 р.). Харків, 2017. С. 161–162.

38. Онипченко О. І. Проблеми статі, статевої моралі в популярній белетристиці на початку XX століття. *Соціальна робота: виклики сьогодення* : зб. наук. праць за мат. VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 17-18 трав. 2017 р.) / за заг. ред. В. А. Поліщук, С. М. Калаур, Г. І. Слозанської. Тернопіль, 2017. С. 74–78.

39. Онипченко О. І. Підготовка до усвідомленого материнства як складова статевого виховання. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи* : тези доп. ІІІ Всеук. з міжнар. участю наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 17 квіт. 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 159–162.

40. Онипченко О. І. Захоплення реборнами як порушення статеворольової соціалізації сучасних жінок. *Актуальні дослідження в соціальній сфері* : мат. одинадцятої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2018 р.). / гол. ред. В. В. Корнещук. Одеса, 2018. С. 51–53.

41. Онипченко О. І. Підготовки учнівської молоді до сімейного життя як складова статевого виховання. *Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації цілей сталого розвитку суспільства* : мат. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків – м. Куряж, 14 груд. 2017 р.) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової. Харків, 2018. С. 99–101.

42. Онипченко О. І. Сексизм в рекламі: статеворольові та гендерні стереотипи. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : мат. VI-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 150–151.

43. Онипченко О. І. Статеве виховання учнівської молоді як складова статеворольової соціалізації. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи* : тези доп. ІІ Всеукр. з міжнародною участю наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 6 квіт. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 116–119.

44. Онипченко О. І. Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні на рубежі XIX–XX століття крізь призму соціокультурних традицій. *International Scientific-Practical Conference Forming Of Modern Educational Environment : benefits, risks, implementation mechanisms* : Conference Proceedings, September 29, 2017. Tbilisi : Baltija Publishing. 190 pagas. – S. 69-72

45. Онипченко О. І., Онипченко П. М. Фамілістика як чинник статеворольової соціалізації молоді (60-80-ті рр. XX ст.) *Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні* : зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 27-28 квіт. 2018 р.). Львів, 2018. С. 36–38.

46. Онипченко О. І. Сім'я в умовах трансформації сучасного українського суспільства. *Трансформація соціальної педагогіки та соціальної роботи в культурі інформаційного суспільства* : мат. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю ХДАК (м. Харків, 7 лют. 2019 р.) / під ред. проф. А. Рижанової та ін. Харків, 2019. С. 77–79.

47. Онипченко О. І. Підготовка сім'янина як складова статевого виховання у педагогічній спадщині Володимира Костіва. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи* : тези доп. IV всеукр. з міжнар. участю наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 19 квіт. 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 100–104.

48. Онипченко О. І. Шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні стосунки та демографічна політика держави в сучасній Україні. *Навчання, виховання та розвиток у контексті життєвих перспектив особистості* : зб. мат. всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з міжнародною участю (м. Бердянськ, 25 квіт. 2019 р.) / за заг. ред. О. В. Горецької. Бердянськ, 2019. С. 241–246.

ABSTRACT

Onypchenko O. I. Sex-role socialization of children and adolescents in Ukraine (the 20th century). – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for the scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences, specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy and 13.00.05 – Social Pedagogy. – State Higher Educational Establishment „Donbas State Pedagogical University". – Sloviansk, 2020.

The thesis comprehensively examines the genesis of theoretical ideas and scientifically identifies the stages of sex-role socialization of children and

adolescents in Ukraine (the 20th century) as a difficult socio-pedagogical phenomenon to represent in the contemporary scientific-pedagogical discourse. The preconditions for the development of sex-role socialization of children and adolescents in the national pedagogical ideas during the 20th century have been clarified. The political, economic and socio-educational factors of forming gender-role socialization in the 20th century have been analyzed. The fundamental socio-pedagogical ideas, tasks, content, approaches and tendencies of sex-role socialization of children and adolescents in the defined chronological limits of the research have been studied. Based on the retrospective analysis of the references, the stages of actualizing sex-role socialization of children and adolescents in Ukraine has been substantiated (the first stage – from 1900 to 1916, scientific issues of sex-role socialization of children and adolescents in pedagogical education, the second stage – from 1917 to 1936, experimentation and innovation of the Soviet period, the third stage – from 1940 to 1980, achievements of the Soviet education system, the fourth stage – the 1990s, trends in theory and practice of gender socialization).

Conceptual principles of the research. The research idea is based on revealing theoretical achievements and practical experience of domestic scientists, educators, practitioners, psychologists, doctors, public figures who raised the issues of sex-role socialization, and consists of three main concepts.

The methodological concept combines all the approaches to solving the problem of sex-role socialization of children and adolescents in Ukraine within certain chronological limits (the 20th century): *the systemic approach* allows to consider sex-role socialization as a holistic entity with structural, functional and genetic links; *the anthropological approach* requires mandatory consideration of knowledge from other anthropological sciences in the study of sex-role socialization in socio-pedagogical science; *the civilizational approach* means to consider the process of sex-role socialization through sexual education in the context of leading pedagogical traditions in Europe and around the world, taking into account the civilizational features of the domestic space; *the axiological*

approach is aimed at implementing the tasks of humanizing problems of sex-role socialization in the society, integrating personal and social values, mastering social norms and behavior patterns; *the personal-activity approach* provides organizing object activity when realizing oneself as an individual, reveals and shows capabilities, creative abilities and is an active participant of various activities; *the ethnopedagogical approach* requires mandatorily considering influence of ethnic characteristics of the research objects when studying sex-role socialization; *the gender approach* allows to take into account the specifics of gender socialization of children and adolescents, differentiation of social functions and roles based on gender; *the culturological approach* is aimed at sexual education, sex-role socialization of individuals both through receiving cultural values that exist in the society, and through creating new values; *the socio-cultural approach* serves the purpose of understanding the process of sex-role socialization, sexual education, sexual morality, marital and family relations in the context of the existing social conditions of socio-cultural factors that affect it; *the narrative approach* presents own understanding a pedagogical phenomenon under study; *the intersectoral approach* contributes to comprehensively studying psychology, medicine, sociology, pedagogy and other fields of scientific knowledge of the sex-role socialization problem; *the hermeneutic approach* allows you to carefully and objectively study the research references; *the paradigmatic approach* allows to objectively assess the history of forming and developing the process of sex-role socialization from the standpoint of representatives of various scientific approaches (religious, medical, psychological, anthropological, pedagogical).

The theoretical concept defined a complex system of knowledge in philosophy, psychology, medicine, pedagogy, pedology, sociology, familistics, which is the research basis in order to make historical representation in the modern scientific and pedagogical discourse of Ukraine. Within the concept, a structural and logical reflection of the content of historical, pedagogical and scientific references that prove the state of historical events, phenomena and processes has been carried out. The theoretical concept helped to substantiate sex-role

socialization of children and adolescents as a scientific phenomenon that developed at the crossing of different branches of knowledge, social and educational phenomena of the research chronological period.

The technological concept meant to creatively use progressive achievements in the theory and practice of sex-role socialization of the last century in the modern educational process, in particular to determine the content of training specialists in pedagogy, social pedagogy and social work, to make tutorials, to teach classes, organize social-pedaogical practical trainings, etc.

The leading research idea is that in the modern process of sex-role socialization a prominent role belongs to the historical, ethnopedagogical past, its full-fledged representations in sex-role socialization of children and adolescents, an ability to modify, to be consistent with current trends and processes in sex education.

The author has developed the periodization of forming domestic theory and practice of sex-role socialization of children and adolescents in the context of socio-political, economic, ideological and socio-pedagogical determinants in Ukraine during the 20th century, which is the research basis.

The system of research methods includes: *general scientific methods* – analytical, historical-comparative, retrospective, historical-genetic and comparative analysis of psychological-pedagogical, medical, pedagogical and fiction literature (to study the process of sex-role socialization of children and adolescents in the dynamics of developmental stages); problem-targeted analysis of periodicals, regulations, research results of anthropological sciences (to determine the research stages on gender socialization of children and adolescents and identify strategic orientation in the domestic environment throughout the 20th century at each of the substantiated stages); *methods of specific search nature* – historical-genetic (to trace the historiographical aspect of transforming socio-pedagogical fundamntals of theory and practice of sex-role socialization of children and adolescents and their discussion in the scientific and pedagogical literature), paradigmatic (to historiographically cover internal logic of history at its various stages and track the

interaction of different paradigms as mechanisms for changing the main paradigm of sex-role socialization in specific historical conditions), personalistic-biographical (to analyse pedagogical, psychological, medical, journalistic literature, memoirs, epistolary heritage dedicated to personalities, thanks to whose works the leading directions in the national history of the problem of sex-role socialization of children and adolescents are determined).

The analysis of such a historical and pedagogical phenomenon as sex-role socialization of children and adolescents shows a number of interdependent stages in historical chronology. The substantiation of these stages provided an explanation of certain factors that had an impact on developing the domestic concept of sex-role socialization during this historical period. Therefore, using research methodology provided an in-depth analysis of the phenomenon essence, studying epistemological, ideological, psychological, medical-psychological, socio-psychological and other factors in developing domestic science of gender socialization of children and adolescents.

The research aim is to analyze the content, objectives, components of sex-role socialization of children and adolescents, which lasted during the 20th century in Ukraine, as a complex socio-pedagogical phenomenon to substantiate a holistic historical and pedagogical field and create a holistic system of sex-role socialization of children and adolescents in scientific-pedagogical discourse.

The chronological limits of the research cover the period of the 20th century. The lower chronological limit is determined by the fact that at the beginning of the 20th century there is intensive and scientific discussion of problems of sex-role socialization of children and adolescents through sexual education of students in Ukraine; during this period, the purpose, content, components of sex-role socialization of children and adolescents and the role of teachers, doctors, educators, family, school, community, pedagogical press in this process were determined.

The upper chronological limit of the researh is defined as the 1990s, which is explained by socio-economic and political changes that took place in Ukraine

state in the 1990s, a need to rethink the accumulated theory and practice of solving problems of sex-role socialization of children and adolescents, identifying new trends.

Scientific novelty of the obtained results. The genesis of the national theory and practice of sex-role socialization of children and adolescents and sexual education during the 20th century is fully and systematically revealed; the preconditions of formation and development during the 20th century in the domestic pedagogical theory and practice are clarified: the first stage (1900–1916) is about development of scientific issues of sex-role socialization of children and adolescents in civic-social movement in the period of pedagogical education, the second stage (1917-1936) is about experimentation and innovation in the issues of sex-role socialization of children and adolescents in the Soviet period, the third stage (1940-1980) is the stage of achievements of the Soviet education system on sex-role socialization of children and adolescents, the fourth stage (the 1990s) is the stage of developing theory and practice of sex-role socialization in Ukraine in the conditions of new world trends. The key directions of the stage of developing scientific issues of sex-role socialization of children and adolescents in the social movement during the pedagogical education (1900-1916) *have been revealed*: a) studying social movements, attitudes, processes that determined the direction of pedagogical views; b) forming approaches to sexual education of children and adolescents: religious-Christian, medical, psychological, anthropological, pedagogical; c) finding out the causes of sexual deviation of children and adolescents and means of their prevention. The content of stages of experimenting and innovating sex-role socialization of children and adolescents of the Soviet period (1917-1936) *has been determined*: a) key directions of reforming the ideology of Soviet power in the context of the new communist ideology that influenced the process of sex-role socialization of children and adolescents b) solving the issue of sex-role socialization of children and adolescents through a new direction of pedagogy development - pedology; c) singled out measures that positively affected the solution of the problem of sex-role socialization of children

and adolescents; d) priority areas of sex-role socialization of homeless pupils in the legacy of A. Makarenko. The achievements of the Soviet education system on sex-role socialization of children and adolescents (the 1940s-1980s): moral and ethical aspect of the relationship between boys and girls, development of medical-psychological aspects of sex-role socialization of children and adolescents (hygiene, physiology); preparing children and adolescents for family life in the context of family studies. The tendencies of developing theory and practice of sex-role socialization in Ukraine in the 90s *have been characterized*: correlating influence of biological and social factors of sexuality in developing sexual consciousness of children and teenagers in the process of sex-role socialization; sex-role socialization of children and adolescents as a factor in successful fulfilling marital roles, stability of family and marriage.

The meaning of the concepts *socialization, sexual education, sex-role socialization, gender, masculinity, femininity, androgyny, sex-role behavior, gender identity, sexual role, sex-role stereotypes* have been specified. The contribution of domestic and foreign teachers to developing theory and practice of sex-role socialization of children and adolescents in Ukraine in the 20th century has been clarified.

The practical significance of the research. The factual material, theoretical ideas and conclusions of the research can be used in the educational process of general secondary education and higher education institutions; when developing and improving the content of course "History of pedagogy", "History and theory of social work and education", "Social pedagogy", "Social work", etc.; when creating tutorials, textbooks, optional course programs; in the systems of professional development of teachers, social workers and postgraduates.

The obtained research results can be taken into account when making scientific reports, announcements, speeches at scientific conferences and seminars, during practical trainings, to organize research work of students, undergraduates, postgraduates, doctoral students. The determined theoretical and methodological basis of **sex**-role socialization of children and adolescents is a foundation of

researches in history of pedagogy, history of social work, psychology, sociology, philosophy, medicine. The material presented in the thesis quantitatively and qualitatively enriches the forms, methods, techniques and means of **sex**-role socialization of children and adolescents.

Key words: sexual education, sex-role socialization of children and adolescents, preparation for family life, sexual roles, institution of marriage and family.

LIST OF SCIENTIFIC WORKS OF THE APPLICANT

Scientific work in which the main scientific results of the dissertation have been published

Monograph:

1. Onypchenko, O. I. (2020) *Statevorolova sotsializatsiia ditei ta pidlitkiv v Ukraini (XX stolittia)* [Sex-role socialization of children and adolescents in Ukraine (XX century)]. Kharkiv : FOP Panova A. M. (in Ukrainian)

Articles in the specialized editions of Ukraine:

2. Onypchenko, O. I. (2014) Vykhovannia statevoi chystoty ta strymanosti u pedahohichnii spadshchyni H. Vashchenka [Education of sexual purity and restraint in the pedagogical heritage of G. Vashchenko]. *Naukovi zapysky. Psykholoho-pedahohichni nauky*, no 4, pp. 199–205. (in Ukrainian)

3. Onypchenko, O. I. (2015) Natsionalni tradytsii ukrainskoho narodu u rodynnomu ta statevomu vykhovanni molodi v pedahohichnii publitsystytsi H. Vashchenka. [Education of sexual purity and restraint in the pedagogical heritage of H. Vashchenka]. *Pedahohika i psykholohiia*, vol. 48, pp. 223–232. (in Ukrainian)

4. Onypchenko, O. I. (2017) Pytannia statevorolovoi sotsializatsii molodi cherez stanovlennia instytutu shliubu ta simi u radianskomu suspilno-politychnomu dyskursi 1920-kh rokiv [The issue of gender-role socialization of youth through the formation of the institution of marriage and the family in the

Soviet socio-political discourse of the 1920s]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, no. 13, pp. 58–63. (in Ukrainian)

5. Onypchenko, O. I. (2017) Prohramy po pidhotovtsi ditei ta pidlitkiv do simeinoho zhyttia: mynule ta sohodennia [Programs to prepare children and adolescents for family life: past and present]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, vol. 56-57 (109-110), pp. 20–27. (in Ukrainian)

6. Onypchenko, O. I. (2017) Spilne navchannia khloptsiv ta divchat yak faktor statevoho vykhovannia ditei ta pidlitkiv (pochatok XX stolittia) [Co-education of boys and girls as a factor in the sexual education of children and adolescents (early twentieth century)]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina»*, no. 14, pp. 93–97. (in Ukrainian)

7. Onypchenko, O. I. (2017) Statevi deviatsii sered ditei i pidlitkiv ta zasoby yikh profilaktyky (kinets XIX – pochatok XX storichchia) [Sexual deviations among children and adolescents and means of their prevention (late nineteenth - early twentieth century)]. *Zbirnyk naukovykh prats. Pedahohichni nauky*, no. 79, pp. 211–216. (in Ukrainian)

8. Onypchenko, O. I. (2017) Analiz zakhidnoievropeiskoi literatury stosovno statevoho vykhovannia ditei ta pidlitkiv na mezhi XIX-XX stolit [Analysis of Western European literature on sexual education of children and adolescents at the turn of the XIX-XX centuries]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchyi i zahalnoosvitnii shkolakh*, vol. 54 (107), pp. 40–47. (in Ukrainian)

9. Onypchenko, O. I. (2017) Formuvannia naukovykh pidkhodiv u vyrishenni pytannia statevorolovoi sotsializatsii ditei i pidlitkiv (pochatok XX stolittia) [Formation of scientific approaches in solving the issue of gender-role socialization of children and adolescents (early twentieth century)]. *Visnyk*

Luhanskoho natsionalnoho universytetu. Pedahohichni nauky, no. 8 (313), pp. 237–243. (in Ukrainian)

10. Onypchenko, O. I. (2018) Vidpovidalne batkivstvo ta reproduktyvne zdorovia pidlitkiv yak skladovi statevoho vykhovannia [Responsible parenting and adolescent reproductive health as components of sex education]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Pedahohichni nauky*, vol. 3, pp. 45–55. (in Ukrainian)

11. Onypchenko, O. I. (2018) Zhinochyi rukh, pobut, transformatsiia instytutu shliubu i simi, ta pronatalistska polityka derzhavy (20-30-ti rr. XX stolittia) [Women's movement, life, transformation of the institution of marriage and family, and pronatalist policy of the state (20-30s of the XX century)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu. Pedahohichni nauky*, no. 1 (315), ch. II, pp. 151–157. (in Ukrainian)

12. Onypchenko, O. I. (2018) Medyko-psykholohichnyi aspekt statevorolovoi sotsializatsii ditei ta pidlitkiv (60-90-ti roky XX stolittia) [Medico-psychological aspect of gender-role socialization of children and adolescents (60-90s of the XX century)]. *Zbirnyk naukovykh prats. Pedahohichni nauky*, vol. 3, pp. 35–39. (in Ukrainian)

13. Onypchenko, O. I. (2018) Rol batkiv u protsesi statevorolovoi sotsializatsii ditei ta pidlitkiv u pedahohichnykh dyskusiiakh na pochatku XX stolittia [The role of parents in the process of gender-role socialization of children and adolescents in pedagogical discussions in the early twentieth century]. *Naukovi zapysky kafedry pedahohiky KhNU*, vol. 42, pp. 125–132. (in Ukrainian)

14. Onypchenko, O. I. (2018) Polityko-ideolohichna skladova protsesu statevorolovoi sotsializatsii molodi cherez reformuvannia pobutu, instytutu shliubu ta simi v 20-30-kh rokakh XX storichchia [Political and ideological component of the process of gender-role socialization of youth through the reform of life, the institution of marriage and the family in the 20-30s of the twentieth century]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Pedahohichni nauky,* vol. 1, pp. 75–81. (in Ukrainian)

15. Onypchenko, O. I. (2017) Sotsiokulturnyi aspekt statevo rolovoi sotsializatsii ditei ta pidlitkiv v Ukraini kintsia XIX – pochatku XX stolittia [Socio-cultural aspect of gender-role socialization of children and adolescents in Ukraine at the end of the XIX - beginning of the XX century]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Pedahohichni nauky*, vol. 3, pp. 88–95. (in Ukrainian)

16. Onypchenko, O. I. (2018) Familistyka ta pidhotovka ditei i pidlitkiv do simeinoho zhyttia u vitchyznianii pedahohichnii dumtsi (60-80-ti roky XX stolittia) [Familistics and preparation of children and adolescents for family life in the national pedagogical thought (60-80s of the XX century)]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Pedahohichni nauky*, vol. 1, pp. 32–39. (in Ukrainian)

17. Onypchenko, O. I. (2019) Formuvannia kultury statevorolovoi povedinky u shkilnii ta pozashkilnii roboti v pedahohichnii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoho [Formation of the culture of gender-role behavior in school and out-of-school work in the pedagogical heritage of V. O. Sukhomlynskoho]. *Naukovi zapysky kafedry pedahohiky KhNU*, vol. 4, pp. 178–188. (in Ukrainian)

18. Onypchenko, O. I. (2020) Stabilnist instytutu simi yak priorytetnyi napriam statevorolovoi sotsializatsii ditei ta pidlitkiv [Stability of the family institution as a priority of gender-role socialization of children and adolescents]. *Zbirnyk naukovykh prats natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy im. Bohdana Khmelnytskoho. Pedahohichni nauky*, vol. 21, no. 2, pp. 165–183. (in Ukrainian)

Publications in the scientific specialized editions of foreign states and in the editions included in the list of international scientific databases:

19. Onypchenko, O. I. (2018) Conceptual foundations of sexual education of children and teenagers as preparation for family life (60s-90s of the 20th century). *Modern Science*. Moderni veda. Praha. Ceska Republika. no 7. pp. 37–43. (in English)

20. Onypchenko, O. I. (2019) Seksyzm, statevorolovi ta henderni stereotypy v reklami ta yikh vplyv na ditei ta pidlitkiv [Sexism, gender and gender stereotypes in advertising and their impact on children and adolescents]. *Vydala: Prešovská univerzita v Prešove*, Vydanie: prvé Publikácia bola vydaná elektronicky v pp. 453–460 http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova13 (in Ukrainian)

21. Onypchenko, O. I. (2017) Relihiino-moralnyi pidkhid u statevomu vykhovanni ditei ta pidlitkiv (pochatok XX stolittia) [Religious and moral approach in the sexual education of children and adolescents (early twentieth century)]. *Scientific Papers «Social Work And Education»*, vol. 4, no 2, pp. 116–127. (in Ukrainian)

22. Onypchenko, O. I. (2017) Dyskurs khudozhnoi literatury 1920-kh rr. stosovno problem statevoi morali, pobutu ta shliubno-simeinykh vidnosyn molodi [The discourse of fiction of the 1920s on the problems of sexual morality, life and marital and family relations of youth]. *Scientific Papers «Social Work And Education»*, vol. 4, no 1, pp. 126–136. (in Ukrainian)

23. Onypchenko, O. I. (2018) Moralno-etychna paradyhma statevorolovoi sotsializatsii molodi v 20-30 rokakh XX stolittia [Moral and ethical paradigm of gender-role socialization of youth in 20-30 years of the XX century]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, vol. 18, pp. 144–152. (in Ukrainian)

24. Onipchenko, O. I. (2019) Podgotovka k seme i braku kak aspektyi polorolevoy sotsializatsii, polovogo vospitaniya detey i podrostkov na rubezhe XX-XXI stoletiy [Preparation for family and marriage as aspects of sex-role socialization, sex education of children and adolescents at the turn of the XX-XXI centuries]. *Mezhdunarodnyiy nauchno-metodicheskiy retsenzirovannyiy zhurnal «Obrazovanie v XXI veke»*, no. 2 (2), pp. 204–211. (in Russian)

Published works of approbatory character

25. Onypchenko, O. I., Rasskazova, O. I. & Chernetska, Yu. I. (2015) Hendernyi audyt osvitnoho seredovyshcha pedahohichnoho VNZ yak innovatsiina

forma implementatsii hendernoho komponenta u vyshchu osvitu [Gender audit of the educational environment of pedagogical universities as an innovative form of implementation of the gender component in higher education]. *Henderna paradyhma osvitnoho prostoru*, vol. 2, pp. 123–137. (in Ukrainian)

26. Onypchenko, O. I., Rasskazova, O. I. & Chernetska, Yu. I. Diialnist oseredkiv hendernoi osvity VNZ yak umova implementatsii hendernoho komponenta v osvitu: dosvid roboty TsHO KhHPA [The activity of gender education centers of higher education institutions as a condition for the implementation of the gender component in education: the experience of the Center for Gender Education]. *Henderna paradyhma osvitnoho prostoru*, vol 3-4, pp. 165–173. (in Ukrainian)

27. Onypchenko, O. I. (2014) H. Vashchenko pro natsionalni tradytsii u vykhovanni ukrainskoi molodi [H. Vashchenko on national traditions in the education of Ukrainian youth]. *Teoriia i praktyka sotsialnoho vykhovannia: sotsialna subiektnist, aktyvnist ta vidpovidalnist : mat. nauk.-prakt. konf.* (pp. 70–71). – Kharkiv. (in Ukrainian)

28. Onypchenko, O. I. (2015) Shliubno-simeini tradytsii v moralnii kulturi ukrainskoho narodu yak zasib statevoho vykhovannia ditei ta pidlitkiv [Marriage and family traditions in the moral culture of the Ukrainian people as a means of sexual education of children and adolescents]. *Sotsialna pedahohika i sotsialna robota: vyklyky sohodennia*, pp. 101–107. (in Ukrainian)

29. Onypchenko, O. I. (2015) Seksyzm shchodo zhinok v protsesi statevorolovoi sotsializatsii molodi u 20-30-kh rokakh XX stolittia [Sexism towards women in the process of gender-role socialization of youth in the 20-30s of the twentieth century]. *Hender. Ekolohiia. Zdorovia : materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoi 210-richchiu Kharkivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu* (pp. 87–88). – Kharkiv. (in Ukrainian)

30. Onypchenko, O. I. (2015) Instytut shliubu y simi kriz pryzmu statevoho vykhovannia molodi u 20–30-kh rokakh XX stolittia [The institution of marriage and the family through the prism of sexual education of youth in the 20-30s of the

twentieth century]. *Sotsialna pidtrymka simi ta dytyny u sotsiokulturnomu prostori hromady : mat. Vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnarodnoiu uchastiu* (pp. 252–256). – Sumy. (in Ukrainian)

31. Onypchenko, O. I. & Burlutska, T. M. (2016) Forum-teatr yak zasib formuvannia usvidomlenoho batkivstva [Forum-theater as a means of forming conscious parenthood]. *Teoretychni, metodychni ta praktychni problemy sotsialnoi pedahohiky ta sotsialnoi roboty : tezy dop. I Vseuk. nauk-prakt. konf.* (pp. 186–189). – Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)

32. Onypchenko, O. I. (2016) Pidhotovka ditei ta pidlitkiv do simeinoho zhyttia cherez vidpovidno orhanizovane stateve vykhovannia u 20-30-kh rokakh XX stolittia [Preparing children and adolescents for family life through properly organized sex education in the 20-30s of the twentieth century]. *Partnerska vzaiemodiia u systemi instytutiv sotsialnoi sfery : zb. mat. mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 135–137). – Nizhyn. (in Ukrainian)

33. Onypchenko, O. I. (2017) Stateve vykhovannia ditei ta pidlitkiv u pedahohichnii spadshchyni A. S. Makarenka [Sex education of children and adolescents in the pedagogical heritage of A. S. Makarenka]. *Suchasni pidkhody do formuvannia profesiinoi samosvidomosti fakhivtsiv sotsialnoi sfery v umovakh realizatsii hendernoi polityky v Ukraini : materialy rehionalnoi nauk.-prakt. konf*. (pp. 169–172). – Kharkiv. (in Ukrainian)

34. Onypchenko, O. I. (2017) Zhinky-materi u statevomu vykhovanni ditei ta pidlitkiv (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Women mothers in the sexual upbringing of children and adolescents (late nineteenth - early twentieth century)]. *Zbior artykulow naukowych z Konferencji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracownikow naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z panstw obszaru bylego Zwiazku Radzieckiego oraz byley Jugoslawii* (pp. 83–86). – Warszawa. (in Ukrainian)

35. Onypchenko, O. I. (2017) Zberezhennia reproduktyvnoho zdorovia pidlitkiv yak skladova statevoho vykhovannia [Preserving adolescent reproductive

health as part of sex education]. *Hender. Ekolohiia. Zdorovia : V Mizhnarodna nauk.-prakt. konf.* (pp. 137–138). – Kharkiv. (in Ukrainian)

36. Onypchenko, O. I., Yefimenko, O. V. & Dovhopol, A. O. (2017) Henderni aspekty statevoho vykhovannia ta henderna kultura molodi v roboti sotsialnoho pedahoha [Gender aspects of sex education and gender culture of youth in the work of a social educator]. *Hender. Ekolohiia. Zdorovia : materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoi 210-richchiu Kharkivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu* (pp. 74–76). – Kharkiv. (in Ukrainian)

37. Onypchenko, O. I., Sidenko, M. Yu. & Mykhailova, K. O. (2017) Pidhotovka starshoklasnykiv do simeinoho zhyttia yak sotsialno-pedahohichna problema [Preparing high school students for family life as a socio-pedagogical problem]. *Hender. Ekolohiia. Zdorovia : materialy IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviachenoi 210-richchiu Kharkivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu* (pp. 161–162). – Kharkiv. (in Ukrainian)

38. Onypchenko, O. I. (2017) Problemy stati, statevoi morali v populiarnii beletrystytsi na pochatku XX stolittia [Problems of sex, sexual morality in popular fiction in the early twentieth century]. *Cotsialna robota: vyklyky sohodennia : zb. nauk. prats za mat. VI Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (pp. 74–78). – Ternopil. (in Ukrainian)

39. Onypchenko, O. I. (2018) Pidhotovka do usvidomlenoho materynstva yak skladova statevoho vykhovannia [Preparation for conscious motherhood as a component of sexual education]. *Teoretychni, metodychni ta praktychni problemy sotsialnoi roboty : tezy dop. III Vseuk. z mizhnar. uchastiu nauk.-prakt. konf.* (pp. 159–162). – Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)

40. Onypchenko, O. I. (2018) Zakhoplennia rebornamy yak porushennia statevorolovoi sotsializatsii suchasnykh zhinok [Fascination with reborn as a violation of gender-role socialization of modern women]. *Aktualni doslidzhennia v sotsialnii sferi : mat. odynadtsiatoi mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 51–53). – Odesa. (in Ukrainian)

41. Onypchenko, O. I. (2018) Pidhotovky uchnivskoi molodi do simeinoho zhyttia yak skladova statevoho vykhovannia [Preparing student youth for family life as a component of sex education]. *Modyfikatsiia kontseptsii sotsialno-pedahohichnoi diialnosti ta sotsialnoi roboty v Ukraini u konteksti realizatsii tsilei staloho rozvytku suspilstva : mat. vseukr. nauk.-prakt. konf.* (pp. 99–101) – Kharkiv. (in Ukrainian)

42. Onypchenko, O. I. (2019) Seksyzm v reklami: statevorolovi ta henderni stereotypy [Sexism in advertising: gender and gender stereotypes]. *Hender. Ekolohiia. Zdorovia : mat. VI-yi Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 150–151). – Kharkiv. (in Ukrainian)

43. Onypchenko, O. I. (2017) Stateve vykhovannia uchnivskoi molodi yak skladova statevorolovoi sotsializatsii [Sex education of student youth as a component of gender-role socialization]. *Teoretychni, metodychni ta praktychni problemy sotsialnoi roboty : tezy dop. II Vseukr. z mizhnarodnoiu uchastiu nauk.-prakt. konf.* (pp. 116–119). – Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)

44. Onypchenko, O. I. (2017) Statevorolova sotsializatsiia ditei ta pidlitkiv v Ukraini na rubezhi XIX–XX stolittia kriz pryzmu sotsiokulturnykh tradytsii [Sex-role socialization of children and adolescents in Ukraine at the turn of the XIX-XX centuries through the prism of socio-cultural traditions]. *International Scientific-Practical Conference Forming Of Modern Educational Environment : benefits, risks, implementation mechanisms* (pp. 69–72). – Tbilisi : Baltija Publishing. (in Ukrainian)

45. Onypchenko, O. I. & Onypchenko, P. M. (2018) Familistyka yak chynnyk statevorolovoi sotsializatsii molodi (60-80-ti rr. XX st.) [Familistics as a factor of gender-role socialization of youth (60-80s of the XX century)]. *Aktualni problemy reformuvannia systemy vykhovannia ta osvity v Ukraini : zb. tez nauk. robit uchasnykiv mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 36–38). – Lviv. (in Ukrainian)

46. Onypchenko, O. I. (2019) Cimia v umovakh transformatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva [The family in the conditions of transformation of modern Ukrainian society]. *Transformatsiia sotsialnoi pedahohiky ta sotsialnoi roboty v*

kulturi informatsiinoho suspilstva : mat. vseukr. nauk.-prakt. konf., prysviach. 90-richchiu KhDAK (pp. 77–79) – Kharkiv. (in Ukrainian)

47. Onypchenko, O. I. (2019) Pidhotovka simianyna yak skladova statevoho vykhovannia u pedahohichnii spadshchyni Volodymyra Kostiva [Family preparation as a component of sexual education in the pedagogical heritage of Volodymyra Kostiva]. *Teoretychni, metodychni ta praktychni problemy sotsialnoi roboty : tezy dop. IV vseukr. z mizhnar. uchastiu nauk.-prakt. konf.* (pp. 100–104). – Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)

48. Onypchenko, O. I. (2019) Shliub, simia, shliubno-simeini stosunky ta demohrafichna polityka derzhavy v suchasnii Ukraini [Marriage, family, marital and family relations and demographic policy of the state in modern Ukraine]. *Navchannia, vykhovannia ta rozvytok u konteksti zhyttievykh perspektyv osobystosti : zb. mat. vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. z mizhnarodnoiu uchastiu* (pp. 241–246) – Berdiansk. (in Ukrainian)

Зміст

ВСТУП 35

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ . .54

1.1. Сутність та особливості статеворольової соціалізації дітей та підлітків ..... .54

1.2. Аналіз джерельної бази питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків ..... .87

1.3. Методологічні засади дослідження……..119

Висновки до розділу 1……..132

РОЗДІЛ 2. РОЗРОБЛЕННЯ НАУКОВИХ ПИТАНЬ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКО-СУСПІЛЬНОМУ РУСІ В ПЕРІОД ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОСВІТНИЦТВА (1900–1916 рр. ХХ ст.)……..135

2.1. Теоретичні передумови розвитку ідеї статеворольової соціалізації дітей та підлітків 135

2.2. Формування наукових підходів до вирішення питання статеворольової соціалізації дітей і підлітків 167

2.3. Статеві девіації дітей і підлітків та засоби їх профілактики 200

Висновки до розділу 2..... 230

РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТУВАННЯ Й НОВАТОРСТВО В ПИТАННЯХ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (1917–1936 рр. ХХ ст.)..... 233

3.1. Політико-ідеологічна складова процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків через реформування побуту, інституту шлюбу та сім’ї, морально-етичної парадигми у 20–30-ті роки ХХ століття..... 233

3.2. Статеворольова соціалізація дітей та підлітків у контексті педологічної ідеї вітчизняної педагогічної думки..... 260

3.3. Питання статеворольової соціалізації безпритульних дітей та підлітків у педагогічній спадщині А. Макаренка..... 295

Висновки до розділу 3..... 319

РОЗДІЛ 4. НАДБАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ ЩОДО СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ (1940–1980-ті рр. ХХ ст.)..... 321

4.1. Морально-етичний аспект статеворольової соціалізації дітей та підлітків..... 321

4.2. Медико-психологічні аспекти статеворольової соціалізації дітей та підлітків..... 343

4.3. Підготовка дітей та підлітків до сімейного життя в контексті фамілістики..... 376

Висновки до розділу 4..... 401

РОЗДІЛ 5. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ В 90-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ..... 404

5.1. Роль біологічного та соціального чинників сексуальності в розвитку статевої свідомості дітей та підлітків у процесі статеворольової соціалізації..... 404

5.2. Статеворольова соціалізація дітей та підлітків як фактор успішного виконання подружніх ролей, стабільності інституту сім'ї та шлюбу..... 430

Висновки до розділу 5..... 456

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ..... 459

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 466

ДОДАТКИ..... 538

ВСТУП

Актуальність і доцільність дослідження. Модернізація системи освіти України показала необхідність виділення одного з орієнтирів у розвитку й становленні дитини та підлітка – безперервного процесу соціалізації особистості. Сучасна соціальна ситуація розвитку особистості характеризується зміною світоглядних установок, трансформацією соціальних відносин особистості, переглядом ієрархічної системи цінностей. За таких умов процес становлення особистості підлітка зазнає низки проблем, найбільш актуальними серед яких є засвоєння й оволодіння власною статевою роллю та самоідентифікація.

Ретроспективний аналіз психолого-педагогічної літератури з проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків розкриває багатошаровість та певну строкатість цього процесу.

При цьому науковці вказують, що найбільш інтенсивний перебіг процесу статеворольової соціалізації відбувається в дитячому та підлітковому віці. Саме в цей час дітьми та підлітками засвоюються характерні риси й ролі чоловіків та жінок, відбувається формування статевотипізованої поведінки; засвоюється як зовнішня манера поведінки, так і внутрішній духовно-моральний статус жінки /чоловіка; відбувається усвідомлення себе як представника певної статі, своїх взаємин із однолітками, формуються зразки мужності /жіночності, обираються найбільш привабливі моделі статеворольової поведінки.

Однією з впливових інституцій статеворольової соціалізації науковці відзначають сім’ю. Сім’я є первинною соціальною групою, у якій відбувається процес оволодіння дітьми та підлітками своїми статевими ролями; у сім’ї дитина з раннього віку залучена до системи цінностей, які допомагають їй засвоїти моральні норми статеворольової поведінки та взаємин статей.

Сучасний стан статеворольової соціалізації учнів, нерозв'язаність багатьох її проблем дають підстави говорити про необхідність ґрунтовного й усебічного вивчення багатого досвіду статеворольової соціалізації дітей та підлітків у історії соціальної педагогіки з метою інтеріоризації досвіду минулих поколінь, здійснення цілісного аналізу змісту, форм, методів і механізмів статеворольової соціалізації в контексті історичної ретроспективи.

Безперечно, підвищення ефективності та якості формування професійної компетентності в майбутніх соціальних працівників із питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків потребує, перш за все, системного підходу, використання в сучасній соціально-педагогічній практиці комплексних, міждисциплінарних розвідок.

Історичний аспект дослідження проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків відіграє значну роль у реформуванні всієї освітньої системи в Україні. Зазначимо, що саме впродовж обраного історичного періоду (XX століття) у розв'язанні проблеми статевої просвіти та статевого виховання з'являються новаторські теорії, науково-педагогічні досягнення, концепції, методики, узагальнюються теоретичні досягнення та практичні результати щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків.

Вивчення феномену статеворольової соціалізації дітей та підлітків перебувало в дослідницькому просторі вітчизняних та зарубіжних представників різних наукових галузей: філософів (М. Бердяєв, В. Біблер, Л. Гумільов, І. Ільїн, П. Каптерєв, Р. Лівшиц, В. Розанов, В. Соловйов та ін.), психологів (П. Блонський, І. Кон, П. Якобсон та ін.), медиків (Д. Ісаєв, В. Каган, Д. Колесов, А. Свядощ, Н. Сельверова, А. Шибаєва та ін.), демографів (А. Вишневський, Л. Дарський та ін.), соціологів (С. Голод, М. Мацьковський, А. Харчев та ін.), педагогів (В. Барський, В. Колбановський, Е. Костяшкін, М. Рубінштейн, А. Хрипкова та ін.).

Витоки проблеми статеворольової соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти, підготовки до сімейного життя дітей та підлітків

порушувалися у працях вітчизняних науковців та практиків другої половини XIX – початку XX століття (О. Бернштейн, Н. Жаринцева, Г. Зоргенфрей, О. Канель, Є. Лозинський, В. Половцов, В. Половцова, Б. Райков, К. Сидорович та ін.).

У післяреволюційний період питання статеворольової соціалізації, взаємовідносин статей, представлено в роботах таких дослідників, як Є. Аркін, І. Арямов, В. Бехтерєв, П. Блонський, П. Виноградська, А. Залкінд, О. Коллонтай, А. Макаренко, Л. Раскін, І. Симонов, Г. Сорохтін, Л. Сосюра та ін.

Проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків у радянську добу стали предметом вивчення широкого кола науковців-медиків, психологів, соціологів, демографів, педагогів (М. Антропова, Т. Афанасьєва, А. Ахвердов, В. Барський, М. Вовчик-Блакитна, І. Кон, С. Лібіх, Є. Мар'ясіс, В. Рубанович, О. Савченко, О. Ступко, А. Харчев, А. Храмцова, А. Хрипкова, А. Шибаєва та ін.).

Теоретичні засади статеворольової соціалізації дітей та підлітків в сучасній Україні розробляли М. Боришевський, В. Васютинський, Т. Говорун, Т. Гурлєва, О. Кікінежді, О. Кізь, О. Кісь, В. Кравець, С. Кириленко, Л. Мороз, Б. Ступарик, Л. Тимощенко, О. Шарган та ін.

Методологічний аспект теорії, практики, методики, технології соціалізації та статеворольової соціалізації представлено у працях Т. Алєксєєнко, О. Бялик, М. Воровки, Т. Голованової, Т. Дороніної, С. Коношенка, В. Кравця, О. Кузьміної, С. Курінної, Н. Максимовської, С. Омельченко, О. Петренко, Г. Пономарьової, Л. Столярчук, І. Трубавіної, В. Федяєвої, С. Харченка, Л. Цибулько, В. Шпак, Л. Штефан та ін.

Здійснений аналіз наукової літератури засвідчив, що проведені дослідження не надають цілісного уявлення про особливості та тенденції розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні протягом XX століття.

Аналіз питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні (ХХ століття) дозволяє окреслити *суперечності* між:

– нагальною потребою сучасного українського суспільства у вихованні громадян з високим рівнем духовних та моральних цінностей, обізнаності у взаємовідносинах статей та відсутністю досконалої теоретично обґрунтованої й ефективної системи статеворольової соціалізації, статевої просвіти та статевого виховання;

– наявністю значного історико-педагогічного досвіду статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні та недостатньою увагою науковців до його вивчення, узагальнення й творчого використання в сучасних умовах;

– потребою розширення шляхів і засобів статеворольової соціалізації дітей та підлітків та неготовністю майбутніх педагогів, психологів, фахівців соціальної сфери до його результативного здійснення.

Проведений історіографічний аналіз праць вітчизняної педагогічної літератури й дисертаційних досліджень дозволив висновувати, що проблема еволюції статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні протягом ХХ ст. не була предметом системного вивчення й окремого аналізу, який передбачав би цілісну характеристику етапів та провідних тенденцій розвитку зазначеної проблеми, що й обумовило вибір теми **«Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри соціальної роботи Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради «Розробка теоретико-практичних основ розвитку соціальності різних категорій осіб в умовах трансформаційних змін в українському соціумі» (державний реєстраційний номер 0117U007461).

Тему дисертаційної роботи затверджено Вченою радою Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (протокол № 2 від 17.09.2014 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради

з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 25.11.2014 р.).

Об'єкт дослідження – процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків у різних соціальних, культурних та ідеологічних умовах України протягом ХХ ст.

Предмет дослідження – основні завдання, зміст, напрями й тенденції статеворольової соціалізації дітей та підлітків у структурі освітнього та загальнокультурного процесу, що відбувався в Україні протягом ХХ століття.

Мета дослідження полягає в аналізі змісту, завдань, складових статеворольової соціалізації дітей та підлітків, яка тривала протягом ХХ століття в Україні, як складного соціально-педагогічного явища задля обґрунтування цілісного історико-педагогічного поля і створення цілісної системи статеворольової соціалізації дітей та підлітків у науково-педагогічному дискурсі.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань:**

1. З'ясувати передумови становлення процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні у другій половині XIX – на початку ХХ століття.

2. Визначити теоретико-методологічні засади дослідження проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків, визначити сутність та особливості; проаналізувати джерельну базу; проаналізувати інформаційний потенціал джерельної бази; схарактеризувати методологічні засади дослідження.

3. Обґрунтувати й проаналізувати історичні періоди розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в контексті соціально-культурного, історичного розвитку України. Визначити етапи розвитку вітчизняної системи статеворольової соціалізації дітей та підлітків, її періодизацію протягом ХХ століття.

4. Установити ключові напрями розроблення наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі в період педагогічного просвітництва (1900–1916 рр. ХХ ст.).

5. Розкрити зміст експериментування й новаторства в питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. ХХ ст.).

6. Дослідити надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків (1940–1980-ті рр. ХХ ст.)

7. Схарактеризувати тенденції розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті роки ХХ століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період ХХ століття. *Нижня хронологічна межа* визначається тим, що саме на початок ХХ століття припадає інтенсивне обговорення й наукове висвітлення питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків через статеву просвіту та статеве виховання учнів в Україні; у цей період визначалися мета, зміст, складові статеворольової соціалізації дітей та підлітків і роль у цьому процесі педагогів, лікарів, освітян, сім'ї, школи, громадськості, педагогічної преси.

Верхня хронологічна межа дослідження визначена 90-ми рр. ХХ ст., що пояснюється соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбулися в українській державі в 90-ті рр. ХХ ст., необхідністю переосмислення накопиченої теорії та практики вирішення проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків, визначення нових тенденцій.

Концептуальні засади дослідження. Провідна концепція дослідження ґрунтується на висвітленні теоретико-практичних здобутків та набутого досвіду вітчизняних науковців, педагогів, лікарів, громадських діячів, які порушували проблему статеворольової соціалізації дітей та підлітків; містить три взаємопов'язані концепти, які сприяють реалізації провідної ідеї.

Методологічний концепт поєднав взаємодію всіх підходів до розв'язання проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні у визначених хронологічних межах (протягом ХХ століття) :

системний підхід – дозволяє розглядати статеворольову соціалізацію як цілісне утворення, котре має структурні, функціональні й генетичні зв'язки; *антропологічний* – вимагає обов'язкового врахування знань із інших людинознавчих наук при вивченні питань статеворольової соціалізації в соціально-педагогічній науці; *цивілізаційний* – передбачає розгляд процесу статеворольової соціалізації через статеву просвіту, статеве виховання в контексті провідних педагогічних традицій європейської та світових цивілізацій з урахуванням цивілізаційних особливостей вітчизняного простору; *аксіологічний* – спрямований на реалізацію завдань гуманізації питань статеворольової соціалізації в суспільстві; інтеграцію особистісних і суспільних цінностей, засвоєння соціальних норм і моделей поведінки особистості; *особистісно-діяльнісний* – передбачає таку організацію діяльності об'єкта, за якої він усвідомлює себе як особистість, виявляє й розкриває свої можливості, творчі здібності та виступає активним учасником різних видів діяльності; *етнопедагогічний* – вимагає обов'язкового врахування при вивченні питань статеворольової соціалізації впливу етнічних особливостей об'єктів вивчення; *гендерний* – дозволяє враховувати специфіку гендерної соціалізації дітей та підлітків, диференціацію соціальних функцій та ролей за ознакою статі; *культурологічний* – спрямований на статеве виховання, статеворольову соціалізацію особистості шляхом як засвоєння нею вже наявних у суспільстві цінностей культури, так і створення нових; *соціокультурний* – слугує цілям пізнання процесу статеворольової соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти, статевої моралі, шлюбно-сімейних відносин у контексті наявних соціальних умов соціокультурних факторів, що впливають на нього; *наративний* – презентує власне розуміння досліджуваного педагогічного феномену; *міжгалузевий* – сприяє комплексному вивченню психології, медицини, соціології, педагогіки та інших галузей наукового знання проблеми статеворольової соціалізації; *герменевничний* – надає змогу ретельно й об'єктивно опрацювати джерельну базу дослідження; *парадигмальний* – дозволяє дати об'єктивну оцінку історії

становлення та розвитку процесу статеворольової соціалізації з позицій представників різних наукових напрямів (релігійного, медичного, психологічного, антропологічного, педагогічного).

Теоретичний концепт із урахуванням хронологічного підходу до класифікації джерел дав змогу умовно виділити науково-публіцистичні праці вітчизняних учених, педагогів, громадсько-просвітницьких діячів кінця XIX – початку XX століття, у яких окреслено теоретичні передумови розвитку ідеї статеворольової соціалізації дітей та підлітків через статеву просвіту та статеве виховання; підґрунтя формування наукових підходів у вирішенні питання статеворольової соціалізації дітей і підлітків; порушити питання статевих девіацій серед дітей і підлітків та надати рекомендації щодо засобів їх профілактики тощо (викладачі-природники – В. Половцов, В. Половцова, Б. Райков, Л. Севрук, В. Словцова, комісія С. Шохора-Троцького, В. Хлюдзинський та ін., лікарі – М. Алексєєв, А. Венгеров, О. Бернштейн, Г. Зоргенфрей, О. Канель, Б. Ліберман, Є. Лозинський, М. Рум'янцев, К. Сидорович, О. Трахтенберг та ін.); праці політичних і громадських діячів, учених, які зробили значний внесок у розвиток експериментування й стали новаторствами в питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. XX ст.). Це дозволило виділити політико-ідеологічну складову процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків через реформування побуту, інституту шлюбу та сім'ї, морально-етичну парадигму 20–30-ті рр. XX ст. (Л. Аксельрод, І. Арманд, М. Бухарін, П. Виноградська, О. Коллонтай, Н. Крупська, А. Луначарський, Д. Рязанов, С. Смидович, Л. Троцький, О. Ярославський тощо), педологічні ідеї вітчизняної педагогічної думки (Є. Аркін, І. Арямов, В. Бехтерєв, П. Блонський, Л. Василевський, Л. Виготський, І. Гельман, Є. Евергетова, А. Єфімов, А. Залкінд, Б. Райков, Л. Раскін, М. Рубінштейн, І. Симонов, Г. Сорохтін, Л. Сосюра, Б. Шапіро та ін.); питання статевого виховання та статеворольової соціалізації безпритульних дітей та підлітків, зокрема в педагогічній спадщині А. Макаренка, та ін.; групу джерел, які засвідчують

надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 40–80-ті рр. ХХ ст.: по-перше, праці, які розглядають морально-етичний аспект взаємин між хлопцями та дівчатами, культуру статеворольової поведінки (В. Барський, В. Колбановський, Г. Колі, Е. Костяшкін, І. Кон, С. Кондратьєва, М. Кузнецов, А. Медвецька, Л. Наумова, Л. Тимофєєва, В. Сухомлинський, А. Хрипкова, Е. Черепова та ін.); по-друге, наукові роботи медико-психологічного та педагогічного спрямування 40–80-х років ХХ століття, які були написані медиками у співавторстві з психологами, педагогами, зокрема лікарями-гігієністами (М. Антропова, М. Большакова, Є. Мар'ясіс, Ю. Скрипкін, О. Ступко, О. Савченко, В. Рубанович, О. Хононова, А. Шибаєва та ін.), лікарями-ендокринологами (Д. Колесов, Н. Сельверова та ін.), лікарями-сексопатологами (З. Анісімова, Г. Васильченко, В. Здравомислов, Д. Ісаєв, В. Каган, С. Лібіх, А. Свядощ та ін.) та лікарями інших профілів у тісній співпраці з педагогами щодо гігієнічних, фізіологічних, психологічних процесів, які відбуваються з дітьми та підлітками в процесі дорослішання; дослідження щодо анатомо-фізіологічних та психологічних статевих відмінностей чоловічого й жіночого організмів, тогочасних моделей статевого виховання, репродуктивного здоров'я підлітків, проблеми підліткової вагітності, підготовки дівчат до виконання материнських функцій (В. Абрамченко, А. Гадасіна, В. Кобилецька, Е. Непочатова, І. Петрище, А. Резніков, А. Хрипкова, З. Шкіряк-Нижник, А. Ячевський та ін.); по-третє – як підготовку дітей і підлітків до сімейного життя, усвідомленого батьківства, зокрема в контексті фамілістики (А. Ахвердов, Т. Афанасьєва, М. Вовчик-Блакитна, С. Голод, М. Мацьковський, А. Харчев та ін.). Хронологічний підхід дозволив з'ясувати тенденції розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті роки ХХ століття, що провадили в умовах глобалізації: визначено роль біологічного та соціального чинників сексуальності в розвитку статевої свідомості дітей та підлітків у процесі статеворольової соціалізації; досліджено статеворольову

соціалізацію дітей та підлітків як фактор успішного виконання подружніх ролей, як підґрунтя зміцнення інституту сім'ї та шлюбу (М. Боришевський, В. Васютинський, Т. Говорун, І. Горпінченко, Т. Гурлєва, Л. Ігнатюк, С. Кириленко, Б. Ковбас, О. Кононко, В. Костів, В. Кравець, Л. Мороз, Ю. Приходько, Л. Тимощенко, І. Трухін, О. Шарган та ін.).

Технологічний концепт передбачає творче використання прогресивних надбань із теорії та практики статеворольової соціалізації минулого століття під час викладання курсів «Соціальна педагогіка», «Історія педагогіки», «Соціальна робота», «Теорія та історія соціальної роботи та виховання» та ін. у процесі визначення змісту підготовки фахівців із педагогіки, соціальної педагогіки та соціальної роботи, написання підручників, навчальних посібників, проведення семінарських занять та спецкурсів, організації соціально-педагогічної практики тощо.

Провідною ідеєю дослідження є визнання того, що в сучасному процесі статеворольової соціалізації чільне місце належить історичному, етнопедагогічному минулому, його повноцінним репрезентаціям у статеворольовій соціалізації дітей та підлітків, здатності модифікуватися, бути суголосним до сучасних тенденцій та процесів, що відбуваються в статевому вихованні.

В основу дослідження покладено обґрунтовану нами періодизацію становлення вітчизняної теорії й практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків у контексті суспільно-політичних, економічних, ідеологічних і соціально-педагогічних детермінантів в Україні протягом XX ст.

Відповідно до мети, завдань і провідної ідеї було використано такі **методи дослідження**: *загальнонаукові* – аналітичний, історико-зіставний, ретроспективний, історико-генетичний та порівняльний аналіз психолого-педагогічної, медичної, педагогічної та художньо-публіцистичної літератури, що дозволило простежити процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків у динаміці етапів розвитку; проблемно-цільовий аналіз матеріалів періодичної преси, нормативно-законодавчих актів, результатів досліджень

антропологічних наук із метою визначення етапів дослідження питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків і виявлення її стратегічної спрямованості у вітчизняному просторі протягом всього XX століття на кожному з обґрунтованих етапів; вивчення, зіставлення, класифікації та систематизації, узагальнення теоретичних ідей і досвіду розвитку теорії і практики статеворольової соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти в Україні; *конкретно-пошукові* – теоретичний аналіз, синтез, актуалізація, систематизація і класифікація вітчизняної та зарубіжної літератури з питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків; а також такі методи: історико-генетичний (простеження історіографічного аспекту трансформації соціально-педагогічних основ теорії та практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків та їх висвітлення у науково-педагогічній літературі), парадигмальний (історіографічне висвітлення внутрішньої логіки процесу розвитку історії питання статеворольової соціалізації на її різних етапах та відстеження взаємодії різних парадигм як механізмів зміни головної парадигми статеворольової соціалізації в конкретних історичних умовах), персоналістично-біографічний (аналіз педагогічної, психологічної, медичної, публіцистичної літератури, спогадів, епістолярної спадщини, що присвячена персоналіям завдяки працям яких було визначено провідні напрями у вітчизняній історії питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків), термінологічний аналіз (забезпечення застосування в дослідженні категоріально-понятійного апарату кількох наук, що було обумовлено потребою надання окремих дефініцій відповідно до предмета дослідження в морально-етичному та медико-психологічному аспектах); метод наукової екстраполяції (розкриття потенціалу творчого використання досвіду теорії та практики питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків).

Джерельна база дослідження. У процесі написання дисертації використано науково-літературні джерела й архівні справи, зокрема такі:

– законодавчі й директивні акти перших урядів СРСР та УСРР; документи Народного комісаріату освіти України, Міністерства освіти УСРР, за якими проводилася політика врегулювання шлюбно-сімейних відносин, інституту сім'ї, статевої просвіти та статевого виховання, а саме: «Збірники наказів і розпоряджень Народного комісаріату освіти України», «Інформаційні збірники Міністерства освіти України», Державні документи, за якими здійснювалося нормативно-правове забезпечення в різні часи (кодекси законів про виховання, декрети, постанови, циркуляри, розпорядження, концепції, інструкції); законодавчі й директивні акти Президента України, Верховної Ради й Кабінету Міністрів уже за часів незалежної української держави; офіційні видання Указів Президента та законів України в 1991 – 2000 роках; матеріали з'їздів, конференцій, нарад, присвячених питанням виховання особистості в різних соціальних інститутах та ін.;

– науково-публіцистичні праці учених, педагогів, лікарів, громадсько-просвітницьких діячів XX століття представників суспільно-політичної думки;

– матеріали педагогічних, соціально-педагогічних, історико-педагогічних досліджень: монографії, дисертації, автореферати, наукові та науково-практичні публікації;

– навчально-методичні та науково-популярні джерела – книги, брошури, підручники, навчально-методичні посібники, хрестоматії, довідково-бібліографічна література тощо;

– масові джерела – матеріали соціологічних опитувань, статистичні матеріали, статистичні відомості, збірники документів, довідники тощо;

– матеріали педагогічної преси XX століття, сучасних психолого-педагогічних часописів, періодичні видання, які розкривали теоретичні й практичні аспекти статеворольової соціалізації, зокрема такі: «Вестник воспитания», «Вопросы воспитания», «Вопросы психологи», «Народное просвещение», «На путях к новой школе», «Педагогіка», «Педагогіка і

психологія», «Педология», «Половой воспрос», «Порадник щодо соціального виховання дітей», «Практична психологія і соціальна робота», «Путь просвещения», «Радянська освіта», «Радянська школа», «Рідна школа», «Русская школа», «Советская педагогіка», «Семья и школа», «Соціальна політика і соціальна робота», «Соціальне виховання», «Шлях освіти» тощо;

– архівні матеріали з Державного архіву Харківської області: інспектура народної освіти Харківського губвиконкому; бюлетені, резолюції методичних конференцій; протоколи, звіти, зведення про стан політосвітньої роботи, боротьбу з безпритульністю, роботу дитячих будинків; доповіді, звіти й навчальні плани навчальних закладів соціального виховання й професійної освіти; протоколи педагогічних рад: 1) Богодухівський, ф.р–434 (1919–1922 рр. ф.р–434; 3; 8. 2) Валківський (ф.р–101); 3) Харківський (ф.р–103); 4) Чугуївський (ф.р–104, 1920–1922 рр.). Відділення народної освіти Харківського облвиконкому (облвно) (ф.р–4695, буд. 1416, 1943–1962 рр.); (ф.р–4695), а також накази, звіти, плани, доповідні записки про роботу облвно й райвно, шкіл, дитячих будинків, садів, піонерських таборів та інших позашкільних установ.

До дослідження залучено матеріали фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського, Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, електронні ресурси глобальної мережі інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* цілісно й системно *розкрито* ґенезу вітчизняної теорії та практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевого виховання, статевої просвіти протягом ХХ століття; *з'ясовано передумови* її становлення та розвитку протягом ХХ століття у вітчизняній педагогічній теорії та практиці: І-й (1900–1916 рр. ХХ ст.) – етап розроблення наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі в період педагогічного просвітництва; ІІ-й (1917–1936 рр. ХХ ст.) – етап експериментування й новаторства в питаннях статеворольової соціалізації

дітей та підлітків радянського періоду; ІІІ-й (1940–1980-ті рр. ХХ ст.) – етап надбання досвіду радянською системою освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків; ІV-й (90-ті роки ХХ століття) – етап розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в умовах нових світових тенденцій; *розкрито ключові напрями* етапу розроблення наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі в період педагогічного просвітництва (1900–1916 рр. ХХ ст.): а) дослідження соціальних рухів, настроїв, процесів, які визначали напрям розвитку педагогічних поглядів (феміністичний рух, криза сім'ї, занепад авторитету церковних догм, низька освіченість більшості населення, розтлівальний вплив видовищ та літератури щодо взаємин статей, неспроможність або ігнорування цього питання батьками /школою); б) формування підходів до статевої просвіти та статевого виховання дітей та підлітків: релігійно-християнського, медичного, психологічного, антропологічного, педагогічного; в) з'ясування причин статевих девіацій дітей та підлітків і засобів їх профілактики; *визначено зміст етапів* експериментування й новаторства статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. ХХ ст.): а) ключові напрями реформування ідеології радянської влади в контексті нової комуністичної ідеології, які вплинули на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків; б) вирішення питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків через новий напрям розвитку педагогіки – педології; в) указано заходи, які позитивно позначалися на вирішенні проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків; г) пріоритетні напрями статеворольової соціалізації безпритульних вихованців /вихованок у спадщині А. Макаренка; *проаналізовано* надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків (1940–1980-ті рр. ХХ ст.): морально-етичний аспект взаємин між хлопцями та дівчатами, формування культури статеворольової поведінки; розвиток медико-психологічних аспектів статеворольової соціалізації дітей та підлітків (гігієна, фізіологія); підготовка

дітей та підлітків до сімейного життя в контексті фамілістики; *охарактеризовано тенденції* розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті роки ХХ століття: співвіднесення впливу біологічного та соціального чинників сексуальності в розвитку статевої свідомості дітей та підлітків у процесі статеворольової соціалізації; статеворольова соціалізація дітей та підлітків як фактор успішного виконання подружніх ролей, підґрунтя зміцнення інституту сім'ї та шлюбу;

– *уточнено* поняття «соціалізація», «статева просвіта», «статеве виховання», «статеворольова соціалізація», «стать», «маскулінність», «фемінність», «андрогінність», «статеворольова поведінка», «статева ідентичність», «статева роль», «статеворольові стереотипи»; *з'ясовано* внесок вітчизняних і зарубіжних педагогів у розвиток теорії та практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні протягом ХХ століття; *визначено* напрями, форми і методи виховного впливу на формування статевої свідомості, статевої культури дітей та підлітків у сім'ї, школі, суспільстві в досліджуваний період;

– *набули подальшого розвитку* наукові положення теорії та практики статеворольової соціалізації; аналіз історичних особливостей розвитку статеорольової соціалізації, статевої просвіти, статевого виховання в Україні досліджуваного періоду, особливості їх окреслення в навчальній та науковій літературі; аналіз і систематизація джерельної бази дослідження;

– *до наукового обігу введено* маловідомі та раніше не відомі архівні джерела (57 позицій), наукові документи, історико-педагогічну літературу; невідомі раніше історичні факти, пов'язані з історією розвитку статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні (ХХ століття).

Практичне значення дослідження. Фактичний матеріал, теоретичні положення й висновки дослідження можуть бути використані в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти та закладів вищої освіти; під час розроблення та вдосконалення змісту навчальних дисциплін «Історія педагогіки», «Історія та теорія соціальної роботи та виховання», «Соціальна

педагогіка», «Соціальна робота» та ін.; при укладанні підручників, навчально-методичних посібників, програм курсів за вибором; у системах підвищення кваліфікації педагогів, працівників соціальної сфери та післядипломної освіти.

Здобуті результати дослідження можуть ураховуватися при підготовці наукових доповідей, повідомлень, виступів на наукових конференціях та семінарах, під час практики, для організації науково-дослідної роботи студентів, магістрантів, аспірантів, докторантів. Виявлена теоретико-мотодологічна база статеворольової соціалізації дітей та підлітків є підґрунтям досліджень із історії педагогіки, історії соціальної роботи, психології, соціології, філософії, медицини. Представлений у дисертації матеріал кількісно і якісно збагачує форми, методи, прийоми та засоби статеворольової соціалізації дітей та підлітків.

Експериментальні матеріали впроваджено в освітній процес Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради (довідка № 01-13/300 від 21.05.2020 р.); Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-08/494 від 20.05.2020 р.); Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 01-23/117 від 25.05.2020 р.); Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (акт від 25.05.2020 р.); Харківського національного медичного університету (акт від 22.05.2020 р.); Комунального закладу «Дніпрорудненська спеціалізована школа І-ІІІ ступенів „Талант”» (довідка № 01019/132 від 02.06.2020 р.); Центру соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді Холодногірського району м. Харкова (довідка № 336 від 22.05.2020 р.); Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 262/1-н від 04.06.2020 р.).

Особистий внесок здобувача в працях, опублікованих у співавторстві, полягає в одержанні результатів дослідження процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків, імплементації гендерного

компоненту в освіту (висвітлено досвід роботи Центру гендерної освіти КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради), участі у проведенні гендерного аудиту освітнього середовища серед викладачів кафедр [25; 26]; використанні та активному пропагуванні у соціально-педагогічній діяльності інноваційних форм упровадження заходів щодо статеворольової соціалізації, зокрема через форум-театр [31]; застосуванні в процесі підготовки майбутніх педагогів, працівників соціальної сфери гендерного аспекту статеворольової соціалізації дітей та підлітків [36]; аналізуванні процесу підготовки старшокласників до сімейного життя як аспекту статеворольової соціалізації [37]; систематизуванні досвіду фамілістики як чинника статеворольової соціалізації дітей та підлітків [45].

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації представлено в доповідях на наукових, науково-практичних і науково-методичних конференціях різних рівнів: *Міжнародних* – «Гендер. Екологія. Здоров'я» (Харків, 2015); «Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери» (Ніжин, 2016); «Гендер. Екологія. Здоров'я» (Харків, 2017); Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracownikow naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z panstw obszaru bylego Zwiazku Radzieckiego oraz byley Jugoslawii (Warszawa, 2017); Forming of modern educational environment : benefits, risks, implementation mechanisms (Tbilisi, 2017) / («Формування сучасного освітнього простору : переваги, ризики, механізми реалізації» (Тбілісі, 2017); «Актуальнідослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2018); «Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні» (Львів, 2018); «Гендер. Екологія. Здоров'я» (Харків, 2019); *Всеукраїнських* – «Теорія і практика соціального виховання: соціальна суб'єктність, активність та відповідальність» (Харків, 2014); «Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади» (Суми, 2015); «Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи» (Івано-

Франківськ, 2016); «Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи» (Івано-Франківськ, 2017); «Соціальна робота: виклики сьогодення» (Тернопіль, 2017); «Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації цілей сталого розвитку суспільства» (Харків – Куряж, 2018); «Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи» (Івано-Франківськ, 2018); «Трансформація соціальної педагогіки та соціальної роботи в культурі інформаційного суспільства» (Харків, 2019); «Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи» (Івано-Франківськ, 2019); «Навчання, виховання та розвиток у контексті життєвих перспектив особистості» (Бердянськ, 2019); *регіональних* – «Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні» (Харків – Куряж, 2017); «Професійна мобільність як чинник соціальної адаптації і творчої самореалізації особистості в умовах суспільних трансформацій» (Харків, 2020).

Основні положення дисертації обговорювалися й отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедр педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту, кафедри соціальної роботи, а також Вченої ради Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради; на науково-практичних семінарах, круглих столах, диспутах, конференціях різних рівнів у закладах різного рівня освіти, де впроваджувалися результати дослідження (2015 – 2020 рр.).

Кандидатська дисертація на тему «Навчально-виховна та методична діяльність педагогічних рад освітніх закладів України у другій половині XIX століття» за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки була захищена в 2003 році у спеціалізованій вченій раді Д 64.053.04 у Харківському державному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Основні наукові положення дисертаційної роботи висвітлено в 48 публікаціях (із них 42 – одноосібні), зокрема: 1 – монографії, 23 статтях у наукових фахових виданнях України та інших держав (із яких 17 – у фахових виданнях України, 5 – у періодичних зарубіжних виданнях, 1 – у виданні, включеному до міжнародних наукометричних баз), 22 публікаціях тез у збірниках міжнародних, усеукраїнських, регіональних конференцій та семінарів; 2 статті апробаційного характеру в збірниках наукових праць.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (829 найменувань, із них 57 – архівних джерел), 12 додатків на 46 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 584 сторінки, із них основного тексту – 430 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

1.1. Сутність та особливості статеворольової соціалізації дітей та підлітків

Ретроспективний аналіз вирішення проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків спиратиметься на міцне науково-теоретичне та практичне підґрунтя, яке являє собою комплексну систему наукових знань, умінь, навичок, що розкривають основні сутнісні характеристики статеворольової соціалізації особистості: визначення дефініцій та вихідних понять «соціалізація», «стать», «статева роль», «статева просвіта», «статеве виховання», «статеворольова соціалізація», «статевотипізована поведінка», «маскулінність/фемінність/андрогінність» тощо.

Поняття «соціалізація» (від латинського socialis – суспільний) сьогодні широко використовується у філософії, психології, соціології, педагогіці й інших науках. Своїм походженням воно завдячує двом соціологам: французові Г. Тарду (*Gabriel Tarde*) й американцеві Ф. Гіддінгсу (*Franklin Henry Giddings*) (кінець XIX ст.). Г. Тард розглядав соціалізацію як процес розвитку суспільства, умови для якого мають створювати освіта й виховання. Засвоєння норм поведінки, за Г. Тардом, здійснюється через соціальні взаємини людей. Спрямуванню нашого дослідження більш відповідає визначення Ф. Гіддінгса, який розглядав соціалізацію як процеси стихійного впливу на людину оточення й цілеспрямованого впливу суспільства (сім'ї, школи, середовища та ін.), завдяки яким у індивіда формується поведінка, що відповідає суспільній свідомості [294, с. 43; 398, с. 128].

Вагомий внесок у розвиток теорії соціалізації зробили зарубіжні дослідники Ф. Гіддінгс, Е. Еріксон (*Erik Homburger Erikson*), Г. Тард, Т. Парсонс (*Talcott Parsons*), Ч. Кулі (*Charles Horton Cooley*), Дж. Мід

(*George Herbert Mead*), Ж. Піаже (*Jean William Fritz Piaget*) і вітчизняні науковці Г. Андрєєва, П. Блонський, М. Йорданський, Л. Виготський, Б. Вульфов, Д. Ісаєв, В. Каган, І. Кон, А. Мудрик. Нині в Україні проблеми соціалізації особистості досліджують Т. Говорун, В. Кравець, О. Кікінежді, Н. Лавриненко, М. Лукашевич, М. Москаленко, Л. Орбан-Лембрик, С. Савченко, С. Харченко та інші.

Розгляд західними соціологами й психологами XX ст. соціалізації як соціального вчення дозволяє досліджувати педагогічні аспекти соціалізації.

Відповідно до моделі «соціального навчання» Дж. Доллард (*Dollard*), Б. Скіннер (*Burrhus Frederic Skinner*), Р. Уолтерс (*Richard Walters*) та ін.) соціалізація тлумачиться як процес «дозування» покарань і заохочень, здійснюваний для отримання бажаної поведінки.

Прибічники моделі «міжособистісного спілкування», яку ще називають «Я-теорія», або теорія «дзеркального відображення» (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.), уважають, що соціалізація здійснюється в процесі групового впливу на особистість, у результаті якого людина вчиться мислити про себе як про інших і розуміти поведінку інших.

Відповідно до «когнітивної» моделі соціалізації (Ж. Піаже, Л. Кольберг (*Lawrence Kohlberg*), А. Маслоу (*Abraham Maslow*) та ін.), у свідомості індивіда утворюються когнітивні схеми (картини навколишнього світу), відповідно до яких людина будує свою поведінку. Головним аспектом соціалізації при цьому виступає процес розвитку образного й абстрактного мислення, пізнавальних, моральних та емоційних структур особистості [398, с. 128–129; 294, с. 43–44].

Поняття «соціалізація» має більш як столітню історію існування і є поширеним у науковому обігу. У 1956 році цей термін було внесено до реєстру американської соціологічної асоціації. У кінці 60-х років проблему соціалізації почали трактувати як міждисциплінарну, й увага до неї посилилася з боку спеціалістів різних наук – філософів, соціологів, педагогів і психологів [444, с. 188].

У цей період опубліковано низку робіт вітчизняних дослідників, у яких ставиться ця проблема, зокрема обговорюється питання визначення поняття «соціалізація». Виявилося, що поняття «соціалізація» і в буденному, і в науковому обігу тлумачиться досить розлого, що пояснюється багатогранністю самого феномена соціалізації та різноманітністю його форм. Це унеможливлює створення лаконічного визначення явищу. Великі труднощі у визначенні поняття соціалізації обумовлені також тим, що в історії свого розвитку, який збігається з історією людства, соціалізація зазнала дуже багато змін, що також пояснює неможливість охоплення всіх нюансів в одному визначенні. Тому маємо багато різних наукових визначень одного й того ж явища, які детермінуються рівнем розробки теорії [444, с. 188].

Дослідженням процесу соціалізації вітчизняні вчені займались ще в другій половині XIX століття. Вивчаючи роль і значення середовища, яке чинить вплив на дитину, К.Ушинський стверджував, що для розвитку й виховання важливо знати людину, «яка вона є насправді з усіма її слабкостями й в усій величі», треба знати «людину в сім'ї, серед народу, людства ... у будь-якому віці, в усіх класах...» [692, с. 38].

Перші десятиліття XX ст. вітчизняними педагогами й психологами (П. Блонський, Л. Виготський, О. Зеленко, О. Панкевич, С. Шацький, В. Шульгін та ін.) проводяться дослідження середовища та його впливу на становлення й розвиток особистості. Посилена увага до процесу соціалізації у 80-х роках минулого століття відбита в дослідженнях Г. Андрєєвої, Д. Ісаєва, В. Кагана, І. Кона; поняття соціалізації входить до категоріального апарату педагогіки. У подальшому інтерес до проблем соціалізації на рубежі XX–XXI століття надзвичайно посилився в представників різних наук. З'являється велика кількість дефініцій «соціалізації», розкрито етапи, механізми, фактори, чинники, напрямки цього процесу.

Перш за все, уважаємо за доцільне визначення сутнісної характеристики дефініції «соціалізація» з-поміж великої кількості трактувань цього вихідного для нашого дослідження поняття.

Кожна наука трактує поняття соціалізації в певному аспекті, тому для аналізу використовуємо довідково-енциклопедичну літературу з різних галузей знань – педагогіки, соціології, психології, філософії тощо. Якщо педагогіка робить акцент на розвитку й самореалізації людини в процесі засвоєння та відтворення культури, то соціологія наголошує на засвоєнні індивідом цінностей, норм і установок, притаманних суспільству. У свою чергу, психологія акцентує увагу на спілкуванні й діяльності. Спільне для тлумачень є те, що кожне з них за своїм змістом передбачає взаємодію особистості й суспільства з метою розвитку особистості [717, с. 10].

Проведемо дослідження з виявлення сутнісних характеристик поняття терміна «соціалізація». Спершу звернемося до довідкової літератури, у якій викладено найбільш усталені наукові знання. Так, соціологічний енциклопедичний словник дає таке визначення: «Соціалізація – процес становлення особистості, засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих цьому суспільству, соціальній групі. Розрізняють соціалізацію первинну (дитинство, підлітковий вік, юність) і вторинну (зрілий вік)» [631, с. 328]. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери: «Соціалізація (лат. *socialis* – суспільний) – процес входження людини в суспільство разом із її соціальними зв’язками та інтеграцією в різні типи соціальних спільнот, унаслідок чого відбувається становлення соціального індивіда. У процесі соціалізації формуються соціальні якості, цінності, знання, навички людини. Крім того, відбувається перетворення природжених, природних рис, а також засвоєння людиною елементів культури, соціальних норм і цінностей, які існують у суспільстві. Розрізняють первинну (підготовчу) та вторинну (активну) соціалізацію. Первинна соціалізація відбувається в дитинстві, вона найперша, завдяки якій особистість стає повноправним членом будь-якого суспільства, оскільки вона

ідентифікує себе з іншими та з суспільством загалом, засвоює культурні цінності та норми поведінки (орієнтовно триває до повноліття). Вторинна соціалізація – це кожний наступний процес, який допомагає попередньо соціалізованому індивіду входити в нові сектори світу, його інституції» [218, с. 79].

Доповнимо наш аналіз формулюванням поняття «соціалізація», які найчастіше трапляються в науковій літературі. Чимало дослідників акцентують увагу на моменті засвоєння індивідом соціального досвіду, соціальних цінностей, норм, знань. Так, Ю. Левада розуміє під соціалізацією людини освоєння нею норм культури, підкреслюючи, що соціалізація або «шлях людини в суспільство проходить через малу групу найближчого оточення» [379, с. 67]. І. Кон визначає соціалізацію як «засвоєння індивідом соціального досвіду, у ході якого створюється конкретна особистість» [323, с. 19]. За його визначенням, соціалізація означає сукупність всіх соціальних та психологічних процесів, за допомогою яких індивід завоює систему знань, норм, цінностей, які дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства та містить у собі як усвідомлені, підконтрольні, цілеспрямовані впливи, так і стихійні, спонтанні процеси, що так чи інакше впливають на формування особистості [323, с. 19].

Інша група авторів, серед яких слід зазначити Б. Ломова, Б. Паригіна, Є. Кузьміна, виділяють момент входження індивіда в соціальне середовище, включення індивіда в систему суспільних взаємин. На думку Б. Паригіна, процес соціалізації – це «входження в соціальне середовище, пристосування до нього, засвоєння певних ролей і функцій, яке слідом за своїми попередниками повторює кожний окремий індивід протягом усієї історії свого формування й розвитку» [717, с. 12]. Є. Кузьмін розуміє під соціалізацією «входження особистості в групу на основі таких механізмів соціалізації, як наслідування, навіювання, конформізм, свідоме дотримання зразків, вплив масових засобів комунікації й культури» [370, с. 47]. А. Мудрик пропонує таке визначення: «Соціалізація – розвиток і

самореалізація людини впродовж усього життя в процесі засвоєння й відтворення культури суспільства» [446, с. 9].

Визначаючи поняття «соціалізація», різні дослідники виділяють ті чи інші сторони цього процесу в залежності від аспекту вивчення й мети, яка ставиться в дослідженні. Зміст поняття «соціалізація» деякі автори бачать у тому, що це процес «входження індивіда в соціальне середовище, пристосування до нього, освоєння певних ролей і функцій» (Б. Паригін); процес соціалізації полягає в «засвоєнні індивідом соціального досвіду, під час перебігу якого утворюється конкретна особистість» (І. Кон); визначення соціалізації як процесу «формування людини як особистості, її соціального становлення, включення особистості в різні системи соціальних відносин, інституцій і організацій, засвоєння людиною знань, норм поведінки і та ін., що склалися історично» (Б. Ананьев); розглядає соціалізацію як безперервну адаптацію живого організму до його оточення, як формування здатності передбачати реакції інших людей і пристосовуватися до них (Т. Шибутані (*Tamotsu Shibutani*)). Аналогічної думки додержуються Д. Креч (*David Krech*), Р. Крачфілд (*Richard Crutchfild*), Е. Баллачей (*Ballachey*), розглядаючи соціалізацію «як прийняття особистістю переконань, цінностей і норм вищого чи нижчого статусу, характерних для групи членства, де особистість перебуває» [445, с. 63–64].

М. Лукашевич під соціалізацією розуміє «процес становлення особистості як суспільної істоти, у перебігу якого складаються її багатоманітні зв’язки із суспільством, засвоюються орієнтації, цінності, норми, відбувається розвиток особистісних властивостей, формується активність і цілісність особистості, набувається соціальний досвід, накопичений людством за весь період розвитку» [398, с. 178]. При цьому індивід виступає і як об’єкт, і як суб’єкт соціалізації, оскільки бере участь у творчо-перетворювальній суспільній діяльності. Згідно з розробленою М. Лукашевичем адаптивно-розвивальною концепцією соціалізації, людина протягом усього свого життя адаптується до різноманітних життєвих умов.

Кожна адаптація збагачує соціальний досвід людини, робить його більш соціалізованим [398, с. 178–179; 294, с. 44–45].

Деякі автори (Є. Весна, В. Мухіна) розглядають процес соціалізації як входження людини в символіку культури. У результаті соціалізації людина оволодіває не тільки системою знаків і символів, але й способами мислення, характерними для цього суспільства [444, с. 194].

Соціалізація – явище культурно-історичне. Зміст цього процесу, стадії, конкретні механізми мають історичний характер, суттєво варіюють від однієї культури до іншої, визначаються характером соціальної системи. Можна спостерігати, як зі зміною епох, культур, типів соціальних систем змінюються й засоби цілеспрямованого впливу на особистість, бо кожна культура використовує ті засоби соціалізації, які розраховані на формування певної поведінки, яка не виходить за межі цієї культури. Так, у традиційних суспільствах основним засобом формування в людини особистісних рис було дотримання встановлених традиційних зразків. Звичаї регулюють поведінку людей в цьому суспільстві від народження до смерті, не допускаючи нічого оригінального, передбачаючи дотримання завітів предків, відтворення минулих відносин у майбутньому. Пряме примушування через систему звичаїв і традицій було основним засобом цілеспрямованого впливу на особистість. Цей засіб був обумовлений самим типом культури, у якій традиції були основним її складовим елементом, і це відображало також рівень розвитку психіки самого індивіда [444, с. 196].

Соціалізацію як єдиний процес визначив Є. Соколов, виокремивши в ньому «гомінізацію, тобто прилучення індивіда до роду; соціальну адаптацію, яка означає стандартизацію мови, жестів, сприймання, морально-психологічних стереотипів, формування соціального характеру, засвоєння загальних цінностей, значень, символів; інкультурацію – засвоєння класичної культурної спадщини, збагачення духовного світу особистості; інтеграцію особистості, що включає розвиток специфічної ієрархії мотивів, цінностей,

інтересів, формування почуття особистісної ідентичності, відповідності між різними психічними процесами і станами» [444, с. 194; 445, с. 59].

Аналіз наукової літератури виявив понад три десятки близьких за змістом формулювань поняття «соціалізація», але всі вони в основному передбачають як головне засвоєння індивідом соціальних умов, цінностей, культури тощо.

На наш погляд, різноманіття підходів до аналізу такого багатошарового процесу, як соціалізація, у якому діє велика кількість складних соціальних, соціально-психологічних, психологічних та інших механізмів, є позитивним фактом. «Існування численних визначень соціалізації, які відбивають певні аспекти цього процесу, будучи інструментами аналізу конкретних процесів формування індивіда і його особистості є цілком виправданим» [444, с. 188–189; 445, с. 64].

Визначення процесів соціалізації в широкому та вузькому розумінні цього поняття надає Л. Орбан-Лембрик: «Соціалізація в широкому розумінні – це визначення походження й формування родової природи людини. Ідеться про історичний процес розвитку людства – філогенез. Соціалізація у вузькому розумінні – це процес залучення людини до соціального життя шляхом активного засвоєння його норм, цінностей та ідеалів» [503, с. 161]. Якщо розуміти соціалізацію як результат засвоєння особистістю умов соціального життя та згодом активного відтворення нею соціального досвіду, її можна розглядати як типовий та одиничний процеси, що пов’язані з індивідуалізацією особистості, виробленням нею власної лінії поведінки, набуттям особистого життєвого досвіду. Це залежить від соціальних умов, від класових, етнічних, культурних та інших відмінностей і пов’язане з формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки [503, с. 161].

Слід особливо відзначити визначення, подане Г. Андрєєвою, яка вважає, що «соціалізація – це двобічний процес, який містить, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне

середовище, систему соціальних зв'язків; з іншого боку, процес активного відтворення індивідом систем соціальних зв'язків за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище» [17, с. 23]. На ці ж два взаємозумовлені процеси, що становлять сутність соціалізації, указує Б. Ломов: «З одного боку, особистість усе більше включається в систему відносин, її зв'язки з людьми й різними галузями життя суспільства розширюються й поглиблюються, і тільки завдяки цьому вона здобуває громадський досвід, привласнює його, робить своїм надбанням. З іншого боку, залучаючись до різноманітних галузей життя суспільства, особистість разом з тим набуває й усе більшої самостійності, відносної автономності. Тобто розвиток у суспільстві містить процес індивідуалізації» [717, с. 13].

Соціалізація як активне входження людини в систему соціальних відносин відбувається як розширення, примноження соціальних зв'язків індивіда із зовнішнім світом. На це свого часу вказував ще Л. Виготський, наголошуючи на тому, що дитина, народившись, уже є соціальною істотою. Дитину від народження оточує багатогранний, складно структурований соціальний світ того суспільства, повноправним членом якого їй ще тільки доведеться стати, але без якого вона вже не може існувати. Відносини дитини і цього світу постійно змінюються: дитина оволодіває діями з предметами, у яких закріплено соціальний спосіб їх використання; надалі світ її спілкування розширюється, усе більше людей включається в нього; вона пізнає все більше соціальних ролей; у неї починають складатись перші уявлення про себе як про частину цього соціального світу. Поступово навколишній соціальний світ відкривається дитині в системі наявних рольових взаємозалежностей, правил соціальної поведінки, культурних норм взаємодії. Згодом соціальне оточення надає дитині деякий спектр досить чітко оформлених ціннісно-нормативних моделей і зразків соціальної поведінки. На основі засвоєння цього «поля» соціокультурних норм і правил у дитини в подальшому відбивається вибір між цими нормами й формується персональна ціннісно-нормативна система [444, с. 192].

При розв'язання завдань соціалізації дітей та підлітків, які є предметом нашого дослідження, нам більш близькими є позиції Г. Андрєєвої, оскільки водночас поєднують у собі соціалізацію як процес засвоєння соціального, громадянського, політичного досвіду та водночас передбачає розвиток, саморозвиток і самореалізацію особистості, у перебігу яких відбувається як актуалізація засвоєної системи соціальних зв'язків та політичного досвіду, так і створення нових [444, с. 13].

Наступним етапом нашого дослідження з'ясуємо співвіднесеність соціалізації та виховання, а згодом визначимо роль статевої соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти. Адже за аналогією до визначення «соціалізації» науковці розрізняють уживання визначення «виховання» у вузькому та широкому значенні.

Виховання відіграє вагому роль у процесі соціалізації людини. Його соціальна функція полягає в тому, щоб передавати від покоління до покоління соціальний досвід уміння, знання, ідеї, способи поведінки; залучення дитини до різноманітних видів соціальних відносин у грі, навчанні, практичній діяльності, спілкуванні: «Соціалізація дитини – це стратегічна мета діяльності будь-якого педагога, оскільки знання, які набуваються на уроках, можна розглядати як базу для соціального становлення людини» [568, с. 15].

Наголошуючи на необхідності розрізняти поняття «соціалізація» і «виховання», В. Москаленко акцентує увагу на цілеспрямованості процесу виховання, розкриваючи широке та вузьке значення вживання цього поняття: «у вузькому значенні виховання означає процес цілеспрямованої дії на розвиток особистості з метою підготовки її до виробничої, суспільної й культурної діяльності» [444, с. 199]. Поняття «виховання» у вузькому сенсі відрізняється від поняття «соціалізація», смисл якого поширюється не тільки на цілеспрямовані, але й на стихійні процеси, які діють на особистість, за змістом» [444, с. 199].

У широкому значенні виховання – це вплив на людину всієї соціальної дійсності з метою засвоєння нею соціального досвіду. Зовнішній вплив соціокультурного середовища в процесі соціалізації здійснюється на індивіда через інститути соціалізації, якими є, перш за все, такі соціальні інститути, як сім'я, система освіти і виховання, засоби масової інформації, ідеологія. Ці інститути виступають своєрідними трансляторами соціального досвіду від покоління до покоління.

Хоча поняття «соціалізація» за своїм змістом збігається з поняттям «виховання», коли останнє розуміється в широкому смислі, проте ці поняття різняться за своїм змістом. У понятті «виховання» акцентується увага на ролі зовнішнього впливу в розвитку особистості, мається на увазі відтінок однобічності. У понятті «соціалізація» підкреслюється двосторонність процесу, взаємодія індивіда й соціальних умов життя людини і суспільства, унаслідок чого відбувається розвиток як окремої людини, так і людства в цілому [444, с. 199–200].

Виховання як частину процесу соціалізації визначає й Л. Орбан-Лембрик, наголошуючи, що це свідомий, цілеспрямований вплив на індивіда, «адже соціалізація здійснюється як під впливом цілеспрямованих зусиль, так і в результаті безпосереднього впливу середовища, що має елемент стихійності, неорганізованості» [503, с. 163]. Дослідниця вважає висновок достатнім для розмежування понять «соціалізація» та «виховання», розуміючи під вихованням «цілеспрямований і свідомо здійснюваний вплив на особистість усього суспільства та його соціальних інституцій з метою організації та стимулювання активної діяльності особистості», а соціалізація є ширшою за виховання, оскільки буває «як організованим, так і стихійним не завжди усвідомлюваним процесом» [503, с. 163].

За логікою нашого дослідження, з'ясуємо визначення та взаємовплив статевої соціалізації, статевого виховання й статевої просвіти в їхньому взаємозв'язку. Виходячи із визначення соціалізації Г. Андрєєвою (1980), нагадаємо, що *статева соціалізація* – це процес, що містить у собі, з одного

боку, засвоєння пов'язаного зі статтю соціального досвіду в міру входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків осіб чоловічої й жіночої статі, а з іншого, – активне відтворення індивідом системи взаємин статей у процесі активної діяльності, включення в ці взаємини. На відміну від статевого виховання, що вузько розуміється, цілі й програми статевої соціалізації ніким спеціально не формулюються, а сама вона не припускає конкретних відповідальних виконавців [18; 266].

Виховання – це вироблення тієї або іншої активної позиції, яка має стати орієнтиром у соціалізації як засвоєнні й присвоєнні наявних культурних і моральних стандартів. *Виховання й соціалізація* – вектори єдиного процесу формування особистості, але соціалізація – процес, орієнтований на освоєння наявного в сьогоденні соціального досвіду, а виховання розгортається в сьогоденні, виростаючи з минулого й орієнтуючись на майбутнє. *Статева просвіта* як поширення знань про фізіологію й психологію статі, психосексуальні процеси й відносини може бути структурно зв'язана і з соціалізацією, і з вихованням. Отже, гармонізація психосексуального розвитку й формування особистості може бути співвіднесена зі збільшенням зон збігу статевої соціалізації, статевого виховання й статевої просвіти [266, с. 5].

Одержання знань на основі випадкових спостережень, спілкування з однолітками, знайомства з художньою або спеціальною літературою і т.д. слід розглядати як *статеву просвіту в структурі соціалізації*. Будь-який спосіб інформування, що має спеціальною метою ознайомлення підростаючого покоління в цілому або конкретної дитини з пов'язаними зі статтю сторонами життя, є статевою просвітою в структурі виховання [266, с. 6].

Зміст статевого виховання містить низку аспектів: загальносоціальний, етичний, правовий, психологічний, фізіолого-гігієнічний, естетичний, господарсько-економічний. Усе це в комплексі виховує здоровішу й цілісну особистість жінки й чоловіка, здатних адекватно усвідомлювати й

переживати свої фізіологічні й психологічні особливості відповідно до наявних у суспільстві соціальних і моральних норм та завдяки цьому встановлювати оптимальні взаємини з людьми своєї й протилежної статі у всіх сферах життя (суспільне й виробниче життя, шлюб, батьківство, дозвільна діяльність тощо) [266].

Розглянувши кілька варіантів розуміння поняття «соціалізація», визначивши співвіднесення «соціалізації» та «виховання» як явища, зазначимо, що соціологічна література надає кілька типів соціалізації за різноманітними критеріями: «Залежно від створення соціалізаційного процесу соціалізація може бути професійна, політична, трудова, правова, економічна та ін.» [293, с. 113]. Або виокремлюють наступні типи соціалізації: «політична, етнокультурна (етнічна), гендерна (статеворольова), культурна, професійна» [218, с. 80]. У нашому дослідженні ми розглянемо один з типів соціалізації – статеворольову.

Перш за все, необхідно виявити сутнісні характеристики статеворольової соціалізації. Для цього треба звернутися до найбільш часто вживаних у науковій літературі формулювань понять «стать», «статева індентичність», «стереотипи маскулінності /фемінності», «статева соціалізація» і «статеворольова соціалізація». Ми розглянемо два останніх поняття, оскільки вони, як правило, виступають синонімами. Термін «статева соціалізація» з'явився раніше, ніж термін «статеворольова соціалізація». Останній став використовуватися педагогами й психологами тільки з кінця 90-х років XX століття, і можна сказати, що він є модернізованим варіантом першого, оскільки означає те саме, що й перший, але в контексті рольової теорії [294, с. 47].

У науковій літературі, яка містить формулювання необхідних нам термінів, ми спиралися на дослідження І. Бондаревської, О. Завгородньої, Т. Говорун, Д. Ісаєва, В. Кагана, О. Кікінежді, І. Кона, В. Кравця, Г. Крайг, Дж. Мані, Т. Машихіної, В. Москаленко, Л. Олійник, Т. Репіної,

В. Романової, Д. Романовської, Л. Столярчук, присвячені проблемі статевої поведінки, статеворольової та гендерної соціалізації.

За визначенням І. Кона, «статева соціалізація – процес, під час якого індивід засвоює певну статеву роль і правила сексуальної поведінки» [318, с. 192]. Функцією суспільства Т. Говорун уважає статеворольову соціалізацію, «яка полягає в спрямуванні розподілу гендерних ролей, розширенні їхнього діапазону, гармонізації міжстатевої взаємодії в різних сферах людського буття» [151, с. 8]. В. Романова розглядає статеворольову соціалізацію як «процес засвоєння індивідами соціокультурних цінностей, що зумовлюють більшість наявних особливостей статеворольової поведінки особистості» [573, с. 5]. В. Москаленко визначає статеворольову соціалізацію як «формування особистості як представника певної статі» [444, с. 316].

Проблема статеворольової соціалізації не є новою, проте актуальність її не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає. Про це свідчить, зокрема, велика кількість наукових робіт із психології за останні роки, у яких їх автори намагаються вирішувати різні питання, пов’язані зі статтю особистості. Як і раніше, дослідників цікавлять питання особистісних відмінностей чоловіків і жінок, закономірності формування психологічних особливостей статі, фізіологічні основи статевих відмінностей, формування статеворольової ідентичності особистості, набуття гендерних ролей та ін.

Не меш багатогранне визначення поняття статі. Зазвичай словами «стать», «статеве» визначали родову приналежність, сексуальність, еротику, а різноманітні смислові відтінки цього слова були можливі лише в контексті висловлювань: проблеми статі, статевий потяг, статеві відмінності, статеві органи, статеві фантазії, статеве життя і та ін. Разом з тим, у 80-х роках XX століття намітилася тенденція до обмеження різних смислових відтінків у різних термінах. Наприклад, замість словосполучення «статеві злочини» використовується термін «сексуальне правопорушення» [266, с. 7].

У широкому сенсі «стать» – це сукупність тілесних, фізіологічних, поведінкових і соціальних ознак, на підставі яких індивіда вважають

хлопчиком/чоловіком або дівчинкою/жінкою [266, с. 7].

У психології також почали вживати термін «гендер», який характеризує соціальні відмінності чоловіків і жінок, на відміну від терміна «стать», який розглядається виключно як біологічна категорія. Деякі спеціалісти користуються цими термінами як синонімами, але в нашому дослідженні вважаємо, що «стать» – це виключно біологічна категорія, а «гендер» – соціальна категорія, тому їх необхідно розрізняти.

Залежно від аспекту дослідження статі як комплексу анатомічних, репродуктивних, поведінкових і соціальних ознак, що визначають індивіда як чоловіка або жінку В. Москаленко розрізняє біологічну стать – це «сукупність контрастуючих генеративних ознак осіб одного виду; психологічну стать – це характеристика особистості і поведінки індивіда з точки зору маскулінності/фемінності» [444, с. 316]. Маскулінність розуміється як сукупність ознак, які відрізняють чоловіка від жінки. Фемінність тлумачиться як сукупність ознак, які відрізняють жінку від чоловіка.

Розглядаючи стать як біологічний і соціальний феномени, Т. Говорун та О. Кікінежді дають визначення статі біологічної (акушерської) та психічної: «Стать біологічна (акушерська) – сукупність морфологічних (будова тіла), фізіологічних і генетичних особливостей, які забезпечують розмноження організму» [152, с. 15]. «Психічна стать – сформована у процесі соціалізації певна система ціннісно-смислових уявлень про себе як про чоловіка чи жінку» [152, с. 18]. Отже, стать є першою ознакою, з якою людина входить у світ. Статева належність є біологічною характеристикою людини, яка філогенетично визначається хромосомами та гормонами.

Сприйнятніше, на нашу думку, розуміння статі Д. Ісаєвим і В. Каганом: «Стать – це комплекс репродуктивних, загальносоматичних, поведінкових і соціальних характеристик, котрі визначають індивіда як хлопчика чи дівчинку, чоловіка чи жінку» [271, с. 5]. «Стать є біосоціальною єдністю, у якій біологічне й соціальне є його рівнями. Поняття статі виявилося

багатомірним та ієрархічним, а формування її стало тлумачитись як послідовна, спадкова й узгоджена дія біологічних і соціальних детермінант або як двомірний процес взаємодії біологічного й соціального» [266, с. 46].

І. Кон уважає, що до середини XX ст. статева належність індивіда вважалась визначеним біологічним фактом, із якого автоматично виводились усі тілесні, соціальні й психологічні відмінності між чоловіками й жінками. Він пише: «Сучасна наука розрізняє біологічну репродуктивну стать – статус індивіда як самця чи самки – і соціальну стать як сукупність соціокультурних і поведінкових характеристик і ролей, що визначають особистий, соціальний і правовий статус чоловіка чи жінки в певному суспільстві» [152, с. 18].

Розглянувши поняття «стать», надамо визначення поняття «статева соціалізація». Найбільш повно, на нашу думку, розкриває зміст цього поняття В. Каган. Він уважає, що статева соціалізація – це процес активного засвоєння «особистістю стандартів психосексуальної культури по мірі входження в соціальні відносини. З одного боку, особистість у ньому – об’єкт, на який психосексуальна культура впливає: пропонує стереотипи й еталони для порівняння, схвалює чи не схвалює той чи інший стиль його поведінки й відносин. З іншого боку, особистість – суб’єкт, який переломлює сприйняте через призму власних особливостей і установок, приймає одне й відкидає інше, експериментує й вибірково перетворює в ціннісні орієнтації, установки й мотиви те, що пропонує йому соціальне середовище та його культура. До того ж особистість як суб’єкт грає й активно-перетворювальну роль впливу на статево специфічну поведінку інших людей, пропонуючи свої думки та ін.» [271, с. 7–8; 294, с. 47].

Серед дослідників 90-х років XX століття слід відзначити Л. Столярчук, яка не тільки дає визначення статеворольової соціалізації в різних контекстах, але й показує її взаємозв’язок зі статеворольовим вихованням. За її визначенням, статеворольова соціалізація – «процес і результат загального й психосексуального розвитку дівчинки/хлопчика по мірі входження в соціальні відносини відповідно до особливостей вікових

етапів дорослішання» [644, с. 54]; «процес розвитку особистості, індивідуальності дівчинки, хлопчика, дівчини, юнака в реальній життєдіяльності, який здійснюється в системі взаємин із дорослими, ровесниками своєї й протилежної статі й самим собою» [644, с. 3]. Дослідниця вибудовує взаємозв'язок за лінією: розвиток – статеворольова соціалізація – статеворольове виховання: «Розвиток – загальний процес становлення дівчинки й хлопчика, дівчини і юнака. Статеворольова соціалізація – процес і результат розвитку, зумовлений конкретними соціальними умовами. Статеворольове виховання – відносно соціально контрольований процес розвитку хлопчика й дівчинки під час їх статеворольової соціалізації» [644, с. 6–7]. Дослідниця уточнює, що «статеворольове виховання передбачає врахування статеворольових та індивідуальних особливостей розвитку хлопчиків і дівчаток шкільного віку й на основі розробленої концепції й методики – спеціально організовану, цілеспрямовану педагогічну діяльність з розвитку здібностей до реалізації статеворольового репертуару, оволодіння вміннями й навичками відповідної поведінки, становлення жіночої/чоловічої індивідуальності» [644, с. 6–7; 294, с. 48].

Здійснений аналіз термінів і понять свідчить, що немає необхідності давати власне формулювання поняття статеворольової соціалізації, оскільки це тільки обтяжить розуміння проблеми, що вивчається, і не внесе наукової новизни. Ми вважаємо за доцільне прийняти для себе як базові поняття статеворольової соціалізації й статеворольового виховання, запропоновані Л. Столярчук. Вони найбільш відповідають цілям і завданням нашого дослідження.

Статеворольова соціалізація охоплює широке коло проблем, в основі вираження яких лежать такі принципи: 1) статеворольова поведінка – це не біологічне, а соціальне явище; 2) статеворольова поведінка й установки індивідів зумовлені соціонормативною культурою суспільства; 3) статеворольова поведінка, з одного боку, зумовлена біологічною

природою людини, а з другого – детермінована логікою культури як системного цілого; 4) статеворольова поведінка індивідів різних суспільств і культур має багато спільного, проте вона різноманітна, історично мінлива, і звідси випливає необхідність її порівняльно-історичного аналізу; 5) різні соціальні групи і верстви одного й того ж суспільства можуть істотно відрізнятися за своїми установками й поведінкою, а тому існують чисельні статеві, вікові, етнічні й інші гендернорольові культури. Це правильно не тільки щодо певних норм культури поведінки, але й поведінки окремих індивідів, яку можна зрозуміти тільки у зв'язку з їх конкретною соціальною належністю, статуснорольовими характеристиками та ін. [444, с. 322].

За аналогією з визначенням відмінностей між поняттями «соціалізація» та «виховання», потрібно розрізняти поняття «статеворольова соціалізація» і «статеворольове виховання». В останньому увага акцентується на цілеспрямованості процесу.

На відміну від статевого виховання, цілі й програми статевої соціалізації ніхто спеціально не формулює, у неї немає спеціальних методів і відповідних виконувачів. Дослідження формування особистісних характеристик дітей показують, що «непрямі» соціалізуючи впливи, наприклад, батьків, відбиваються на поведінці дітей не менше, а може, й більше, ніж впливи «прямі» – виховальні. Статеворольове виховання є важливим боком статеворольової соціалізації, однією з її форм, але, окрім цієї форми, існують також так звані «стихійні», незаплановані форми статеворольової соціалізації [444, с. 322].

Поняття статевої ролі й статевої ідентичності (статевої приналежності) тісно взаємопов'язані, але не тотожні. Статева роль – це система середовищних стандартів, приписів, нормативів, очікувань, яким повинен відповідати індивід, щоб його визнавали чоловіком/хлопчиком чи жінкою/дівчинкою (В. Каган) [271, с. 47]. Статева ідентичність являє собою єдність поведінки й самосвідомості індивіда, який зараховує себе до певної статі й орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі (І. Кон) [318, с. 60].

Згідно з Дж. Мані, «статева ідентичність – суб'єктивне переживання статевої ролі; статева роль – публічне вираження статевої ідентичності» [294, с. 49].

Особистісні якості й моделі поведінки, які слугують орієнтирами для більшості чоловіків і жінок, є стереотипами маскулінності/фемінінності, або, як їх ще називають, стереотипами мужності/жіночності; статевими стереотипами, статеворольовими стереотипами; статевотипізованою поведінкою. За визначенням В. Кагана, «маскулінність і фемінінність – це, з одного боку, філогенетично зумовлені властивості психіки, а з іншого, – соціокультурні утворення, які складаються в онтогенезі». Єдність переживань і поведінки людини як представника чоловічої/жіночої статі забезпечується інтеграцією природного й соціального [271, с. 52]. Г. Крайг дає таке визначення цьому поняттю: статеворольові стереотипи – це «укорінені, тверді уявлення про те, якою має бути поведінка чоловіка й жінки» [354, с. 145]. Т. Машихина визначає статеворольову поведінку як «систему дій, очікувану від людини певної статі, яка залежить від соціальностатевого статусу (чоловік, жінка) і реалізується відповідно до соціальностатевої ролі й уявлень про себе як особистість певної статі» [423, с. 6]. Т. Говорун фемінінність і маскулінність розглядає як провідні виміри гендерних орієнтацій, спрямованість людини та соціуму на ідеологію традиційного чи егалітарного розподілу ролей [151, с. 10]. Т. Говорун, О. Кікінежді, розглядаючи фемінінність і маскулінність як статевотипізовану поведінку, визначають її як «поведінку, яка найбільш характеризує поширені, яскраві взірці традиційного розподілу ролей, згідно з якими чоловіки виконують предметно-інструментальні, а жінки – емоційно-експресивні ролі» [152, с. 56].

Давши характеристику вихідних понять, ми можемо переходити до розгляду стадійності процесу статеворольової соціалізації.

Процес статеворольової соціалізаціїпочинається з раннього дитинства, триває довгі роки й відбувається стадійно. Можна виокремити принаймні такі періоди статеворольової соціалізації. По-перше, це первинна

статеворольова соціалізація. Цей період охоплює декілька вікових стадій: від народження до початку навчання в школі та від початку навчання в школі до соціальної зрілості. У відповідності до ролі провідної діяльності дитини, а також інституцій, які відіграють вирішальну роль у статеворольовій соціалізації, можна виділити два важливих етапи в первинній статеворольовій соціалізації: по-перше, дитинство, у якому домінуючим інститутом є сім'я, а провідною діяльністю – гра, і, по-друге, підлітковий період, особливістю якого є те, що до сім'ї приєднується такий інститут, як школа, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками. Вторинна статеворольова соціалізація починається з періоду соціальної зрілості й триває все життя. Цей період теж має декілька стадій, які відповідають переходу від одного соціально-вікового статусу до іншого [444, с. 325].

Оскільки об'єктом нашого дослідження виступають діти та підлітки, зосередимося на первинній статеворольовій соціалізації.

Загальну послідовність статеворольової соціалізації можна описати так. Якщо прийняти тезу про те, що особистістю не народжуються, а стають, то стає зрозуміло, що процес статеворольової соціалізації за своєю суттю розпочинається з перших хвилин життя людини. При народженні спостерігаємо порівняно небагато помітних відмінностей між статями. Взаємодіючи все більше з оточенням, діти засвоюють певні соціальні ролі, а потім, у період статевого дозрівання, гормональні фактори спричиняють значні зміни у статевій диференціації, додаючи відмінностей між чоловіками і жінками. Більшість фахівців зауважує, що хлопці й дівчата в процесі виховання зазнають різного поводження, що дістало назву диференційованої соціалізації. У кожному суспільстві від жінок і чоловіків вимагається відповідність приписаним ролям, і в кожному суспільстві чоловіки і жінки мають досить узгоджені уявлення про ці очікування, незалежно від того, подобаються вони їм чи ні. Підростаючи, діти зазнають подальшої соціалізації та засвоюють поведінкові патерни, які вважаються прийнятними для їх статі. У міру того, як дитина все більше усвідомлює себе, вона починає

реагувати на вплив з боку оточуючих її людей і стає носієм своєї Я-концепції, яка містить уявлення про себе як про хлопця або дівчину. Поступово дитина все більше усвідомлює стать свого тіла, наявність у себе чоловічих або жіночих статевих органів і визначає їх як частину своєї статевої природи. Усі ці фактори приводять до розвитку первинної статеворольової ідентичності [444, с. 325–326].

Розглянемо детальніше періоди статевої диференціації. Статева диференціація починається внутрішньоутробно. Її перший етап – генетична (хромосомна) стать. Кожна клітина людського організму містить 22 пари однакових хромосом. І тільки 23-я, статева пара, відрізняється: у жінок вона має комбінацію XX, а в чоловіків – XY. Статеві клітини містять тільки одну хромосому (жіночі – X, чоловічі – або X, або Y). Генетична стать майбутньої дитини визначається тим, яку хромосому несе в собі сперматозоїд, що запліднив клітину. Якщо в заплідненій яйцеклітині буде комбінація XX – народиться дівчинка, якщо XY – хлопчик [271, с. 60]. Чоловічі статеві органи формуються між 8-им і 20-им тижнями внутрішньоутробного розвитку, жіночі – трохи пізніше, оскільки утворення жіночих гормонів в яйцеклітині починає продукуватися пізніше [271, с. 62]. Статева диференціація мозку відбувається на 4-ому – 7-ому місяці вагітності, у результаті чого підсумком є різна для чоловіків і жінок чутливість центральної нервової системи до гормональних впливів, тобто фемінізація чи маскулінізація мозку, «формування нейроендокринної схильності до статевоспецифічної поведінки» [271, с. 62]. Таким чином, уже на момент народження стать являє собою доволі складну систему.

Отже, стать є першою ознакою, із якою людина входить у світ. Статева належність є біологічною характеристикою людини, яка філогенетично визначається хромосомами та гормонами [152, с. 15]. Дослідники вказують, що «чоловіча та жіноча статі мають багато біологічних відмінностей: різну комбінацію статевих хромосом, неоднаковий баланс гормонів, різну будову

статевих органів, функціональну асиметрію півкуль головного мозку тощо» [152, с. 14].

Народження дитини спричиняє процес статеворольової соціалізації, коли на неї починає впливати навколишнє середовище. Перш за все це проявляється в ставленні до новонародженого як до хлопчика чи дівчинки, що визначається зовнішнім виглядом геніталій малюка. Відтепер дитину починають виховувати відповідно до її статевої приналежності, ураховуючи, оскільки це дуже важливо і для самої дитини, і для людей, які її оточують, щоб «загальна схема її тіла відповідала її паспортній статі» [318, с. 47].

Першим важливим результатом статеворольової соціалізації є усвідомлення дитиною своєї статевої приналежності (ідентичності). На думку дослідників Д. Колесова й Н. Сельверової, цій події передує інша, не менш важлива, а саме – уміння розрізняти статеву приналежність інших людей. Уже до року діти розрізняють людей за статтю. Цю здатність особливо чітко можна спостерігати, коли дитина виявляє негативізм до сторонніх чоловіків чи жінок. Розбіжність статевої приналежності інших людей становить хронологічно перший компонент самого поняття статевої приналежності. До трирічного віку діти добре знають свою статеву приналежність і починають аналізувати її ознаки [300, с. 137–138].

Первинна статева ідентичність, тобто усвідомлення своєї статевої приналежності, формується в дитини вже у півтора року, складаючи найбільш стійкий елемент її самосвідомості. З віком обсяг та вміст цієї ідентичності змінюється, долучаючи широкий набір маскулінних та фемінних властивостей [318, с. 194].

Отже, у віці півтора-два роки – зазначає І. Кон – дитина вже усвідомлює свою стать, «дитина зазвичай усвідомлює, хлопчик вона чи дівчинка» [322, с. 120], але ще не в змозі обґрунтувати це. У віці 3–4 роки дитина вже усвідомлено розрізняє стать оточуючих людей (інтуїтивно немовлята по-різному реагують на чоловіків та жінок); статева приналежність асоціюється в них с певними соматичними (образ тіла,

включаючи геніталії) і поведінковими властивостями. При цьому важливо відзначити, що «усвідомлення дитиною своєї статевої ролі/ідентичності передбачає певне до неї ставлення. По-перше, це статеворольова орієнтація, уявлення індивіда про те, наскільки його якості відповідають очікуванням і вимогам чоловічої та жіночої ролі. По-друге, це статеворольові вподобання, те, яку статеву роль/ідентичність індивід воліє» [318, с. 194]. Поняття статевої приналежності як незворотної риси формується в дитини приблизно в 6–7 років, й саме відтоді починається бурхливий процес статевої диференціації діяльності, установок, цінностей, суб'єктом якої є вже сама дитина, а не її батьки. Хлопчики та дівчатка грають у різні ігри, обирають різних партнерів [322, с. 120].

Дослідники Д. Ісаєв і В. Каган відзначають, що до трьох, максимум до 5–6 років, у дитини складається уявлення про її приналежність до певної статі, тобто відбувається процес первинної статевої ідентифікації, у процесі якої «закладаються не тільки риси особистості взагалі, але й основи мужності й жіночності, які надзвичайно сильно впливають на весь подальший хід формування особистості чоловіка і жінки» [267, с. 27]. Приблизно до 5–6 років ще можуть відбуватися здивування [в дітей] з приводу генітальних розбіжностей хлопчиків і дівчаток, можливі уявлення про зміну статевих органів, тож відповідно й статі. Але вже у віці 6–7 років поняття статевої приналежності усвідомлюється дітьми як необоротна якість, відбувається процес диференціації діяльності, установок і цінностей [266, с. 51]. Г. Крайг характеризує цей ступінь розвитку як «константність статі» [354, с. 147]. За визначенням Т. Говорун та О. Кікінежді, «відбувається набуття гендерної ідентифікації та освоєння певного типу статеворольової поведінки, які активізуються за допомогою таких важливих психічних механізмів, як спрямування, моделювання, підкріплення та пізнання» [152, с. 22].

Після того, як дитина усвідомила свою статеву приналежність, вона починає й поводитися відповідно до своєї статі. Тобто можна сказати, що статеворольова поведінка є закономірним наслідком усвідомлення статевої

приналежності й другим результатом процесу статеворольової соціалізації. Мається на увазі усвідомлена поведінка, а не несвідоме копіювання дій і вчинків дорослих. Засвоєння дитиною механізмів статеворольової поведінки забезпечує їй успішне включення в соціальні відносини, дає можливість пристосовуватися до нових життєвих ситуацій [294, с. 51].

Дослідження показало, що з моменту народження поведінка хлопчиків і дівчаток певним чином зазнає стимулів з боку дорослих. Г. Краг відзначає, що «хлопчиків дорослі спонукають проявляти велику фізичну активність, повзати, грати, а з дівчатками поводяться м'якше, виявляють по відношенню до них більше ніжності» [354, с. 145]. Статеворольову поведінку діти починають виявляти вже у віці п'яти років, але деякі моделі поведінки, притаманні своїй статі, вони засвоюють і програють уже в трирічному віці. Так, трирічні дівчатка грають з ляльками, допомагають сервірувати стіл, а трирічні хлопчики грають з машинками, будують із конструктора. При цьому необхідно чітко усвідомлювати, що в процесі дорослішання «поведінка дитини повинна вже якнайбільше відповідати її статевій приналежності» [354, с. 146]. Т. Говорун та О. Кікінежді також підтверджують, що вже у 5–6 річному віці діти чітко розрізняють ігри для хлопчиків і дівчаток. Дівчатка граються в лікаря, школу, доньки-матері, хлопчики – у солдатів, міліцію тощо. Психологи стверджують, що в дівчаток, як правило, однотипні іграшки, у хлопчиків – різноманітніші за формою та функціональною придатністю. Можливо, ці ігри сприяють протиставленню у виборі жіночих і чоловічих ролей [152, с. 24].

У багатьох дослідженнях підкреслюється, що у віці 1,5–2 роки у хлопчиків виявляється більша схильність до конструктивної діяльності, ніж у дівчаток. Статеві відмінності в поведінці яскраво помітні, коли аналізують сумісну з дорослими діяльність дітей обох статей. Спостерігалося, наприклад, як діти різної статі й одного віку (3–5 років) допомагали батькові виконувати домашню роботу технічного характеру. Було відмічено, що допомога в хлопчика й у дівчинки була різною. Дочка була готова щось

принести, подати, потримати, їй достатньо бути учасницею загальної корисної справи. Сина ж це не задовольняє, він обов'язково буде прагнути схопити той самий інструмент і сам виконувати роботу, наслідуючи батька в конкретних маніпуляціях [445, с. 410].

Статеве дозрівання заново актуалізує для підлітка питання його статевої ідентичності. Не в тому сенсі, що підліток починає в ній сумніватися (це відбувається лише в патологічних випадках), але в тому, що ускладнюються критерії маскулінності /фемінності. У цей період все більшої ваги набувають вияви вторинних статевих ознак [322, с. 121].

Статеве дозрівання відбувається в пубертатному періоді. Це період життя людини, коли статеві залози починають виробляти велику кількість гормонів, що виявляється у змінах організму, у поглибленні сексуальних почуттів і в поведінці, пов'язаній зі статтю. Пубертатні гормони починають формувати різні фізичні характеристики чоловіків і жінок. У підлітковому періоді завершується формування фундаментальних патернів гендерної ідентичності, що дає підставу говорити про досягнення статевої зрілості індивідом і практичну завершеність формування статевої ідентичності особистості. Процес і результат набуття індивідом статевих властивостей, які є типовими для певної статі, називається статеворольовою типізацією [444, с. 325–326].

До кінця препубертатного віку збільшується роль центральної регуляції ендокринної діяльності, збільшується значення біогенних амінів, підвищується ефективність функціональних зв'язків гіпоталамуса зі структурами мозку, що знаходяться вище. У період статевого дозрівання відбувається перебудова у функціонуванні гіпоталамо-гіпофізарно-гонадно-адреналінової системи, збільшується гормональна функція статевих залоз й у кінці його [препубертатного віку] функціонування наближається до такого, як у дорослих [266, с. 65].

Таким чином, у процесі статеворольової соціалізації особливо слід виділити підлітковий вік, у якому тілесна організація й генітальна

морфологія зазнають специфічного розвитку. Цей вік уважається кризовим періодом статевої ідентичності й характеризується реорганізацією зовнішнього вигляду тіла, індивідуальним особливостям психіки й психології, культурних стереотипів маскулінності/фемінності. Зазнає помітних змін і статеворольова поведінка підлітків. Із завершенням пубертатної перебудови статура «в основних своїх рисах стабілізується на дорослому рівні» [266, с. 51]. Отже, у своїй поведінці підлітки – хлопчики й дівчатка – намагаються відповідати рольовій поведінці дорослих чоловіків і жінок, прагнуть відповідати стереотипам маскулінності/фемінності.

У перехідному віці стереотипи маскулінності й фемінності поляризуються особливо різко, а потреба відповідати їм як ніколи загострюється. Це поширюється не тільки на зовнішність, але також і на соціальні й психічні якості [322, с. 120].

Процес статеворольової соціалізації здійснюється під впливом стереотипів маскулінності/фемінності (стереотипи мужності/жіночності, статеві стереотипи), що склались у суспільстві. Стереотипи маскулінності/фемінінності є суттєвим компонентом психосексуальної культури суспільства й підґрунтям для формування статевих ролей і статеворольової поведінки. Знання про мужність і жіночність потрібні дитині для розуміння чоловічої/жіночої унікальності, правильної побудови взаємин з особами своєї й протилежної статі, формування індивідуального образу чоловічого/жіночого «Я».

Стереотипи маскулінності/фемінінності не залишалися постійними, а змінювалися залежно від стану й рівня розвитку суспільства. У середні віки й більш пізній час (до середини XIX ст.) ідеалом мужності був лицар, а жіночності – романтична, ніжна й віддана жінка. З кінця XIX ст. і до середини XX ст. в чоловікові найбільше цінувалися честолюбство, сила, агресивність, а в жінці – свобода поведінки, кокетство, сексуальність. Зараз від чоловіка передусім очікується турбота про близьких людей і допомога їм;

уміння бути сильним, упевненим у собі й надійним; здатним розуміти емоції інших і висловлювати свої почуття.

Соціальна рівність чоловіків і жінок, які отримують однакову освіту й займаються однаковою діяльністю, неминуче послабляє поляризацію чоловічих і жіночих ролей, тим більше, що індивідуальні відмінності чоловіків і жінок ніколи не укладаються в межах цієї поляризації. Взаємини чоловіків і жінок усе частіше враховують індивідуальні особливості особистості на противагу стереотипним приписам щодо статевих ролей. Це поширюється й на сексуальну поведінку: «Так званий «подвійний стандарт» затверджував різну статеву мораль для чоловіків і для жінок: чоловік може бути сексуально активним, жінка повинна терпляче чекати» [322, с. 121]. З 80–90-х років XX століття такі моделі поведінки поступово зникають, поступаючись орієнтирам молоді на принцип рівності прав і обов'язків, егалітарність.

Традиційні уявлення про статевотипізовану поведінку жіноцтва та відповідні їй особистісні якості мають такі ознаки: чуйні та ніжні, лагідні та уважні, люблячі матері, віддані подруги, терплячі, здатні до самозречення заради кохання тощо.

Полярною до цього переліку буде характеристика типово чоловічих ознак: мужні та безстрашні, сміливі та витривалі, рішучі та наполегливі, здатні до ризику та самопожертви заради перемоги тощо.

На сьогодні «маскулінність ставить підприємливість та інтелект вище фізичної сили, припускає й навіть вимагає прояви ніжності й душевної тонкості, а також приборкання почуттів і поривів» [644, с. 15]. Сучасний ідеальний чоловік – це енергійна, ділова, ерудована, терпима, товариська й добра людина. У сучасній жінці цінуються приблизно такі само якості. Жінка прагне мати не тільки класичні риси жіночності, але ще й ті якості, які раніше вважались монополією чоловіків. Вона хоче бути не просто ніжною, чуйною, ласкавою, але й розумною, енергійною, сексуальною, заповзятливою [294, с. 61–62].

Статевотипізована поведінка – поведінка, яка найбільше характеризує яскраві взірці традиційного розподілу ролей, згідно з яким чоловіки виконують предметно-інструментальні, а жінки – емоційно-експресивні ролі [152, с. 56].

Протягом століть маскулінність/фемінність як полярні приписи соціостатевої поведінки були провідним, жорстким орієнтиром у патріархальних культурах. З розвитком капіталізму, процесами індустріалізації та урбанізації жіноцтво все більше включається в процес суспільного виробництва, який вимагав від жінок особистісних якостей, властивих статеворольовій (статевотипізованій) поведінці чоловічої статі, тобто набуття особливостей чоловічої психології. Для того щоб упоратися з новими професійними обов'язками та соціальними функціями, жінка мала набути відповідних знань, розвинутих соціальних умінь. Утвердження нового статусу жіноцтва послаблювало домінування чоловіків над «слабкою» статтю.

Процес набуття обома статями нових соціальних ролей, розширення спектру діяльності жінок розгортався паралельно з їхнім особистісним зростанням, піднесенням їхньої політичної свідомості [152, с. 58].

За визначенням американського психолога Р. Гріна, інструментальні та експресивні статеві/гендерні ролі можуть виявлятися в індивіда в залежності від ситуації. На його думку, маскулінні та фемінні характеристики не мусять калькувати одна одну, а мають інтегруватися в збалансоване утворення. Саме тоді нормативні пута статевотипізованої поведінки зникають і кожен стає вільним у виборі власного унікального характеру незалежно від статі [152, с. 68].

І. Кон виділяє чотири психологічних типи чоловіків і жінок: маскулінний (високі бали за шкалою мужності й низькі – за шкалою жіночності), фемінний (низькі бали за шкалою мужності й високі – за шкалою жіночності), андрогінний (високі бали за обома шкалами) і психологічно недиференційований тип (низькі бали за обома шкалами).

Андрогінна особистість – «статева ідентичність, яка поєднує в собі низку позитивних аспектів традиційно чоловічої й традиційно жіночої поведінки» [354, с. 147].

Андрогінія є поєднанням в одній людині чоловічого та жіночого, згідно з даосистською філософією, «інь» (жіночого начала) та «янь» (чоловічого начала).

Андрогінність – це поєднання високого розвитку фемінності та маскулінності в одній людині (незалежно від статі).

Експериментальним шляхом С.-Л. Бем довела, що високий інтелектуальний рівень корелює в дівчаток з виявом маскулінних особливостей, у хлопчиків – з фемінними. Чим статевотипізованішою була поведінка дорослих, тим нижчим виявлявся показник їхнього інтелектуального розвитку, креативності, професійних здібностей. Андрогінність вбирає найкраще з маскулінності та фемінності й відкидає всі їхні негативні риси (агресивність, залежність, емоційну незворушливість, нездатність взяти на себе відповідальність тощо) [152, с. 68–69].

Концепція андрогінії, за ствердженням Дженет-Шіблі Хайд (*Janet Shibley Hyde*), робить виклик традиційним поглядам на маскулінність/фемінність і пропонує нові моделі поведінки, які можуть бути адаптивнішими та продуктивнішими [152, с. 69].

Розглянемо взаємозв’язок маскулінності, фемінності, андрогінії стосовно чоловіків та жінок. Жінки відають перевагу андрогінним якостям перед фемінними, а чоловіки стараються відповідати традиційному чоловічому образу. Стосунки між чоловіком і жінкою, у яких хоча б один з партнерів андрогінний, більше задовольняють обох. Маскулінні хлопчики-підлітки почуваються більш упевненими серед ровесників, але в роки зрілості ці чоловіки стають тривожними, менш здатними до лідерства. Фемінні жінки відрізняються заниженою самоповагою й пасивністю. Андрогінні чоловіки й жінки мають багатий поведінковий репертуар, вони психологічно благополучні, вільно почуваються в сексуальній сфері.

Андрогінні батьки, на відміну від тих, які дотримуються традиційної чоловічої ролі, більш активно й постійно беруть участь у вихованні дітей [318, с. 221–222].

За результатами багатьох досліджень професійних, педагогічних, подружніх та інших особистісних якостей чоловіків і жінок, андрогени виявлялися психологічно найдосконалішими, найуспішнішими у різних сферах діяльності. Їм властива висока самооцінка, самоповага, позитивна концепція «Я». Шлюбні пари, у яких і чоловік, і дружина були андрогінними особистостями, виявляли найвище задоволення своїм сімейним життям [152, с. 70].

Андрогінні чоловіки і жінки, як свідчать дослідження, мають більше переваг у різних сферах життєдіяльності порівняно із статево типізованими [152, с. 71]. Модель андрогінної поведінки є похідною від функціонування егалітарної (у якій рівномірний розподіл ролей між чоловіком і дружиною) сім'ї, партнерства статей [152, с. 72].

Культурні традиції рольових взаємовідносин чоловіка та жінки в сім'ї знаходяться в тісному взаємозв'язку зі статеворольовою соціалізацією. Вивчення психології сімейних взаємин указує на той факт, що жінки та чоловіки обирають партнерів для шлюбно-сімейних стосунків зі схожими цінностями, установками, статусом. Ця тенденція надає можливість подружжю мати схожі рольові очікування. При цьому вони будуть діяти так, як їх навчили в дитинстві та підлітковому віці [401, с. 32].

У цьому випадку доречно нагадати певні теорії соціалізації, які вказують на те, що діти та підлітки ідентифікують та засвоюють статеворольову поведінку батьків.

Перша теорія – соціального обміну, яка постулює важливість вигід і втрат як механізму, за допомогою якого батьки навчають дітей певної моделі поведінки.

Друга теорія – соціального научіння, згідно з якої наявний вплив різних форм научіння, спостереження й моделювання. Ці механізми є способами

соціалізації, за допомогою яких діти засвоюють статеві ролі, подібні до батьківських. Діти вчаться, ідентифікуючись із батьками, спостерігаючи за ними й іншими дорослими, через нагороди та покарання. Якщо змінюється статеворольова поведінка дорослих, то часто змінюється вона й у дітей. На дітей більше впливає те, що вони бачать, ніж те, що їм говорять [401, с. 32].

Соціальний статус, релігія батьків, а також їх расова та етнічна приналежність впливають на характер і природу статевих ролей у процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків. Тут можна спостерігати залежність дотримання традиційної статеворольової соціалізації дітей від освіченості батьків: «Більш освічені батьки менш схильні виховувати дитину в суворих статеворольових межах. Батьки з робітничого класу виховують дітей більш ригідним чином і заохочують статеворольову диференціацію» [401, с. 32]. При цьому представники обох класів будуть заохочувати розвиток у своїх синів інструментальних навичок, але батьки робітничого класу будуть заохочувати своїх синів до розвитку інструментальних навичок, а дочок – до експресивних.

Таким чином, вивчення сутності та особливості статеворольової соціалізації дітей та підлітків дозволило зробити такі висновки:

1. Соціалізація є сукупністю всіх соціальних і психологічних процесів, за допомогою яких індивід засвоює систему знань, норм і цінностей, культури, що дозволяють йому функціонувати як повноправному членові суспільства. Соціалізація містить як усвідомлені, контрольовані, цілеспрямовані впливи (виховання в широкому розумінні слова), так і стихійні, спонтанні процеси, які так чи інакше впливають на формування особистості.

Соціалізація являє собою двобічний процес, який містить, із одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв’язків; з іншого боку, процес активного відтворення індивідом систем соціальних зв’язків за рахунок його активної діяльності, активного включення в соціальне середовище.

2. Необхідно розрізняти поняття «соціалізація» і «виховання». Останнє передбачає мету, програму, виконавців.

Поняття «виховання» у вузькому розумінні відрізняється від поняття «соціалізація», смисл якого поширюється не тільки на цілеспрямовані, але й на стихійні процеси, які чинять вплив на особистість.

У широкому значенні виховання – це вплив на людину всієї соціальної дійсності з метою засвоєння нею соціального досвіду. Зовнішній вплив соціокультурного середовища в процесі соціалізації здійснюється на індивіда через інститути соціалізації, якими є, перш за все, такі соціальні інститути, як сім'я, система освіти і виховання, засоби масової інформації, ідеологія. Ці інститути є своєрідними трансляторами соціального досвіду від покоління до покоління.

3. Статева соціалізація – процес, під час перебігу якого індивід засвоює певну статеву роль і правила сексуальної поведінки; відбувається формування особистості як представника певної статі: спрямовується розподіл статевих ролей, розширення їхнього діапазону, гармонізація міжстатевої взаємодії в різних сферах людського буття; це процес засвоєння індивідами соціокультурних цінностей, що зумовлюють більшість наявних особливостей статеворольової поведінки особистості.

4. Стать є першою ознакою, із якою людина входить у світ. Статева належність є біологічною характеристикою людини, яка філогенетично визначається хромосомами та гормонами.

Стать – це сукупність тілесних, фізіологічних, поведінкових і соціальних ознак, на підставі яких індивіда вважають хлопчиком (чоловіком) або дівчинкою (жінкою); стать біологічна (акушерська) – сукупність морфологічних (будова тіла), фізіологічних і генетичних особливостей, які забезпечують розмноження організму. Психічна стать – сформована в процесі соціалізації певна система ціннісно-смислових уявлень про себе як про чоловіка чи жінку.

5. Фемінність і маскулінність – провідні виміри гендерних орієнтацій,

спрямованість людини та соціуму на ідеологію традиційного чи егалітарного розподілу ролей.

Фемінність і маскулінність визначають статевотипізовану поведінку як таку, яка найбільш характеризує поширені, яскраві взірці за традиційного розподілу ролей, згідно з яким чоловіки виконують предметно-інструментальні, а жінки – емоційно-експресивні ролі.

6. Стадійність процесу статеворольової соціалізації передбачає виділення двох важливих етапів у первинній статеворольовій соціалізації: по-перше, дитинство, у якому домінуючим інститутом є сім'я, а провідною діяльністю – гра, і, по-друге, підлітковий період, особливістю якого є те, що до сім'ї приєднується такий інститут, як школа, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками.

7. Традиційні уявлення про статевотипізовану поведінку жіноцтва та відповідні йому особистісні якості мають такі ознаки: чуйні та ніжні, лагідні та уважні, люблячи матері, віддані подруги, терплячі, здатні до самозречення заради кохання тощо.

Полярною до цього переліку буде характеристика типово чоловічих ознак: мужні та безстрашні, сміливі та витривалі, рішучі та наполегливі, здатні до ризику та самопожертви заради перемоги тощо.

Протягом століть маскулінність/фемінність як полярні приписи соціостатевої поведінки були провідним, жорстким орієнтиром у патріархальних культурах. Із розвитком капіталізму, процесами індустріалізації та урбанізації жіноцтво все більше залучається до процесу суспільного виробництва, який вимагав від жінок особистісних якостей, властивих статеворольовій (статевотипізованій) поведінці чоловічої статі, тобто набуття особливостей чоловічої психології. Для того щоб упоратися з новими професійними обов'язками та соціальними функціями, жінка мала набути відповідних знань, розвинутих соціальних умінь. Утвердження нового статусу жіноцтва послаблювало домінування чоловіків над «слабкою» статтю.

1.2. Аналіз джерельної бази питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків

Джерельна база нашого дослідження, яке вперше надає повний ретроспективний аналіз вивчення питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків, дає змогу стверджувати, що існує велика кількість наукових праць, дисертаційних досліджень, монографій, статей, тез, архівних матеріалів як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, призначених питанням статеворольової соціалізації дітей та підлітків в історії суспільства; спеціальної літератури, у якій розглядаються в певному аспекті, контексті особливості відносин статей, проблеми підготовки молоді до сімейного життя, зокрема сексуальної підготовки, а також проблеми збереження репродуктивного здоров'я підлітків; питання зміцнення інституту сім'ї та покращення шлюбно-сімейних взаємин, містяться практичні рекомендації, поради щодо реалізації виховного впливу на дітей та підлітків стосовно статевої просвіти, статевого виховання. Природно, що ці розвідки різняться за своїм наповненням та аксіологічною спрямованістю, їм притаманні тематична й жанрова багатоаспектність, оскільки їх автори були представниками різних епох, жили й творили за різних історико-суспільних, економіко-політичних ситуацій.

Ретроспективний огляд та аналіз великої кількості історико-педагогічних, соціально-педагогічних, медико-психологічних, художньо-публіцистичних та різножанрових науково-публіцистичних творів: публічних лекцій, доповідей, відкритих листів у пресі на злободенні теми, романів, повістей, нарисів, оповідань; матеріалів науково-практичних конференцій, архівних джерел – надає нам можливість умовно відокремити основні групи матеріалів, у яких вивчаються різноманітні аспекти проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків протягом XX століття:

1. Законодавчі й директивні акти перших урядів СРСР та УСРС; документи Народного комісаріату освіти України, Міністерства освіти УСРР,

за якими проводилася політика врегулювання шлюбно-сімейних відносин, інституту сім'ї, статевої просвіти та статевого виховання, а саме: «Збірники наказів і розпоряджень Народного комісаріату освіти України», «Інформаційні збірники Міністерства освіти України», Державні документи, за якими здійснювалися нормативно-правове забезпечення у різні часи (кодекси законів про виховання, декрети, постанови, циркуляри, розпорядження, концепції, інструкції).

Джерелами дослідження є також законодавчі й директивні акти Президента України, Верховної Ради й Кабінету Міністрів вже за часів незалежної української держави; документи Народного комісаріату освіти України, Міністерства освіти УРСР, а саме: «Збірники наказів і розпоряджень Народного Комісаріату освіти України»; «Бюлетені Народного Комісаріату освіти України», «Інформаційні збірники Міністерства освіти України»; офіційні видання Указів Президента та законів України в 1991–2000 роках; матеріали з'їздів, конференцій, нарад, присвячених питанням виховання особистості в різних соціальних інститутах; навчальні плани та програми підготовки соціальних педагогів; статистичні дані; листування; спогади, а також наукові збірники з педагогіки та соціальної педагогіки; матеріали Міжнародних, Всесоюзних і Всеукраїнських педагогічних конференцій періоду, який вивчався.

2. Науково-публіцистичні праці вітчизняних учених, педагогів, громадсько-просвітницьких діячів кінця XIX – початку XX століття, представників суспільно-політичної думки (Д. Писарєв); учителів, зокрема викладачів-природників (В. Половцов, В. Половцова, Б. Райков, Л. Севрук, В. Словцова, комісія С. Шохора-Троцького, В. Хлюдзинський та ін.); лікарів, зокрема шкільних (М. Алексєєв, А. Венгеров, О. Бернштейн, Г. Зоргенфрей, О. Канель, Б. Ліберман, Є. Лозинський, М. Рум'янцев, К. Сидорович, О. Трахтенберг та ін.);низка авторів, праці яких, зокрема перекладних, присвячені статевій просвіті та статевому вихованню, підготовці до подружнього життя, виконанню батьківських обов'язків, підготовці

майбутніх матерів до народження та виховання дітей (Р. Вихров, К. Грязнов,Н. Жаринцева, В. Жук, Л. Золотарьов, А. Калмикова тощо) та інших, які обґрунтували різні засоби та форми статевої просвіти та статевого виховання, спираючись на власні світоглядні переконання та науково-методичні наробки, філософію освіти, медико-педагогічні здобутки вітчизняної та зарубіжної думки, а також ураховуючи умови суспільно-економічного, політичного й культурно-просвітницького рухів цього періоду.

Матеріали Курсів учителів середньої школи (1907 р.), Першого Всеросійського з'їзду щодо сімейного виховання (1914 р.), під час роботи яких розглядалися питання практичної реалізації питань статеворольової соціалізації дітей ті підлітків.

Соціологічні опитування молоді, присвячені дослідженню сексуальної поведінки: у 1902 р. В. Фавр анкетував близько 1300 харківських студентів, у 1904 р. М. Членов анкетував 2500 московських студентів, у 1914 р. Д. Жбанков почав анкетування серед слухачок московських вищих жіночих курсів, устигнувши до початку Першої світової війни обстежити близько 350 респонденток.

3. Роботи політичних і громадських діячів, учених перших років радянської влади (20–30-ті роки XX століття), у працях яких висвітлюються характерні риси епохи, що позначалися на вирішенні питань статеворольової соціалізації в процесі соціалістичних перетворень країни (Л. Аксельрод, І. Арманд, М. Бухарін, П. Виноградська, О. Коллонтай, Н. Крупська, А. Луначарський, Д. Рязанов, С. Смидович, Л. Троцький, О. Ярославський та ін.). Аналіз праць цих авторів дозволяє виділити політико-ідеологічну складову у формуванні статеворольової соціалізації молоді та зміни усталених стереотипів у вітчизняній школі; зрозуміти теорію та практику статеворольової соціалізації безпритульних дітей та підлітків, зокрема у спадщині А. Макаренка.

Матеріали соціально-гігієнічних обстежень сексуальної поведінки та сім'ї у 20–30-ті роки XX століття представили у своїх роботах такі вчені:

І. Гельман (1922), С. Голосовкер (1923), Д. Ласс (1925), М. Бараш (1925), С. Бурштин (1925), Ц. Ротштейн (1925), І. Петренко (1925), Р. Тер-Захаров (1928), Г. Баткіс (1929), А. Меншов (1929), О. Островський (1930) та ін. Зауважимо, що за масштабами досліджень сексуальної поведінки наша країна посіла перше місце у світі, дані яких наведено нижче.

Наукові розвідки та посібники 20–30-х років XX століття, у яких розглядалися питання статевого виховання школярів, питання вивчення дитячої сексуальності та просвіти, становлення педологічної концепції статеворольової соціалізації дітей та підлітків (Є. Аркін, І. Арямов, В. Бехтерєв, П. Блонський, Л. Василевський, Л. Виготський, І. Гельман, Є. Евергетова, А. Єфімов, А. Залкінд, Б. Райков, Л. Раскін, М. Рубінштейн, І. Симонов, Г. Сорохтін, Л. Сосюра, Б. Шапіро та ін.).

5. Група джерел, які свідчать про надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 40–80-ті рр. XX ст. представлені в кількох напрямах: по-перше, морально-етичний аспект, який розглядав проблеми психолого-педагогічні особливості моральних взаємин між хлопцями та дівчатами, проблеми особистого життя старшокласників, формування культури статеворольової поведінки, формування моральних основ особистого життя старшокласників (В. Барський, В. Колбановський, Е. Костяшкін, І. Кон, А. Медвецька, В. Сухомлинський, А. Хрипкова), питання морально-статевого виховання (Л. Верб, М. Кузнецов, Л. Наумова), моральна підготовка учнів до сімейного життя (Л. Тимофєєва, Е. Черепова,), статева мораль у світлі соціології; питання співвідношення біологічного та соціального в людині: статеві відмінності й диференціація соціальних ролей, мужність та жіночність (І. Кон, С. Кондратьєва, Г. Колі). По-друге, наукові роботи медико-психолого-педагогічного спрямування, які були написані медиками-гігієністами (М. Антропова, М. Большакова, Є. Мар'ясіс, Ю. Скрипкин, О. Ступко, О. Савченко, В. Рубанович, О. Кононова, А. Шибаєва та ін.), лікарями-ендокринологами (Д. Колесов, Н. Сельверова та ін.), лікарями-сексопатологами (З. Анісімова, Г. Васильченко,

В. Здравомислов, Д. Ісаєв, В. Каган, І. Кон, С. Лібіх, А. Свядощ та ін.) та лікарями іншого профілю у тісній співпраці з педагогами щодо гігієнічних, фізіологічних, психологічних процесів, які відбуваються з дітьми та підлітками в процесі дорослішання; щодо анатомо-фізіологічних та психологічних статевих відмінностей чоловічого й жіночого організмів, тогочасних моделей статевого виховання, репродуктивного здоров'я підлітків, проблеми підліткової вагітності, підготовки дівчат до виконання материнських функцій (В. Абрамченко, А. Гадасіна, Й. Гинє, В. Кобилецька, Е. Непочатова, І. Петрище, А. Резніков, А. Хрипкова, З. Шкіряк-Нижник, А. Ячевський та ін.).

Окрему групу джерел становлять праці філософів, медиків, психологів, педагогів, що висвітлюють процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків крізь взаємозв'язок кохання, шлюбу, вивчення закономірностей формування й прояву статевої любові, питання гармонізації шлюбу, структури статеворольового репертуару і формування особистості дитини та підлітка, увагу до сексуальної гармонії подружжя, сексуального аспекту виховання як підготовку до сімейного життя, щасливого міцного шлюбу (І. Андрєєва, К. Василев, М. Вислоцька, В. Владін, Л. Воробйов, К. Імелинський, Д. Капустін, М. Кузнецов, Ю. Кушнірук, Б. Лисенко, А. Логінов, В. Лозинський, І. Синишин, Е. Фромм, О. Щербаков, П. Щербань та ін.). Першочергове значення статевої любові як домінувальної основи, на якій укладається сучасний шлюб, підкреслювалося дослідниками при підготовці старшокласників до подружнього життя.

Історична ґенеза статевої любові спонукає вивчати її як динамічне явище, якому притаманна певна специфіка, закономірності, які залишаються актуальними протягом усього процесу власного розвитку.

Праці філософів, соціологів, демографів, юристів, психологів, педагогів, медиків, етнографів, які висвітлюють питання підготовки дітей та підлітків до сімейного життя в контексті фамілістики, пронаталістську політику держави, підготовку сім'янина у вітчизняній педагогічній думці 40–

80-ті рр. XX століття як складової статеворольової соціалізації дітей та підлітків (Т. Афанасьєва, М. Бєдний, І. Бестужев-Лада, В. Бойко, А. Вишневський, М. Вовчик-Блакитна, І. Гребенников, Л. Дарський, Л. Зюбін, М. Мацьковський, А. Харчев, А. Храмцова, П. Якобсон та ін.).

6. Праці провідних вітчизняних педагогів, освітян 90-х років XX століття, які зробили значний внесок у розвиток теорії та практики статеворольової соціалізації як в Україні, так і за її межам. Ними розглядалися питання виховання статевої самосвідомості, статеворольове виховання хлопців та дівчат, вплив батьків на формування ціннісних орієнтацій у сфері міжстатевих взаємин, просвіта батьків щодо статевого виховання дитини, питання сексуальності у фокусі проблем статевої соціалізації особистості, сексуальної просвіти в розвитку статевої свідомості юнацтва, проблеми інтимних стосунків у вихованні старшокласників, теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя тощо (М. Боришевський, В. Васютинський, Т. Говорун, І. Горпінченко**,** О. Кікінежді, С. Кириленко,В. Кравець, Л. Мороз, А. Палій, О. Шарган та ін.).

7. Значну групу складають народознавчі джерела, зокрема авторства вітчизняних науковців, діаспори, де розкриваються традиції у вихованні дітей в українській родині, що передаються від покоління до покоління; вплив соціокультурних факторів на норми статевої моралі в процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків. До цих праць долучаємо розвідки сучасних українських дослідників, які всебічно проаналізували питання статевого виховання в український родині, виховання сім'янина, формування статевотипізованої поведінки, статевих ролей, культури відносин між юнаками та дівчатами (Г. Ващенко, П. Гнатенко, Б. Ковбас, В. Костів, О. Кузик, О. Парфьонова, М. Стельмахович, Б. Ступарик, С. Русова, Г. Приходько, Ю. Руденко та ін.).

8. Сучасні наукові праці – монографії, дисертаційні дослідження – присвячені висвітленню різноманітних аспектів статевого виховання

школярів та питанням статеворольової соціалізації, підготовки до сімейного життя, підготовки до статевого виховання протягом ХХ століття (Т. Алєксєєнко, О. Бялик, М. Волік, М. Воровка, О. Главацька, Т. Говорун, С. Голод, О. Гирила, Н. Гупан, Н. Дічек, Т. Дороніна, І. Захарова, А. Зіміна, О. Кікінежді, І. Ковальчук, І. Кон, В. Кравець, Т. Кравченко, Н. Максимовська, І. Мезеря, С. Міжева, В. Москаленко, Л. Олійник, О. Петренко, А. Пушкарьов, Т. Репіна, М. Сьоміна, Л. Столярчук, Т. Таранова, В. Федяєва, Г. Хархан, С. Харченко, В. Шпак, Л. Штефан та ін.).

9. Матеріали педагогічної преси всього ХХ століття, сучасних психолого-педагогічних часописів, періодичні видання, які розкривали теоретичні й практичні аспекти статеворольової соціалізації, зокрема такі: «Архіви України», «Вільна українська школа», «Вестник воспитания», «Виробнича думка», «Внешкольник», «Вопросы воспитания», «Вопросы философии», «Вопросы психологи», «Воспитание и обучение», «Воспитание школьников», «Детский дом», «Друг детей», «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Здоровье», «За марксо-ленінську педагогіку», «Комуністична освіта», «Молодая гвардия», «Народное просвещение», «На путях к новой школе», «Новые исследования в педагогических науках», «Образование без границ», «О наших детях», «Организуй детвору», «Початкова школа», «Педагогіка», «Педагогіка і психологія», «Педагогіка толерантності», «Педология», «Піонерія», «Половой воспрос», «Порадник щодо соціального виховання дітей», «Практична психологія і соціальна робота», «Путь просвещения», «Радянська освіта», «Радянська школа», «Рідна школа», «Русская школа», «Советская педагогика», «Світло», «Семья и школа», «Советское здравоохранение», «Соціальна політика і соціальна робота», «Соціальне виховання», «Соціальний захист», «Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології», «Український історичний журнал», «Філософська і соціологічна думка», «Шлях освіти» та інші.

10. Архівні матеріали. Державний архів Харківської області. Інспектура народної освіти Харківського губвиконкому, бюлетені, резолюції

методичних конференцій, матеріали губернських з'їздів, конференцій і нарад із питань позашкільної й професійної освіти. Протоколи, звіти, зведення про стан політосвітньої роботи, боротьбу з безпритульністю, роботу дитячих будинків, загальноосвітніх і професійно-технічних шкіл, бібліотек, театрів, клубів. Відділи народної освіти губвиконкомів: накази, інструкції, протоколи й зведення про діяльність повітових і волосних відділів народної освіти, їх підвідділів, колегій, комісій, секцій. Протоколи, стенограми, доповіді губернського, повітових і волосних з'їздів, конференцій, нарад і зборів працівників освіти. Протоколи й звіти про роботу губернського й повітових рад захисту дітей, комісії із проведення місячника допомоги дітям. Доповіді, звіти й навчальні плани навчальних закладів соціального виховання й професійної освіти; протоколи педагогічних рад: 1) Богодухівський, ф.р–434 (1919–1922 рр. ф.р–434; 3; 8. 2) Валковський (ф.р–101); 3) Харківський (ф.р–103); 4) Чугуївський (ф.р–104, 1920–1922 рр.). Відділення народної освіти Харківського облвиконкому (облвно) (ф.р–4695, буд. 1416, 1943–1962 рр.); (ф.р–4695). Накази, звіти, плани, доповідні записки про роботу облвно й райвно, шкіл, дитячих будинків, садів, піонерських таборів та інших позашкільних установ.

Зазначені нами вище та інші джерела докладно проаналізовано на сторінках нашого дослідження. Далі розглянемо найбільш вагомі, відомі праці.

Визначимо історико-педагогічні етапи розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації дітей і підлітків та основні питання, що були досліджені в ці періоди: I. Розробка наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі в період педагогічного просвітництва (1900–1916 рр. XX ст.); II. Експериментування й новаторство в питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. XX ст.); III. Надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків (1940–1980-ті рр. XX ст.); IV. Тенденції розвитку теорії та практики

статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті роки XX століття. Зазначені етапи відображають динаміку сплеску та затухання інтересу до питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків, що в подальшому нами буде роз'яснено на підставі нормативно-правових документів, теоретично-методичних та практичних робіт науковців, учених, громадських діячів, учителів, лікарів та ін.

Отже, за визначеними нами етапами розглянемо основні праці, які стали підґрунтям нашого дослідження.

Перш за все відзначимо роботи, які передували вивченню проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків, – це здебільшого перекладні праці, що присвячені підготовці до подружнього життя, виконанню батьківських обов'язків, підготовці майбутніх матерів до народження та виховання дітей (Р. Вихров «Про виховання жінки згідно з її покликанням» (1865) [114]; В. Жук «Мати й дитина. Гігієна у загальнодоступному викладі» (1881) [227]; К. Грязнов «Любов у фізичному та моральному відношенні, досвід популярного викладення питань гігієни етики й гігієни статевого кохання» (1898) [174]; Л. Золотарьов «Про попередження дошлюбних статевих відносин» (1899) [252]; «Мати – вихователька: (Етюд 1897–1999 років)» (1900) [420]). Дослідники наголошують на необхідності в стінах школи вчити юнаків готуватися до шлюбу (утримуватися від розпусти), а дівчат приділяти увагу власному здоров'ю.

Виокремимо групу джерел, що стали основною віхою відокремлення першого етапу дослідження питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків через організацію статевої просвіти на початку XX століття після повернення курсу природознавства в гімназії. Поштовхом цього стала жваво й гаряче написана у 1903 році стаття В. Половцової «Статеве питання в житті дитини» [532], у 1904 році публікація статей д-ра Є. Лозинського «Проблеми сексуальної педагогії» [394–395]. Особливо позначився публікаціями щодо сексуальної просвіти 1905 рік, коли вийшли статті лікарів К. Житомирського «До сексуального питання в педагогіці» [225] і Г. Зоргенфрея «Про статеву

просвіту» [254], брошури Н. Жаринцевої «Пояснення статевого питання дітям. Листи до батьків» і «Як усе народжується. Листи до дітей» [220–221], а згодом друге, перероблене видання «Пояснення статевого питання дітям» (1907) [222]. На наш погляд, книги Н. Жаринцевої були першою спробою подати зразок для бесіди з питань статевої просвіти дітей молодшого віку. Згодом з'явилася й досить велика кількість перекладної літератури цього типу, при цьому слід відзначити, що майже всі автори – жінки: англійка – Е. Шепперд «Чоловік і жінка, або як має ставитися чоловік до жінки і їх майбутньої дитині» (1906) [745], «Молодим людям і батькам для синів. Бесіди про статеве життя людини» (1908) [744]; американка – М. Вуд-Аллен «Що потрібно знати дівчинці» (1908); німкені – Е. Штиль «Один з обов'язків матері. Посібник із сексуального виховання» (1905) [754], М. Лішневська «Статеве виховання» (1908). З-поміж дослідників чоловіків, праці яких з цього питання набули популярності, можна назвати доктора теології С. Сталля (Америка) та преподобного Літтелтона (Англія) – їх книги розкривали питання «Що потрібно знати хлопчику?», причому обидва автори були особами духовного звання.

Вітчизняні педагоги активно вивчали зарубіжний досвід вирішення статевого питання. Були видані праці Дж. Бедлея «Звернення до батьків стосовно питання про роз'яснення дітям різниці між статями» (1901) [80], І. Блоха «Сексуальне життя нашого часу у його відношенні до сучасної культури» (1907), О. Вейнінгера «Стать і характер» (1893) [98], А. Молля «Статеве життя дитини» (1909) [440], Ф. Паульсена «Сучасне виховання та сучасна мораль» (1909) [513], А. Фореля «Статеве питання» (1906) [701–702], З. Фрейда «Три нариси по теорії сексуальності» (1905) [703] та інші, що вплинуло на вітчизняну суспільну думку того часу.

Практичне вирішення питання запровадження статевої просвіти передові вчителі й викладачі вищих навчальних закладів, діячі науки обговорювали під час з'їздів учителів, на курсах учителів: Курси учителів при С.-Петербурзькому університеті (1907), З'їзд Учителів середньої школи

при С.-Петербурзькому університеті (1907), Перший Усеросійський з'їзд з сімейного виховання (доповіді лікарів М. Рум'янцева, д-ра М. Алексєєва, д-ра О. Трахтенберга) (1912–1913), Усеросійський Жіночий з'їзд при російському товаристві, Перший Усеросійський з'їзд із сімейного виховання (1914), наради педагогів-природників у Педагогічному Музеї Військово-Навчальних Закладів у Петрограді (Соляне містечко, 1917), особлива нарада Науково-Медичного Відділу Комісаріату (1919) тощо [593–594; 681–682; 452; 47].

Установчий з'їзд федерації національних і територіальних союзів уперше в Росії запропонував створити програму зі статевого виховання молоді («Праці курсів для вчителів середньої школи при Санкт-Петербурзькому університеті» (1907)) [47, с. 58].

Серед учителів та викладачів, які брали участь у дискусіях стосовно статевого виховання та статевої просвіти школярів, відзначимо вчителів Є. Водовозову, К. Житомирського, Б. Лібермана, М. Рубінштейна, М. Рум'янцева, К. Сидоровича, І. Симонова, С. Шохор-Троцького [121; 225; 383; 574–576; 577–580; 607; 608–610], учителів-природників Б. Райкова, В. Половцова, В. Половцову, Л. Севрука [529–531; 532; 550–553; 593–594], вітчизняних лікарів, зокрема шкільних, М. Алексєєва, М. Андрєєвську, О. Бернштейна, О. Віреніуса, М. Волкову, Є. Дрентельн, Г. Зоргенфрея, В. Канеля, Є. Лозинського, О. Трахтенберга та ін. [11; 21; 52; 107–109; 125; 203–208; 254–255; 276–277; 390–396; 676], оскільки вони зробили неоціненний внесок у практику статевої просвіти, статевого виховання, статеворольової соціалізації дітей та підлітків.

Слід відзначити велику кількість публікацій лікаря Є. Лозинського стосовно статевої просвіти та статевого виховання дітей та підлітків, спроможності їхніх батьків щодо статевого виховання дітей у сім'ї; вимог до моральних якостей батьків; необхідності дотримання ними норм гігієни, режиму відпочинку та харчування дітей, формулювання так званої «гігієни цнотливості», що містить десять правил, які охоплюють як фізіолого-

гігієнічний, так і морально-етичний аспекти («Проблеми сексуальної педагогії» (1904) [394–395], «Нагальні питання нашого статевого життя та моральність» (1910) [392], «Моральний початок в житті та вихованні дитини» (1910) [393], «Новітні проблеми виховання» (1912) [396]).

Педагоги й медики звертали серйозну увагу батьків на питання особистої гігієни, харчування, правильного фізичного розвитку, про що свідчать роботи М. Андрєєвської «Виховання дівчинки в перехідному віці» (1909), М. Волкової «До питання про фізичне виховання хлопчиків» (1903), Є. Михайлової «Про значення фізичних вправ для жіночих навчальних закладів» (1890) тощо. Як наслідок – з 90-х років XIX століття до шкільної програми активно вводиться гімнастика для дітей та підлітків обох статей [21; 125; 437].

Щодо вивчення статевих аномалій дитячого віку, слід відзначити роботи лікаря-гігієніста й педагога О. Віреніуса, який виділив найпоширеніші причини статевих девіацій серед хлопчиків та надав засоби їх профілактики («Причини статевих аномалій у дитячому віці й заходи щодо попередження та усунення їх у сім'ї та в школі» (1892), «Міркування щодо питання про боротьбу зі статевими аномаліями в пору шкільного віку» (1895)) [108–109].

Також заслуговують на увагу публікації жінки-лікарки Є. Дрентельн, яка вела активну просвітницьку роботу серед дівчат-підлітків, матерів та вихователь ок стосовно здоров'я жінки, зокрема профілактики аномалій розвитку статевих девіацій у дівчат («Аномалії розвитку статевого почуття в дівчат» (1898) [203], «Здоров'я жінки. Чотири публічні лекції для жінок» (1899) [205], «Лікувати або виховувати? Публічна лекція для матерів та вихователь ок» (1899–1900) [206], «Етюди про природу жінки та чоловіка. Основи статевого та жіночого питань у їх взаємозв'язку» (1908) [208] тощо).

Серед значних публікацій, які висвітлювали статеворольову соціалізацію дітей та підлітків початку XX століття з урахуванням культурного фактора, відзначимо праці І. Симонова «Школа й статеве

питання» (1920), збірник за його редагуванням «Статеве питання в школі та в житті» (1927), який містить кілька статей провідних науковців стосовно різноманітних аспектів питання статевого виховання та статевої просвіти: «Про статеве збочення як особливу установку статевих рефлексів», (В. Бехтерєв) [55]; «Статевий фактор та його роль у культурі», «Завдання, шляхи й засоби статевого виховання» (М. Рубінштейн) [576; 575]; «Сумісне навчання та статеве питання» (Г. Зоргенфрей) [255]; «Чи потрібна статева просвіта в школі?» [452]; «Статеве питання в школі та в житті» (Г. Сорохтін) [628]; «На шляхах до боротьби зі статевою розпустою в школах I й II ступенів» (І. Симонов) [608]; «Статеве виховання в ранньому дитинстві» (А. Троїцька) [677].

Серед сучасних дослідників, які аналізували різноманітні аспекти статеворольвої соціалізації дітей та підлітків на межі XIX–XX століття та перших десятиліть XX століття, слід відзначити таких: Г. Бельську «Деякі питання статевого виховання в історії педагогіки» (1980) [47], І. Даведьянову, С. Завражина «Вивчення статевої поведінки, що відхиляється, серед неповнолітніх (кінець XIX – перша третина XX ст.)» (1998) [184], Є. Турутіну «Соціокультурний і освітній контекст виникнення питання статевого виховання дітей у дискурсі російської педагогіки» (2010) [684], С. Міжеву «Проблеми статевого виховання у вітчизняній школі й педагогіці кінця XIX – початок XX ст.» (2011) [433], С. Дев'ятих «Статеве питання і сексуальна педагогіка в Росії на рубежі XIX–XX ст.» (2016) [190], О. Бялик «Суспільно-історичні передумови статевого виховання учнівської молоді» (2015) [82], «Статеве виховання школярів: вітчизняний та зарубіжний досвід» (2016) [83], В. Кравця «Сексуальна педагогіка» (2016) [348] та ін.

Наступний етап дослідження – «Експериментування й новаторство у питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. XX ст.») – передбачав розгляд питання політико-ідеологічної складової процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків через реформування побуту, інституту шлюбу та сім'ї, морально-етичну парадигму

20–30-х рр. XX ст.; питання статеворольової соціалізації в контексті педологічної ідеї вітчизняної педагогічної думки; питання статевого виховання та статеворольової соціалізації важковиховуваних дітей та підлітків у педагогічній спадщині А. Макаренка.

Серед робіт політичних і громадських діячів перших років радянської влади (20–30-ті роки XX століття), у працях теоретиків нової радянської моралі (Л. Аксельрод, А. Богданов, О. Коллонтай, Є. Преображенський, Л. Троцький, О. Ярославський та ін.) превалювало прагматичне, утилітаристське трактування моралі крізь призму класового підходу. Марксистський теоретик у жіночому питанні, член першого радянського уряду О. Коллонтай опублікувала понад двадцять робіт щодо розробки й розвитку морально-етичних питань, питань статевих взаємин, шлюбно-сімейних відносин: «Любов і нова мораль», «Статева мораль і соціалістична боротьба», «Нова жінка», «Нове життя» – до 1917 року, у виданій у 1919 р. роботі «Нова мораль і робочий клас» вона оперувала поняттями «швидкоплинний шлюб» і «статевий комунізм». Свої сміливі теоретичні положення про вільне кохання О. Коллонтай опублікувала в статті «Дорогу крилатому Еросу», що викликала найбільший резонанс у читачів, де автор міркувала про два типи любовного почуття: «безкрилого Ероса» – чисто плотський потяг – і «крилатого Ероса» – кохання, заснованого на найрізноманітніших душевно-духовних емоціях. У розвиненому соціалістичному суспільстві, за її прогнозами, як ідеал, союз двох людей буде заснований на здоровішому, вільному й природному потязі рівноправних членів трудового колективу.

Проблеми у сфері статевої моралі, а отже, й у сфері сімейних стосунків, масовий процес заперечення традиційних сімейних норм, який означився ще на початку XX ст. та багаторазово підсилився після державного перевороту 1917 року, спричинили масові соціологічні опитування з проблем відносин між статями, які були проведені на початку 1920-х рр. соціологами: М. Бароні «Статеве життя робочих Москви» (1925) [42], І. Гельманом

«Статеве життя радянської молоді: досвід соціально-біологічного дослідження» (1925) [138], С. Голосовкером «До питання про статевий побут сучасної жінки» (1925) [163] та ін., згідно з якими виявилася тенденція до примітивізації моральних норм.

Художня література також відреагувала на актуальну тему статевих стосунків, на злободенні проблеми молоді та моралі можна вважати, дещо в гротескному вигляді. Так, у середині 20-х років ХХ століття з'являється велика кількості художніх творів, що були вельми популярні серед молоді не стільки завдяки своїм мистецьким достоїнствам, скільки гостротою порушених питань, що вкотре підкреслило потужну повчальну роль літератури. Найбільш обговорюваними стали твори-оповідання П. Романова «Без черемхи», «Суд над піонером», повість С. Малашкіна «Місяць з правого боку», повість А. Платонова «Антисексус», роман Л. Гумілевського «Собачий провулок» тощо. Серед українських творів – роман М. Хвильового «Вальдшнепи»; твори українських письменників, що з'явилися в еміграції: цинічно-порнографічний «Доктор Серафікус» В. Домонтовича, «Чудесна балка» Ю. Косача, «Божественна лжа» І. Костецького [93; 333; 506–507] тощо.

Розвиток нового напряму педагогіки – педології – ставив за мету об'єднати підходи різних наук (медицини, біології, психології та ін.) до методики розвитку дитини.

Проблема статеворольової соціалізації дітей та підлітків вирішувалася у контексті педологічної ідеї вітчизняної педагогічної думки зазначеного періоду в дослідженнях Д. Азбукіна, І. Аркіна, Є. Арямова, М. Басова, В. Бехтерєва, П. Блонського, Л. Василевського, К. Веселовської, Л. Виготського, Р. Гепнера, В. Гориневського, А. Залкінда, О. Калашникова, С. Моложавого, А. Пінкевича, Б. Райкова, Л. Раскіна, М. Рубінштейна, І. Симонова, Г. Сорохтіна, М. Пістрака, А. Троїцької, В. Шульгіна та інших.

Вивчення становлення процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків потребує обов'язкового врахування культурної складової у процесі

формуванні статевого фактора. Саме під таким кутом це розглядається в працях М. Рубінштейна «Статевий фактор та його роль у культурі», «Задачі, шляхи та засоби статевого виховання» (1927) [575–576]. Автор наполягає, що метою педагога, психолога, лікаря має бути не пригнічення, нівелювання інтересу до протилежної статі, а навпаки, фахівці повинні вміти в благородному, культурному вигляді його застосовувати задля повноцінного щасливого життя та творчої діяльності вихованців.

Педологи презентували власні програми статевого виховання, статевої просвіти, які допомогли б педагогові знайти правильний науково-обґрунтований шлях до вирішення цих проблем та сприяли б процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків: Д. Азбукін «Статеве виховання та статева просвіта дітей у школі», «Статеве виховання дітей та підлітків» (1928) [7–8], І. Арямов «Статеве питання в природно-історичному висвітленні» (1924) [33], К. Веселовська «Педологічні основи статевого виховання» (1929) [100], Л. Сосюра «Статеве виховання дітей» (1926) [629], Г. Сорохтін «Статеве виховання дітей в плані марксистської педагогіки» (1927) [628], «Загальні основи статевого виховання» (1930) [627] тощо. Педологами водночас було рекомендовано відповідні профілактичні заходи та засоби статевої просвіти й статевого виховання дітей та підлітків: по-перше – педагогічна організація певного середовища, правильна організація соціально-побутових умов проживання, дотримання режиму правильного харчування, дотримання розпорядку дня, загальне фізичне оздоровлення школяра, дотримання норм особистої гігієни, особливо статевих органів, тощо; по-друге – увага з боку батьків та вихователів до вільного часу дитини, дитячих розваг, контроль за читанням книг, контроль за відвідуванням розважальних заходів; по-третє – створення для організму таких умов за яких сублімаційні процеси, процеси перемикання з одних центрів збудження на інші, знайшли б свій найбільший розвиток, наприклад у такому: трудова діяльність, ігри, спорт, гімнастика, засоби художньої літератури, гурткова робота, хобі, залучення до фізкультури, залучення до громадської діяльності,

спільне виховання хлопчиків та дівчаток, починаючи з дошкільного віку; по-четверте – організація через виховання й статеву просвіту адекватного, здорового ставлення до статевого питання, культивується установка на статеве дозрівання не тільки як на фізіологічний процес, але і як на соціальний, йому підпорядкований; серйозне, відповідальне ставлення до жінки, до питань материнства, батьківства й сім'ї, здорового потомства тощо.

Досить докладний аналіз ігор із сексуальним елементом здійснив В. Гориневський у своїй праці «Спільні ігри хлопчиків-підлітків і дівчаток-підлітків» (1930) [167], надавши загальні рекомендації педагогам, вихователям, батькам щодо необхідності запобігання проявам сексуальності в дітей під час ігор.

Окремим блоком відокремимо роботи, що були присвячені вивченню дитячої сексуальності. У вітчизняній педагогічній практиці 20–30-х років XX століття часто натрапляємо на суголосність авторів із поглядами З. Фрейда щодо дитячої сексуальності. Це спостерігаємо, зокрема, у цінних роботах О. Бібанової («Як вивчати дитину. Керівництво до вивчення дитини від народження до трьох років» (1923) [60], «Нариси з педагогіки дитинства» (1924) [59], «Педагогіка переддошкільного віку» (1927) [61]). На особливу увагу заслуговує праця доктора Є. Аркіна («Дошкільний вік» (1927) [30]), у який автор торкається питання сексуальних проявів у дітей дошкільного віку, а також надає класифікацію проявів дитячої сексуальності, робить відповідні висновки.

Варто відзначити вагомий внесок П. Блонського, яким у 1935 р. була опублікована книга «Нариси дитячої сексуальності», що й дотепер може бути корисною батькам і педагогам в аспекті онтогенезу дитячої та підліткової сексуальності. «Вивчення дитячої сексуальності, – писав П. Блонський у передмові до цієї книги, – і до сьогоднішнього дня балансує між двома протилежними, але однаково неправильними міфами – міфом про сексуально-безвадну дитину й фрейдистським міфом про дитину-еротомана» [185, с. 54; 66, с. 202]. Автор зауважував, що основні постулати, які він

описує в цій книзі, обґрунтовуються на реальних фактах, зібраних і ретельно проаналізованих ним особисто. Це дало можливість створити оригінальну роботу та отримати низку нових висновків. Важливим є той факт (на який вказував і сам автор), що в процесі дослідження він намагався висвітлити те питання, яке порівняно менше було вивчене на той час – «сексуальним переживанням дівчаток» [66, с. 203].

У свою чергу, аналізу спадщини П. Блонського стосовно дитячої та підліткової сексуальності присвячене дисертаційне дослідження М. Данильченко «Питання статевого розвитку та статевого виховання школярів у роботах П. Блонського» (1976) [185].

Практичне втілення проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків відбувалося через матеріали з'їздів та конференцій 20–30-х рр. XX століття: 15-22 листопада 1925 р. – VI Загальноросійський з'їзд з питань охорони здоров'я дітей та підлітків; 1927 р. – І-ий педагогічний з'їзд (питанням сексуальної педагогіки була виділена спеціальна секція); 20-21 січня 1930 р. – І-а конференція із сексуальної педагогіки,організована Інститутом соціальної гігієни, «Проблеми сексуальної педагогіки: Публікації конференції щодо питань сексуальної педагогіки» (Москва, 1930) [544]. У матеріалах конференції було проаналізовано мезо- та мегафактори, які впливають на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків: А. Мольков «Статеве виховання в системі загального виховання» [441], А. Баткіс «Про підготовку педагога в галузі сексуальної педагогіки» [43], Л. Раскін «Проблема спільного виховання й задачі школи» [555], П. Івановський «Роль лікаря в статевому вихованні та освіті підростаючого покоління» [260], К. Веселовська «Роль педолого-педагогічних консультацій у сексуальному вихованні» [101] та ін.

Винятково важливу роль у розв'язанні завдань статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевого виховання педологи (А. Залкінд, Л. Раскін, Л. Сосюра, В. Шульгін та ін.) вбачали в спільному навчанні та вихованні представників обох статей, оскільки «діти безперервно й

непомітно впливають один на одного» [629, с. 26]. При цьому вважали за необхідне, щоб «інтереси дітей не обмежувалися лише навчальним життям... уся їх діяльність має бути спільною, щоб вони нерозривно були з'єднані спільними інтересами, спільною працею, екскурсіями, фізичними вправами тощо» [629, с. 26].

Велику роботу у справі впровадження спільного навчання та виховання провели педагоги Л. Раскін «Боротьба за дівчинку як одна із проблем виховання» (1930) [556], В. Шульгін «До питання про статеве виховання» (1927) [755], які вказали на подвійні стандарти та статеву упередженість у взаємовідносинах хлопчиків та дівчат, у розподілі шкільних обов'язків, виконанні домашньої праці. Відомі педагоги засуджували батьків та вчителів за сприяння цієї упередженості: коли засобом покарання за порушення дисципліни стає перебування за однією партою хлопців та дівчат або різне ставлення батьків до виконання праці по господарству, яку за патріархальними традиціями майже всю перекладають на дівчат тощо.

Найбільш ґрунтовно морально-етичні питання у сфері реформування побуту, трансформації сімейних стосунків, взаємин між статями та соціальними перетвореннями в радянському суспільстві 20–30-х років XX століття досліджували такі науковці: Т. Осипович «Комунізм, фемінізм, звільнення жінок і Олександра Коллонтай» (1993) [506], «Проблеми статі, шлюбу і сім'ї та становище жінки в суспільних дискусіях середини 1920-х рр.» (1994) [507]; А. Пушкарьов «Стосунки між статями в суспільних дискусіях 1920-х рр. в Росії» (2008) [545]; І. Алфьорова ««Жіноче питання» в теорії й практиці більшовизму (перше десятиліття радянської влади 1917–1927 рр.)» (2011) [15]; Л. Захарова «Соціальні перетворення в російському суспільстві 1920-х років: формування нової морально-етичної парадигми» (2013) [240] тощо.

Питання статеворольової соціалізації важковиховуваних дітей та підлітків у педагогічній спадщині А. Макаренка дозволили розкрити кілька

груп джерел інформації про загальний стан статевої просвіти та статевого виховання того періоду.

Першу групу джерел складають праці самого педагога А. Макаренка – це літературні твори «Педагогічна поема», «Прапори на баштах», «Марш 30-го року», «ФД-1» розділ «Статева проблема» (1932); «Книга для батьків» (1937); серія лекцій «Лекції про виховання дітей», «Статеве виховання» (1937), «Сім'я і виховання дітей» (1938), «Виховання в сім'ї та школі», «Поради батькам» (1939); численні доповіді та лекції перед учителями, студентами та викладачами, батьками, що містять реальний досвід роботи відомого педагога стосовно статеворольової соціалізації, статевого виховання дітей та підлітків [403–414].

Другу групу джерел складають періодичні публікації та архівні документи тих часів – 20–30-х років XX століття, – що відтворюють загальну картину щодо морального обличчя, статевих проблем, статевих девіацій контингенту дитячих колоній, інтернатів, дитячих будинків, зокрема будинків для дефективних дітей: В. Осипова «Сучасні діти в сексуальному відношенні» (1925) [504], Б. Райков «Статева просвіта в школі» (1925) [551] тощо, а також архівні матеріали у вигляді протоколів, звітів та поточних питань про роботу та стан дитячих будинків, містечок із боротьби з безпритульністю, що свідчать про важкі умови праці викладачів, вихователів, обслуговуючого персоналу; про труднощі або неможливість педагогічного впливу на деяких вихованців, які утруднюють виховну роботу, процесу статеворольової соціалізації, наприклад: «Виконавчі комітети районних Рад депутатів працівників (райвиконкоми)». Третю групу джерел складають дисертаційні дослідження, присвячені питанням статеворольової соціалізації дітей та підлітків у педагогічній спадщині А. Макаренка: Г. Жураковський «Педагогічні ідеї А. С. Макаренка» (1963) [228], Н. Дічек «Спадщина А. Макаренка в контексті сучасної педагогіки» (2005), М. Волікова «Проблема статевого виховання в педагогічній спадщині А. Макаренка» (2016) [122] тощо.

Група джерел, які свідчать про надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 40–80-ті рр. XX ст. представлені в кількох аспектах: перший – морально-етичний аспект, який розглядав проблеми психолого-педагогічні особливості моральних взаємин між хлопцями та дівчатами, проблеми особистого життя старшокласників, формування культури статеворольової поведінки, формування моральних основ особистого життя старшокласників (В. Барський, В. Колбановський, Е. Костяшкін, І. Кон, А. Медвецька, В. Сухомлинський, А. Хрипкова), питання морально-статевого виховання (Л. Верб, М. Кузнецов, Л. Наумова), моральна підготовка учнів до сімейного життя (Л. Тимофєєва, Е. Черепова), статева мораль у світлі соціології; питання співвідношення біологічного та соціального в людині, статеві відмінності й диференціація соціальних ролей, мужність та жіночність (І. Кон, С. Кондратьєва, Г. Колі).

Узагальнення результатів великої практичної роботи В. Сухомлинського щодо процесу формування культури статеворольової поведінки дітей у шкільній та позашкільній роботі відбито в його працях «Павлиська середня школа» (1969), «Дружба, любов, сім'я» (1975), «Книга про любов» (1983), «Закоханість» (1970), «Народження чоловіка. Народження жінки» (1970), «Хлопчики й дівчата – чоловіки й жінки» (1970), «Листи до сина» (1988), «Листи про любов. (Листи до доньки)» (1988), «Чоловіки й жінки в колективі» (1971) [653–657; 661–667] та ін.

На думку відомого педагога, місія школи в тому, щоб виховувати людину в гармонійній єдності: громадянина і трудівника, любляче й вірне подружжя, батька-матір. Не виділяючи статеве виховання в окремий напрям, педагог розглядав його в багатогранному навчально-виховному процесі підготовки дітей та підлітків до подружнього життя, виконання батьківських обов'язків, зокрема підготовки дівчинки до ролі матері.

Другий напрям складають науково-популярні роботи медико-психолого-педагогічного спрямування, які були написані медиками для дітей та підлітків, їх батьків, вчителів та усіх, хто цікавився проблемами статевого

виховання та статевої просвіти, зокрема медиками-гігієністами (М. Антропова, М. Большакова, Є. Мар'ясіс, Ю. Скрипкин, О. Ступко, О. Савченко, В. Рубанович, О. Кононова, А. Шибаєва та ін.).

Аналіз психолого-педагогічної літератури 40–80-х років XX століття показав, що педагогами, психологами, медиками в результаті плідної співпраці були зроблені спроби впровадження в освітній процес програми статевої просвіти,статевого виховання,підготовки до сімейного життя,ураховуючи медико-психолого-педагогічний аспект статеворольової соціалізації хлопчиків та дівчат, а також окремі програми для ознайомлення дівчат та хлопців у процесі дорослішання з їх фізіологічними та психологічними змінами в організмі: А. Хрипкова, Д. Колесов «Дівчинка – підліток – дівчина» (1981) [727]; «Хлопчик – підліток – юнак» (1982) [728]; А. Хрипкова, Д. Колесов «У сім'ї син та донька» (1985) [730], Д. Колесов, Н. Сельверова «Фізіолого-педагогічні аспекти статевого дозрівання» (1978) [300]; Д. Колесов «Бесіди про статеве виховання» (1985) [298]; Д. Колесов, І. Мягков «Учителю про психологію підлітка» (1986) [299]; Л. Зюбін, А. Храмцова «Підготовка учнів до шлюбу й сім'ї» (1985) [257]; Б. Лисенко, І. Синишин, О. Щербаков «Розмова про сокровенне: науково-популярні нариси» (1985) [571]; З. Шкіряк-Нижник, Е. Непочатова «Дівчинка – дівчина – жінка – мати» (1989) [748]; В. Кобилецька, А. Ячевський «Про хлопчиків і дівчаток» (пер. з польськ. 1991) [289]) тощо.

У досліджуваний нами період посилюється увага до сексуального виховання в процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків. Дослідники Д. Ісаєв, В. Каган, І. Кон та інші розкривають сутність понять «стать», «статеве виховання», «статева просвіта», «статеворольова соціалізація», анатомо-фізіологічні та психологічні статеві відмінності чоловічого й жіночого організмів, розглядають тогочасні моделі статевого виховання (пермисивну, рестриктивну, «золоту середину»). У 1979 р. від імені Європейського бюро ВОЗ Д. Ісаєв вивчає стан статевого виховання в 16-ти європейських країнах з метою імплементації їх досвіду до вітчизняної

системи: Д. Ісаєв, В. Каган «Статеве виховання і психогігієна статі в дітей» (1979) [267]; «Статеве виховання дітей» (1988) [266]; В. Каган «Вихователю про сексологію» (1986) [271]; І. Кон «Психологія юнацького віку» (1979) [322], «Психологія ранньої юності» (1989) [323], «Вступ до сексології», (1989) [318]; І. Петрище «Про статеве виховання дітей та підлітків» (1990) [518] тощо.

Варта уваги перекладена література щодо медико-психологічного аспекту статеворольової соціалізації дітей та підлітків, яка набула поширення в 70–90-х роках XX століття у вітчизняному освітньому просторі. Одне із її завдань – донести до підлітків важливу інформацію стосовно руйнівних наслідків раннього початку статевого життя – ускладнення розвитку ще не зміцнілого організму, моральні й психологічні травми. Про це писали чеські лікарі у співавторстві з педагогами Й. Гинє «Хлопець перетворюється в чоловіка» (1960) (пер. з чеськ.); Р. Петер, В. Шебек, Й. Гинє «Дівчина перетворюється в жінку» (1960) (пер. з чеськ.); польські лікарі-сексологи К. Обуховський «Психологія потягів людини» (1972) [454], К. Імелинський «Психогігієна статевого життя» (1972) [263]; болгарські педагоги та лікарі П. Попхрістов, Т. Бостанджієв, А. Бонєв «Стать. Шлюб. Сім'я» (1977) (пер. з болг.) [528]. Особливо відзначимо книгу В. Кобилецької, А. Ячевського «Про хлопчиків та дівчат» (1991) (пер. з польськ.) [289], яка написана у співавторстві педагога та лікаря-сексолога й присвячена проблемам статевого виховання підлітків обох статей, що вступають у доросле життя. Особливими є композиція книги та форма подання матеріалу: автори розповідають про складні проблеми, які доводиться вирішувати підліткові в процесі дозрівання, у привабливій манері щирої, довірливої бесіди, без моралізаторства й теоретизування. Свої рекомендації пропонують ненав'язливо й тактовно, зрозумілими кожному підліткові словами, наголошуючи на змінах, що відбуваються в мінливій психології дівчат і хлопців (безпідставні хвилювання, незадоволення власною зовнішністю, невпевненість у собі, занижена самооцінка та ін.).

Заслуговують на увагу праці педагогів, психологів, медиків, філософів, які висвітлювали питання взаємозв'язку любові, шлюбу та сексуального аспекту виховання дітей та підлітків як підготовки до сімейного життя у вітчизняній педагогічній думці 60–80-х років XX століття: З. Файнбург «До питання про етичну мотивацію шлюбу» (1970) [693]; І. Андрєєва «Соціально-філософські проблеми статі, шлюбу й сім'ї» (1980) [18]; Г. Міненко «Соціально-філософські проблеми біосоціальної взаємодії у сфері статі» (1984) [435]; І. Кон «Уведення до сексології», зокрема теми «Сексуальність і спосіб життя», «Сексуальність, кохання, шлюб» (1989) [318]; науково-популярні нариси колективу авторів-медиків (Б. Лисенко, І. Синишин, О. Щербаков) «Розмова про сокровенне» (1985) [571]; П. Щербань «Педагогіка почуттів» (1992) [759]. Стає доступною загалові науково-популярна наукова література – І. Бєстужев-Лада «Дружба, кохання, сім'я» (1984) [54]; М. Кузнєцов «Розмова про кохання» (1986) [366], «Уведення до психогігієни кохання і шлюбу» (1992) [368] та ін. У цих виданнях аналізуються деякі закономірності формування статевої любові з позицій системного підходу; показано, яким чином порушення й відхилення від нормального типу статевих стосунків призводять до руйнації любові, до сексуальних порушень і розладів у інтимно-шлюбних стосунках; автори дають численні психологічні поради й рекомендації психогігієнічного характеру, які спонукають формування в майбутнього подружжя міцних та довготривалих сімейно-шлюбних стосунків тощо.

У 60–80-ті роки XX століття вченими були запропоновані науково-методичні розробки, які висвітлювали різні аспекти підготовки до сімейного життя дітей і підлітків. Проблема статеворольової соціалізації дітей та підлітків була взаємопов'язана з демографічними питаннями, пронаталістською політикою держави, проблемами відтворення населення, а отже потребувала впливової усебічної системи підготовки учнівської молоді до майбутнього шлюбу та подружнього життя. Тому набуває актуальності соціологія сім'ї як окрема дисципліна. У кінцевому результаті це спонукало

дослідників до створення комплексної дисципліни – фамілістики, яка містила складові кількох галузей та мала сприяти підготовці до шлюбу та шлюбно-сімейних відносин: А. Харчев, С. Голод «Молодь і шлюб» (1969) [713]; А. Харчев «Шлюб та сім'я в СРСР» (1964, 1979) [714]; А. Харчев, М. Мацьковський «Сучасна сім'я та її проблеми» (1978) [716].

Серед основної літератури зазначеного періоду можна побачити різні психолого-педагогічні, етнопедагогічні, соціально-етичні, медико-біологічні аспекти підготовки до сімейного життя дітей і підлітків, формування цінностей дружби, любові, усвідомленого батьківства, виконання ролі дружини, батька, матері, сім'янина: Т. Афанасьєва «Сімейні портрети» (1990), І. Бестужев-Лада «Щаблі до сімейного щастя» (1988), В. Бойко «Любов, сім'я, суспільство» (1983), М. Вовчик-Блакитна «Підготовка молоді до сімейного життя» (1984), І. Гребенников «Основи сімейного життя» (1991), І. Дубровіна «Проблеми психологічної підготовки молоді до сімейного життя» (1981), С. Ковальов «Психологія сучасної сім'ї» (1988), А. Кочетов «Початок сімейного життя» (1987), І. Кон «Етнографія та проблеми статі» (1983), І. Костів «Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина» (1996), В. Кравець «Теорія й практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя» (1997), Л. Куликова та Л. Слинько «Статеве виховання дітей і підлітків» (1988), В. Переведенцев «Школа і молода сім'я» (1982), Л. Санюкевич «Статеве виховання дітей і підлітків» (1979), В. Слепкова «Статеворольова диференціація шлюбно-сімейних орієнтацій старшокласників» (1990), І. Трухін «Майбутньому сім'янинові» (1987), Б. Шапіро «Психологічні аспекти підготовки молоді до сімейного життя» (1983), І. Юнда «Соціально-психологічні й медико-біологічні основи сімейного життя» (1990) та ін.

Один із аспектів статеворольової соціалізації у підготовці до сімейного життя має враховувати питання стосовно інтимних стосунків, що виникають у майбутнього подружжя: сексуальну індивідуальність чоловіка й жінки, психологічні особливості інтимних відносин, дисгармонію в інтимних

стосунках та її профілактику, оптимальний режим статевого життя в шлюбі та ін., а також кохання як обов'язкова складова сексуальної гармонії подружжя та запорука щасливого сімейного життя (М. Вислоцька «Мистецтво кохання» (1978) (пер. з польськ.); І. Бестужев-Лада «Дружба, любов, сім'я» (1984); Р. Кушнерович, А. Маленков «Кохання – інструмент еволюції» (1988); Ю. Рюріков «Кохання і сім'я на зламі часів» (1988); Ф. Хорват «Кохання, материнство, майбутнє» (1988) (пер. зі слов.); А. Логінов «Інтимне життя у шлюбі: психогігієна і культура» (1988), «Чоловік і жінка» (1989); Е. Фромм «Мистецтво кохання» (1990); А. Логінов, А. Кузьменко, Ю. Кушнірук, А. Щербаков, В. Лозинський «Мистецтво інтимного щастя» (1990); Л. Понтон «Сексуальне життя підлітків. Відкриття потаємного світу хлопчиків та дівчаток, що дорослішають» (Інститут психотерапії, 2001); Є. Ільїн «Диференціальна психофізіологія чоловіка та жінки» (2003); Е. Гідденс «Трансформація інтимності. Сексуальність, любов і еротизм в сучасних суспільствах» (2004)). Автори вважають, що інтимні стосунки надають людині величезний шанс – можливість бути щасливою, здатність сприймати красу й радість життя, уміння зберегти подружнє щастя.

У 60–80-х роках XX століття розвиток сексології відбувався як шляхом накопичення інформації, так і шляхом спеціалізації, диференціації наук, що вивчають стать, сексуальність. Значна поширеність сексуальних розладів, дисгармоній, а також подружніх конфліктів обумовлює необхідність підвищення ефективності відповідних лікувально-корекційних впливів. Щодо цього значний потенціал має психотерапія. У 1966 р. вийшла монографія М. Іванова «Питання психотерапії функціональних сексуальних розладів» [259], у якій розглянуті методи психотерапії, що часто застосовувалися вітчизняними сексопатологами в той період. Сексуальна гармонія подружньої пари неможлива без якісних міжособистісних взаємин.

Статеворольова соціалізація дітей та підлітків як майбутнього подружжя вимагає знання основ сексопатології як запоруки усвідомлення власних психосексуальних процесів, так і свого партнера у сімейному житті,

що дозволить уникнути великої кількості конфліктів, непорозумінь стосовно сексуальної гармонії. Із цього приводу відзначимо такі роботи: М. Іванов «Питання психотерапії функціональних сексуальних розладів» (1966) [259], Г. Васильченко «Загальна сексопатологія» (1977), А. Свядощ «Жіноча сексопатологія» (1974, 1991) [591–592]; В. Владін, Д. Капустін «Гармонія шлюбу» (1981) [116]; А. Резніков «Статеві гормони й диференціація мозку» (1982); В. Здравомислов, З. Анісімова, С. Лібіх «Функціональна жіноча сексопатологія» (1985).

Психологи, вийшовши за межі клінічних проблем, описали досвід застосування сімейної терапії в практиці психологічного консультування: А. Бодалєв, В. Столін «Сім'я в психологічній консультації» (1989); монографія Е. Ейдеміллера, В. Юстицькіса «Сімейна психотерапія» (1990) [762].

У 90-х роках XX століття побачила світ монографія харківських медиків Г. Кочаряна та А. Кочаряна «Психотерапія сексуальних розладів і подружніх конфліктів» (1994) [338], яка суголосна з темою зміцнення шлюбу з медико-психологічного та сексологічного аспектів статеворольової соціалізації дітей та підлітків і їх підготовки до сімейного життя. Авторами розглядається можливість лікування сексуальних розладів різними психотерапевтичними методами; наведено методики й прийоми діагностики й психотерапевтичних впливів, у тому числі оригінальних. Причому лікуванню сексуальних розладів передує з'ясування психології інтимних відносин, а вже потім передбачено лікарське втручання. Також описане психологічне сімейне консультування – моделі, етапи, форми та ін. Монографія розрахована на сексопатологів, психотерапевтів, психіатрів, психологів – сімейних консультантів, тобто на тих, хто може консультувати педагогів, які допомагають підліткам у їх статеворольовій соціалізації.

Варта уваги література, яка має на меті врегульовувати, а головне – попереджати, конфлікти, що виникли на ґрунті невміння налагодити міжособистісне спілкування, незнання психології як своєї, так і партнера,

незадоволеності сексуальним аспектом подружнього життя. Конфлікти дезорганізують і руйнують шлюб, загрожують психічному здоров'ю, є причиною більшої частини неврозів усіх членів сім'ї. Уміння ладити – сама найважливіша якість у супутників по сімейному життю. Тут важливими є такі роботи: М. Плзак «Сварка через дріб'язок» (1983) [524], А. Шмелев «Гострі кути сімейного кола» (1986), О. Захаров «Неврози у дітей та підлітків» (1988) [239], Я. Луп'ян «Бар'єри, спілкування, конфлікти, стрес» (1988) [400] та ін.

Одним з нагальних питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків, які висвітлювали педагоги, психологи й медики у 90-х роках XX ст., є обов'язкове врахування статевої належності під час навчально-вихованого процесу, адже, як уважають дослідники, учні школи є хлопцями та дівчатами, тобто представниками певної статі, а не «безстатевими школярами».

Тривалий час вітчизняна педагогічна наука била ніби безстатевою, вважаючи, що учнів «ні хлопчик і ні дівчинка, а якась істота середнього роду. Однак насправді таких дітей не буває. Уже з перших днів життя дитини доводиться враховувати її статеві відмінності, хоча б при гігієнічному догляді за нею» [297, с. 19]. Привертають увагу «статеві відмінності у дозріванні мовнорухової системи – дівчатка майже на півроку випереджають хлопчиків. Початок статевого дозрівання в дівчат також настає раніше» [297, с. 19]. Надмірне захоплення ідеєю соціальної рівності чоловіків і жінок, активне поширення «досягнень» у цій галузі призвели до прикрого нехтування суттєвими природними біологічними відмінностями між статями, але ж «статеві відмінності – це не тільки особливості в анатомічній будові тіла чоловіка й жінки, а й відповідні відмінності у фізіологічних процесах, що тісно пов'язаних із психологічними переживаннями» [297, с. 20].

Велика кількість педагогів-науковців 80–90-х років XX століття, розглядаючи питання статевої диференціації, фемінності/маскулінності, присвятили дослідження питанням відмінностей між статями, та водночас

вихованню поваги між представниками різних статей. Вони доводили, що рівність не означає тотожність, оскільки біологічні відмінності є й про них не варто забувати. У зв'язку з цим відзначимо такі праці: В. Колбановський «Про статеве виховання підростаючого покоління» (1964) [297]; Е. Костяшкін «Педагогічна аспекти виховання» (1964) [337]; А. Хрипкова «Питання статевого виховання» (1970) [729]; М. Толстих «Вікові та статеві відмінності в уявленні підлітків щодо власного майбутнього сімейного життя» (1980); Т. Юферева «Формування уявлення підлітків про мужність/жіночність як одну з умов підготовки молоді до сімейного життя» (1980), «Особливості формування психологічної статі в підлітків, що виховуються в сім'ї та в інтернаті» (1980), «Образи чоловіка та жінки в свідомості підлітка» (1985); І. Кон «Етнографія та проблеми статі» (1983); І. Лунін «Структура статеворольового репертуару і формування особистості дитини» (1985); М. Бєдний «Хлопчик або дівчинка» (1987) [44]; В. Каган «Стереотипи мужності-жіночності та образ «Я» у підлітків» (1989) [272]; Ю. Альошина, А. Волович «Проблеми засвоєння ролей чоловіків та жінок» (1991) [13]; М. Боришевський «Виховання в дітей статевої самосвідомості» (1996) [74]; В. Васютинський «Хлопці й дівчата: статеворольове виховання» (1996) [90]; Л. Мороз «Вплив батьків на формування ціннісних орієнтацій у сфері міжстатевих взаємин» (1996) [442] тощо.

Питання порушення статевої диференціації, деперсоніфікації в підлітків-старшокласниць та руйнівних наслідків від цього висвітлювали дослідниці: Т. Гурлєва «Відхилення у статевій поведінці підлітків: їх особливості та причини» (1996) [181], «Дівчинка-підліток: проблеми віку і профілактика важковиховуваності» (1997) [182], Л. Тимощенко «Виховання старшокласниць» (1983, 1990) [643; 644].

Питання культури взаємин дівчат та юнаків розглядаються в тісному взаємозв'язку медичних основ статевих стосунків з психологічними та морально-естетичними їх основами. Велика увага приділена питанням культури шлюбу, питанням підготовки до нього дітей та підлітків, проблемі

репродуктивних функцій, підліткової вагітності, підготовки до виконання ролі сім'янина, чоловіка/дружини, батька/матері та ін.: Т. Афанасьєва «Хлопчик, юнак, чоловік, батько» (1983) [39]; В. Абрамченко «Якщо навіть це кохання» (1983) [3]; С. Бурова «Майбутня мати та дружина» (1986) [78]; А. Красовський «Майбутній чоловік та батько» (1986) [355]; О. Ступко, С. Соколова «Вам – дівчата, юнаки. Поради лікаря» (1987) [650]; А. Гадасіна «Плоди заборон: підлітки й секс» (1991) [131]; В. Бойко «Якщо ти мати та дружина» (1991) [70]; Л. Тархова «Виховати чоловіка» (1992) [671]; Т. Говорун «Сексуальність у фокусі проблем статевої соціалізації особистості» (1996) [149]; Т. Говорун, О. Шарган «Сексуальна просвіта у розвитку статевої свідомості юнацтва» (1996) [148]; О. Палій «Особливості статеворольових уявлень дітей дошкільного віку» (1996); І. Горпінченко «Висвітлення проблем інтимних стосунків у вихованні старшокласників» (1996) [168] тощо.

На сьогоднішній день у навчальних закладах немає спеціального курсу щодо виховання культури відносин статей, підготовки дітей та підлітків до шлюбу та створення сім'ї, який було б затверджено Міністерством освіти та науки України. Проте в навчальних закладах викладаються курси «Етика», «Основи здоров'я», які опосередковано висвітлюють вагомі для майбутнього сімейного життя питання. Тут слід відзначити запропонований В. Кравцем навчальний курс «Психологія сімейного життя» (1995) [344], навчальний посібник «Етика та психологія сімейних стосунків» (автори В. Покась, О. Плиска, Я. Фруктова) (2015) [219]; колективне видання «Сімейні цінності: практико-орієнтований посібник до навчальної програми «Сімейні цінності»» (автори О. Мельник, Т. Кравченко, Л. Канишевська) (2014) [611]; Г. Хархан «Особливості статеворольової соціалізації дітей-сиріт в загальноосвітніх школах-інтернатах» (2008) [710]; «Підготовка старшокласників до сімейного життя: тренінги» (2015) [711]; С. Харченко, Г. Хархан «Підготовка дітей-сиріт до сімейного життя в умовах інтернатного закладу: монографія» (2012) [718].

Одним із основних завдань суспільства на сьогодні є підготовка молоді до створення повноцінної сім'ї через відповідне організоване статеве виховання. Така підготовка має ґрунтуватися на системі знань, умінь і навичок, здобутих під час навчання в закладах загальної середньої освіти. Досвід викладання попередніх курсів щодо підготовки до сімейного життя допоможе враховувати позитивні надбання в теоретичному матеріалі, позбутися помилок у практиці укладання та впровадження цих курсів.

Відтак, будучи однією з найважливіших складових статеворольової соціалізації дітей та підлітків, підготовка до сімейного життя може бути забезпечена лише за умови створення науково обґрунтованої системи навчально-виховної роботи, яка сприяла б формуванню знань з культури, етики, психології, сексології шлюбу, виховання особистісних якостей майбутнього сім'янина, обов'язково б враховувала й психосексуальний аспект.

Щодо перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження, то на думку вчених, підготовка до сімейного життя повинна розпочинатися не з юнацького віку, а набагато раніше – з дошкільного. При цьому обов'язково має використовувати технології, засоби та методи сьогодення відповідно до віку. Перспективними напрямами є використання інноваційних засобів підготовки до сімейного життя, а також робота в школах-інтернатах та допоміжних школах з урахуванням специфіки контингенту.

Таким чином, аналіз джерельної бази дослідження питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків протягом XX століття у вітчизняній педагогічній теорії та практиці дозволив виділити наступні періоди:

І. Розроблення наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі початку XX ст. – перші десятиліття XX ст. в період педагогічного просвітництва (1900–1916 рр. XX ст.) спонукала окреслення теоретичних передумов розвитку ідеї статеворольової соціалізації дітей та підлітків; стала підґрунтям формування наукових

підходів у вирішенні питання статеворольової соціалізації дітей і підлітків; сприяла порушенню питання статевих девіацій серед дітей і підлітків та наданню рекомендацій щодо засобів їх профілактики.

II. Експериментування й новаторство в питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. XX ст.): виділило політико-ідеологічну складову процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків через реформування побуту, інституту шлюбу та сім'ї, морально-етичну парадигму 20–30-ті рр. XX ст.; відбувалося в контексті педологічної ідеї вітчизняної педагогічної думки; сприяло вирішенню питання статевого виховання та статеворольової соціалізації важковиховуваних дітей та підлітків у педагогічній спадщині А. Макаренка та ін.

III Надбання радянської системи освіти щодо статеворольовій соціалізації дітей та підлітків (1940–1980-ті рр. XX ст.) представлено як морально-етичний аспект психолого-педагогічних особливостей моральних взаємин між хлопцями та дівчатами, культуру статеворольової поведінки, формування моральних основ особистого життя старшокласників, статеву мораль у світлі соціології, співвідношення біологічного та соціального в людині, моральну підготовку учнів до сімейного життя (В. Барський, В. Колбановський, Е. Костяшкін, І. Кон, С. Кондратьєва, М. Кузнецов, А. Медвецька, Л. Наумова, Л. Тимофєєва, В. Сухомлинський, А. Хрипкова, Е. Черепова та ін.).; як медико-психологічний аспект статеворольової соціалізації дітей та підлітків (Д. Ісаєв, В. Каган, І. Кон, А. Логінов, А. Хрипкова та ін.); як підготовка дітей і підлітків до сімейного життя в контексті фамілістики (А. Харчев, М. Мацьковський та ін.).

IV. Тенденції розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті роки XX століття позначені тим, що провадяться в умовах глобалізації: визначено роль біологічного та соціального чинників сексуальності в розвитку статевої свідомості дітей та підлітків у процесі статеворольової соціалізації (Т. Говорун, І. Горпінченко, Т. Гурлєва,

С. Кириленко, Б. Ковбас, В. Костів, В. Кравець, О. Шарган та ін.); досліджено статеворольова соціалізація дітей та підлітків щодо виховання в дітей статевої самосвідомості, у виконанні подружніх ролей, проблеми засвоєння ролей чоловіків та жінок,формування ціннісних орієнтацій у сфері міжстатевих взаємин як підґрунтя зміцнення інституту сім'ї та шлюбу (Ю. Альошина, В. Васютинський, А. Волович, М. Боришевський, Т. Говорун, С. Голод, Т. Гурлєва, О. Кікінежді, І. Кон, Л. Мороз, Л. Тимощенко та ін.).

1.3. Методологічні засади дослідження

Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові та конкретно-наукові підходи (системний, антропологічний, цивілізаційний, аксіологічний, особистісно-діяльнісний, етнопедагогічний, гендерний, культурологічний, соціокультурний, парадигмальний, наративний, міжгалузевий, герменевтичний). Використання цих підходів дозволяє аналізувати педагогічне знання як історично заданий феномен людської культури, що безупинно еволюціонує й рефлексує; розглянути історико-педагогічне дослідження як вид наукового педагогічного дослідження; установити обумовленість його методологічних характеристик розвитком і рівнем взаємозв'язку загальнонаукового, соціокультурного й педагогічного знання та на цій основі розробити його методологічні підстави, що забезпечують цілісність, об'єктивність і продуктивність процесу пізнання розвитку педагогічного знання.

Провідна концепція дослідження ґрунтується на висвітленні теоретико-практичних здобутків та набутого досвіду вітчизняних науковців, педагогів, психологів, медиків, соціологів, демографів, громадських діячів, які порушували проблему статеворольової соціалізації дітей та підлітків; містить три взаємопов'язані концепти, які сприяють реалізації провідної ідеї.

Методологічний концепт поєднав взаємодію всіх підходів до розв'язання проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків в

Україні у визначених хронологічних межах (протягом ХХ століття): *системний підхід* – дозволяє розглядати статеворольову соціалізацію як цілісне утворення, котре має структурні, функціональні й генетичні зв'язки; сприяє виявленню взаємозв'язку досліджуваного об'єкта й соціально-культурної дійсності, педагогічної практики, становить основу для виявлення тенденцій в історичному розвитку статеворольової соціалізації дітей та підлітків; *антропологічний* – вимагає обов'язкового врахування знань із інших людинознавчих наук при вивченні питань статеворольової соціалізації в соціально-педагогічній науці; *цивілізаційний* – передбачає розгляд процесу статеворольової соціалізації через статеву просвіту, статеве виховання в контексті провідних педагогічних традицій європейської та світових цивілізацій з урахуванням цивілізаційних особливостей вітчизняного простору; для цього підходу є характерним увага на факторах щодо діяльності суб'єктів історико-педагогічного процесу, їх ролі в суспільстві; *аксіологічний* – спрямований на реалізацію завдань гуманізації питань статеворольової соціалізації в суспільстві; інтеграцію особистісних і суспільних цінностей, засвоєння соціальних норм і моделей поведінки особистості; дозволяє досліджувати процес статеворольової соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти, підготовки до сімейного життя з позицій цінностей сучасної освіти з одночасним оцінюванням її становлення та розвитку в контексті цінностей, які панували протягом ХХ століття; *особистісно-діяльнісний* – передбачає таку організацію діяльності об'єкта, за якої він усвідомлює себе як особистість, виявляє й розкриває свої можливості, творчі здібності та виступає активним учасником різних видів діяльності; *етнопедагогічний* – вимагає обов'язкового врахування при вивченні питань статеворольової соціалізації впливу етнічних особливостей об'єктів вивчення; *гендерний* – дозволяє враховувати специфіку гендерної соціалізації дітей та підлітків, диференціацію соціальних функцій та ролей за ознакою статі; *культурологічний* – спрямований на статеве виховання, статеворольову соціалізацію особистості шляхом як засвоєння нею вже

наявних у суспільстві цінностей культури, так і створення нових у контексті світової та національної культур; *соціокультурний* – слугує цілям пізнання процесу статеворольової соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти, статевої моралі, шлюбно-сімейних відносин у контексті наявних соціальних умов соціокультурних факторів, що впливають на нього; *наративний* – презентує власне розуміння досліджуваного педагогічного феномену; *міжгалузевий* – сприяє комплексному вивченню філософії, психології, медицини, соціології, культурології, соціальної антропології, фамілістики, педагогіки та інших галузей наукового знання проблеми статеворольової соціалізації; *герменевничний* – надає змогу ретельно й об'єктивно опрацювати джерельну базу дослідження; *парадигмальний* – дозволяє дати об'єктивну оцінку історії становлення та розвитку процесу статеворольової соціалізації з позицій представників різних наукових напрямів (релігійного, медичного, психологічного, антропологічного, педагогічного).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотези застосовувався комплекс взаємодоповнюючих один одного теоретичних методів дослідження: загальнонаукові (аналітичний, історико-зіставний, ретроспективний, історико-генетичний та порівняльний аналіз) та конкретно-пошукові (теоретичний аналіз, синтез, актуалізація, систематизація і класифікація, історико-генетичний, парадигмальний, персонально-біографічний, термінологічний, метод наукової екстраполяції).

Вибір конкретних методів дослідження визначався логікою дослідження й завданнями, розв'язуваними на кожному окремому його етапі.

Система методологічних підходів в історико-педагогічному дослідженні розвитку педагогічного знання, відповідно до мети, завдань і провідної ідеї, представлено загальнонауковими та конкретно-пошуковими методами дослідження: *загальнонаукові* – аналітичний, історико-зіставний, ретроспективний, історико-генетичний та порівняльний аналіз психолого-педагогічної, медичної, педагогічної та художньо-публіцистичної літератури, що дозволило простежити процес статеворольової соціалізації дітей та

підлітків у динаміці етапів розвитку; проблемно-цільовий аналіз матеріалів періодичної преси, нормативно-законодавчих актів, результатів досліджень антропологічних наук із метою визначення етапів дослідження питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків і виявлення її стратегічної спрямованості у вітчизняному просторі протягом всього XX століття на кожному з обґрунтованих етапів; вивчення, зіставлення, класифікації та систематизації, узагальнення теоретичних ідей і досвіду розвитку теорії і практики статеворольової соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти в Україні; *конкретно-пошукові* – теоретичний аналіз, синтез, актуалізація, систематизація і класифікація вітчизняної та зарубіжної літератури з питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків; а також такі методи: історико-генетичний (простеження історіографічного аспекту трансформації соціально-педагогічних основ теорії та практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків та їх висвітлення у науково-педагогічній літературі), парадигмальний (історіографічне висвітлення внутрішньої логіки процесу розвитку історії питання статеворольової соціалізації на її різних етапах та відстеження взаємодії різних парадигм як механізмів зміни головної парадигми статеворольової соціалізації в конкретних історичних умовах), персоналістично-біографічний (аналіз педагогічної, психологічної, медичної, публіцистичної літератури, спогадів, епістолярної спадщини, що присвячена персоналіям завдяки працям яких було визначено провідні напрями у вітчизняній історії питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків), термінологічний аналіз (забезпечення застосування в дослідженні категоріально-понятійного апарату кількох наук, що було обумовлено потребою надання окремих дефініцій відповідно до предмета дослідження в морально-етичному та медико-психологічному аспектах); метод наукової екстраполяції (розкриття потенціалу творчого використання досвіду теорії та практики питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків).

Провідними принципами історико-педагогічного дослідження, спрямованими на розв'язання актуальних методологічних і теоретичних проблем сучасної історико-педагогічної науки, є принципи парадигмальної, суб'єктної й ціннісної співвіднесеності історико-педагогічного матеріалу, єдності колективної й індивідуальної творчості в розвитку педагогічного знання, досягнення цілісності педагогічного знання, конструктивно-позитивного аналізу історії педагогіки, синхронного аналізу світової історії педагогіки, наступності, інтегральності, об'єктивності й попередньої історико-культурної компетентності дослідника.

Принцип історизму є одним із провідних у нашій роботі. Особливість його функціонування в історико-педагогічному дослідженні полягає насамперед у зорієнтованості через минуле у майбутнє, з'ясуванні того, чим і яким був певний педагогічний феномен (у нашому випадку – процес статеворольової соціалізації). Історизм у вивченні процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків – це, перш за все, з'ясування того, якою була система (модель) статевої просвіти, статевого виховання дітей та підлітків у певній країні, у конкретний історичний період, а також витоків питання статеворольової соціалізації в ретроспективному огляді у своєму історичному розвитку. На тенденції розвитку цього процесу впливали соціально-економічний, політичний та історичний розвиток України, поєднуючи загальнолюдські та національні традиції.

Головним із загальнотеоретичних підходів до аналізу проблеми був принцип історизму, що вимагає розглядати явище в розвитку. Серед інших теоретико-методологічних підходів, що можуть слугувати дослідникові таких складних питань, як статеворольова соціалізація, статева просвіта, статеве виховання дітей та підлітків, відносини між статями, використовувалися міжпоколінський, гендерний і субкультурний підходи. Міжпоколінський підхід дозволяє розкрити відносність будь-якого явища (у тому числі статеворольової соціалізації), яке табує прояв деяких практик у взаємовідносинах статей. Гендерний – змушує враховувати в тому числі

фактор соціально-статевої приналежності автора тієї або іншої публікації. Субкультурний – орієнтує на вивчення особливостей сприйняття норм статевої поведінки в різних субкультурах і соціальних категоріях.

Гендерний підхід у вивченні історії статеворольової соціалізації, відносин між статями, не заперечуючи існування біологічних і психологічних відмінностей між жінками й чоловіками, дозволяє порушити питання про те, яка соціокультурна оцінка й інтерпретація цих відмінностей, як вони закріплюються на рівні нормативно-правової бази, морально-етичної парадигми, у шлюбно-сімейних відносинах, у тому числі у сфері стосунків повсякденності, життя людей у сім'ї й поза нею. Гендерний підхід дозволяє відійти від біології й медицини й порушувати питання про соціокультурну оцінку й інтерпретацію статевих відмінностей, про те, як вони впливають на процес статеворольової соціалізації [545].

Вивчення статевого питання, процесу статеворольової соціалізації у XX столітті у вітчизняній педагогічній думці неможливо досліджувати, не беручи до уваги досягнень у дослідженні взаємин статей, проведених прихильниками гендерного підходу, що зародився в 1960-ті рр. і нерозривно пов'язаний із феміністською думкою кінця XIX – початку XX ст. Він відкриває нові обрії, пропонуючи нестандартні аналітичні інструменти. Філософи, соціологи історики й психологи феміністської орієнтації, «відкривши» гендер, порушили питання про те, як гендерні уявлення переломлюють погляд на світ. Гендерній політиці тоталітарних режимів (більшовицька в СРСР – не виняток) було властиве прагнення надавати жінці неприродну соціальну роль, лише «піднімаючи» її до чоловічого рівня, що визнавався ідеальним. Така політика аж ніяк не була ліквідацією пріоритету «чоловічого» у суспільстві й культурі. Навпаки, категорії, що були нейтральними, насправді здобували статеву приналежність (достатньо при цьому звернутися до загальних норм писаного й неписаного права, поведінки, соціальних стереотипів того часу) [545, с. 38].

Інші теоретичні підходи пов’язані з історією ментальностей, жіночою історією (фемінологією), історією повсякденності й пов’язаною з нею мікроісторією (разом із уведеним нею в науку підходом «case study», або «аналізом випадку»). Так, історія ментальностей, по-перше, дозволяє сфокусувати погляд дослідника на розумових процесах, способах світосприймання, вивченні традиційної свідомості й пов’язаних із ним звичок у поведінці, які були властиві людям певної епохи (наприклад, першого десятиліття Радянської влади) і якими вони керувалися автоматично, ніколи не віддаючи собі в цьому звіту. По-друге, історія ментальностей дозволяє усвідомити взаємодію художньої літератури й справжньої поведінки людей, історію взаємовпливів літератури й життя, так само як вплив ідеології на простих людей, що робило питання любові політичними. Цей вплив підтримував гендерну нерівність і гендерну стратифікацію, виправдовував відмінності в статусах чоловіків і жінок, у тому числі з погляду «природних» відмінностей. Історія ментальностей – кращий шлях для розгляду того, як влада маніпулювала темою любові й взаємин між чоловіками й жінками для розв’язання своїх управлінських та пронаталістських завдань, контролю над індивідами в їхньому приватному житті [545, с. 8–9].

Принципи історизму й системності доповнюються в дисертації характеристикою тих підходів, які використовуються соціологами й соціопсихологами. Наприклад, холістський (від англ. *whole* – цілий) метод, якому властиво розглядати будь-яку проблему в її цілісності, не виключаючи й взаємин між статями, статевого виховання. Холістський метод досліджень використовують при вивченні явищ минулого: «Кожна цивілізація, суспільство, культура переживають власне життя», – стверджує Ч. Тіллі [545, с. 36]. Розглядаючи явище в цілому, безвідносно до його елементарної структури, при застосуванні цього методу, можна одержати нове бачення проблеми, яке не доступне при «погляді зсередини», при вибудовуванні систем, при спробі вписати факти в певні межі.

До концептуальних засад дослідження відносимо й етнопедагогічні підходи. Історично процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків на теренах України здійснювався під впливом особливостей усього укладу життя народу, зокрема національного складу сім'ї, історичних і географічних умов, характеру трудової діяльності, побуту, традицій, звичаїв та обрядів, фольклору.

Етнометодологія з її новим розумінням людини, суспільства й соціуму (її називають «соціологією повсякденного життя) у цілому стала для дослідників вихідним моментом для «повороту» у вивченні соціальних явищ від загального до часткового, від масового до унікального. Це дало вченим іншу можливість: переосмислити минуле, відкрити в ньому нові грані. Засновники цієї теорії – А. Сікурел, Г. Гарфінкель та ін. – уважають, що метою їх вивчення є щоденність і повсякденність різних народів, виявлення «методів, якими користується людина в суспільстві для здійснення повсякденних дій» [545, с. 37]. Мета етнометодології – пошук універсального в структурах суб'єктивності: інтимно-суб'єктивне одних людей можна зіставити й знайти загальне з таким самим життям інших людей, що жили в ті ж роки. Природно в дисертації ставиться завдання: з'ясувати, чи виходили з цих позицій автори робіт, які склали історіографію проблеми [545].

Періодизація є важливим методологічним засобом дослідження розвою педагогічного знання. Вона передбачає застосування різних методів аналізу, використання певних принципів, прийомів, які дозволяють пізнати суть, упорядкувати факторний ряд, оцінити значення й історичну значущість досліджуваного явища на різних етапах його розвою. Усі вони в сукупності відповідним чином організують мислення вченого, детермінують вибір дослідницьких стратегій та ін. Перевага та користь того або іншого підходу щодо періодизації розвою науки як цілісного феномену, окремих типів знання, тих або інших наукових процесів визначається особливостями парадигмальних методологічних підходів, які обираються як платформа дослідження; розумінням багатобічності феномену педагогіки, представленої

як галузь організованої практики й форми суспільної свідомості, яка стихійно розбудовується, а також як суспільної практики; прийняття розрізнення процесів розвитку історії науки та цивільної історії; індивідуальними вподобанням дослідника щодо системотворчих детермінант просторово-часової локалізації предмета дослідження [68].

Відомо, що будь-яка періодизація не може бути абсолютною. Оскільки періодизація вивчення процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків не розроблена, пропонуємо обґрунтовану нами періодизацію як один із можливих варіантів. При цьому процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків розглядаємо як складову вітчизняної історико-педагогічної науки, спираючись на періодизацію, розроблену Н. Гупаном, О. Сухомлинською, а також ураховуючи періодизацію питання статевої просвіти та статевого виховання за часів уходження України до складу СРСР.

Ретроспективне вивчення процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків досліджуваного періоду в Україні дозволило виділити такі етапи: 1) *перший* – 1900–1916 рр. XX ст.; 2) *другий* – 1917–1936 рр. XX ст.; 3) *третій* – 1940–1980-ті рр. XX ст.; 4) *четвертий* – 90-ті рр. XX ст.

У перший період відбувалося розроблення наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі (1900–1916 рр.). Другий період став етапом експериментування й новаторства в питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр.). Третій період позначився надбаннями радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків (1940–1980-ті рр. XX ст.). Четвертий період характеризується узагальненням у дослідженнях тенденцій розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті рр. XX століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XX століття. *Нижня хронологічна межа* визначається тим, що саме на початок XX століття припадає інтенсивне обговорення й наукове висвітлення питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків через статеву просвіту та

статеве виховання учнів в України; у цей період визначалися мета, зміст, складові статеворольової соціалізації дітей та підлітків і роль у цьому процесі педагогів, лікарів, освітян, сім'ї, школи, громадськості, педагогічної преси. *Верхня хронологічна межа* дослідження обмежується 90-ми рр. XX ст., що пояснюється соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбулися в українській державі в 90-ті рр. XX ст., необхідністю переосмислення накопиченої теорії та практики вирішення проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків.

Теоретичний концепт із урахуванням хронологічного підходу до класифікації джерел дав змогу умовно виділити науково-публіцистичні праці вітчизняних учених, педагогів, громадсько-просвітницьких діячів кінця XIX – початку XX століття, у яких окреслено теоретичні передумови розвитку ідеї статеворольової соціалізації дітей та підлітків через статеву просвіту та статеве виховання; підґрунтя формування наукових підходів у вирішенні питання статеворольової соціалізації дітей і підлітків; порушити питання статевих девіацій серед дітей і підлітків та надати рекомендації щодо засобів їх профілактики тощо (викладачі-природники – В. Половцов, В. Половцова, Б. Райков, Л. Севрук, В. Словцова, комісія С. Шохора-Троцького, В. Хлюдзинський та ін., лікарі – М. Алексєєв, А. Венгеров, О. Бернштейн, Г. Зоргенфрей, О. Канель, Б. Ліберман, Є. Лозинський, М. Рум'янцев, К. Сидорович, О. Трахтенберг та ін.); праці політичних і громадських діячів, учених, які зробили значний внесок у розвиток експериментування й стали новаторствами в питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. XX ст.). Це дозволило виділити політико-ідеологічну складову процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків через реформування побуту, інституту шлюбу та сім'ї, морально-етичну парадигму 20–30-ті рр. XX ст. (Л. Аксельрод, І. Арманд, М. Бухарін, П. Виноградська, О. Коллонтай, Н. Крупська, А. Луначарський, Д. Рязанов, С. Смидович, Л. Троцький, О. Ярославський тощо), педологічні ідеї вітчизняної педагогічної думки (Є. Аркін, І. Арямов, В. Бехтерєв,

П. Блонський, Л. Василевський, Л. Виготський, І. Гельман, Є. Евергетова, А. Єфімов, А. Залкінд, Б. Райков, Л. Раскін, М. Рубінштейн, І. Симонов, Г. Сорохтін, Л. Сосюра, Б. Шапіро та ін.); питання статевого виховання та статеворольової соціалізації безпритульних дітей та підлітків, зокрема в педагогічній спадщині А. Макаренка, та ін.; групу джерел, які засвідчують надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 40–80-ті рр. ХХ ст.: по-перше, праці, які розглядають морально-етичний аспект взаємин між хлопцями та дівчатами, культуру статеворольової поведінки (В. Барський, В. Колбановський, Г. Колі, Е. Костяшкін, І. Кон, С. Кондратьєва, М. Кузнецов, А. Медвецька, Л. Наумова, Л. Тимофєєва, В. Сухомлинський, А. Хрипкова, Е. Черепова та ін.); по-друге, наукові роботи медико-психологічного та педагогічного спрямування 40–80-х років ХХ століття, які були написані медиками у співавторстві з психологами, педагогами, зокрема лікарями-гігієністами (М. Антропова, М. Большакова, Є. Мар'ясіс, Ю. Скрипкін, О. Ступко, О. Савченко, В. Рубанович, О. Хононова, А. Шибаєва та ін.), лікарями-ендокринологами (Д. Колесов, Н. Сельверова та ін.), лікарями-сексопатологами (З. Анісімова, Г. Васильченко, В. Здравомислов, Д. Ісаєв, В. Каган, С. Лібіх, А. Свядощ та ін.) та лікарями інших профілів у тісній співпраці з педагогами щодо гігієнічних, фізіологічних, психологічних процесів, які відбуваються з дітьми та підлітками в процесі дорослішання; дослідження щодо анатомо-фізіологічних та психологічних статевих відмінностей чоловічого й жіночого організмів, тогочасних моделей статевого виховання, репродуктивного здоров'я підлітків, проблеми підліткової вагітності, підготовки дівчат до виконання материнських функцій (В. Абрамченко, А. Гадасіна, В. Кобилецька, Е. Непочатова, І. Петрище, А. Резніков, А. Хрипкова, З. Шкіряк-Нижник, А. Ячевський та ін.); по-третє – як підготовку дітей і підлітків до сімейного життя, усвідомленого батьківства, зокрема в контексті фамілістики (А. Ахвердов, Т. Афанасьєва, М. Вовчик-Блакитна, С. Голод, М. Мацьковський, А. Харчев та ін.).

Хронологічний підхід дозволив з'ясувати тенденції розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті роки XX століття, що провадили в умовах глобалізації: визначено роль біологічного та соціального чинників сексуальності в розвитку статевої свідомості дітей та підлітків у процесі статеворольової соціалізації; досліджено статеворольову соціалізацію дітей та підлітків як фактор успішного виконання подружніх ролей, як підґрунтя зміцнення інституту сім'ї та шлюбу (М. Боришевський, В. Васютинський, Т. Говорун, І. Горпінченко, Т. Гурлєва, Л. Ігнатюк, С. Кириленко, Б. Ковбас, О. Кононко, В. Костів, В. Кравець, Л. Мороз, Ю. Приходько, Л. Тимощенко, І. Трухін, О. Шарган та ін.).

Сучасний стан статеворольової соціалізації учнів, нерозв'язаність багатьох проблем дають підстави говорити про необхідність ґрунтовного й усебічного вивчення багатого досвіду статевого виховання в історії соціальної педагогіки з метою інтеріоризації досвіду минулих поколінь, потребою здійснення цілісного аналізу змісту, форм і механізмів статеворольової соціалізації в контексті історичної ретроспективи.

Ретроспективний аналіз процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків досліджуваного нами періоду – XX століття – у вітчизняній думці допоміг синтезувати фрагментарну, розбиту на окремі періоди історію питання статевої просвіти, статевого виховання, статеворольової соціалізації дітей та підлітків у єдиний, цілісний історико-педагогічний процес.

Технологічний концепт передбачає творче використання прогресивних надбань із теорії та практики статеворольової соціалізації минулого століття під час викладання курсів «Соціальна педагогіка», «Історія педагогіки», «Соціальна робота», «Теорія та історія соціальної роботи та виховання» та ін. у процесі визначення змісту підготовки фахівців із педагогіки, соціальної педагогіки та соціальної роботи, написання підручників, навчальних посібників, проведення семінарських занять та спецкурсів, організації соціально-педагогічної практики тощо.

Нашою концептуальною ідеєю є визнання того, що в сучасному процесі статеворольової соціалізації чільне місце належить історичному, етнопедагогічному минулому, його повноцінним репрезентаціям у статеворольовій соціалізації дітей та підлітків, здатності модифікуватися, бути суголосним до сучасних тенденцій та процесів, що відбуваються в статевому вихованні.

Отже, методологічні засади дослідження дозволили виявити:

1. Методологічний концепт, який відбиває взаємозв'язок та взаємодію різних підходів до вивчення проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні у визначених хронологічних межах. Визначити передумови дослідження: загальнонаукові та конкретно-наукові підходи (системний, антропологічний, цивілізаційний, аксіологічний, особистісно-діяльнісний, етнопедагогічний, гендерний, культурологічний, соціокультурний, парадигмальний, наративний, міжгалузевий, герменевтичний); методи дослідження:загальнонаукові (аналітичний, історико-зіставний, ретроспективний, історико-генетичний та порівняльний аналіз) таконкретно-пошукові (теоретичний аналіз, синтез, актуалізація, систематизація і класифікація, історико-генетичний, парадигмальний, персонально-біографічний, термінологічний, метод наукової екстраполяції).

2. Теоретичний концепт із урахуванням хронологічного підходу до класифікації джерел дав змогу умовно виділити:

– законодавчі й директивні акти перших урядів СРСР та УСРР; документи Народного комісаріату освіти України, Міністерства освіти УРСР, за якими проводилася політика врегулювання шлюбно-сімейних відносин, інституту сім'ї, статевої просвіти та статевого виховання,

– науково-публіцистичні праці вітчизняних учених, філософів, педагогів, психологів, медиків, соціологів, демографів, громадсько-просвітницьких діячів протягом XX століття;

– матеріали педагогічних, соціально-педагогічних, історико-педагогічних досліджень: монографії, дисертації, автореферати, наукові та науково-практичні публікації;

– навчально-методичні та науково-популярні джерела – книги, брошури, підручники, навчально-методичні посібники, хрестоматії, довідково-бібліографічна література тощо;

– масові джерела – матеріали соціологічних опитувань, статистичні матеріали, статистичні відомості, збірники документів, довідники тощо;

– матеріали педагогічної преси ХХ століття, сучасних психолого-педагогічних часописів, періодичні видання, які розкривали теоретичні й практичні аспекти статеворольової соціалізації;

– архівні матеріали з Державного архіву Харківської області (інспектура народної освіти Харківського губвиконкому; бюлетені, резолюції методичних конференцій; протоколи, звіти, зведення про стан політосвітньої роботи, боротьбу з безпритульністю, роботу дитячих будинків).

3. Ретроспективне вивчення процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків досліджуваного періоду в Україні дозволило виділити такі етапи: I – розроблення наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі в період педагогічного просвітництва (1900–1916 рр. ХХ ст.); II – Експериментування й новаторство в питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. ХХ ст.); III – надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків (40–80-ті рр. ХХ ст.); IV– тенденції розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті роки ХХ століття.

Висновки до розділу 1

1. Визначено, що кожна з наук – філософія, соціологія, педагогіка, психологія – тлумачить і досліджує конкретний аспект значення терміна

«соціалізація»; соціалізація являє собою сукупність соціальних і психологічних процесів, через які індивід засвоює систему знань, норм, цінностей, орієнтацій, культури, формується активність і цілісність особистості, відбувається розвиток особистісних властивостей, інтеріоризація соціального досвіду, накопиченого людством.

2. Співвідносячи поняття «соціалізація» та «виховання», зазначимо їх специфіку: «соціалізація» містить як усвідомлені, контрольовані, цілеспрямовані впливи (у цьому значенні вона розглядається як «виховання» в широкому розумінні цього процесу, оскільки передбачає мету, програму, виконавців), так і випадкові, стихійні процеси, які також сприяють формуванню особистості.

3. Статева соціалізація – процес засвоєння індивідом певної статевої ролі й правил сексуальної поведінки, під час якого відбувається формування особистості як представника певної статі; спрямовується розподіл статевих ролей, розширюється їх діапазон, гармонізується міжстатева взаємодія в різних сферах людського буття; відбувається засвоєння індивідами соціокультурних цінностей, що сприяє окресленню особливостей статеворольової поведінки особистості.

4. Стать – сукупність тілесних, фізіологічних, поведінкових і соціальних ознак, на підставі яких індивіда вважають хлопчиком/чоловіком або дівчинкою/жінкою; стать біологічна/акушерська – сукупність морфологічних, фізіологічних і генетичних особливостей, які забезпечують репродуктивні функції організму. Психічна стать – сформована в процесі соціалізації певна система ціннісно-смислових уявлень про себе як про чоловіка чи жінку.

5. Фемінність і маскулінність – провідні виміри статеворольових/гендерних орієнтацій, які спрямовують особистість та соціум щодо ідеології традиційного або егалітарного розподілу ролей; визначають статевотипізовану поведінку, за якою наслідуються зразки щодо традиційного розподілу ролей, згідно з яким чоловіки виконують предметно-

інструментальні, а жінки – емоційно-експресивні ролі.

6. Аналіз джерельної бази дослідження статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні протягом ХХ століття дозволив визначити такі її періоди та їх характеристику:

1) розробка наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі початку ХХ ст. – перші десятиліття ХХ ст. – період педагогічного просвітництва (1900–1916 рр. ХХ ст.): теоретичні передумови розвитку ідеї статеворольової соціалізації; формування наукових підходів у їх вирішенні; порушення питання статевих девіацій серед дітей і підлітків, засобів щодо їх профілактики;

2) експериментування й новаторство в питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917 –1936 рр. ХХ ст.): політико-ідеологічні передумови статеворольової соціалізації дітей та підлітків через реформування побуту, інституту шлюбу та сім'ї, морально-етичної парадигми; педологічні ідеї вітчизняної педагогічної думки; педагогічна спадщина А. Макаренка щодо статеворольової соціалізації безпритульних дітей та підлітків тощо;

3) надбання радянської системи освіти щодо статеворольовій соціалізації дітей та підлітків (1940–1980-ті рр. ХХ ст.) представлено як морально-етичний аспект психолого-педагогічних особливостей моральних взаємин між хлопцями та дівчатами, культуру статеворольової поведінки; як медико-психологічні аспекти статеворольової соціалізації дітей та підлітків; як підготовка дітей і підлітків до сімейного життя в контексті фамілістики;

4) тенденції розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні в 90-ті роки ХХ століття: роль біологічного та соціального чинників сексуальності в розвитку статевої свідомості дітей та підлітків; тенденції статеворольової соціалізації у виконанні подружніх ролей як підґрунтя зміцнення інституту сім'ї та шлюбу.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях [461; 462; 469; 472; 476; 484; 498].

РОЗДІЛ 2
РОЗРОБЛЕННЯ НАУКОВИХ ПИТАНЬ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ У ГРОМАДСЬКО-СУСПІЛЬНОМУ РУСІ В ПЕРІОД ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОСВІТНИЦТВА (1900–1916 рр. ХХ ст.)

2.1. Теоретичні передумови розвитку ідеї статеворольової соціалізації дітей та підлітків

Долучаючись до вивчення статеворольової соціалізації дітей та підлітків у ХХ столітті, ми, перш за все, звертаємо увагу на характеристику тих соціально-економічних та соціально-культурних процесів та явищ, які багато в чому обумовили її напрями та тенденції. До них, на наш погляд, слід віднести такі: зміну соціально-економічних умов, бурхливе зростання промисловості, урбанізацію, міграцію населення в пошуках роботи, кризу інституту шлюбу та сім'ї, проникнення до країни нігілістичних ідей, ослаблення виховної ролі церкви, жіночий рух за емансипацію, розвиток масової культури, поширення розбещувальної літератури та порнографії тощо. Зазначені процеси призвели до руйнування загальноприйнятої моралі в суспільстві, до зневаження норм поведінки, до раннього статевого життя, до поширення проституції й венеричних захворювань. Усе це не могло не турбувати як суспільство в цілому, так батьків і педагогів [433].

У межах нашого дослідження розглянемо ці передумови, які знаходили своє висвітлення через статеве виховання та статеву просвіту. Ідея статевого виховання та просвіти ввійшла до проблемного кола вітчизняної суспільно-педагогічної думки наприкінці 60-х рр. XIX ст. завдяки «мислячим реалістам» на чолі з Д. Писарєвим, які перші зажадали припинення стосовно дітей «політики страуса, що ховає голову в пісок, коли справа стосується питання про їхнє власне походження» [452, с. 94]. У своєму відомому творі «Школа та життя» Д. Писарєв із властивою йому стрімкістю стверджував, що

нібито природня історія, яка позбавлена фактів, що характеризують статеве життя істот, не заслуговує бути навіть предметом викладання: «Недоречність природньої історії в гімназійному курсі виявляється особливо яскраво з тих обставин, – писав він, – що надзвичайно важливі подробиці з життя тварин і рослин зовсім замовчуються підручниками й викладачами, тому що вважаються непристойними й шкідливими для моральності й навіть для здоров'я юнацтва, що навчається. Усі статеві відносини органічного світу, усі факти ембріології й дітородіння викладачі оминають увагою; унаслідок цього в знаннях учнів виявляється величезний пробіл...» [520, с. 60]. Згодом знайшлися вчителі, які наважилися заповнити на своїх уроках зазначений Д. Писарєвим пробіл, наприклад, В. Хлюдзинський, який написав шкільний підручник зоології («Зоологія. Елементарний курс» (1869)) [721], докладно виклавши статеві процеси й будову органів розмноження у вищих тварин. Але, за визначенням багатьох педагогів та громадських діячів, які цікавилися впровадженням статевого виховання та статевої просвіти в школі, спроби ці були зроблені невміло й необережно та дуже нашкодили шкільному природознавству шістдесятих років XIX ст., послуживши в руках цензури відмінною зброєю проти самого предмета й, безсумнівно, зіграли свою роль у вилученні курсу природничих наук зі шкільного викладання на початку 70-х років XIX століття [452, с. 94].

Наступним кроком у розвитку питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків можна вважати низку праць, зокрема перекладних, що присвячені підготовці до подружнього життя, виконанню батьківських обов'язків, зокрема підготовці майбутніх матерів до народження та виховання дітей («Мати родини, або найголовніші правила, якими повинна керуватися мати під час вихованні дітей» (1839) [421]; Р. Вихров «Про виховання жінки за її покликанням» (1865) [114]; В. Жук «Мати та дитина. Гігієна в загальнодоступному викладі» (1881) [226]; К. Грязнов «Любов у фізичному та моральному відношенні. Досвід популярного викладення питань етики і гігієни статевої любові» (1898) [174]; Л. Золотарьов «Про

попередження дошлюбних статевих відносин» (1899) [253], «Мати – вихователька: (Етюд 1897–98–99 років)» (1900) [420]; «Жінка у сімейному та соціальному житті» (1901) [223]).

Серед зазначених праць перш за все слід виділити працю В. Жука «Мати та дитина. Гігієна в загальнодоступному викладі» [226] (про її популярність свідчить те, що до революції 1917 р. ця книга перевидавалася 11 разів) [173, с. 158], у якій висвітлюється питання дітонародження та догляду за дитиною, підготовки молоді до шлюбу. Дослідник наголошує на необхідності в стінах школи вчити юнаків готуватися до шлюбу (утримання від розпусти), а дівчатам приділяти увагу власному здоров'ю.

Акцентуючи увагу своїх читачів на двох моментах, В. Жук зазначав: по-перше, хвороби, набуті в результаті сексуальної нестриманості до шлюбу, можуть передатися й дитині, і, по-друге, статева нестриманість до шлюбу руйнує як моральні основи майбутньої сім'ї, так і особистості майбутнього подружжя. У зв'язку з цим він рекомендував організувати виховний вплив на молодь з метою підтримки в ній духу дошлюбної цнотливості. Узагальнюючи власний досвід роботи з молодими матерями, автор висловлював упевненість у тому, що дошлюбне життя батьків багато в чому визначає здоров'я новонародженого [190, с. 3].

Виникнення вітчизняної психолого-педагогічної науки і її розвиток у 60–90-ті роки XIX століття, сприяли становленню вітчизняної психології й педагогіки сім'ї, а отже, і виникненню проблем підготовки молоді до шлюбу, виконання батьківських ролей, проблеми статевого виховання та статевої просвіти. У працях тих років був зроблений аналіз таких актуальних тем, як психологічна роль батьків у вихованні (М. Демков, П. Каптерев, П. Лесгафт, І. Сікорський), психологія готовності до народження та виховання дитини (М. Манасеїна, К. Ушинський), здатність батьків вибудовувати стосунки зі своїми дітьми (В. Стоюнін, В. Шелгунов), цінність досвіду, набутого дитиною в сім'ї (К. Єльницький, Є. Покровський). Першим досвідом публічного викладання сексологічних проблем поза стінами медичних

факультетів фактично можна вважати відкриття в 1893 році в Санкт-Петербурзі училища з підготовки нянь, що викликало великий суспільний резонанс [190, с. 4].

Коментуючи цю подію, П. Каптерев писав, що тільки батьки є першими й найбільш важливими вихователями дітей, і закликав у першу чергу зосередити зусилля не на влаштуванні зразкових училищ для нянь, а на організації педагогічних курсів для матерів, запропонувавши курс для навчання батьків. Цей курс містив два розділи: перший був присвячений анатомії, фізіології та гігієні дитини з основам елементарних медичних знань, а другий передбачав вивчення психології дітей, педагогіки сімейного виховання, дитячих ігор та дитячої літератури [280, с. 13].

Наступний етап відродження питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків через організацію статевої просвіти почався лише на початку XX століття після повернення курсу природознавства в гімназії. Поштовхом цього послужила жваво й гаряче написана стаття В. Половцової: «Статеве питання в житті дитини» [532], що побачила світ у 1903 році. Згодом були опубліковані дві статті д-ра Є. Лозинського «Проблеми сексуальної педагогії» (1904) [394–395]. Особливо багатим літературою щодо сексуальної просвіти був 1905 рік, коли вийшли статті лікарів К. Житомирського «До сексуального питання в педагогіці» [225] і Г. Зоргенфрея «Про статеву просвіту» [254] у журналі «Русская школа» та дві брошури Н. Жаринцевої: «Пояснення статевого питання дітям. Листи до батьків» і «Як усе народжується. Листи до дітей» [220–221], а згодом друге, перероблене видання «Пояснення статевого питання дітям» (1907) [222]. На наш погляд, книжки Н. Жаринцевої, «найбільш рішучої й сміливої прихильниці статевої просвіти» [452, с. 94], є першою спробою дати трафарет для бесіди з цього приводу з дітьми молодшого віку. Згодом з’явилася й досить велика кількість перекладної літератури цього типу. Вітчизняна педагогічна думка активно засвоювала зарубіжний досвід вирішення

статевого питання, перекладаючи та друкуючи англійську, американську, а особливо, через велику кількість, німецьку літературу.

Цікаво, що рух щодо захисту сексуального просвітництва як у нашому суспільстві, так і на заході, значною мірою зародився серед жінок. Так, у Росії ініціаторами питання були В. Половцова і Н. Жаринцева, в Америці найбільш жваву діяльність проявили М. Вуд-Аллен (*Wood-Allen*) і Е. Драке (*Drake*), в Англії – Е. Шеперд (*Schepherd*) і А. Етельмер (*Ethelmer*), у Німеччині – А. Бібер-Бем (*Bieber-Boem*), Е. Штиль (*Stiehl*) і М. Лішневська (*Lyschnewsky*) тощо. Зазначені праці були перекладені російською мовою та користувалися попитом. Серед чоловіків, праці яких набули популярності з цього питання, можна назвати доктора теології Сільвантуса Сталль (*Stall*) в Америці та преподобного Літтелтона (*Lytteeltona*) в Англії. Зауважимо, що обидва автора є особами духовного звання [452, с. 115].

Обговорюючи необхідність упровадження статевого питання в просвіту дітей у вітчизняній педагогічній думці, наведемо деякі аспекти взаємовідносин статей, що обов'язково мають бути враховані.

Серед вітчизняних жінок-матерів, що були небайдужі до статевого питання слід зазначити А. Калмикову, яка, доповідаючи в батьківському гуртку 14 березня 1892 року, обґрунтовує ідею необхідності статевого виховання: «Кохання, як фізичне так й психологічне…, має бути піднесене до найвищого почуття, а тому обов'язком батьків є виховання цього почуття від ступеня тваринного інстинкту до гармонійного злиття з вищими почуттями та ідеалами» (А. Калмикова «До питання про задачі виховання в галузі явищ, що пов'язані зі статевим життям людського організму» (1892)) [275, с. 44].

Посилаючись на власний доволі великий досвід у ролі матері (23 роки), А. Калмикова звернула увагу на паростки сексизму у статеворольовій соціалізації хлопців по відношенню до дівчат. Особисті спостереження за життям дітей з перших проявів ідентифікації себе як представника певної статі, «які виявляються досить рано й залишаються в нас дотепер зовсім непоміченими», дозволили їй виявити в поведінці в декількох хлопчиків

різке вираження «пихатості»,причому не лише по відношенню до дівчат-однолiток, але й стосовно всієї жіночої статі, незважаючи на вік: «це була й похвальба більшої силою, і франтівство своїм чоловічим убранням, і вимога якихось необґрунтованих, але невід'ємних особливих прав і привілеїв як у сьогоденні, так і в усьому майбутньому» [275, с. 44].

Описуючи реакцію дівчат на таке поводження з боку хлопців, авторка доповіді відзначає, що у двох із них їй довелося спостерігати глибоку й тривалу прикрість від відмінності, що зненацька відкрилася у дитячому побуті хлопчика й дівчинки (далі цього свідомість дітей поки не йшла). Але не тільки прикрість, але й бажання позбутися поділяючої риси: «Ніщо не доставляло більшої радості, як дозвіл надягти вбрання брата, або просто костюм хлопчика (сорочку, шаровари), називатися зменшувальним чоловічим іменем» [275, с. 48].

Цій особливості в змінах свідомості в дівчат А. Калмикова надає важливого значення, тому що з особистого досвіду пам'ятає такий саме розпач у своєму дитинстві: «... до 10 років я не втрачала надії перетворитися на хлопчика… а, будучи релігійною дитиною, щиро вірила, що моє бажання слушне, а віра й молитва цьому посприяє» [275, с. 49]. Винуватцями в ситуації, що склалася, та їй подібних А. Калмикова вважає батьків, оскільки, як показувала практика, більшість із них свідомо нічого для виховання почуття рівності, товариського ставлення між доньками та синами не робили, якщо не брати до уваги тих випадкових моральних сентенцій або практичних порад, звичайно запізнілих і з якими вони іноді зверталися вже до своїх дорослих дітей. Отже, можна вважати, що наведений випадок ставлення хлопчиків до дівчат та й взагалі до представниць жіночої статі далеко не одиничний і не випадковий. Це віддзеркалення усталених статеворольових стереотипів у поглядах дорослих на місце жінки в сім'ї та суспільстві.

Наводячи власні аргументи щодо необхідності впровадження статевого виховання та статевої просвіти, педагог В. Половцова, яка однією з перших писала про важливість статевого питання в житті дитини (1903 р.), із

прикрістю зазначала, що педагогічні ради навчальних закладів і «досвідчені» вчителі обходять мовчанням одне із суттєвіших питань життя, а тим часом наша молодь протягом всього подальшого життя завдає собі невиправної шкоди, не знаючи основних функцій свого організму. Авторка вказувала, що «кожний з батьків може навіть пригадати минуле та знайти у своєму житті й моральні, і фізичні страждання, які стали неминучим результатом того, що батьки залишили їх напризволяще у найбільш важливій галузі життя» [532, с. 17].

Дослідниця зауважує, що діти не можуть не звернути увагу на те, що багато фактів їхнього життя перетворюються для них на якусь незрозумілу таємничість. Водночас природа не приховує від них одного із найбільш суттєвих своїх явищ – явища розмноження, із яким тісно зв'язана низка фактів, які щодня впадають в око: «весняний спів птахів, яскраві фарби метеликів, спарювання свійських тварин, поява на світ нових істот і, нарешті, власне походження» [532, с. 17].

Посилаючись на влучне описання В. Короленком в оповіданні «Уночі» світосприйняття дітей щодо відкриття таємниць народження у зв'язку з появою дитини в сім'ї, В. Половцова вказує, що діти вимагають відповіді на питання, які «природно зароджуються, до яких вони готові поставитися також щиро й просто, як до будь-якого іншого явища природи; а тим часом з боку батьків зненацька спостерігають зніяковілість і явні перекручування, або грубу, нахабну неправду, або сувору заборону стосовно цих питань. Ця алогічна поведінка, що не виправдовується, мимоволі наводить на песимістичні думки» [532, с. 18]. У повісті розповідається про чотирьох дітей, які сходяться вночі в дитячій кімнаті й розмовляють з приводу того, що «у мами скоро народиться дівчинка», і їх цілком логічно цікавить питання: «Раптом, не було дівчинки, раптом є… Дивно, звідки беруться?...» Обговорюючи це, вони пригадують розповіді старої няньки, жида Мошки, нарешті, в одних сорочках ідуть до дорослих шукати правди (відповіді). Отут відбувається цікава розмова між ними і їх двома дядьками, яких вони

зустріли в кімнаті матері. «Як сюди потрапили?» – «Ми почули, що дитинча плаче», – «Ну, так що?» – «Нам цікаво, – тужно відповів Марко, – звідки таке?». На це дядько Михайло, доктор, наводить традиційні нісенітниці про лопух і нитки з неба, але діти не вірять [532, с. 18–19].

Отже, виникає дилема, зазначає В. Половцова: освічені й пристойні батьки не дозволяють дітям бути самостійними у звичайних повсякденних випадках: 15-літні дівчата вертаються з гімназій у супроводі лакеїв або покоївок; дорослі хлопчики не сміють прочитати без дозволу кращих літературних творів, а в галузі фізіологічного розвитку у віці настання статевої зрілості вони повинні під загрозою окрику або незаслужених і образливих докорів справлятися самостійно [532, с. 21].

Усе зазначене вище підкреслює необхідність статевого виховання та статевої просвіти дітей.

Важливим моментом в історії розвитку питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків був вихід у світ відомого підручника В. Половцова («Основи загальної методики природознавства» (1907)) [529], де викладач-природник приділив цілу главу сексуальній просвіті.

Від теоретичного обґрунтування необхідності запровадження статевої просвіти передові вчителі й викладачі вищих навчальних закладів, діячі науки перейшли до практичного вирішення цього питання, обговорюючи його під час з'їздів учителів, на курсах учителів, зокрема курсах учителів при Санкт-Петербурзькому університеті (1907), на з'їзді вчителів середньої школи при Санкт-Петербурзькому університеті (1907), під час Всеросійського Жіночого з'їзду при російському товаристві, Першого Всеросійського З'їзду із сімейного виховання (1914), наради педагогів-природників у Педагогічному Музеї Військово-Навчальних Закладів у Петрограді (Соляне містечко, 1917) тощо.

У зв'язку з актуальністю, питання статевого виховання та статевої просвіти стало надбанням з'їзду вчителів середньої школи при Санкт-Петербурзькому університеті в 1907 році, під час засідань якого педагог-

природник Л. Севрук прочитав доповідь та визначив актуальні питання: «Чи можливо вводити в курс середньої школи статеве питання, у якій саме формі і в якому місці курсу?» [680, с. 238]. Викликавши жваві дебати, у результаті доповіді одноголосна була прийнята основна теза доповідача про необхідність висвітлювати статеве питання в шкільному викладанні на уроках природознавства [773, с. 95; 47, с. 57]. Установчий з'їзд федерації національних і територіальних союзів уперше в Росії запропонував створити програму зі статевого виховання молоді («Праці курсів для вчителів середньої школи при Санкт-Петербурзькому університеті» (1907)). На першому Всеросійському з'їзді російського жіночого товариства (1908) учителька Л. Словцова вказувала на те, що в жодній із галузей знань не ставляться так безтурботно до вибору навчальних посібників, як у галузі статевого виховання [47, с. 58].

Досить докладно й із різних боків ідея статевої просвіти була розглянута через кілька років, у 1912–13 році, на Першому Всеросійському З'їзді з сімейного виховання (доповіді М. Рум'янцева, д-ра М. Алексєєва, д-ра О. Трахтенберга). Безумовним прихильником статевої просвіти виступив, лише один М. Алексєєв, інші ж доповідачі обмежили свої доводи низкою застережень [773; 11; 580; 681–682; 773].

За логікою нашого дослідження, необхідно дати визначення поняття «статеве виховання», «статеве питання», «сексуальна просвіта», «сексуальна педагогіка», що використовували в термінології на межі XIX–XX століття у вітчизняному науково-педагогічному колі.

Слід зазначити, що спочатку під терміном «статеве виховання» малися на увазі не морально-етичний аспект і не виховання культури статі, як це розглядала педагогіка середини й кінця XX століття, а лише гігієнічна просвіта (це зазначають дослідники Г. Бельська, Є. Турутіна). Передбачалося, що підлітки потребують певних знань про взаємовідносини статей і деякі гігієнічні навички. Термін «статеве питання» уживався у вітчизняних медико-соціальних і психолого-педагогічних працях на межі XIX–XX ст.

Менше застосовувався, але був не менш відомий, термін «сексуальна педагогіка», який уперше прозвучав у публікаціях Є. Лозинського і Л. Писарєвої [394–395; 521]. Звідси й назви педагогічних публікацій: «Пояснення статевого питання» (Н. Жаринцева, 1907) [222]; «Перевтома й сексуальне питання в школі» (В. Ільїнський, 1908) [262]; «Школа й статеве питання» (І. Симонов, 1909) [610]; «Діти й статеве питання» (К. Сидорович, 1909) [607]; «Статеве питання в житті дітей» (В. Канель, 1909) [276] тощо. Аналіз цих робіт, зазначає дослідниця Г. Бельська, дає підстави стверджувати, що в них є одна спільна риса – поняття «статеве» усіма авторами ототожнюється з поняттям «сексуальне». На жаль, свідчить дослідниця, ця плутанина збереглася й до наших днів, що пояснюється тим, що «секс» у перекладі з англійської означає «стать». Однак радянська педагогіка розмежовувала поняття «сексуальне» та «статеве виховання», уважаючи сексуальне виховання (як і сексуальну просвіту) лише одним із аспектів загальної проблеми статевого виховання, тобто виховання культури статі в різних сферах – правовій, гігієнічній, етичній тощо. І якщо поняття «сексуальне виховання» містить у собі в основному інформативний (просвітницький) аспект, то поняття «статеве виховання» передбачає, перш за все, морально-етичний аспект виховання культури статі [47, с. 57; 684, с. 2].

Власний погляд щодо виникнення поняття «сексуальна педагогіка» висловлюють дослідники Є. Турутіна та В. Кравець, які зазначають, що хоча цей термін й було уведено до наукового обігу, але він не набув поширення серед учених із різних причин: по-перше, на початку XX століття все ще тривала інституціоналізація педагогіки як науки, а отже, й формування її предметної сфери і структури; по-друге, похідні поєднання від слова «секс» у вітчизняному менталітеті й суспільному дискурсі мали негативні смислові конотації, а тому не могли претендувати на загальну вживаність і легітимність, тим більше в такій сфері, як виховання дітей [348, с. 12]. До того ж поняття «статеве питання» ширше за значенням, ніж термін

«сексуальна педагогіка», що вказує на невирішеність проблеми статевого виховання. Наступним обґрунтуванням тези про більш широкий смисловий контекст поняття «статеве питання» є те, що перше передбачає не лише вирішення трьох фундаментальних питань сексуальної педагогіки, але й пояснення статевої сутності людини в цілому, походження й призначення чоловіків та жінок, особливості їх взаємодії, включаючи такі аспекти, як шлюб і сім'я, сексуальні відносини (в тому числі й відхилення в реалізації статевого інстинкту, сексуальні девіації, проституція, венеричні захворювання тощо), репродуктивна поведінка [684, с. 2–3].

Підбиваючи підсумки різноманітних визначень, можна вважати, що під статевою або сексуальною просвітою на початку XX століття розуміли повідомлення дітям правильних відомостей щодо статевого питання, тобто щодо розмноження живих істот і значення статей при розмноженні. До цього дехто з педагогів, психологів та лікарів приєднували ще й ознайомлення з ненормальними проявами статевого життя й шкідливими наслідками для організму цих девіацій. Як прихильники, так і супротивники сексуальної просвіти замислюються над питаннями: «Чи потрібне таке ознайомлення? Хто, коли, де і як повинен його проводити?» [452, с. 94].

Можна констатувати, що на початку XX століття питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків вирішувалося через розв'язання питання їх статевого виховання та статевої просвіти й найчастіше було віднесено до контексту «статевого питання», що визнається актуальним у педагогічній думці багатьма педагогами.

На посилення наукового інтересу до проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків означеного періоду вказує значна кількість публікацій щодо проблеми статевого виховання та статевої просвіти, яка з'являється на сторінках журналів «Вестник воспитания», «Воспитание и обучение», «Народное образование», «Русская школа», «Педагогический сборник», «Педагогический обзор», навіть почав видаватися спеціальний журнал «Половой вопрос», але припинив своє існування на 10 номері.

Ураховуючи всі зазначені міркування про необхідність статевої просвіти, які поступово збирали все більше прихильників, дослідники сформулювали такі питання [254, с. 153]:

1. Хто має узяти на себе цю просвіту: мати, батько або школа?
2. У який спосіб або в якій формі вона повинна відбуватися?
3. Коли, тобто з якого віку дітей потрібно, починати цю статеву просвіту?
4. У якому обсязі ця просвіта має відбуватися?

Висунувши означені концептуальні питання, Г. Зоргенфрей намагається надати відповіді на них, заохочуючи громадськість до обговорення. За його логікою, перш за все, необхідно відповісти на останнє питання, оскільки те чи інше рішення обумовить відповіді на решту питань: «Отже, нам здається, що статева просвіта повинна дати відповідь дитині на питання, як й звідки беруться діти, і у зв'язку з цим роз'яснити, яку важливу роль мають статеві органи для нашого здоров'я, яку відповідальність це покладає на дітей, до того ж відповіді на ці питання повинні всебічно висвітлити загрози та відповідальність від поза- та дошлюбного статевого життя» [254, с. 153–154].

Узагальнюючи сексуальний педагогічний дискурс, що склався на початку XX століття, можна виділити декілька провідних проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків, а саме: визначення *ким, коли* і *як* має здійснюватися статева просвіта та статеве виховання школярів. Перше коло питань було пов'язане з обґрунтуванням основних агентів статеворольової соціалізації та статевого виховання: сім'я чи школа, батьки чи вчителі; друге – з визначенням віку, із якого повинні починатися сексуальна просвіта та статеве виховання дітей; третє коло питань було пов'язане з розробкою форм і змісту й обсягу статеворольової соціалізації дітей та підлітків (принципів, підходів, методів та методик) [254, с. 153; 684, с. 2].

Відповідаючи на питання *як* і *в якій формі* здійснювати статеву просвіту дітей та підлітків, лікарі та педагоги наводили численні приклади з вітчизняної та зарубіжної літератури, яка була перекладена російською мовою та користувалася великим попитом (праці Дж. Бедлея [80], І. Блоха, О. Вейнінгера [98], А. Молля [440], Ф. Паульсена [210; 513], А. Фореля [701–702], З. Фрейда [703–706] та ін.). Серед учителів та викладачів, які брали участь у дискусіях стосовно статевого виховання та статевої просвіти школярів, зазначимо вчителів – Є. Водовозову, К. Житомирського, Б. Лібермана, М. Рубінштейна, М. Рум'янцева, К. Сидоровича, І. Симонова, С. Шохора-Троцького [121; 225; 383; 574–576; 577–580; 607; 608–610], учителів-природників – Б. Райкова, В. Половцова, В. Половцову, Л. Севрука [550–553; 529–531; 532; 593–594]. Дуже багато вітчизняних лікарів, зокрема шкільних, брали активну участь у дискусіях з приводу статевого виховання та статевої просвіти дітей та підлітків: М. Алексєєв, М. Андрєєвська, О. Бернштейн, О. Віреніус, М. Волкова, Є. Дрентельн, Г. Зоргенфрей, В. Канель, Є. Лозинський, О. Трахтенберг [11; 21; 52; 107–109; 125; 203–208; 254–255; 276–277; 390–396; 676] та ін.

Отже, можна констатувати, що «статеве питання» привертає до себе загальну увагу в суспільстві на межі XIX–XX століть. Ним сильно захоплювалися, проводилися лекції, читалися доповіді, з'явився надзвичайний попит на літературу, яка була присвячена цьому «модному» питанню. Водночас, зазначає О. Трахтенберг, поряд із солідними працями (А. Форель, І. Краффт-Ебінг, І. Блох та ін.), трактатами загального характеру й спеціальними роботами з окремих частин статевої проблеми – щодо питання проституції, права материнства, карної медицини, статевої етики, венерізму – одержують також широке поширення в публіці всілякі листки, брошури, що складені в більшості випадків людьми неосвіченими, які мають на меті чисто комерційні цілі [676, с. 257].

Активно вивчаючи попередній досвід стосовно спроб запровадження статевої просвіти, Є. Лозинський указує, що, як це не дивно, велика перевага

перед дев'ятнадцятим сторіччям має остання чверть вісімнадцятого, яка взагалі може бути названа «героїчним періодом педагогіки, – настільки геніальний був тоді розмах думки й так багато з'явилося в той час оригінальних і плідних педагогічних ідей» [395, с. 32]. Зазначаючи, що ще в 1785 році була опублікована праця відомого педагога Х.-Г. Зальцманна (*Christian Heinrich Salzmann*) (1744–1811) – керівника виховного закладу в Шнепфентале, який у своєму творі «Про таємні гріхи молоді» («Üeber die heimlichen Sünden der Jugend») не тільки доводив нагальну потребу своєчасного ознайомлення дітей з найбільш інтимними функціями людського тіла, але й досить докладно розробив питання про те, *коли* і *як* слід починати статеву просвіту дітей та підлітків. До речі, пізніші спроби вирішення того ж питання є до певного ступеня копіями з оригіналу [395].

Ще далі в цьому напрямі пішов один з видатних педагогів І.-Б. Базедов (*Johann Bernhard Basedow*) (1723–1790), який разом зі своїм колегою Х.-Г. Вольке (*Christian Heinrich Wolke*), посвячуючи дітей в таємниці дітонародження, для більшої наочності свої пояснення підкріплював відповідними ілюстраціями, зазначає вітчизняний лікар-педіатр О. Трахтенберг. У свою чергу, популярний німецький автор XVIII ст. Ж.-П. Ріхтер (*Johann Paul Friedrich Richter*), глибокий і тонкий знавець дитячої душі, у своєму педагогічному трактаті «Левана, або вчення про виховання», у низці дотепних порівнянь, «почерпнутих ним удосталь із царства рослинного й тваринного, ознайомлює дітей з різноманітними явищами сексуального життя» [676, с. 259–260].

Вивчаючи досвід запровадження статевої просвіти, знаходимо свідчення про те, що педагоги XVIII-го сторіччя – Ж.-Ж. Руссо, Х.-Г. Зальцманн, Х.-Г. Вольке – вимагали, щоб процеси запліднення й зародження були предметами шкільного викладання. Відомо також, що вони заходили так далеко у своїх вимогах, що не задовольнялися одним зображенням на ілюстраціях процесу народження дитини, але й серйозно наполягали, щоб мати народжувала в колі своїх дітей. Але ці відомі педагоги

й «різні медичні авторитети, як К.-Г. Барт (*Karl Heinrich Barth*), С.-О. Тіссо (*Samuel Auguste André David Tissot*) й А.-Г. Франк (*August Hermann Francke*)», не знайшли співчуття в широкої публіки. Цілком очевидно, що причиною цих невдач можна вважати педагогічні перебільшення, допущені названими вище педагогами [375, с. 87].

Критично осмислював та аналізував наукові напрацювання зарубіжних дослідників у контексті подання інформації зі статевої просвіти Є. Лозинський. Він посилається на статтю священика-педагога Литтелтона (*Lyttelton*), що була опублікована ще в 1899 році в «Міжнародному етичному журналі», про «ознайомлення дітей з життям роду» [395, с. 34], яка привернула до себе увагу педагогів майже всіх культурних країн, незважаючи на те, що багато чого в ній було лише повторенням або подальшою розробкою положень, сформульованих у книзі І. Зальцманна. Приблизно в той же час в Англії була з великою симпатією зустрінута суспільством невелика праця Е. Етельмер «Дитячі бутони» (*Ellis Ethelmer «Baby Buds»*), що була оригінальною спробою надати плани бесід (питання дітей і відповідей матері) стосовно питань, які часто ставлять діти при спробах дізнатися, «звідки узявся братик або сестричка» та «як узагалі народжуються люди на світ Божий». Ця праця мала такий успіх, зазначає Є. Лозинський, що незабаром була перекладена німецькою мовою й видана німецьким «Ферейном захисту юності» («Звідки взявся брат?» переклад Анни Бибер-Бем, Берлін, 1900, «Wo kam Brüderchen her» Uebersetzung von Hanna Bieber-Boem, Berlin, 1900) [395, с. 34–35].

Серед англійської літератури цього періоду, присвяченої статевому питанню, можна виділити зазначені вище праці Е. Шепперд «Чоловік і жінка, або як має ставитися чоловік до жінки та їх майбутньої дитини» (1906), «Молодим людям і батькам для синів. Бесіди про статеве життя людини» (1908). З'явилися дві книги німецьких авторів – Е. Штиль «Один з обов'язків матері та посібник із сексуального виховання» (1905 р.) та М. Лішневської

«Статеве виховання», у яких докладно описано прийоми та способи просвіти дітей в галузі статевого життя людини й тварин.

Аналізуючи німецьку літературу щодо статевого питання, вітчизняний лікар Г. Зоргенфрей указує на досвід д-ра Коха, який досить докладно говорить про необхідність просвіти, про те, хто й коли її повинен здійснювати, про час та обсяг необхідних відомостей, про спосіб навчання і спостереження, керівництво дітьми у роботі «Поширення життя», (Штутгарт 1901, Dr. Koch, Die Vermehrung des Lebens, Stutgart 1901). Значно ширше розкриває спектр проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків Е. Екштейн у роботі «Сексуальне питання у вихованні дитини» (E. Eckstein Die Sexualfrage in der Erziehung des Kindes, Leipzig 1904), говорячи про статеву просвіту як засіб профілактики статевих девіацій, про проституцію, про невдалі шлюби, шлюби з розрахунку, незаконнонароджених дітей тощо [254, с. 155].

Вітчизняні педагоги у своїх дослідженнях проблем статевого виховання, статевої просвіти спиралися, як на один із провідних наукових підходів, на ідею статевого виховання з позиції матерів як абсолютного авторитету для дітей. Такий підхід знайшов своє втілення у збірнику статей «Походження людини. Збірник статей зі статевого виховання дітей», що був опублікований у Росії у 1909 році, де значна частина публікацій належить авторам-жінкам: Г. Фюрт, Б. Герінг, Е. Екштейн, Е. Вібіраль, Е. Мюке, Е. Ландман, А. Абреш, Е. Стриговській, М. Мартін, Е. Сілланд. Зазначимо, що більшість із них розмірковують про статеве виховання з позиції матері, а не професійного педагога, що вказує, по-перше, на ступінь актуальності цього питання серед батьків, зокрема матерів, а по-друге, на широту й прогресивність поглядів німецьких жінок у статеворольовій соціалізації дітей та підлітків через статеве виховання та статеву просвіту в німецькій педагогічній думці на початку XX століття [683, с. 140].

Здійснюючи порівняльний аналіз іноземної та вітчизняної літератури щодо змісту, обсягу та форми подання матеріалу про статеву просвіту,

зазначимо, що вона розумілася, у першу чергу, як надання інформації стосовно процесу розмноження у вигляді бесід матерів та дітей (запитання-відповіді). Наведемо приклад, як пояснюють англійські, американські й німецькі матері своїй дитині процес розмноження, розглядаючи його на прикладі рослин: «Серед квіток трапляються дві статі – чоловіча й жіноча, … у жіночій зав'язі сховані яєчка, із яких виростає згодом фрукт. Але це настає лише в тому винятковому випадку, якщо кольоровий пилок чоловічої квітки (тичинки) проникає через маточку або жіночу квітку в її зав'язь. Цей жовтий квітковий пилок складається з мікроскопічного чоловічого насіння, без з'єднання з якими насіння маточки не в змозі рости й перетворюватися на фрукт. Те ж саме спостерігається у тварин і в людей… Їх взаємному зближенню допомагає сама природа: вітер, бджоли… Але птахи й ссавці, а також і людина, не мають потреби в такій допомозі: вони можуть наблизитися один до одного самостійно, через потяг любові й симпатії, і роблять це, ставши сильними й дорослими» [254, с. 158].

Набагато радикальніше, зазначає Г. Зоргенфрей, викладає пані Н. Жаринцева. На її думку, «автори англійські й американські ходять навкруги в найважливіших для дитячого розуміння пунктах» [254, с. 158]; цього нібито вимагає загально необхідна тут «делікатність», але пані Жаринцева вважає цю делікатність для співвітчизників зайвою, говорячи, що «потрібно відкинути буквально всяку таємничість, яка перетворюється на зворушливе й незрозуміле розмазування предмета, що не задовольнить жодної розумної дитини. І всі ці американські книги – хоча дуже розумні – занадто нудні, сухі й недостатньо життєві. В усіх них спостерігається послідовність пояснень: запліднення рослин, потім риб, комах, птахів і потім уже ссавців» [221, с. 33; 254, с. 158–159]. Автор статті наводить кілька зразків пояснення Н. Жаринцевої: «У чоловіка є сильне бажання впустити сім'я всередину тіла (жінки), де тільки й може вирости його дитина: насіннячко виходить із декількома краплями рідини з його статевих мішечків і проходить по кінчикові його тіла, який він вставляє в ту доріжку, навмисно

для всієї цієї справи приготовлену, яка веде в тілі його дружини до дитячого будиночку, тобто до матки. Коли сім'я потрапило з тіла батька в тіло матері – воно натрапить на малюсіньке яєчко, яке одне за іншим виробляється в кожній істоті жіночої породи: ці мікроскопічні яєчка з'являються в яєчниках» [221, с. 33; 254, с. 159].

Аналізуючи вітчизняну літературу зі статевої просвіти – праці Н. Жаринцевої («Пояснення статевого питання дітям. Листи до батьків» та «Як усе у світі народжується. Листи до дітей» (1905)), – педагоги Г. Зоргенфрей, К. Житомирський, Є. Лозинський указували, що доводи Н. Жаринцевої на користь статевої просвіти не додають нічого нового до зазначеного раніше, але щодо обсягу розкриття питання та подробиць більшість педагогів зауважили, що погляди співвітчизниці значно відмінні від переконань закордонних колег, вирізняючись надзвичайною радикальністю. Указуючи на те, що пояснення статевих питань повинне відволікати увагу дитини від фізіологічних процесів, вони радили критично ставитися до багатьох популярних брошур, які надто вдаються до описання «природних процесів». Таке просвітництво, на їх думку, може завдати шкоди дітям та підліткам, а наше завдання – переконати їх, що «божественне та цікаве проявляється в нашій совісті, а не в статевих органах» (Г. Зоргенфрей «Про статеву просвіту» (1905), К. Житомирський «До сексуального питання в педагогіці» (1905)) [254, с. 157; 225].

Що стосується здійснення статевої просвіти з боку викладачів-природників (В. Половцов, В. Половцова, Б. Райков, Л. Севрук, В. Словцова, комісія С. Шохора-Троцького тощо), то серед загальних рекомендацій щодо обсягу та способу подачі інформації ними зазначалося, що при викладенні відомостей з розмноження рекомендується більша обережність і поступовість – градативність. Передбачається не виділяти «сексуальних одкровень у особливі уроки або особливий курс, але планомірно ввести їх у відповідні розділи ботаніки й зоології» [452, с. 110]. Особливо зручним уважається почати з рослин, на яких і треба вивчити сутність запліднення як

злиття чоловічої й жіночої клітин. Потім рекомендується перейти до нижчих тварин, у яких запліднення відбувається поза тілом самки (риби, амфібії) і близькість у власному розумінні відсутня. Але, як показала практика, чим ближче «до людини, тим наші реформатори стають, більш невпевненими й обережними» [452, с. 110]. Замість розумних роз'яснень, вони ходять навкруги, обмежуючись порівняннями з рибками й квіточками. Варто переглянути всю літературу з цього питання як вітчизняну, так і іноземну, щоб цілком переконатися в цьому. У свою чергу, комісія С. Шохора-Троцького намічає (для школи першого ступеня – учні 8–13 років) у якості елементів сексуальної просвіти вирощування рослин, розведення личинок комах, вирощування рибок і пуголовків жаб, «тобто те, що й так робиться в школах, але без усякого спеціального сексуального підтексту» [452, с. 110].

У свою чергу, посилаючись на власний досвід здійснення статевої просвіти, лікар Л. А-р зазначає, що намагався зовсім не описувати будову статевих органів і процесу запліднення, оскільки для нашої мети цілком достатньо говорити про з'єднання чоловічої й жіночої клітин, як це відбувається при запиленні квітів. Пропозиції ж М. Лішневської «Сексуальне наставляння дітей» давати учням народної школи 5-го й 6-го рр. навчання «уявлення про процес злучки в ссавців, про їхній ембріональний розвиток, а також про процес пологів, на мою думку, у педагогічному відношенні жахливі й, напевно, на практиці ще не випробувані» [375, с. 89].

Продовжуючи висвітлення ключових аспектів статеворольової соціалізації через статеву просвіту, звернемося до рекомендацій вітчизняних лікарів, зокрема шкільних, стосовно визначення віку дитини, із якого необхідно починати цю статеву просвіту (О. Бернштейн, Г. Зоргенфрей, О. Канель, Б. Ліберман, Є. Лозинський, О. Трахтенберг тощо). Відповідаючи на питання про те із *якого віку* треба починати та в якій *формі* повідомляти дітям інформацію про статеві відносини, О. Трахтенберг нагадує слова відомого Г.-Е. Лессінга (*Gotthold Ephraim Lessing*), що «дитині необхідно говорити правду, нічого, крім правди, але не всю правду» [676, с. 260].

Процес сприйняття дітьми різноманітної інформації про статеві відносини наочно представлено О. Бернштейном. Він пише: «Спостерігаючи за навколишнім світом, сім'єю, свійськими тваринами, діти вже у віці трьох-чотирьох років починають ставити питання про те, звідки беруться немовлята; розпитують про появу цуценят і кошенят, про походження своїх сестер і братів, які раптово з'явилися. Казки, що розказують їм у відповідь на ці розпитування, майже однакові: німецьким дітям говорять про лелеку, що виловлює дітей зі ставка, а потім приносить їх через кватирку або грубну трубу; французьких дітей забавляють казкою про капустяні городи, на яких виростають діти; у нас говорять про ангела або старого, що розносить дітей по будинках. Усі ці казки до певного ступеня задовольняють допитливість дітей, які до певного часу й не намагаються вникнути глибше. Але потроху, з розвитком їх світогляду, із поглибленням спостережливості вони помічають окремі факти, які не в'яжуться з наданою ним казкою; для них стає очевидним, що діти з'являються в сім'ї не випадково, що їх заздалегідь чекають, до народження їх готуються; що до моменту народження в домі з'являються сторонні особи (акушерка, лікар), що мати хворіє, а іноді й помирає з появою дитини» [52, с. 5]. А оскільки питання, що ставляться із цього приводу до старших, залишаються без відповіді, діти діляться один із одним своїми власними спостереженнями й припущеннями, не знаючи ще нічого певного, підозрюють обман; сумніви в щирості й правдивості батьків, які надають, замість прямої відповіді, брехливу казку, закрадаються в їх душу; діти насторожуються, починають розуміти, що від них щось приховують; а що ховають, того очевидно соромляться, а чого соромляться, те вочевидь не добре» [52, с. 6].

Але ту інформацію, яку діти не отримали від батьків, вони дізнаються з інших джерел: «розбещена прислуга вдома, освічені товариші у школі, навіть початковій, надають удосталь усі потрібні відомості, але, звичайно, із додаванням цинізму або еротичними перекрученнями тощо» [52, с. 7]. Крім того, повчання нерідко супроводжуються й демонстраціями, особливо в

хлопчиків; випадки, де прислуги, бонни, гувернантки втягують у спроби статевих відносин 8–9-річних хлопчиків, далеко не поодинокі, як про це прийнято думати; ще частішими є випадки, коли школярі того ж віку навчають один одного так званому онанізму; навіть трапляються випадки спроб до протиприродних зносин або зносин з дівчатами-школярками чи з малолітніми сестрами як результат цих позакласних повчань» [52, с. 7]. Під впливом таких подразників і розмов передчасно пробуджується статева уява, зароджуються сексуальний потяг і хтиві відчуття, а до інстинкту, що пробуджується статевим дозріванням, від початку додаються елементи хтивості й цинізму при спілкуванні з іншою статтю.

Подібні до ідей О. Бернштейна думки про необхідність пояснювати дітям статеві відносини вже з ранніх років висловлює В. Канель («Статеве питання в житті дитини», 1909). На його переконання, казка про лелек, що приносять дітей, утратила актуальність, а «з нехитрих розповідей близьких підліток має поступово пізнавати сутність процесу запліднення. Тож нехай довідаються маленькі люди істину від батьків або вчителя, які зможуть представити всю цю справу в потрібному вигляді» [276, с. 167].

На користь ранньої статевої просвіти вказував Б. Ліберман [383], стверджуючи, що коли вона проведена невимушено, з дотриманням належного такту, то не тільки не викликає хтивості, але й впливає на дітей заспокійливо: вони перестають занадто багато думати про таємницю народження, чим значно попереджається розвиток цікавості до еротики.

Отже, з метою сприяння процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків, уважалося, що батьки, лікарі та вчителі повинні своєчасно здійснювати їх статеву просвіту.

У свою чергу, даючи поради стосовно віку дитини, із якого варто починати роз’яснення статевих питань, Г. Зоргенфрей підкреслює необхідність застосування індивідуального підходу до неї, указуючи, що в більшості випадків немає необхідності говорити про це раніше, ніж у дитини з’являться відповідні питання. Водночас, посилаючись на досвід осіб, які

працювали над цією проблемою, автор із упевненістю рекомендує, що «краще занадто рано дати якесь пояснення в цій галузі, чим запізнитися, і відправити до школи дітей зовсім неосвічених у статевих питаннях» [254, с. 154].

На відміну від попередників, які обговорювали питання про вік, з якого варто починати статеву просвіту та питання про зміст наданої інформації, педагог М. В'яземський уважає час статевої зрілості не менш важливим віком для «сексуальної педагогіки» (М. В'яземський «Про статеву зрілість з педагогічної точки зору» (1906)). Він пояснює це тим, що саме в цей період при відповіді на питання про появу дітей доводиться робити перехід до «роз'яснення статевого акту з етичного й соціального боку... Із більш дорослими хлопчиками доводиться говорити вже про проституцію, вільне кохання, незаконнонароджених дітей тощо. Звісно, що сім'я має працювати паралельно зі школою» [254, с. 154; 129].

Згідно з логікою нашого дослідження, наступним концептуальним питанням є визначення агентів статеворольової соціалізації дітей та підлітків, тобто *кому* слід займатися проблемами статевого виховання та статевої просвіти – батькам, лікарям або вчителям. Більшість учасників дискусії з цього питання – М. Алексєєв [11], Г. Зоргенфрей [254], П. Каптерев [278–280], В. Канель [276], Б. Ліберман [383], Є. Лозинський [394–395], М. Рум'янцев [578–580], К. Сидорович [607], О. Трахтенберг [676] – указували на доречність учителям спільно з лікарями й гігієністами боротися із сексуальним невіглаством не тільки дітей, але і їхніх батьків, наголошуючи на особливо важливій ролі у цій справі організації батьківських і материнських гуртків, клубів, з'їздів, публічних лекцій тощо.

У зарубіжній літературі з питання визначення агентів статевої просвіти німецькі авторки – жінки-матері – виявили розбіжні, часто протилежні думки щодо цього. Деякі матері вважають, що просвіту повинна здійснювати лише школа (Г. Фюрт «Сексуальна просвіта вдома й школі» (*Henriette Fürth*)); інші вказують на одночасну просвіту вдома та школі (А. Беннігсен

«Сексуальна педагогіка вдома й школі» (*Adelheid Bennigsen*)); а деякі, навпаки, категорично проти шкільної просвіти дітей (Г. Блум «Чи має школа завдання сексуальної просвіти» (*Anna Blum*)) [254, с. 155].

Наполягаючи на виключному праві батьків готувати своїх дітей до майбутнього сімейного життя, А. Венгеров відносив час початку статевого виховання до підліткового віку: «Керівництво дітьми в статевій сфері повинні взяти на себе батьки і нікому не поступатися цим своїм правом і обов'язком, коли це можливо, бо галузь ця безпосередньо стосується їх взаємин, осмислює й облагороджує їх. У перехідному віці юнаки та дівчата особливо потребують співчуття й підтримки батьків» [99, с. 43].

Категорично проти участі батьків у справі сексуального виховання дітей виступає В. Канель у статті «Статеве питання в житті дітей», опублікованій у «Вестнике воспитания» в 1909 році, посилаючись на цитату Клари Цеткін: «Щоб зшити чоботи, має відбутися проба учнівства, а щоб керувати такими тендітними речами, як душі дітей, досить нібито одного материнського інстинкту. Скількох людей перекручує цей сліпий інстинкт, який уважають здатним замінити знання й спеціальну підготовку» [276, с. 170].

Зазначимо, що в історії вітчизняної педагогічної думки й літературі початку XX століття часто висувався статеворольовий принцип у сексуальній просвіті дітей: дочок у цих питаннях повинні виховувати матері, а синів – батьки. Так, К. Сидорович у своїй роботі «Діти й статеве питання» запропонував дві програми подання відомостей, що пояснюють «найважливіший механізм живої великої Природи» і знайомства з її законами продовження життя: один для дівчат, інший – для хлопців [607].

Отже, відповідаючи на питання *кому*, тобто при визначенні агентів статевої просвіті дітей та підлітків, дослідники не доходили однозначної думки: деякі з лікарів та педагогів тлумачать це виключно як обов'язок матері або батька (А. Венгеров), деякі вбачають у цьому обов'язок школи (В. Канель), а треті вважають, що просвіта має початися в сім'ї й вестися

матір'ю й батьком, залежно від їхньої здатності до такого завдання й від близькості до своїх дочок і синів, але в неодмінній згоді один з одним (Г. Зоргенфрей). Звичайно, тут не може бути шаблону: в одному сімействі мати буде говорити й з дочкою, й із сином, в іншому – матір з дочкою, а батько із сином, а в третьому батько, не замислюючись, надасть у разі потреби «путнє пояснення дочкам» [254, с. 154]. Усе залежить від індивідуальності, а мета пояснень – дати дітям правдиве уявлення стосовно походження дітей, прищепити дітям кілька гігієнічних правил і, за можливістю, застерегти їх від впливу «непроханих просвітителів» [254, с. 154]. Коли вихована у такий спосіб дитина потрапить до школи, то вже вчитель має продовжувати справу батьків і йти з ними пліч-о-пліч. Приводом до цього послужать, насамперед, уроки природознавства, бесіди або випадкові ситуації.

З приводу визначення агентів статевої просвіти дітей та підлітків хочемо звернути увагу на досвід директора школи в Кауер-Дюссельдорфі, який, заручившись попередньо згодою батьків, проводив зі своїми учнями бесіди щодо статевої гігієни. Він запропонував анкету, у якій було питання й про те, «від кого вони бажали б одержати роз'яснення стосовно статевих питань: від батьків, учителів або лікаря?» [375, с. 89]. Цікаво, що жоден із учнів не побажав одержати відомості з цих питань від батьків, невелика кількість погоджувалася на отримання інформації від учителів, але переважна більшість обрала лікаря.

Висловлюючи думку багатьох педагогів і лікарів, Б. Ліберман у роботі «Що необхідно знати батькам учнів щодо питання про статеве виховання» (1912) наголошував на проблемі спільності фізичної й духовної складових статевої гігієни, уважаючи за необхідне кооперацію в справі статевого виховання сім'ї й школи. На його думку, статеве виховання не можна зводити до статевої просвіти й фізичної гігієни, оскільки чільне місце має належати тут розумовому й моральному розвитку, який сприяв би

формуванню особистості з моральними переконаннями, здатної протистояти шкідливому впливу, спокусам [383; 433].

Водночас багато вчителів і лікарів відзначали, що більшість батьків не підготовлена до впровадження статевого виховання дітей у сім'ї. Указуючи на те, що 99 % батьків не задовольняють вимогам сексуальної педагогіки, Є. Лозинський присвятив цьому питанню кілька вагомих публікацій у журналі «Вестник воспитания» («Проблеми сексуальної педагогії» (1904), «Нагальні питання нашого статевого життя та моральність» (1910), «Моральний початок в житті та вихованні дитини» (1910), «Новітні проблеми виховання» (1912)).

Вирішуючи питання підготовки батьків до статевого виховання дітей, Є. Лозинський сформулював вимоги до моральних якостей батьків, необхідності дотримання ними норм гігієни, режиму відпочинку та харчування дітей. Підсумовуючи думки багатьох педагогів і лікарів, ураховуючи власний досвід, Є. Лозинський надав класифікацію батьків стосовно їхнього ставлення та спроможності до вирішення спеціального завдання щодо сексуального виховання дітей.

До *першої категорії* батьків і матерів він відніс тих, хто, на його думку, узагалі «не дозрів до свідомого ставлення щодо своїх виховних завдань і для кого сучасна наукова педагогіка залишається «свого роду китайською грамотою» [395, с. 36].

До *другої категорії* Є. Лозинський відніс батьків, яким опікуватися про виховання, а тим більше про сексуальне, просто нема коли через тяжке й постійне добування засобів до життя.

Подвійної позиції дотримуються батьки *третьої категорії*, які, з одного боку, постійно турбуються про правильне виховання своїх дітей, поширюючи свої турботи на всі сторони й навіть дріб'язки їх життя, а з іншого боку, всіма способами уникають керувати дітьми у всьому, що стосується сексуальної галузі, і систематично ухиляються від усіляких розмов на цю тему, мотивуючи тим, що їх самих так виховували.

І, нарешті, *четверта категорія* батьків, які теж свідомо ставляться до своїх виховних обов'язків, але водночас принципово заперечують необхідність і користь від ознайомлення дітей зі статевою сферою людського життя, уважаючи, що цілком достатньо для здорового сексуального розвитку дитини оточити її чистою сімейно-моральною обстановкою, усунувши з неї все, що може вплинути на уяву й почуття [395, с. 36–38].

Кульмінаційною в порадах батькам щодо статевого виховання дітей стала сформульована Є. Лозинським так звана *«гігієна цнотливості»,* що містить десять правил, охоплюючи як фізіолого-гігієнічний, так і морально-виховний аспекти.

Перші сім правил програми містили фізіолого-гігієнічну складову:

1. Обов'язок матері – особисто годувати свою дитину.

2. Привчати дитину з найперших днів життя до фізичної та моральної чистоти (гігієна).

3. Необхідне зміцнення нервової системи дітей (сонячне світло, свіже й вільне повітря, різноманітні ігри під відкритим небом, причому за будь-якої погоди), гімнастичні вправи, фізична праця в садах і городах, прогулянки й екскурсії.

4. Діти ніколи не повинні перебувати в бездіяльнісному стані, оскільки ледарство, нудьга, відсутність фізичного руху навертають дитину до нечистих настроїв, думок, дій.

5. Не слід розбещувати й розслаблювати тіло дитини надмірними й недоречними турботами про здоров'я, а навпаки – треба загартовувати її із раннього віку проти всіляких застуд (фізична праця, прогулянки, носіння відповідного одягу).

6. Суворе дотримання режиму харчування, відповідно до віку дитини: обмежити споживання різних пряностей і приправ.

7. У жодному разі не треба давати дитині напоїв, що містять алкоголь (хоча раніше лікарі прописували невеликі дози алкоголю для дітей в якості «зміцнювальних засобів»).

Наступні правила містили *духовні* вимоги, які можна звести до трьох положень:

1. Вилучати дитину з такої обстановки й середовища, які можуть чинити на неї негативний вплив.

2. Оточити дитину, за можливості, усім, що здатне розширити коло її вищих інтересів, будити в ній кращі здатності й дарування, облагородити почуття й зміцнити волю.

3. Своєчасне ознайомити дітей з життям роду й завданнями статевих функцій людського організму [395, с. 64–73].

Продовжуючи аналізувати погляди педагогів, лікарів, громадськості на концептуальні питання статеворольової соціалізації щодо визначення агентів статевого виховання, його змісту та форми, можна дійти висновку, що більшість педагогів, які брали участь у дискусії з цього питання (В. Половцова, В. Половцов, Л. Севрук, Б. Райков, комісія С. Шохора-Троцького тощо), покладають це відповідальне завдання не на сім'ю, а на школу, пов'язуючи його з деякими предметами шкільного навчання (природознавством, гігієною).

Як показала практика, дуже високі вимоги висуваються до моральних та професійних якостей викладача, який здійснює статеву просвіту. Тут важливими є його манера розповіді, педагогічний такт, авторитет, обережність та особлива підготовка. За свідченням тих, хто проводив заняття, «зайва сухість і манірність також небезпечні, як занадто відверта розв'язність; треба бути готовим і до всяких можливих ускладнень – поглядів, посмішок, нескромних питань і до щирого або награного цнотливого протесту; треба перемогти аудиторію своїм спокійним ставленням до теми». Отже, виникає питання: чи багато таких педагогів, які мають означені якості та компетенції та «з честю витримають це випробування» [452, с. 110].

Стосовно досвіду впровадження статевої просвіти серед дітей та підлітків висновуємо, що тут йшлося про виникнення інтересу до статевого

питання; пік обговорення пропозицій, дискусій з приводу визначення агентів просвіти, часу та форми, змісту, обсягу, але згодом при спробах практичного впровадження такої просвіти в навчальні заклади відбулося розчарування.

На початку активізації інтересу до статевого питання, яке, на думку педагогів та лікарів, найтіснішим чином пов'язане зі шкільними заняттями з природознавства (ботанікою, зоологією, анатомією й фізіологією людини), педагоги-натуралісти охоче бралися за статеву просвіту: відбувалися спроби ознайомлення учнів з явищами розмноження. Багато хто з них, зрештою, майже зовсім розчарувався в результатах цієї просвіти. Так, наприклад, відомий вітчизняний методист-природник проф. В. Половцов, видавши в 1907 році методику природознавства («Основи загальної методики природознавства» (1907)) [529], увів туди окрему главу (XIII) «Статеве питання в школі», де висловлюється, як упевнений прихильник сексуальної просвіти в школі, дає навіть її коротку програму. Проте не минуло й десяти років, як В. Половцов зовсім змінив свій погляд щодо її необхідності. У другому виданні його методики (в 1914 році) глава про статеву просвіту вже відсутня «як передчасна при наших шкільних і суспільних поглядах» [553, с. 154].

Така ж метаморфоза відбулася з іншим методистом Б. Райковим. У 1907 році він був переконаний, що введення статевої просвіти до шкільної програми являє важливе завдання, виступав із цією думкою на з'їздах, зборах батьків і проводив сексуальну просвіту у своїй викладацькій практиці (батьківському гуртку). Однак згодом Б. Райков відійшов від колишніх поглядів і, за його словами, зневірився в доцільності статевої просвіти як масового шкільного курсу. В останньому виданні свого підручника він залишить відомості про розмноження ссавців і людини, але обмежить їх розповіддю про ембріональний розвиток плода й акт народження (Короткий підручник зоології «Людина та тварини» (1924)) [553, с. 154–155]. Зміна в поглядах щодо статевої просвіти спіткала й педагога Л. Севрука – автора відомого підручника з природознавства. Він виступав у 1907 році на

вчительському з'їзді з пропозицією щодо необхідності статевої просвіти в школі. Згодом (за згадками людей, які знали його), він дуже шкодував про цей виступ. «У перехідному віці, – говорить він, – найкраще припинити загальні бесіди зі статевого питання, тому що тут усякий натяк, усяке невдале висловлення можуть викликати дужі неприємні наслідки» (Л. Севрук «Основи методики природознавства» (1924)) [594, с. 155; 452, с. 113].

Можна висновувати, що при спробі впровадження статевої просвіти та статевого виховання виникло кілька проблем: 1) одні педагоги (прихильники статевої просвіти) популяризують її в школах, пов'язують із природознавством, а інші, педагоги-природники зокрема, ставляться до цієї справи або дуже обережно, або негативно; 2) як показала практика, питанням статевої просвіти часто займаються недосвідчені в природничих науках учителі, які припускаються доволі грубих огріхів.

Узагальнюючи спрямування дискусій щодо статевого питання, П. Блонський зазначав, що наявна, в тому вигляді, яка пропонується та деінде впроваджується, сексуальна просвіта, у кращому випадку, розбещує дитину, а в гіршому є своєрідним сексуальним компонентом самого вихователя, особливо якщо у нього не влаштоване нормальне статеве життя («Вступ до дошкільного виховання» (1915)). Дитина, на його думку, потребує не статевої просвіти, а статевого виховання, мета якого – збереження й зміцнення цнотливості.

Таким чином, вивчення питання теоретичних передумов розвитку ідеї статеворольової соціалізації дітей та підлітків на початку ХХ століття дозволило підсумувати таке:

1. Проблему статеворольової соціалізації дітей та підлітків (через статеву просвіту та статеве виховання) у вітчизняному педагогічному русі на початку ХХ століття актуалізували такі обставини: а) ослаблення морального впливу церкви; б) поширення феміністичних поглядів; в) криза інституту сім'ї щодо патріархальних стосунків у подружніх парах; г) зміна суспільних установок щодо моралі, моральності та стосунків статей, пропагування

сексуальної вседозволеності; д) консерватизм у поглядах щодо змісту й необхідність статевої просвіти та низький рівень освіченості населення; е) розбещувальний вплив літератури, театральних видовищ, інших культурних явищ, які сприяли формуванню викривлених поглядів щодо взаємин чоловіка й жінки; ж) необізнаність батьків із питаннями статевої просвіти та статевого виховання дітей та підлітків; з) неуважність школи до питань статевої просвіти та статевого виховання школярів.

2. Виявлено, що рух щодо захисту сексуального просвітництва як у нашому суспільстві, так і на заході, значною мірою був популярним серед жіноцтва: у Росії ініціаторами питання були В. Половцова і Н. Жаринцева, в Америці найбільш жваву діяльність провадили М. Вуд-Аллен і Е. Драке, в Англії – Е. Шеперд та А. Етельмер, у Німеччині – А. Бібер-Бем, Е. Штиль, М. Лішневська та ін. Серед чоловіків, чиї роботи із цього питання набули популярності, – доктор теології С. Сталль в Америці та преподобний Літтелтон в Англії, причому обидва – особи духовного звання.

3. Вирішення проблеми статеворольової соціалізації, статевої просвіти та статевого виховання, зародившись у європейській педагогічній думці, яка розглядала статеві інстинкти як сукупність спадкоємних і набутих якостей, було збагачене теоретичним і практичним досвідом вітчизняних учених – теоретиків та практиків. Будучи комплексною, проблема вирішувалася спільними зусиллями філософів, представників церкви, соціологів, лікарів, психологів, батьків та школи, які намагалися відмежувати, убезпечити дітей та підлітків від літератури, театральних видовищ, соціального середовища, які пропагували сексуальну розбещеність. Для цього застосовували різноманітні профілактичні заходи – від контролю за вільним часом, читанням, репертуаром театрів, вибором товаришів та гувернерів до формування вольових та моральних якостей.

4. Виділено декілька ключових моментів статеворольової соціалізації дітей та підлітків, а саме: визначення ким, коли і як (у який спосіб) має реалізовуватися статева просвіта та статеве виховання. По-перше, необхідно

було визначити основних агентів статеворольової соціалізації та статевого виховання: сім'я чи школа; мати або тато; батьки, чи вчителі, чи лікарі. По-друге, визначити вік дитини, із якого мають починатися статева просвіта та статеве виховання; по-третє, обґрунтувати форми та зміст статеворольової соціалізації дітей та підлітків (принципи, методи, підходи, засоби та ін.).

5. З'ясовано, що в якості агентів статевої просвіті дітей та підлітків одні лікарі та педагоги пропонують виключно матір або батька (А. Венгеров), деякі вважають таким агентом школу (В. Канель), а інші вважають, що просвіта повинна початися в сім'ї й вестися матір'ю й батьком, залежно від їхньої здатності до виконання такого завдання й від близькості до своїх дочок і синів, але в неодмінній згоді один з одним (Г. Зоргенфрей). Тут не може бути шаблону: в одній сім'ї мати буде говорити і з дочкою, і з сином, в іншому – матір із дочкою, а батько із сином, а в третьому – батько за потребою може дати пояснення дочкам. Усе залежить від індивідуальності батьків та дітей. Мета пояснень – дати дітям правдиве уявлення стосовно їх походження, прищепити дітям кілька гігієнічних правил і, за можливості, застерегти їх від впливу непрошених просвітителів. Коли вихована в такий спосіб дитина потрапить до школи, то вже учитель повинен продовжувати справу батьків і йти з ними у справі статевої просвіти пліч-о-пліч. Приводом до цього послужать, насамперед, уроки природознавства, бесіди або випадкові ситуації.

6. Розв'язуючи питання підготовки батьків до статевого виховання дітей, учені сформулювали вимоги до моральних якостей батьків, необхідності дотримання ними норм гігієни, режиму відпочинку та харчування дітей. Узагальнивши думки багатьох педагогів і лікарів, урахувавши власний досвід, Є. Лозинський створив класифікацію батьків залежно від їхньої спроможності до сексуального виховання дітей. До *першої категорії* батьків і матерів він відніс тих, хто, на його думку, узагалі «не доріс до свідомого ставлення щодо своїх виховних завдань, і для яких сучасна наукова педагогіка залишається «свого роду китайською

грамотою»». До *другої категорії* – тих, кому опікуватися вихованням, а тим більше сексуальним, просто нема коли через тяжке й безупинне добування засобів до життя. Подвійної позиції дотримуються батьки *третьої категорії*, які постійно турбуються про правильне виховання своїх дітей, охоплюючи своїми турботами всі боки їх життя, водночас усіма способами уникають керувати дітьми в усьому, що стосується сексуальної сфери, і систематично ухиляються від розмов на цю тему, мотивуючи це тим, що їх самих так виховували. *Четверта категорія* батьків теж свідомо ставиться до своїх виховних обов'язків, але водночас принципово заперечує необхідність і користь від ознайомлення дітей зі статевою сферою людського життя, уважаючи, що цілком достатньо для здорового сексуального розвитку дитини оточити її чистою сімейно-моральною обстановкою, вилучивши з неї все, що може негативно вплинути на уяву й почуття дитини.

7. До початку XX століття актуальною стала ідея диференційованого підходу до статевого виховання. По-перше, передбачалося враховувати стать вихованця, оскільки відмінності між хлопцями й дівчатами з'являються від раннього віку, й тому нехтувати ними не можна. По-друге, слід ураховувати індивідуальні особливості дитини, а отже: не треба дітей інформувати однаково, за заданою схемою. При цьому обговорення питань статі буде більш продуктивним, якщо між батьками й дитиною встановлені стосунки дружби й довіри.

Як теоретики, так і практики виділяли низку невирішених проблем, ускладнень, із якими найбільш часто доводилося стикатися при вирішенні завдань статеворольової соціалізації дітей та підлітків: по-перше, процес пояснення дітям статевих відносин викликав труднощі через те, що надати на уроках природознавства повну інформацію про стосунки статей неможливо (лише рослин та в деяких випадках тварин), оскільки педагоги того часу вважали, що стосунки статей – це лише пояснення процесу розмноження; неповне та нещире подання інформації, не задовольняючи молоді, спрямовує її уяву в непотрібний бік, сексуалізуючи слухачів, – у результаті статева

просвіта завдає більше шкоди, ніж користі. По-друге, уведення сексуальної просвіти в школи як загальний захід неможливе ще й тому, що пред'являє до особистості тих, хто пояснює, такі високі й складні вимоги, на які, при масовому здійсненні цього заходу, неможливо розраховувати: людина має бути компетентна, користуватися авторитетом, викликати довіру під час обговорення матеріалу, мати особистісні якості та професійні педагогічні уміння, знання, навички. По-третє, кілька досвідчених педагогів-натуралістів – осіб, найбільш компетентних у біологічному боці цього питання, – перевіривши ідею сексуальної просвіти на практиці, дійшли висновку про ризикованість цього заходу й ставляться до нього вкрай стримано, що повинно слугувати застереженням тим «не біологам», які беруться за вирішення цього питання. Це спричинює основну помилку агентів сексуальної просвіти та виховання: їхня політика залучає дітей до осмислення статевого питання, тоді як завдання здорової педагогіки – усіляко відволікати молодь від сексуальних переживань.

2.2. Формування наукових підходів до вирішення питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків

Аналіз будь-якого педагогічного явища може бути здійснений тільки на основі вивчення підходів, які застосовувалися до вирішення певної проблеми, зокрема й статеворольової соціалізації дітей та підлітків через відповідно організоване статеве виховання. Протягом сторіч провідним в умовах православної Росії був *релігійний підхід (конфесійний)*, який визначав релігійно-моральні основи взаємин чоловіка й жінки. Із середини XVIII ст. став формуватися *медичний підхід* до проблеми статевого виховання, що базується на питаннях статевої гігієни, правильного харчування, вимог до здорового способу життя. *Антропологічний підхід* полягав у вирішенні питання статевого виховання з позиції вітчизняного людинознавства. Із розвитком психології сформувався *психологічний підхід*, що вимагав

урахування зв'язку статевих переживань із іншими переживаннями людей, їх взаємозалежностей і взаємовпливів, вікових особливостей дитини. Пізніше сформувався *педагогічний*, що враховує гігієнічну й морально-виховну складову [433].

Проаналізуємо зазначені підходи до вирішення проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків, розглядаючи питання розроблення та впровадження основ статевого виховання та статевої просвіти, підготовки до шлюбно-сімейних відносин, батьківства у вітчизняній школі на початку XX ст.

Ретроспективний огляд психолого-педагогічних, історичних, наукових джерел свідчить, що протягом сторіч провідним в умовах православної Росії *був конфесійний підхід*, що визначав релігійно-моральні основи взаємин чоловіка й жінки. Християнство поступово прийшло до розгляду статевих відносин, у першу чергу, як необхідності, пов'язаної з дітонародженням і продовженням роду. Вимагаючи від пастви моральної чистоти помислів і стриманості почуттєвих проявів, церква не заохочувала передчасну просвіту молодих людей у статевих питаннях. Результатом такого підходу виявилося те, що діти практично не одержували в сім'ї навіть елементарних знань у цій галузі, була відсутня лікарсько-гігієнічна просвіта, справа обмежувалася вимогами моральної чистоти, дотриманням заповідей Божих [433, с. 7].

У межах нашого наукового пошуку визначимо ключові положення церкви щодо взаємин статей, які передували визначенню *релігійного* підходу у статеворольовій соціалізації, статевому вихованні, статевій просвіті.

Слід зазначити, що у своєму прагненні піднести Боголюдину християнська релігія вдалася до міфу про «чисте» непорочне зачаття, тим самим автоматично приписавши природному й традиційному способу розмноження людей апріорно дану порочність. Міф про непорочне зачаття Боголюдини спричинив, у свою чергу, виникнення низки інших міфів, спотворивши свідомість і запровадивши мораль із цілим букетом неприродних норм і заборон. Тим самим християнська культура свідомо або

мимоволі сприяла виникненню й поширенню неправдивого й лицемірного ставлення до питань статі у всіх верствах суспільства [733, с. 6].

Більше того, у Британії, як пише Е. Гідденс у своїй книзі «Трансформація інтимності», широко поширилася «ідея про те, що незаконна вагітність сама по собі є ознакою психічної ненормальності» [144, с. 98]. Важливо підкреслити, що держава активно використовувала цю ідею для репресій на початку XX століття в Британії, де «незаміжні дівчата, які завагітніли, тисячами посилалися до закладів для малолітніх злочинців і до психлікарень» [144, с. 98; 733, с. 7].

Православна релігія нечистими й гріховними вважала будь-які фізіологічні прояви сексуальності, навіть еротичні сни розцінювалися як диявольська мара, що вимагає покаяння. Тому, як відзначає І. Кон, існувало безліч заборон стосовно технічного боку сексу, навіть стосовно поцілунків; існували правила й заборони, що регламентували жіночу поведінку. Оскільки християнська релігія вважає, що всі почуття вірянина мають обмежуватися тільки любов'ю до Бога, то всяка інша чуттєвість має бути виключена, у тому числі й із сексу. Секс дозволений тільки в межах шлюбу й винятково як механізм продовження роду. Тому всяка спроба уникнути зачаття розцінювалася як гріховна. Відповідно і контрацепція, і аборт розглядалися як душогубство [319].

Підкреслюючи непідготовленість жінок до шлюбу, Б. Рассел відзначає: «У часи моєї молодості більшість жінок була переконана, що статевий акт огидний і що жінка згоджується на нього в шлюбі лише з почуття обов'язку» [559, с. 7]. Як наслідок, ще в недалекому минулому багато жінок виходили заміж, «не маючи жодного уявлення про секс, і у своєму заміжжі були змушені просто терпляче переносити його прояв як неминучу неприємність», зазначає й Е. Гідденс [144, с. 51; 733, с. 9].

Аналіз тенденцій статеворольової соціалізації, статевого виховання учнівської молоді свідчить, що про сексуальність до XX століття з позиції християнської моралі говорили лише як про невід'ємну частину

співіснування чоловіка й жінки в шлюбі. Офіційною позицією церкви впродовж століть було переконання в тому, що «…гріховним є все, що виходить за межі шлюбу. І навіть статевий акт у шлюбі мав бути спрямованим не на задоволення, а на народження дітей» [83, с. 27–28]. Лише віднедавна сексуальність стала розглядатися як складова людської любові, а не тільки як біологічний процес.

Представники вітчизняного релігійного підходу (І. Сікорський, І. Скворцов, О. Накашидзе та ін.) уважали, що оскільки в природі й у людському світі панує Божественний творчий початок, то правильне статеве виховання можливе лише на основі християнсько-православної свідомості. Статеве життя, писала О. Накашидзе, «має ідейний, ідеальний, високоморальний, соціальний, божественний і містичний боки, що відбиваються в продовженні людського роду» [451, с. 42].

Будучи місіонеркою та подорожуючи на теренах Європи, Америки та Російської імперії, О. Накашидзе цікавилася соціальною роботою стосовно жінок, тому вивчала організацію справи боротьби з проституцією в Америці та можливість запозичення та поширення цього досвіду. У 1910 році була делегаткою «І Всеросійського з'їзду щодо боротьби з торгівлею жінками» в Петербурзі. Її також цікавив досвід статевого виховання та статевої просвіти, який вона вивчала не лише в релігійному, але й у медичному, психологічному та педагогічному аспектах, перекладала спеціальну літературу щодо цих питань для наших співвітчизників, окремо для хлопців і окремо дівчат (наприклад, книги преподобного д-ра С. Столла «Що потрібно знати хлопчикові?» та М. Вуд-Аллен «Що потрібно знати дівчинці?» [451, с. 22].

Прибічники *релігійного* підходу дають досить цінні поради із приводу того, як дитина могла б відгородити себе від численних внутрішніх і зовнішніх небезпек на шляху передчасного пробудження статевого життя. Аналіз західноєвропейського та американського досвіду статевого виховання дітей та підлітків дозволив О. Накашидзе висловити власні рекомендації

щодо цього. Як засіб статевого виховання головним акцентом внутрішньої дисципліни прибічники релігійного підходу ставлять звернення до Христа: «Звернення – це таке внутрішнє переродження, коли, після внутрішньої боротьби й усвідомлення своєї гріховності людина набуває внутрішнього стану миру й радості внаслідок віри в Христа як свого спасителя» [451, с. 38].

Зовнішня дисципліна полягає в дотриманні таких настанов: 1) потрібна надзвичайна обережність у виборі книг, тому необхідно зовсім відмовитися від читання книг, які скеровують уяву вбік чуттєвості; 2) кращий засіб від чуттєвості – це збудження розумового інтересу через ознайомлення з науками взагалі та особливої пристрасті до однієї з них. Стосовно статевої гігієні наведено такі рекомендації: достатньо свіжого повітря як удень, так і вночі, купання, різноманітні фізичні вправи, простий і діяльний спосіб життя, осмислена й доцільна робота, помірність і регулярність у їжі, відсутність усього збудливого – навіть кави, чаю тощо [451, с. 39].

Відстоюючи ідею дошлюбної цнотливості, прибічники релігійного підходу виходили з того, що ранній початок статевого життя програмує цілу низку негативних наслідків. «Рано пробуджена й виплекана чуттєвість, – стверджував відомий учений і суспільний діяч І. Сікорський, – є небезпечною й фатальною для здоров'я організму, який ще не сформувався, та призводить до раннього згасання статевої функції, що згодом негативно відбивається на подружніх стосунках» [184, с. 84]. Тому приборкування чуттєвості, підкреслював І. Сікорський, – «це шлях до істинно духовної незалежності та повноцінного розвитку вищих сторін життя, особливо почуттів та волі» [184, с. 84]. Отже, місія батьків – відгороджувати дитину від усього згубного, особливо у сфері статевого життя, розвиваючи в дитині почуття сорому, яке регулює не лише статеві стосунки, але й утримує від усього, що неприпустимо в моральному плані.

Основні думки прибічників релігійно-морального підходу щодо статеворольової соціалізації, статевого виховання дітей та підлітків О. Накашидзе узагальнила таким чином [451, с. 42–43]: 1) статеве життя має

свій ідейний, ідеальний, високоморальний, соціальний, божественний і містичний бік, що полягає в продовженні людського роду; 2) енергія статевої пристрасті, яка правильно скерована, може знайти вихід і задоволення у вищих проявах інтелектуального, духовно-морального й соціального життя людини; 3) шлюб є союзом не лише фізіологічним, але й інтелектуальним, моральним, духовним, юридичним, економічним тощо і має своєю вищою метою створення нової людини, а тому союз цей повинен бути суворо цнотливим; 4) однією з основних умов у сфері статевого життя і боротьби з негативними її проявами є релігійне почуття, яке культивоване християнською свідомістю; 5) необхідна і зовнішня дисципліна: строгий підбір книг, художніх творів, розвиток розумових інтересів, активне життя, дотримання норм гігієни тощо; 6) у перехідному віці юнаки та дівчата потребують особливого співчуття й підтримки батьків.

Статеворольова соціалізація, статеве виховання дітей та підлітків на початку ХХ століття передбачало протидію ранньому статевому життю дитини, роз'яснення статевих питань залежно від рівня її розвитку, ставлення до душевних переживань. Більшість педагогів цього періоду були переконані, що невід'ємним компонентом статевого виховання мали стати статева просвіта й фізичне виховання. У питанні статеворольової соціалізації педагогами вперше була виділена *медична складова*, що передбачала бесіди про небезпеку проституції, онанізму та венеричних захворювань, проведення пропедевтичних лікарських оглядів дітей. Аналізуючи проблему з погляду фізичного здоров'я, здатності до дітонародження, боротьби з венеричними захворюваннями, основним способом запобігання негативним наслідкам прояву ранньої сексуальності медики називали статеву поміркованість до повного статевого дозрівання.

Для координації роботи батьків, педагогів і медиків у сфері статевого виховання та статевої просвіти організовувалися зустрічі при батьківських комітетах, завдання яких полягали у сприянні формуванню фізичного

здоров'я учнів, їх охороні від шкідливих впливів, у сприянні фізичному й моральному вдосконаленню [433, с. 16].

Важливий аспект медичного підходу статеворольової соціалізації дітей та підлітків – необхідність упровадження фізичного виховання в закладах освіти.

Педагоги й лікарі відзначали, що вся система шкільного виховання скерована на розумовий розвиток дитини, і така однобічна спрямованість позначається як на розумовій утомлюваності учнів, так і на їхньому фізичному розвитку. Із 60-х років XIX століття під час реформування школи почали активно обговорюватися питання щодо фізичного виховання дітей, а вже з 90-х років XIX ст. до шкільної програми активно вводиться гімнастика, що містить ті вправи, які відповідають «принципам статевої гігієни й відволікають дітей від нездорових марень» [383].

У межах медичного підходу зазначимо вагомий внесок щодо питання особистої гігієни, харчування, правильного фізичного розвитку дівчат та хлопців (дітей та підлітків) у навчальних закладах, які зробили жінки-лікаркі М. Андрєєвська «Виховання дівчинки в перехідному віці» (1911) [21], М. Волкова «До питання про фізичне виховання хлопчиків» (1903) [125], Є. Михайлова «Про значення фізичних вправ для жіночих навчальних закладів» (1890) [437], Є. Дрентельн «Про необхідність медичного нагляду в жіночих навчальних закладах» (1897) [207], «Здоров'я жінки. Чотири публічні лекції, читані винятково для жінок у Харкові й у Москві в 1899 р. жінкою-лікарем Є. Дрентельн» (1899) [204] та ін.

Виміром культури країни слугує той суспільний щабель, зазначає Є. Михайлова, на якому перебувають жінки цієї країни, оскільки рівень розвитку суспільства перебуває завжди в прямому зв'язку й прямо пропорційний рівню розвитку жінки. Висловлюючи свою думку і як жінка, і як лікар, Є. Михайлова звертає увагу на те, що майбутнє країни, її демографічна політика цілком залежать від репродуктивних функцій жінок, від того, наскільки здорове потомство можуть дати жінки цієї країни:

«Здорове покоління можуть дати матері, що самі одержали правильне фізичне виховання. От чому одна з головних турбот суспільства й держави – виховання й освіта жінок, які передбачають гармонійний розвиток їх фізичних, розумових і моральних сил» [437, с. 60].

Для підтвердження правильності та актуальності своїх поглядів Є. Михайлова вказує на аналогічну ситуацію щодо фізичної підготовки дівчат в німецьких школах, де відсутність належної постановки фізичного виховання учнів була усвідомлена в Німеччині в 60-х роках XIX століття. Берлінське Медичне Товариство зазначало тоді, що серед міських дівчат захворюваність досить значна й навіть вища, ніж серед хлопців. Загальна м'язова й нервова слабкість, усякого роду нервові страждання, анемія, недостатній ріст, пласкі й вузькі груди та викривлення хребта вкрай часті в дівчат і трапляються вдесятеро частіше, ніж у хлопчиків. Причина цієї більшої хворобливості дівчат, за свідченням Берлінського Медичного Товариства, полягає не стільки в їх більш слабкій організації, скільки у відсутності досить важливого елемента – фізичного виховання у віці від 6 до 15 років. У той час як хлопчик може вільно рухатися, бігати, лазити, стрибати й тим інстинктивно зміцнює свій організм, дівчинка позбавлена й цього внаслідок прийнятих на той час поглядів суспільства: «Звичайно першу половину дня вона проводить у переповненій та незадовільній у санітарному відношенні школі, другу вона витрачає на готування уроків, рукоділля, музику, малювання, тож їй зовсім не залишається часу на фізичні вправи» [437, с. 64]. Застерігаючи від недбалого ставлення до жіночого організму в період статевого дозрівання, лікарка наводить наявні клінічні спостереження стосовно того, що в дівчат, які провели своє дитинство в тяжких матеріальних і моральних умовах, буває досить хворобливий період пубертації, що призводить до недорозвинення статевих органів і згодом відбувається порушення репродуктивної функції. Отже, задача школи – упровадження фізичного виховання для дівчат у жіночі навчальні заклади (танці, ігри, фізичні вправи, гімнастика) [437, с. 71–72].

Розглядаючи питання про фізичне виховання хлопців, жінка-лікар М. Волкова у праці «До питання про фізичне виховання хлопців» (1903) [125] згадує нездоровий спосіб життя, до якого привчаються хлопці із раннього віку, набуваючи поганих звичок, які дуже шкодять здоров'ю: постійно знаходяться вдома, над книгами сидять зігнувшись, мало перебувають на свіжому повітрі. Замість того, аби проводити вільний час з користю для здоров'я (наприклад: катання на човні, рибна ловля, рухливі ігри), юнаки «віддають перевагу театральним видовищам, у яких, звичайно, усе засноване на перипетіях статевого почуття; полюбляють бувати на вечорах, де поширено флірт; грають у карти, просиджуючи за ними до глибокої ночі, причому суцільно й поруч в атмосфері, переповненої тютюновим димом; читають романи й різні інші твори, де йдеться про плотське кохання, і причому чим непристойнішій твір, тим він їм більше припадає до вподоби» [125, с. 79]. Тому увага до вільного часу вихованців, особливо у період статевого дозрівання, є вкрай необхідною. Слід спрямувати всі сили на виховання корисних звичок, привчання їх до здорового способу життя та на активне заняття фізичними вправами.

Обговорюючи впровадження фізичних вправ для підлітків у період статевого дозрівання, деякі педагоги та лікарі радять бути обережним, ураховувати можливу перевтому школярів, намагатися уникати одноманітності та враховувати режим прийому їжі та часу заняття вправами.

Так, говорячи про значення м'язових вправ для занять у класах, М. В'яземський уважає необхідним строгий відбір цих вправ, щоб головна мета їх – рівномірний правильний фізичний розвиток – була досягнута. На його думку, усякі фізичні вправи неодмінно повинні відповідати силі й фізичному розвитку юнака, тобто необхідно застосовувати індивідуальний підхід, тому гімнастика, яка для всіх є однаковою, не має застосовуватися в школах, де вона найчастіше замість користі може завдати непоправної шкоди; її слід замінити різноманітними іграми [129, с. 233–234].

Варто звернути увагу на проблему статевої упередженості щодо хлопчиків по відношенню до дівчат у суспільстві, на яку неодноразово вказували педагоги, лікарі, громадські діячі та небайдужі до виховання батьки (М. Волкова, А. Калмикова та ін.), що безпосередньо відображає загальну картину взаємин статей у суспільстві. Це стосується того, що хлопчик зростає в повному переконанні, що він «істота вищого порядку, а жінка – це щось другорядне, нижче, підлегле, що існує чи не винятково для його задоволення» [125, с. 73–74]. Щоправда в інтелігентних сім'ях це не висловлюється вголос, зазначає М. Волкова, але ж схвалюється всіма діями батьків, усіма фактами повсякденного життя: хлопчикам ретельно обирають навчальний заклад, турбуються про їх особистість, додають їм якнайбільше переваг у боротьбі за майбутнє існування, але все це сприяє виникненню в них самозахоплення, егоїзму, які так часто трапляються в сімействах, де є діти обох статей… Але якщо ми натрапляємо на це в тісному сімейному колі, то ще більш яскраво подібне ставлення проявляється в нашому громадському житті, «де панує чоловік» [125, с. 73–74].

Через таке виховання хлопчиків, потакання їх примхам, навіюється думка, що «статеві потреби їх організму мають бути негайно задоволені, як тільки хлопці відчують себе дозрілими, що їм нема чого соромитися з жінками, які тільки й створені для їх користі й задоволення» [125, с. 78]. Такий погляд є панівним за всіх часів виховання юнацтва.

Як наслідок – статева розбещеність чоловіків у більшості випадків не залишається без наслідків як для них особисто, так і для їхніх дітей та дружин. Венеричні захворювання є причиною довгих важких жіночих хронічних хвороб (до 70 %), оскільки не вилікуваний остаточно чоловік заражає свою молоду дружину, до того ж йому ще вистачає нахабства дорікати їй у тому, що вона хвора вийшла за нього заміж [125, с. 78].

Ураховуючи медичний напрям статеворольової соціалізації, статевого виховання дітей та підлітків у період статевого дозрівання, лікарі, педагоги звертали увагу батьків на дотримання вимог до особистої дитячої гігієни,

правильного, здорового харчування; фізичної діяльності, наголошуючи, що дитина, особливо в період статевого дозрівання, має вести активний спосіб життя.

Представники медичного напряму вказували на необхідність ознайомлення дітей та підлітків у школі з фізіологічними особливостями чоловіків та жінок, питаннями гігієни як на один з аспектів статевого виховання та статевої просвіти.

Заслуговує на увагу досвід Є. Дрентельн, яка була однією з перших у Росії жінок-лікарів, випускницею Вищих лікарських жіночих курсів при Медико-хірургічній академії в Санкт-Петербурзі, працювала в лікарні міста Харкова, згодом відкрила у Харкові приватну жіночу лікарню, консультувала дівчат та їх батьків, співпрацювала з журналом «Вестник воспитания». Як медик, вона порушувала важливі питання запровадження жіночого медичного огляду в жіночих навчальних закладах освіти, питання статевого виховання та статевої просвіти дівчат, висвітлювала аномалії розвитку їх статевого почуття, необхідність виконання в майбутньому материнських функцій, надавала поради щодо підготовки до сімейного життя, що знайшло відображення в її численних публікаціях того часу: «Про вагітність, пологи та догляд за породіллею й немовлям» (1888), «Про необхідність жіночого медичного нагляду в жіночих навчальних закладах» (1895), «Аномалії розвитку статевого почуття в дівчат» (1898), «Лікувати або виховувати?» (1900), «Етюди про природу жінки й чоловіка: Основи статевого й жіночого питань у їхньому взаємному зв’язку» (1908).

Працюючи понад 25 років лікарем-акушером, Є. Дрентельн мала можливість спостерігати й спілкуватися зі значною кількістю хворих і здорових жінок. Спостереження, які вона могла в такий спосіб робити, розповіді, які їй доводилося вислуховувати, – усе це дало матеріал для практичної справжньої роботи з дівчатами-підлітками; також у роботі з ними дослідниця-практик враховувала багатий матеріал з навколишнього життя, ураховуючи тогочасну хвилю жіночого руху, що активно виник і розвивався.

Це також надавало багато інформації для узагальнень щодо статеворольової соціалізації майбутніх жінок з урахуванням медико-біологічного аспекту їх підготовки до сімейного життя та виконання материнських функцій.

Особливість взаємин статей (із урахуванням анатомо-фізіологічних особливостей жіночого та чоловічого організмів), статевий потяг, значення статевого життя чоловіка й жінки для розвитку їх індивідуальності (з урахуванням статевих взаємин із соціально-психологічного погляду) розкрито Є. Дрентельн у книзі «Етюди про природу жінки й чоловіка. Основи статевого й жіночого питань у їхньому взаємному зв'язку» [208]. Авторкою розкриваються психічні особливості чоловіка й жінки, показаний їхній зв'язок з фізичними відмінностями статей; досліджуються особливості жіночого й чоловічого любовного почуття, а також ролі, що виконуються жінкою й чоловіком у їхніх взаєминах; розглядається боротьба статей і її результати для жінки; обґрунтовується виникнення жіночого руху. Матеріалом книги стали власні практичні спостереження авторки. Книга написана живою, доступною мовою, через що, без сумніву, цікава не тільки фахівцям – психологам, фізіологам, лікарям, – але й широкому колу читачів.

На необхідність своєчасного ознайомлення юнаків із функціями свого тіла вказує проф. В. Тарновський, наголошуючи, що це є завданням школи. Підлітки мають зрозуміти функції статевих органів, які внаслідок змін в процесі дорослішання викликають занепокоєння через необізнаність із певними фізіологічними процесами. Уведенням цього курсу школа сприяє тому, що юнак в 15–16 років, виявивши полюції, не буде губитися, вражений невідомим явищем, не буде звертатися (що зараз ми доволі часто спостерігаємо) за роз'ясненням до товаришів, які представлять справу (інформують) у зовсім іншому ракурсі, ніж воно є насправді, а буде твердо впевнений, що це все природно й цілком закономірно і що «виникнення полюцій у жодному разі не вказує на необхідність статевих стосунків» [670, с. 207]. Тому з метою статевої просвіти необхідне введення до курсу анатомії розділу про статеві органи та їх функції поряд із гігієною.

Схожої думки дотримується Л. Золотарьов, указуючи, що за вчасного повідомлення наукової інформації з фізіології та анатомії хлопчикові та юнакові вдається спокійно пережити важкий для них період статевої зрілості: «Той тривожний стан, у який впадає юнак у цей час через необізнаність із сутністю статевих функції організму, що проявляються, завдяки науковим знанням перетворюються на цілком свідоме ставлення до них. Юнак відразу заспокоїться й може без усякої перешкоди віддатися навчанню» [247, с. 6].

Звичайно, такі знання про статеві потреби, про які в нас заведено нічого не говорити, потрібно повідомляти з умінням і тактом: «Потрібно, щоб у юнака склалося тверде переконання в тому, що статеві функції – одні з важливих функцій нашого організму і що з ними пов'язаний дуже важливий обов'язок батьківства [247, с. 6; 608, с. 148].

Обов'язковий аспект медичного підходу статеворольової соціалізації через статеву просвіту та статеве виховання підлітків стосується профілактики статевих зв'язків до шлюбу та венеричних захворювань.

Із метою застереження юнаків від небезпеки передчасних статевих стосунків вийшло кілька праць. У роботі А. Фурньє («Для наших синів, коли їм буде 18 років. Поради юнацтву від лікаря» (1904) [709]) талановито зображено весь жах та наслідки венеричних захворювань, що має застерегти юнаків від позашлюбних стосунків, попередити венеричні хвороби. А. Фурньє вважає це найбільш дієвим засобом убезпечення молоді від небезпечних наслідків. Не обмежуючись звичайними умовляннями, автор докладно пояснює сутність проблеми з медичного погляду.

Особливим панегіристом статевої помірності можна вважати д-ра медицини М. Зеланда. У книзі «Здоров'я та щастя» (1895), яку рекомендовано до уваги педагогів і юнаків, він стверджує, що успішна боротьба зі статевим потягом дає переможцям «загартованість і гнучкість, таку силу духу, що вони стають здатними до захопленості, до натхнення, щоб вести за собою інших: Найбільш сильним вдається здобути перемогу над невідступним внутрішнім ворогом, і тоді нам являється …тип людини вищої

проби… Їхня любов до близького, їх відданість науці й мистецтву стають помітно гарячішими, а з іншого боку – самі моменти турбот і зусиль, які нерозлучні з подібними заняттями, заглушають настирливий шепіт тваринного інстинкту» [244, с. 215–216].

Хлопчик має з раннього віку виховуватися у фізичній й моральній чистоті. Треба всіма силами боротися з тим неправильним і згубним поглядом, який, на жаль, панував у нашому суспільстві: згідно з ним юнак, що досяг певного віку, повинен позаяк задовольняти свою статеву потребу, яка при цьому прирівнюється до почуття голоду: «Хлопчики в 12–14 років уже мають коханок, чинячи цим ганебним фактом злочин проти моральності, і це явище не є в наш час незвичайним. Воно, здається, скоро перестане нас дивувати. Глибоко помиляються ті батьки, які ставляться поблажливо до розпусти своїх 17–18 літніх синів і навіть заохочують до неї, уважаючи, що молодь має перебіситися» [125, с. 93]. Такий неправильний, погляд не тільки призводить до загального зниження моральності, але є причиною великого горя окремих сімей.

Отже, медичний підхід статеворольової соціалізації дітей та підлітків враховує систему запобіжних заходів, покликаних захистити юнацтво від морально вульгарних учинків, розвивати в юнаків і дівчат почуття сором’язливості й порядності, зміцнювати їх волю; підкреслює важливість вчасного повідомлення про статеві функції організму, уводячи їх вивчення до розділу у анатомії; дотримуючись правильного режиму харчування та фізичну підготовку.

Наступним питанням нашого дослідження статеворольової соціалізації дітей та підлітків розглянемо *психологічний підхід,* який сформувався з розвитком психології й вимагав урахування зв’язку статевих переживань із іншими переживаннями людей, їх взаємозалежність й взаємовплив з віковими особливостями дитини.

Численні рекомендацій вітчизняних педагогів базувалися на досягненнях психологічної науки. У них ішлося про те, що статеві

переживання людини не є чисто фізіологічним явищем, яке становить сферу інтересу тільки лікарів; вони тісно переплетені з усіма іншими щиросердними переживаннями, і їх потрібно розглядати також із психологічного погляду.

Процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків вимагав правильного вирішення питання про статеве виховання, розуміння складної природи статевого почуття взагалі й, зокрема, з'ясування закономірностей статевого розвитку дитини. У цьому питанні вітчизняні дослідники опиралися на думку, висловлену в роботах Х. Елліса, С. Холла, Л. Левенфельда й З. Фрейда: дитинство не можна вважати періодом повної нейтральності у статевому відношенні, що сексуальні прояви в дитини в різному ступені виявляються до періоду статевого дозрівання [433, с. 12]. Ці роботи були перекладені російською мовою й активно використовувалися у вітчизняній практиці статевого виховання.

Досліджуючи проблеми статевого виховання із психологічного погляду, М. Рум'янцев («Проблема статевого виховання із психологічного погляду» (1912)) указує, що статеві переживання людини зовсім не є чисто фізіологічними, догляд за якими – справа тільки лікаря-гігієніста; вони так тісно переплетені з усіма душевними переживаннями, чинячи на останні такий сильний вплив, що їх необхідно розглядати й із психологічного погляду. Тому для правильного вирішення питання про статеве виховання «необхідне розуміння складної природи статевого почуття взагалі й, зокрема, з'ясування законів статевого розвитку дитини» [578, с. 33].

Діти, за свідченням Б. Лібермана, «набагато більш чутливі, більш сприйнятливі та допитливі, ніж ми про це думаємо; будь-який жест, двозначна розмова, сцена, малюнок залишають незабутні відбитки в пам'яті дітей та підлітків, подразнюючи їх статеве почуття, а тому введення дітей та юнаків у сферу повсякденних інтересів дорослих має бути обмежене» [383, с. 70]. Тому правильне фізичне, розумове та моральне виховання є найкращім засобом, що відволікає дітей від шкідливих думок та вчинків.

Лікарі та психологи попереджали про тимчасове виникнення недиференційованого статевого потягу в дітей та підлітків у процесі статеворольової соціалізації, який можна вважати притаманним винятково дитячому та підлітковому віку і який зазвичай зникав у процесі дорослішання (О. Віреніус, В. Канель, А. Молль, І. Симонов).

У дівчат у перехідний період констатується прояв особливої емоційної збудливості, зазначає М. Андрєєвська («Виховання дівчинки в перехідному віці» (1909)) [21]. Емоційний бік душевного життя дівчини раптово бере гору над іншими, й нею починають керувати головним чином імпульси, що шкодять розуму й волі; уповільнюється інтелектуальний розвиток, знижується працездатність. Майже завжди проявляється жагуче почуття обожнювання, закоханості до будь-кого зі старших. Почуття це спалахує раптово й об’єктом його стає перший-ліпший зустрічний чоловік (об’єкт): учитель, паламар інститутської церкви, прикажчик того магазину, куди вона бігає купувати свої зошити й олівці. Почуття обожнювання, що оволодіває дівчинкою в перехідному віці, характеризується тим, що не має потреби в спілкуванні з предметом закоханості: «Швидкоплинно кинутий на неї об’єктом обожнювання погляд, якась річ, що була в нього в руках, можливість зайвий раз побачити – усе це викликає в неї низку приємних солодких відчуттів… Подібне обожнювання властиве для більшості дівчат у перехідному віці» [21, с. 172].

Для перехідного періоду дівчинки характерно те, що вона стає вразливою, дратівливою, зайнятою головним чином своїми внутрішніми переживаннями, дуже турбується про те, яке враження вона справляє на інших. Наївна самовпевненість і довірливість дитини зникає й поступається місцем сором’язливості й дратівливості. Дівчинка втрачає простоту в стосунках з оточуючими, починає змінюватися як фізично, так і духовно, удаючись до різних вивертів і хитрощів, «щоб показати себе з кращого боку й привернути увагу інших» [21, с. 175]; характер її стає імпульсивним; «у

душі її виникають несподівані хвилювання, виникають швидкі зміни настрою, з'являється схильність до меланхолії й усамітненості» [107, с. 115].

Ураховуючи психологічні процеси, що відбуваються з підлітками у перехідний період, вихователь повинен розуміти зміни, які відбуваються з дівчиною-підлітком у процесі дорослішання, застосовувати превентивні заходи в цей період: по-перше, заохочувати дівчат до танців, спорту, гімнастики, підтримувати інтерес до рухливих ігор на свіжому повітрі, прогулянок (при цьому уникати будь-якого виділення й окремої похвали більш спритним, гарним і сильним дівчатам); по-друге, виховувати громадянські інстинкти в процесі статеворольової соціалізації, наприклад: «самоврядування, взаємодопомога, підпорядкування власних інтересів колективним тощо» [21, с. 183]; по-третє, заохочувати до читання книг, адже «гарна книга відіграє вагому роль у вихованні дітей, а привчивши їх з раннього віку до свідомого читання й розвинувши їх літературний смак, ми маємо можливість впливати на них за допомогою гарної серйозної книги» [21, с. 184]; по-четверте, виховувати з раннього віку естетичне почуття, яке буде служити одним із засобів відволікання дівчинки в перехідному віці від схильності до заглиблення у власні переживання, допоможе скерувати її увагу на життя навколишнього її світу, красу його природи, гармонію життя.

Досліджуючи психолого-педагогічні особливості юнаків, Л. Сєдов («Юнак: педагогіка й психологія його віку» (1910)) [595–596] зазначає, що з окремих питань психології, зокрема психології статевої сфери юнаків написано достатньо літератури, але бракує концептуальних, узагальнювальних досліджень. Викладачам, лікарям, батькам, які виховують та навчають підлітків, необхідно враховувати, що «юність – це весна життя з усією її красою, яскравістю й багатством барв, з її ніжним ароматом і з грозами й бурями… Доволі складне й вигадливе сплетіння суперечливих почуттів, поривань і настроїв» [595, с. 72].

Намагаючись зробити узагальнювальну працю з психології юнацького віку, Л. Сєдов спирався на досвід французького педагога П. Мандуссе

(*P. Mendousse*), який викладав у старших класах середньої школи. Заслуговують на увагу практичні спостереження П. Мандуссе, оскільки він, перечитавши майже всю наявну літературу англійською, французькою, німецькою й італійською мовами з цього питання, але не обмежившись вивченням книг, спромігся знайти підхід до вихованців й одержував від підлітків їх щоденники, листи. У такий спосіб, завдяки авторитету та повазі з боку учнів, у його руках опинився багатий і цікавий матеріал.

Початок періоду статевого дозрівання позначається важливими психологічними змінами в характері та поведінці підлітка. Нові емоції, що виникають у душі, до того змінюють його, що й думки, і почуття – усе стає просто невпізнанним. Чистота, щиросердна безтурботність про майбутнє поступаються місцем нестриманості, що доходить до неприборканості, завдяки якій юнак відчуває обтяжливість від усякої роботи, більш-менш тривалої, усякої спроби утиску його волі [107, с. 114].

У перехідний період «зміни настрою, часті приступи гніву, постійний роздратований і збуджений стан роблять хлопчика таким, що він майже не піддається дисциплінуванню» – відзначав Л. Сєдов [595, с. 76]. Він стверджував, що фізіологічні зміни в організмі, які відбуваються у зв'язку із пробудженням статевої сфери, приводять до пробудження й навіть перебільшення почуття тіла. А це, у свою чергу, має такі наслідки: по-перше, вимагає зовсім нової турботи про чистоту (гігієна); по-друге, відбувається пробудження почуття сорому, спочатку «сорому оголеності, а згодом і розумової сором'язливості, особливо в присутності дівчат» [595, с. 76].

Це проявляється в тому, що, під впливом власних інстинктів, юнак, який досяг статевої зрілості, протягом 2–3 років відчуває «певну огиду до всього того, що стосується нових для нього проявів тіла» [595, с. 76]. Нові бажання й відчуття, які пов'язані з фізіологічними змінами, протягом деякого часу скоріше дивують, ніж здаються привабливими. П. Мандуссе часто доводилося чути від учнів і знаходити в переданих йому їх щоденниках неприховане презирство до розбещеності деяких товаришів і огиду до спокус

міста: «Перше задоволення плотського бажання нерідко супроводжується вибухом огиди, каяття» [595, с. 77]. Щоб позбутися повторення нового нападу цих бажань, юнак починає навантажувати себе посиленими фізичними вправами, що доводять до певного ступеня виснаження сил, після чого настає глибокий «свинцевий» сон.

У зв'язку з цим психологи та педагоги вважали за необхідне запропонувати належний вихід юнацькій активності, створивши інтерес до занять, які здатні відволікти від сексуальних мрій, наприклад: фізичні вправи, ігри, ручна праця, прогулянки, їзда на велосипеді – усього, що викликає здорову втому й міцний сон. До того ж «юнак повинен бути привченим керувати собою, щоб у роки повної самостійності не наробити непоправних дурниць» [595, с. 91]. У свою чергу П. Мандуссе наполегливо рекомендує такі засоби перенаправлення енергії в інше від статевих мрій русло: хорове виконання пісень, особливо в інтернатах, розігрування учнями театральних п'єс тощо [595, с. 76].

Отже, психологічний підхід у процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків через статеву просвіту та статеве виховання вимагає такого: а) при вихованні хлопчиків та дівчат ураховувати емоційну, душевну збудливість, зміни в характері, звичках, внутрішніх переживаннях, перших спробах міркування про сенс життя, постійні коливання й сумніви в собі, зміну настрою, заниження самооцінки; б) попереджати самих дітей та їхніх батьків про те, що зміни в характері та фізіології – це цілком природне явище, яке притаманне всім підліткам, а отже, згодом ці прояви перехідного віку зникнуть; в) батькам та вчителям з розумінням ставитися до психологічних змін у характері дітей та підлітків; г) за можливості попереджати передчасний прояв статевого інстинкту; д) статеві почуття дітей та підлітків мають не придушуватися, а перенаправлятися в інше русло розвитку (фізичні вправи, ігри, ручна праця, прогулянки, їзда на велосипеді, хоровий спів, участь у театральних виставах тощо); е) ураховувати прояви недиференційованих статевих потягів до будь-яких суб'єктів; ж) привчати

дітей та підлітків приборкувати власні бажання, виховуючи волю та самодисципліну; з) провадити виховання корисних звичок, які необхідні в подальшому житті тощо.

Представники *антропологічного підходу* (В. Бехтерєв, О. Бернштейн, О. Віреніус, Є. Дрентельн, М. Манасеїна, І. Мечніков) убачали вирішення питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків з позиції вітчизняного людинознавства.

Слід відзначити, що не було чіткого розмежування в поглядах педагогів та лікарів стосовно питання про статеве виховання та його напрямів, деякі з них ураховували кілька підходів, наприклад О. Бернштейн – педагогічний, психологічний і медичний; або М. В'яземський – антропологічний і педагогічний та ін.

Антропологічний підхід статеворольової соціалізації дітей та підлітків враховує вік появи перших ознак статевої зрілості. Цей вік відрізняється для кожного окремого індивідуума і в середньому варіюється для цілих народів і рас, у залежності від різноманіття умов загального й окремого характеру. Загальні умови: кліматичні, географічні та топографічні, расова приналежність, соціально-побутові умови та спосіб життя, харчування, одяг. Специфічні умови – це врахування індивідуальних особливостей: зросту, статури, успішності, поведінки, характеру, типу, психологічних особливостей, темпераменту тощо [129, с. 11; 608, с. 144].

Лікар В. Канель також звертає увагу на антропологічний підхід у статеворольовій соціалізації дітей та підлітків, зазначаючи, що на час настання статевого дозрівання підлітків впливають расова приналежність й кліматичні умови («Статеве питання в житті дітей» (1909)) [276]. Багато авторів указують на те, що в різних групах спостерігається відмінний час настання статевої зрілості.

Слід зазначити, що вітчизняні науковці, лікарі й педагоги аналізували велику кількість перекладної літератури щодо статевих питань, переробляли, додаючи багатий матеріал з власного досвіду. Наприклад, О. Віреніус у

роботі «Період статевого розвитку в антропологічному, педагогічному й соціологічному відношенні» (1902), аналізує працю проф. Туринського університету А. Марро – монографію з питання про статевий розвиток. Серед умов, які сприяють статевому розвитку, теплота навколишнього середовища (клімат) виявляється одним з найбільш суттєвих факторів. Подібно до того, як теплота прискорює визрівання рослин, вона також сприяє й більш ранньому розвитку статевої діяльності тварин і людини. У спекотному кліматі спостерігається звичайно раннє настання періоду статевого розвитку, тоді як при наближенні до північних країн період цей усе більш і більш запізнюється. Навіть температура довкілля, незалежно від клімату, впливає подібним чином. Дівчата в холодних країнах, де постійно працюють біля вогню, або в занадто спекотних приміщеннях, дозрівають у статевому відношенні порівняно раніше. Має вплив і раса, причому незалежно від місця проживання: негритянки, що навіть живуть у Європі, розвиваються раніше місцевих дівчат, тобто так, як би вони розвивалися у «своїй Африці» [107, с. 113–114].

Узагалі в Європі час статевого розвитку настає в дівчат у 14 років, а в хлопчиків – у 16 років. Настання статевого дозрівання позначається важливими змінами в характері людини. Виникають нові емоції, почуття, думки, відбуваються швидкі зміни настрою, з’являється схильність до меланхолії й самоти, сором’язливості, виникають хвилювання щодо одягу, зовнішнього вигляду, посилюється бажання подобатися, властиві її природі – усе це отримує імпульс і починає переважати над іншими інстинктами. (Далі антропологи висловлюють деякі аспекти, які розглянуто представниками психологічного та медичного підходів).

Представники антропологічного підходу статеворольової соціалізації дітей та підлітків вказують на беззаперечний вплив місця проживання – місто або село – на процес статевого дозрівання: «На селі пізніше наступає в дівиць статева зрілість, ніж у місті. У сільських дівчат пізно з’являються менструації» [276, с. 151]. Причини такого більш пізнього статевого

дозрівання дівчат з сільської місцевості обумовлені недостатнім фізичним розвитком через різні труднощі й матеріальні нестачі, а також є результатом непосильної праці, яка зовсім виснажує організм мешканців села. У той же час дівчата, що мешкають у містах, скоріше дозрівають в сексуальному плані через те, що «в місті більше спокуси, дитина підпадає під різного роду впливи, які розтлівають, що не може не відбитися на часі пробудження в неї статевих потягів» [276, с. 151].

Характеризуючи антропологічний підхід статеворольової соціалізації, слід ураховувати соціальний аспект, який проявляється в умовах розвитку дітей та підлітків: «Розглянемо будь-яке середовище, будь-яку групу населення, щоб переконатися в тому, що психічний вплив, якого зазнають діти, нібито розрахований на те, щоб рано збудити в них жагу до статевого життя й у той же час додати цим прагненням найбільш безглуздої й потворної форми» [276, с. 152]. Наприклад, незаможні класи населення, що туляться по комірках і ліжках, майже не піклуються про правильне статеве виховання: «Тут дитина вже з перших днів свого свідомого життя бачить такі сцени, які мимоволі зачіпають її сексуальні почуття. Уся сім'я нерідко проводить ніч в одному ліжку, де немає поділу між статями через погані житлові умови, у яких мешкає найбідніший клас» [276, с. 153]. Хлопчики, звичайно, сплять в одному ліжку з дівчатами, що, сприяє ранньому й, можливо, навіть неприродному пробудженню статевого почуття. Критикуючи пролетарські умови життя, представник громадськості (О. Рюле «Пояснення статевих відносин дітям: промова соціаліста на зібранні робочих та робітниць» (1925)) вказували, що майже неможливо тримати дитину в повній необізнаності щодо відносин між статями до настання статевої зрілості через невідповідні житлові умови, від яких страждає пролетаріат, і які мимоволі «просвіщають» дітей. У тісних приміщеннях живуть, працюють і сплять покотом дорослі й діти, жінки й чоловіки, постійні нахлібники й випадкові нічліжники [582].

До того ж, не слід забувати про випадкове виховання (просвіту), яке діти отримують у пролетарському середовищі від грубих і брудних людей, які вважають необхідним підняти завісу, що приховує від дітей та підлітків «таємниці буття».

Водночас слід зазначити, що й у заможних сім'ях діти зазнають негативного впливу з боку оточення. Будь-які недоліки гігієнічного плану відносно легко усуваються шляхом вказівок і порад. Але психічний вплив, якого зазнають діти, аж ніяк не можна визнати здоровим, і внесення корективів у цю галузь пов'язане з непереборними труднощами.

Дитина, насамперед, часто чує двозначні розмови, що розпалюють уяву, і це спонукає її шукати розгадки багатьох незрозумілих для неї явищ. Дорослі не соромляться говорити в присутності дітей про стосунки між статями, не соромляться смакувати порок. Вони, насамперед, так звикли до подібних «веселих» розмов, що їм нема коли подбати про те, щоб при їхній забаві не були присутні діти: «Зайнятий приємною бесідою аматор вульгарних анекдотів і ризикованих положень певен у тому, що хлопчик, який сидить поруч, заглибившись у книжку або в гру, зайнятий своєю справою, не звертає жодної уваги на те, про що розмовляють дорослі. Тим часом дитина уважно прислухається до бесіди, уловлює деякі слова, і деякі з них розпалюють її молоду уяву. Її думкам надається небажаний поштовх, і плоди цього злого діяння скоро позначаться у вигляді спроб неприродним чином задовольнити статеве почуття, що прокинулося, через пристрасть до онанізму» [276, с. 154].

Отже, антропологічний підхід у статеворольовій соціалізації дітей та підлітків враховує залежність настання статевої зрілості та пробудження статевого почуття від впливу клімату, географічних та топографічних умов проживання, расової приналежності, соціально-побутових умов проживання, та харчування, а також від індивідуально-фізіологічних особливостей (зросту, статури, успішності, поведінки, характеру, типу, психологічних особливостей, темпераменту).

Усі зазначені вище підходи до вивчення процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків, що сформувалися на початку XX сторіччя, вплинули на формування *педагогічного підходу*. Його представники розробили гігієну цнотливості, яка містить фізіолого-гігієнічну й морально-виховну складові та у своїй реалізації передбачає тісну взаємодію сім'ї й школи.

Серед вітчизняних педагогів початку XX століття, праці яких стали вагомим внеском до розробки питання статевого виховання в педагогічному руслі, слід окремо відзначити таких: Є. Лозинського («Проблеми сексуальної педагогіки» (1904) [394–395]; «Нагальні питання нашого статевого життя і моральності» (1906) [392]; «Моральне начало в житті та вихованні дитини» (1910) [393]); К. Лебедінцева («Наша молодь та питання статевої етики» (1907) [378]); О. Бернштейна («Питання статевого життя в програмі сімейного та шкільного виховання» (1908) [52]) та ін. Їх роботи відзначаються найбільшою ґрунтовністю та ступенем вирішення поставлених завдань статеворольової соціалізації дітей та підлітків.

Проаналізуємо вплив західноєвропейської педагогічної думки на становлення вітчизняної теорії статеворольової соціалізації дітей та підлітків, що виявилося у вивченні й адаптації до нашого менталітету ідей статевого виховання та статевої просвіти. Книги перекладалися російською мовою та користувалися попитом (А. Молль, Ф. Паульсен, А. Форель тощо).

Західноєвропейська педагогіка, яка раніше за вітчизняну звернула увагу на необхідність статевого виховання та просвіти дітей, зокрема його релігійно-моральний аспект, виходила з того, що статевий інстинкт охоплює всю людину, відбиваючись в усіх проявах її фізичного та психічного життя. Тому дуже важливо попереджати передчасний статевий розвиток дітей та ретельно спостерігати за його нормальним перебігом. Наприклад, аналіз роботи А. Фореля «Статеве питання» дозволяє зробити висновок, що він розглядав статеве виховання як систему попереджувальних засобів, які покликані оберігати молодь від вульгарних з погляду моральності уявлень,

розвивати почуття сором'язливості й охайності; зміцнювати волю, розвивати духовні якості, які мають протистояти спокусам чуттєвої природи та інстинктів [433, с. 10].

У галузі моральності й самодисципліни бачить основне завдання здорового сексуального виховання Ф. Паульсен («Сучасне виховання й сучасна моральність»), уважаючи, що найкращим засобом статевого виховання молоді вже в ранньому віці повинне бути вкорінення міцних звичок. Головне завдання статевого виховання дітей та підлітків – попереджати й охороняти: убезпечувати молодь від зараження уяви брудними й вульгарними виставами, треба виховувати сором'язливість і почуття охайності до ступеня інстинктивних гарантій; нарешті, надто важливе зміцнення волі, що підсилює духовне «Я» проти спокус чуттєвої природи та її інстинктів. «Привчання до самодисципліни, виховання здатності до напруженої праці, презирство зніженості, ідеал мужньої сили та бадьорості – ось основні засоби та якості, що мають уберегти від небезпеки молодь», – уважає Ф. Паульсен. Система виховання «кличе нас «назад», до «educatio strenua», тобто до суворого й серйозного виховання за старих часів, згідно з яким вічними шляхами справжнього виховання повинні бути «три імперативи: 1. Учися коритися! 2. Учися напружувати всі свої сили! 3. Учися відмовляти собі й приборкувати свої бажання!» [210, с. 133].

Вимагаючи звернути увагу на розвиток сили волі дитини, А. Молль відзначав, що, з одного боку, необхідно навіяти їй чистоту статевої моралі, а з іншого боку – не прищеплювати дитині відразу до статевого акту. Особливу увагу він приділяв соціально-моральній атмосфері, що оточує дитину, розглядаючи її як провідну основу правильного статевого виховання [433, с. 11].

Визначальними для становлення педагогічного напряму статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевого виховання у вітчизняному педагогічному дискурсі були праці Є. Лозинського «Проблеми сексуальної педагогіки» (1904) [394–395]; «Нагальні питання нашого

статевого життя і моральності» (1906) [392]; «Моральне начало в житті та вихованні дитини» (1910) [393], у яких він сформулював так звану «гігієну цнотливості», що була покликана сприяти правильному статевому вихованню дитини та складалася з десяти правил, які містили фізіолого-гігієнічні та морально-виховні складові.

Серед фізіологічних вимог «гігієни цнотливості» в застосуванні її до сексуального виховання підростаючого покоління було зазначено: обов'язок матері – особисто годувати свою дитину; привчати її з перших днів життя до фізичної та моральної чистоти (гігієна); зміцнювати нервову систему дітей, спонукати до гімнастичних вправ, фізичної праці в садах і городах, прогулянок і екскурсій; забезпечувати постійну зайнятість дітей; загартовувати тіло (фізична праця, прогулянки, носіння відповідного одягу); слідкувати за дотриманням режиму харчування відповідно до віку дитини: обмежити споживання всякого роду прянощів і приправ тощо [395, с. 64–74].

Духовні вимоги гігієни цнотливості зводилися до наступного: створити для дитини сприятливе середовище, що здатне розширити коло її вищих інтересів, збудити її кращі здібності й дарування, облагородити почуття й зміцнити волю; своєчасно ознайомлювати дітей «із життям роду й вищими завданнями статевих функцій людського організму» [395, с. 64–74].

У якості найважливіших завдань статевого виховання Є. Лозинський висував такі: завоювання повної довіри дитини, виховувати волю й мужність, розвивати прямодушність і товариськість. Передача знань дитині повинна мати поступовий характер, а теоретичні пояснення, практичні поради й моральні наставляння, «були необхідним фіналом усього сексуального виховання» [433, с. 13; 395].

Концепція статевого виховання, яка була запропонова Є. Лозинським, на перший план висунула гармонійний розвиток дитини, що був заснований на врахуванні особливостей її психологічного розвитку, де моральне виховання дозволяло б їй не тільки протистояти спокусам, але й виробити силу волі, уміння керувати власними почуттями, сформувати

відповідальність перед майбутніми дітьми, а фізіологічне – сприяло б не здоров'ю, зокрема формуванню репродуктивної функції [433, с. 13; 395].

Підкреслюючи надзвичайну шкоду для будь-яких прошарків населення від непоінформованості в галузі статевих питань, О. Бернштейн у роботі «Питання статевого життя в програмі сімейного та шкільного виховання» (1908) нагадує про «велику кількість сімейних драм, особистих скорбот, розчарувань, загублених життів, знесилених дарувань через незнання основ статевого життя, венеричні хвороби, безпліддя, виродження, проституцію, які свідчать нам про те, що ігнорування статевих питань жорстоко мстить за себе не тільки індивідуально, але й соціально» [52, с. 8].

Правильно поставлене статеве виховання має розвіяти глибоко вкорінені в суспільстві забобони і, спираючись на науково обґрунтовані дані, пробудити почуття відповідальності дорослих, які повинні зрозуміти, що тільки здорове статеве спілкування дорослих індивідуумів, яких вабить один до одного не лише тілесно, але й духовно, народжує здорове потомство. Підкреслюючи, що, поки школа докорінно не буде перебудована, вона не зможе вирішити це завдання, а отже, рішення її має взяти на себе все суспільство, організовуючи відповідні роз'яснювальні бесіди й читання, доручивши їх проведення спеціально підготовленим лікарям [47, с. 58].

Відзначаючи статеве життя як «предмет педагогіки», О. Бернштейн радить розглядати його з двох боків: онтологічного та деонтологічного. Перший описує загальні питання фізіології статевого життя, тобто питання дітонародження, запліднення, стосунків статей; другий бік – питання суто виховного характеру – розглядає питання етики та дієтики статевого життя, тобто питання особистої статевої діяльності, її моральних та гігієнічних принципів [52, с. 10].

Висловлюючи думку багатьох педагогів та лікарів, Б. Ліберман у роботі «Що необхідно знати батькам учнів щодо питання про статеве виховання» (1912) наголошував на проблемі спільності фізичної й духовної складових статевої гігієни, уважаючи за необхідне кооперацію в справі

статевого виховання сім'ї та школи. На його думку, статеве виховання не можна зводити до статевої просвіти й фізичної гігієни, оскільки головне місце має приділятися *розумовому й моральному розвитку*, який сприяв би формуванню особистості з моральними переконаннями, здатної протистояти дурному впливу, спокусам [383, с. 66].

Прикладом такого досвіду викладання можна навести курс «цнотливо-розумового» виховання, представлений педагогом К. Сидоровичем на розгляд батьків і широкої педагогічної громадськості в праці «Діти і статеве питання» (1909). Курс містив 6 лекцій, які автор розподілив за роками дорослішання дитини, з урахуванням рівня її фізичного й духовного розвитку та статі (окремо для хлопчиків і для дівчат). Пропонуючи розкривати перед дітьми «таємниці» статі поступово, по мірі їх дорослішання, спираючись на аналогії з рослинним і тваринним світами, К. Сидорович особливо підкреслював, що робота зі статевого виховання буде продуктивною і дієвою лише за умови систематичності. Метою цієї діяльності є виховання дошлюбної цнотливості дитини, а перші уроки, які автор пропонував батькам провести з їхніми дітьми, були уроками любові до Батьківщини й до природи (лекція «Світ Божий») [607, с. 51; 190, с. 6–7].

В узагальненому вигляді вимоги до статевого виховання дітей, а також пропозиції щодо спільної роботі сім'ї й школи в цьому питанні, вироблені вітчизняною педагогікою на початку XX ст., були сформульовані в роботах О. Бернштейна, М. В'яземського, В. Гориневського, В. Канеля, Б. Лібермана, Є. Лозинського, М. Пескова, В. Половцова, В. Половцової, М. Рубінштейна, М. Рум'янцева, І. Симонова, О. Острогорського: 1) батькам необхідно звернути увагу на статеве життя дітей; 2) школа має активно допомагати батькам у статевому вихованні дітей; 3) основним завданням дорослих є протидія передчасному статевому життю дитини; 4) бесіди на тему статевого життя мають починатися краще раніше, ніж пізніше; 5) бесіди ці найкраще починати матері, її може замінити вчитель, але лише в тому випадку, якщо він користується в дітей такою ж любов'ю та авторитетом, як і батьки;

6) зміст бесід має відповідати рівню розвитку дитини, запобігати пробудженню нездорового інтересу до проблеми; 8) найважливішим елементом статевого виховання має стати статева просвіта; 9) гімнастика й заняття спортом є невід'ємною частиною статевого виховання [433].

Підсумуємо, що необхідність вирішення питання статевого виховання дітей та підлітків, зокрема в моральному аспекті, спричинила низку вимог до батьків і школи. Перед батьками були поставлені такі завдання: тверде усвідомлення своєї відповідальності перед прийдешніми поколіннями в плані передачі їм своїх фізичних і духовних якостей; створення такої атмосфери в сім'ї, яка сприяла б формуванню твердих моральних якостей молоді, довіри дітей до батьків; убезпечення дітей від необдуманих вчинків. А школа, у свою чергу, мала створювати моральну, творчу й доброзичливу атмосферу навчання, де діти відчули б задоволення від занять наукою, мистецтвом, працею, радість від громадської діяльності.

Отже, змістова характеристика наукових підходів, що домінують у вивченні та практичному вирішенні проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків на початку XX століття, дозволила встановити таке:

1. Доведено, що на початку XX століття у вітчизняному педагогічному дискурсі сформувалося кілька підходів до статевої просвіти та статевого виховання дітей та підлітків:

а) *релігійно-християнський*, з позиції якого інтимні стосунки розглядалися виключно з погляду необхідності продовження роду – народження дітей у шлюбі;

б) *медичний*, прибічники якого зауважували необхідність дбати про фізичне здоров'я дитини, зокрема акцентували увагу на дотриманні нею гігієни та її фізичному здоров'ї, дотриманні режиму правильного харчування, пропагували профілактику венеричних захворювань, статеву помірність до повного статевого розвитку, регулярні заняття фізкультурою або спортом;

в) *психологічний*, що вимагав зосередитися на увазі до належного виходу дитячої та підліткової активності (ручна праця, ігри, прогулянки),

вихованні емоційної врівноваженості, самодисципліни; самоконтролі змін у настрої, внутрішніх переживань, постійних сумнівів тощо;

г) *антропологічний*, прибічники якого питання статеворольової соціалізації вирішували, спираючись на здобутки людинознавства, ураховуючи час настання статевої зрілості та пробудження статевого почуття залежно від клімату, географічних та топографічних координат проживання (місто чи село), соціально-побутових умов проживання (наявність власної кімнати, ліжка), повноцінного харчування (достатня кількість вітамінів та поживних речовин у їжі), впливу індивідуально-фізіологічних особливостей (зріст, статура, поведінка, успішність, характер, темперамент та ін.);

д) *педагогічний*, який з урахуванням гігієнічної й морально-виховної складових процесу статевої соціалізації передбачає тісну співпрацю школи й батьків у цьому процесі, дотримання так званої «гігієни цнотливості», що містить фізіологічні та духовні настанови тощо.

2. З'ясовано, що *релігійний підхід* характеризується поширенням традиційних християнських цінностей, за яких сексуальність уважалася великою загрозою для молоді, а сексуальна активність слугувала виключно для продовження роду. Із позиції християнської моралі сексуальність розглядалася виключно як невід'ємна складова співіснування чоловіка й жінки в шлюбі, навіть статевий акт у шлюбі мав бути спрямованим лише на народження дітей. Правильне статеве виховання можливе лише на основі християнсько-православної свідомості.

Через такі погляди сексуальна просвіта в школах заперечувалася та домінувала теза про панування духовного над тілесним, що передбачало придушення сексуального інстинкту в представників обох статей, необхідність виховання в людині стриманості, розвиток вродженої сором'язливості.

Профілактика дошлюбної цнотливості передбачала такі заходи: а) відмежування дитини від численних внутрішніх і зовнішніх небезпек на шляху передчасного пробудження статевого життя; б) культивування в

дитини з раннього дитинства релігійного ставлення до шлюбу; в) дотримання зовнішньої дисципліни (обережність у виборі книг для читання; збудження розумового інтересу через ознайомлення з науками взагалі та особливої зацікавленості однією з них; дотримання вимог статевої гігієни: рухової активності, відповідних соціально-побутових умов, режиму, правильного харчування) та внутрішньої дисципліни (звернення до Христа).

3. Узагальнено, що *медичний підхід* до статевого виховання передбачав такі позиції: а) профілактичні бесіди про небезпеку проституції, онанізму та венеричних захворювань, проведення пропедевтичних лікарських оглядів дітей; б) формування фізичного здоров'я учнів, їх убезпечення від шкідливих впливів; в) необхідність ознайомлення з анатомічним улаштуванням жіночих та чоловічих статевих органів, із фізіологічними процесами в організмі під час настання статевої зрілості, висвітлення умов статевої гігієни; г) розгляд питань підготовки молоді до шлюбу, сім'ї, батьківства /материнства.

Прибічники медичного напряму статеворольової соціалізації дітей та підлітків засуджували нездоровий спосіб життя, до якого привчаються хлопці з раннього віку, набуваючи поганих звичок, що дуже шкодять здоров'ю: постійне перебування вдома; сидіння «зігнувшись» над книгами; ігнорування прогулянок на свіжому повітрі. Натомість школярам рекомендовано таке: а) проводити вільний час з користю для здоров'я, наприклад: катання на човні, рибна ловля, рухливі ігри; б) дотримуватися режиму правильного харчування (здорова їжа, помірність збуджуючих напоїв (чаю, кави), категоричне вилучення з раціону алкоголю); в) дотримуватися гігієни (чиста шкіра; споживання води для зміцнення організму й запобігання порушення правильного кровообігу й обміну речовин); г) приділяти увагу до вільного часу дітей та підлітків, розважальних заходів для них, зокрема театрів, організувати та контролювати режим відпочинку.

Одна з основних задач школи – упровадження фізичного виховання як для дівчат у жіночих навчальних закладах (фізичні вправи, ігри й гімнастика), так і для хлопців, оскільки це дуже корисно та має такі переваги:

зміцнюється здоров'я, гартується воля й характер, підтримується життєва енергія; відновлюється рівновага організму в період пубертації й зменшуються хворобливі відхилення, що притаманні цьому віку; задоволення, радість, насолода повинні бути невід'ємними супутниками всіх дитячих і юнацьких вправ. Учителі гімнастики мають бути обізнаними з анатомії й фізіології; гімнастика повинна проводитися в просторих приміщеннях, а в гарну погоду – на відкритому повітрі.

4. Визначено, що прибічники *психологічного підходу* зосереджують увагу на питаннях індивідуалізації та диференціації статевого розвитку як основи ефективного статевого виховання; вимагають урахування зв'язку статевих переживань із іншими переживаннями людей, їх взаємозалежності й взаємовпливу; періодизації статевого виховання з урахуванням вікових особливостей дітей та підлітків.

Психологічний підхід у процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків через статеву просвіту й статеве виховання вимагає дотримання таких позицій: при вихованні хлопчиків та дівчат необхідно враховувати їх емоційну збудливість, мінливість характеру, заниження самооцінки; попереджати самих дітей та їхніх батьків про те, що зміни в характері та фізіології – це цілком природне явище, яке притаманне всім підліткам, а отже, і згодом ці прояви перехідного віку зникнуть; батькам та вчителям із розумінням ставитися до психологічних змін у характері дітей та підлітків; за можливості попереджати передчасний прояв статевого інстинкту; статеві почуття дітей та підлітків мають не придушуватися, а перенаправлятися в інше русло розвитку; привчати дітей та підлітків приборкувати власні бажання, виховуючи волю та самодисципліну; провадити виховання корисних звичок, які необхідні в подальшому житті.

5. Проаналізовано, яким чином прибічники *антропологічного підходу* вирішують питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків з позиції вітчизняного людинознавства, ураховують час настання статевої зрілості та пробудження статевого почуття, на які впливають такі чинники: а) клімат,

географічні умови проживання (у північних країнах, на противагу південним, статеве дозрівання настає пізніше через гальмівний вплив холоду); б) топографічні умови проживання (місто чи село, оскільки в селі статеве дозрівання настає пізніше внаслідок важкої фізичної праці, порівняно з містянками; у той же час дівчата, які мешкають у містах, скоріше дозрівають через те, що в містах більше спокуси й дитина підпадає під різного роду впливи, які розтлівають); расова приналежність (у представників «негроїдної» раси період пубертатну настає в середньому на 2 роки раніше, ніж у представників «європеоїдної» раси); в) соціально-побутові умови життя (нестача власного простору; скупченість незаможного населення сприяє ранньому прояву статевого дозрівання); г) режим харчування (нестача вітамінів та мікроелементів, поживності затримує статевий розвиток організму); д) вплив індивідуальних фізіолого-психологічних особливостей: зріст, статура, успішність, поведінка, характер, тип, психологічні особливості, темперамент (непокора, бажання самоствердитися, мріяння, сором'язливість).

6. Визначено, що *педагогічний напрям* статеворольової соціалізації дітей та підлітків, представники якого розробили «гігієну цнотливості», яка містить фізіолого-гігієнічну й морально-виховну складові, передбачає спільне вирішення школою й батьками завдань статевого виховання.

Західноєвропейська педагогіка, яка раніше за вітчизняну звернула увагу на необхідність статевого виховання та просвіти дітей, зокрема на їх релігійно-моральний аспект, виходила з того, що статевий інстинкт охоплює всю людину, позначаючись на всіх проявах її фізичного та психічного життя. Тому дуже важливо попереджати передчасний статевий розвиток дітей та пильнувати його нормальний перебіг.

Педагогічний напрям передбачає систему профілактичних заходів, які мають оберігати молодь від вульгарних, із погляду моральності, уявлень: а) виховання моральності й самодисципліни, міцних корисних звичок; б) виховання почуття сором'язливості й охайності; в) зміцнення волі,

розвинення духовних якостей, які мають протистояти спокусам чуттєвої природи та її інстинктів.

Педагогічна концепція статевого виховання на перший план висунула гармонійний розвиток дитини, що був заснований на врахуванні особливостей її психологічного розвитку, де моральне виховання дозволяло б їй не тільки протистояти спокусам, але й виробити силу волі, уміння керувати своїми почуттями, сформувати відповідальність перед власними майбутніми дітьми, а фізичне розвинення сприяло б не тільки зміцненню здоров'я як такого, але й формуванню репродуктивної функції.

Серед фізіологічних вимог «гігієни цнотливості» в застосуванні її до сексуального виховання молодого покоління було зазначено таке: обов'язок матері – особисто годувати свою дитину; привчати її з найперших днів життя до фізичної та моральної чистоти (гігієна); зміцнювати нервову систему дітей, спонукати до гімнастичних вправ, фізичної праці в садах і городах, прогулянок та екскурсій; забезпечувати постійну зайнятість дітей; загартовувати тіло; стежити за дотриманням режиму харчування, відповідно до віку дитини, обмежити споживання прянощів і приправ, які вкрай шкідливі для молодого організму як для нервів, так і для травних органів тощо. Серед духовних вимог висувалися такі: видаляти дитину від такої обстановки й середовища, які можуть чинити на неї дурний вплив; оточити дитину всім, що здатне розширити коло її вищих інтересів, збудити її кращі здібності й дарування, облагородити почуття й зміцнити волю; своєчасно ознайомити дітей із життям роду й вищими завданнями статевих функцій людського організму.

2.3. Статеві девіації дітей і підлітків та засоби їх профілактики

Аналіз робіт вітчизняних педагогів-мислителів, що творили на початку XX ст., показує, що актуальність статевого питання для дітей назріла в період модернізації суспільства, у тому числі й освіти. Аналогічна ситуація склалася

наприкінці XX ст. – початку XXI ст., коли в педагогічному дискурсі знову активізується проблематика статевого виховання дітей, у тому числі сексуальних девіацій та їх профілактики з метою збереження й покращення репродуктивного здоров'я молоді, сприяння статеворольовій соціалізації дітей та підлітків, формування їх статевої й сексуальної ідентичності.

Аналіз історіографічних напрацювань вітчизняних і зарубіжних учених дозволяє зіставляти минуле і сьогодення вивчення статевих девіацій, виявляючи шляхи вирішення проблем сьогоднішнього дня.

Як відзначають дослідники І. Даведьянова й С. Завражин, систематичне вивчення девіацій статевої поведінки серед дітей та підлітків почалося у вітчизняному педагогічному дискурсі на межі XIX–XX століття й було обумовлено бурхливим зростанням кількості маргінальних груп неповнолітніх, а також суспільним інтересом до проблеми статі в цілому й статевого виховання молоді зокрема. Розробка цієї проблематики велася в руслі декількох науково-теоретичних і практико-орієнтованих напрямів: християнсько-православного, фрейдистского й антропологічного.

Представники першого з них (Є. Лозинський, О. Накашидзе, І. Сікорський, І. Скворцов та ін.), що мав широке поширення, беззастережно засуджували такі явища, як проституція, дошлюбні статеві зв'язки, а також поблажливе ставлення до онанізму, цього «бича інтернатів» [184, с. 85].

Головне завдання статевого виховання педагоги християнсько-православного напряму вбачали у вихованні волі, почуття сорому, цнотливої поведінки, пропонуючи скеровувати розвиток дітей таким чином, щоб вони залишалися «скопцями за переконанням, через моральні погляди років до 20-25, та й узагалі до одруження» [613, с. 74]. На їхню думку, головними засобами виховання мали стати позитивний приклад батьків, «хороше товариство», моральні й повчальні розваги під суворим контролем. Щоб відгородити юнацтво від розбещувального впливу публічних видовищ і сумнівних розваг, що є невід'ємною частиною «егоїстичного, неідеального

характеру всього сучасного життя», вони радили використовувати «прямі заборони» – твердий, авторитарний підхід [613, с. 74].

Вітчизняні прихильники вчення З. Фрейда (К. Веселовська, С. Лебедєв, Д. Смирнов та ін.) пояснювали девіації сексуальної поведінки дітей і підлітків вродженою інфантильною сексуальністю, причинами афективного порядку, сильними сексуальними переживаннями в дитинстві, які згодом були витіснені в підсвідому сферу. Їх методичні рекомендації стосовно профілактики статевих девіацій зводилися до таких загальних положень: 1) необхідно створити сприятливі умови для життя дітей у сім'ї й школі; 2) намагатися сублімувати статеве почуття дитини з метою його більш пізнього прояву; 3) у випадку девіації сексуальної поведінки організувати активне перевиховання дитини. Наприклад, за допомогою лікаря-психотерапевта підсвідомі й некеровані сексуальні переживання зробити свідомими й керованими з метою позбавлення від них [184, с. 85].

Представники антропологічного підходу (В. Бехтерєв, О. Бернштейн, О. Віреніус, Є. Дрентельн, М. Манасеїна, І. Мечников та ін.) причинами девіантної сексуальної поведінки дітей та підлітків уважали несприятливі умови життя – соціальні, психологічні, гігієнічні, а також педагогічну занедбаність. Основну причину відхилень у статевій поведінці вони вбачали в невідповідності природи людини й культурних установок у суспільстві, а саме: у незбігу періоду статевого дозрівання (12–15 років) та віком укладанням шлюбу, відсунутим на ціле десятиліття. Підкреслюючи, що «людський організм дарма проголошують досконалим, оскільки не все, що йому властиво, є нормальним і природним», І. Мечников наголошував, що організм людини є вмістилищем усяких недосконалостей, «дисгармоній», зокрема дисгармонії у прояві статевого інстинкту. Основним шляхом раціонального статевого виховання вони вважали розумну організацію соціального середовища, формування в школярів різної статі моральних якостей, необхідних для повноцінного міжстатевого спілкування [184, с. 85; 431, с. 218].

«Антропологи» вказували на такі *форми девіантної сексуальної поведінки*: онанізм і гомосексуалізм (особливо поширені в закритих навчальних закладах і в середовищі безпритульників), зоофілію, садизм, мазохізм, фетишизм, проституцію, непристойні розповіді й пісні, «спокуси» товаришів і відвідування проституток, ранні статеві зв'язки (іноді у віці 8–9 років) з домашньою прислугою, боннами, гувернантками, молодшими сестрами, однокласниками. Крім соматичних патологій (венеричні хвороби, безплідність, виродження й ін.), усе це сприяє розвитку цинізму, призводить до психічних травм, неврозів, дисгармонії духовного й чуттєвого елементів статевого потягу, що надалі стає непереборною перешкодою в статевому зближенні істинно закоханих один у одного юнака й дівчини [184, с. 86].

Зазначаючи форми статевих девіацій, В. Бехтерєв в роботі «Про статеве збочення як особливу установку статевих рефлексів», окрім зазначених відхилень у статевій поведінці, указав на таку форму патологічних змін статевого потягу, як гомосексуалізм, або одностатевість, виділивши три її ступені: а) «повний гомосексуалізм», за якого потяг до протилежної статі повністю відсутній; б) «неповний гомосексуалізм», за якого надається перевага представнику своєї статі; в) «байдужий гомосексуалізм», за якого не надається перевага жодній статі. Останню форму В. Бехтерєв відніс до патологічного стану, оскільки в нормальних умовах спостерігається гетеросексуалізм, за якого не лише відсутня тенденція до зближення з представником своєї статі, але навпаки, таке зближення викликає тією чи іншою мірою негативну реакцію, чого немає при байдужому гомосексуалізмі [55, с. 166–167].

Гомосексуалізм може бути вродженим явищем, зазначає В. Бехтерєв, а також результатом статевого перенасичення, тому треба брати до уваги, що існують два періоди статевого потягу – початковий недиференційований період та в подальшому період диференційованого потягу: «У початковому періоді статевий потяг спрямований на найближчий об'єкт: чи до однолітків, байдуже якої статі, чи навіть до тварини, і лише з часом статевої зрілості

потяг, що диференціюється, спрямовується на протилежну стать» [55, с. 172]. На його думку, ці статеві девіації можуть бути гормональними особливостями організації людини [55, с. 173].

Різноманітні види статевих девіацій, яких зазнають діти та підлітки, дуже влучно описав В. Канель, посилаючись у деяких випадках на приклади А. Молля та додаючи власні спостереження. «У ранньому віці виявляються деякі статеві девіації, які мають форму збочення», – зазначає лікар В. Канель («Статеве питання в житті дітей» (1909)). Так, гомосексуальні нахили можна помітити вже в деяких дітей. Один фетишист, який у 15 років притягувався до відповідальності за те, що відрізував коси в молодих дівиць, зізнавався, що він уже протягом двох років відчуває статеве задоволення, «тільки-но беручись за жіноче волосся» [276, с. 143]. Інший фетишист, який відчував статеве задоволення від метушні з дамською білизною, уже у віці семи років виявляв ці нахили, постійно нишпорячи в білизні сестри або прислуги і виявляючи до цих предметів безпосереднє «закохане ставлення» [276, с. 143].

Продовжуючи аналіз статевих девіацій, В. Канель досліджує найпоширеніші статеві збочення – *садизм* (хтива схильність до заподіяння болю) і *мазохізм* (пристрасть до власних страждань), що нерідко виявляються вже в ранньому віці. Посилаючись на досвід А. Молля, В. Канель уважає однією з причин прояву садистських і мазохистських нахилів пристрасть дітей до страшних романів, де описуються пригоди розбійників і дикунів. Юні читачі настільки сильно захоплюються тими насильницькими актами й пов’язаними з останніми фізичними й духовними переживаннями героїв романів, що іноді навмисно піддають себе різного роду випробуванням, роблячи з цією метою недозволені вчинки, аби відчути при цьому сексуальну (мазохистську) насолоду. «Найбільш відомим прикладом цього роду є зізнання Руссо, який розповідає, як його боляче били дівиці Ламберс’є, коли йому було сім років, причому він відчував поруч з болем особливу чуттєву насолоду» [276, с. 144].

«Ми навмисно навели всі ці факти, – свідчить В. Канель, – щоб показати, який глибокий інтерес являє собою статеве життя дитини, яке величезне значення має його ретельне вивчення. Якщо люди рано знайомляться зі статевими почуттями, якщо вже в дитячому віці закладається фундамент статевих збочень, якщо підлітки розплачуються нервовими стражданнями за свою жагу до статевих насолод, цілком зрозуміло, яка дбайливість потрібна щодо застереження майбутнього покоління від усякого роду розбещувальних впливів, від ненормального служіння статевим інстинктам і від пов'язаних з ними небезпек» [276, с. 144].

Досліджуючи причини виникнення статевих девіацій, учений-лікар доходив до думки, що нерідко коріння садизму й мазохізму дається взнаки в ранньому дитинстві: «Один садист відчував постійно статеве збудження, коли куховарка або ж взагалі будь-яка особа жіночої статі різала курку. Виявляється, що у віці восьми років йому одного разу випадково довелося бачити таку картину, і він відчував при цьому якесь особливе, тоді йому незрозуміле приємне відчуття. Побачена ним одного разу картина мала для нього фатальне значення, давши поштовх неправильному розвитку статевого почуття» [276, с. 147].

Ще один з різновидів неадекватного прояву статевого почуття, відомого як *фетишизм,* можна спостерігати в дітей: «Дитина вкриває всякий предмет, що належить коханій особі, жагучими поцілунками, усе, до чого торкається коханий або кохана, має в її очах особливо високу ціну» [276, с. 150]. Отже, цілком зрозуміло, що виникає питання щодо причин раннього настання статевого життя; щодо визначення чинників, які спричиняють «ті статеві збочення, які ми спостерігаємо іноді вже в дитинстві і які згодом призводять до сумнівних наслідків у всьому подальшому існуванню підростаючого покоління» [276, с. 150]. Вирішальну роль у ранньому пробудженні сексуальних інстинктів відіграють звичайно вроджені природні нахили. Є діти, які рано починають відчувати статеве почуття,

незалежно від тих зовнішніх умов, у які вони поставлені. Є цілі сім'ї, де діти рано дозрівають, виявляючи цілком певні статеві потяги.

Аналізуючи статеві аномалії дитячого віку, лікар-гігієніст і педагог О. Віреніус («Причини статевих аномалій у дитячому віці та засоби щодо їх попередження та усунення у сім'ї та школі» (1892)) виділив *чотири групи причин статевих девіацій*: 1) уроджені (передчасний статевий розвиток; ніжність шкіри; так званий нервовий темперамент, при якому дитина відрізняється надмірною чутливістю й уразливістю до навколишнього середовища); 2) невідповідні соціально-побутові та гігієнічні умови, режим харчування (висока температура житла, надмірно теплий одяг; часті доторкання рукою власних статевих органів; уживання збуджувальних їжі та напоїв); 3) «невідповідне педагогічне оточення» (пестування дітей; невдалий вибір товаришів, гувернера /гувернантки; ледарство, читання аморальної літератури; відвідування вульгарних видовищ); 4) причини патологічного характеру (недотримання правил гігієни; покарання різками; хронічні застої крові в тазових органах унаслідок тривалих класних і домашніх занять) тощо [108, с. 98–107].

Водночас О. Віреніус дає рекомендації щодо боротьби з зазначеними девіаціями, уважаючи за необхідне загартовувати тілесну й моральну природу дитини; дотримання відповідного температурного режиму у приміщеннях житлових і навчальних закладів, розумний вибір одягу, нижньої й постільної білизни; уважний нагляд за дітьми в лазні, у купальні, при зміні білизни, при роздяганні й одяганні; правильне харчування без збудливих напоїв і пряної їжі; пильний нагляд за поведінкою й моральністю осіб, які оточують дитину; певна діяльність (як засіб сублімації статевої енергії в інше русло), що вимагає витрати розумових, моральних і фізичних сил; контроль за розвагами, що мають бути відповідні до віку дітей та підлітків й відбуватися під наглядом старших (ігри, прогулянки, катання в човні, екскурсії до лісу, у поле; відвідування музеїв, виставок, зоологічних і

ботанічних садів, фабрик, заводів, ремісничих закладів, концертів, театрів, літературних вечорів, цирку тощо) [108, с. 98–107].

Активну просвітницьку роботу серед матерів та вихователькок стосовно здоров'я жінки, зокрема профілактики аномалій розвитку статевих девіацій у дівчат, проводила жінка-лікар жіночої гімназії Є. Дрентельн, надаючи рекомендації матерям стосовно догляду за їхніми дітьми, зокрема стосовно девіацій у дівчат («Аномалії розвитку статевого почуття в дівчат» (1898) [203]; «Лікувати або виховувати? Публічна лекція для матерів та вихователькок» (1899–1900) [206]).

Питання, яке вирішує Є. Дрентельн, становить однаковий інтерес як для медиків, так і для педагогів, оскільки в медичній літературі майже не розглядалося це питання, у тому числі й оминаються й причин, «що породжують зло» [203, с. 4]. Вивчаючи статеві девіації серед хлопців, лікарка переконалася в тому, що більшість педагогів та батьків залишаються майже повністю необізнаними відносно статевих девіацій серед дівчат, «а тим часом зло це сильно поширене й між дівчатами, має своєрідний на них вплив і заслуговує на серйозне дослідження» [203, с. 4].

Через фізіологічні причини, свідчить Є. Дрентельн, у жінок статеві девіації більш складні, ніж у чоловіків, оскільки дівчинка може збуджувати себе не тільки подразненням своїх статевих органів, але й грудних залоз, через що в неї спостерігається ще так званий *мамарний онанізм*, невідомий серед хлопців.

Одержати точну інформацію стосовно поширеності зазначених статевих девіацій між дівчатами й жінками надзвичайно важко, оскільки їх сором'язливість заважає зізнаватися у своєму «небездоганному минулому» [203, с. 5]. Однак, підкреслює Є. Дрентельн, «я можу, разом з іншими авторами, відзначити, що порок цей досить поширений серед жіночої статі – у всякому разі набагато більше, ніж заведено думати – і служить прихованим джерелом постійного порушення й виснаження нервової системи» [203, с. 5].

Серед причин, які зумовлюють розвиток зазначених статевих девіацій, Є. Дрентельн називає *виродження* й *спадковість*, *невропатичну конституцію*. Статеве почуття представниць першої категорії або придушене, або надмірно розвинене та пробуджене в досить ранньому віці. Єдиним раціональним заходом по відношенню до таких дівчат є ретельний нагляд за ними, поміщення їх у спеціальні заклади майже до повної ізоляції від здорових дітей.

Набагато більший інтерес у практичному відношенні викликають у нас діти, що мають так звану *невропатичну конституцію*, зазначає Є. Дрентельн, у яких зовнішні ознаки виродження слабо виражені або навіть відсутні. Причини, що призводять до виродження, складні й глибокі: алкоголізм, сифіліс батьків, шлюби між близькими родичами, умови життя, що виснажують, а також неправильне виховання, за якого батьки, вирішуючи, що дитина «нервова», поблажливо ставляться до її витівок.

Головним шляхом виховання здорової молоді жіночої статі, уважає Є. Дрентельн, є розумно організоване сімейне й шкільне середовище: розвиток волі й самовладання дівчат; робота матерів над собою задля поєднання гарячої любові з розумними і твердими вимогами; оберігання дитини від шкідливого замикання в собі; дотримання режиму праці та відпочинку, правильного харчування, чистоти тіла, ретельного відбору книг для читання, організація рухливих ігор. В окремих випадках, за явної аномалії статевого почуття, вона рекомендувала змінити сімейну обстановку, додати подорожі, лікування гіпнозом й навіть заміжжя [203, с. 41].

Найбільш патологічною в особистісному й соціальному плані формою девіантної сексуальної поведінки підлітків дослідниками одноголосно визнавалася проституція. Аналіз статистики, спеціальне вивчення питання дозволили зробити висновок, що причинами потрапляння дітей на шлях деморалізації є їхня соціальна знедоленість, алкоголізація, розбещення з боку сім'ї й найближчого оточення, сексуальні домагання з боку різних осіб, у тому числі й родичів, пряма сексуальна агресія у формі зґвалтування.

Причому останнє розцінювалося як страшна за своїми наслідками психологічна травма для незміцнілого організму, що здатна в корені змінити подальшу лінію розвитку особистості [184].

Такий вид статевої девіації, як проституція, вимагає окремо розгляду. Але це не є предметом нашого дослідження. Зауважимо лише, що лікарі, педагоги, громадські діячі постійно висвітлювали це питання в періодичній літературі, під час з'їздів, численних дискусій, намагаючись запобігти цьому соціальному явищу.

Аналіз науково-педагогічної літератури показав, що більшість педагогів та лікарів, які брали участь у обговоренні питання статевого виховання дітей та підлітків, зокрема питань статевих девіацій, водночас давали рекомендації батькам та вчителям, стосовно засобів їх профілактики.

Уважаючи, що дитина потребує не стільки статевої просвіти, як статевого виховання, мета якого – збереження і зміцнення здорового розуму, П. Блонський відзначав, що досягнення цієї мети можливо подвійними заходами – гігієнічними та психологічними. Гігієнічні полягають у попередженні онанізму (зручний одяг, правильне харчування, дотримання режиму дня) і статевої розбещеності, а психологічні – в усуненні душевного напруження та інтенсивних афектів, у формуванні в дитини пізнавальних інтересів та почуття сором'язливості. Таким чином, уважав П. Блонський, головне у справі статевого виховання – правильна організація навчальної та позашкільної діяльності дитини [65].

Основними причинами виникнення статевих пороків, головним із яких тоді визнавали онанізм, М. Манасеїна вважала незручний та неправильно зшитий одяг, «що спричиняє тертя статевих органів»; неохайність, що викликає свербіж і подразнення; тривале сидіння на одному місці, особливо зі складеними хрест-навхрест ногами; двозначні розмови й жарти дорослих, що надмірно збуджують нервову систему дітей та підлітків [184; 416].

Ще наприкінці вісімнадцятого сторіччя лікарі (А. Молль (*Albert Moll*), Й.-Г. Фауст (*Johann Georg Faust*) та ін.) указували на нагальну потребу

скасування носіння штанів у дитячому віці, уважаючи, що одяг, який обмежує рух і тисне на різні частини тіла, спричинює подразнювальний вплив на статеві органи. Згодом відомий педагог І.-Г. Кампе (*Joachim Heinrich Campe*), присвятивши питанню статевих девіацій окрему брошуру, доводив, що штани, завдяки постійному тертю, викликають у хлопчиків передчасну статеву збудливість. Також причиною передчасного статевого збудження може бути часта їзда на велосипеді, яка через струси й вібрації може спричинити його початок у підлітка. З цього приводу А. Молль розповідає про декількох хлопчиків, які опинилися в стані статевого збудження під час їзди в екіпажі поганими бруківками. Г. Елліс (*Henry Havelock Ellis*) наводить дані про декількох хлопчиків, що відчули статеве збудження у той час, коли вони боролися зі своїми однолітками. Водночас поряд з механічними причинами, що викликають раннє сексуальне збудження, «потрібно зазначити й хімічні подразники: зайву кількість прянощів у їжі, зловживання кавою й іншими поживними речовинами, які не можуть не збуджувати статеву сферу» [276, с. 152].

Б. Ліберман у статті «Що необхідно знати батькам учнів стосовно питання про статеве виховання» нагадав *деякі гігієнічні правила*, виділені професорами В. Тарновським у книзі «Статева зрілість» і А.-Г. Форелем (*Auguste-Henri Forel*) у книзі «Статеве питання». На їх думку, у віці від 14–16 років, особливо під час занять, коли учні багато часу проводять сидячи на стільцях, виявляються гемороїдальні явища, що легко викликають статеве порушення. У цей час слід звернути особливу увагу на спосіб життя учнів і намагатися уникати всього, що збуджує статеву діяльність, а саме: довгого сидіння на одному місці, особливо на м’яких меблях; споживання їжі, що приправлена цибулею, часником, перцем, корицею, які мають бути безумовно вилучені з раціону харчування; тривалої їзди на велосипеді, верхової їзди без сідла. Професорами пропонуються й засоби профілактики, наприклад: активна гімнастика, що зменшує статеве збудження; правильно підібраний одяг дітей (грубі тканини, ковдри, що прямо доторкаються до

шкіри, панталони, які туго обтягають, подразнюють і викликають свербіж статевих органів, мають бути вилучені з обігу). Професор В. Тарновський також указує на недоцільність бічних кишень у штанях дітей і юнаків, що полегшує доступ рук до статевих органів, а також недопустимість тілесних покарань дітей [383, с. 68].

Велика провина за занадто раннє пробудження сексуальності в дітей припадає на персонал, що їх доглядає. Вони нерідко заспокоюють дитину за допомогою безпосереднього стимулювання лоскотанням деяких частин тіла, у тому числі й статевих органів, уважає лікар В. Канель: «Сльози й окрики переміняються сміхом, а мати, не усвідомлюючи причин та наслідків цього, радіє спритності й кмітливості няньки або годувальниці. Трапляються й такі випадки, хоч і рідко, коли служниці подразнюють статеві частини тіла дітей внаслідок того, що самі страждають певною формою статевих девіацій» [276, с. 151].

Як свідчили передові вчителі, лікарі, громадські діячі (М. Алексєєв, К. Житомирський, Б. Ліберман, Є. Лозинський, О. Острогорський, К. Сидорович, І. Симонов, Д. Смирнов, О. Трахтенберг та ін.), чуттєві інстинкти молодих людей зазнавали цілої низки зухвалих спокус і ненормальних збуджень через вплив проституції в найрізноманітніших видах, цинічні зразки літератури й мистецтва, еротичні вистави на сцені, пияцтво, ослаблення сімейних зв’язків і неприховану розбещеність моралі взагалі. Сукупність цих факторів тогочасної дійсності призводила до вкрай сумного явища: підростаюче покоління вступало на шлях статевої розпусти вже не тільки в юнацькому, але й у підлітковому віці, що природно призводило до згубних наслідків.

Зазначимо вагомий внесок у дослідженні питання профілактики статевих девіацій педагога І. Симонова («На шляхах до боротьби зі статевою розпустою в школі І та ІІ ступеня» (1927)), який працював вихователем в інтернаті та поділився досвідом, який накопичував протягом тривалого часу.

Указавши на обов'язок школи вести боротьбу зі статевою розбещеністю, уважаємо за потрібне зробити уточнення, що під цим поняттям розуміємо лише такі девіації, як «онанізм» і «порушення цнотливості» дітьми та підлітками, оскільки ті, хто страждає іншими видами девіацій підлягають компетенції лікаря-фахівця [608, с. 13–14].

Епідемія онанізму – саме так, а не інакше, на думку вітчизняних педагогів, можна було охарактеризувати масштаби поширення цієї сексуальної девіації (статевого пороку), опису якої були присвячені сотні книг і брошур на початку XX ст. У багатьох авторів онанізм описується і як статевий порок, і як небезпечна хвороба, що негативно впливає на фізіологічне, репродуктивне й психічне здоров'я дітей. Те, що ця проблема була усвідомлена як соціально значима, доводить більшість досліджень, спрямованих на її вивчення. Так, І. Симоновим наводиться така статистика від директора одного з інтернатів: з 24 хлопчиків, що вступили до 1-го класу навчального закладу (це вік 10 років), «23 зізналися в тому, що вони онаністи», «з 5-го класу онаністи були вже рідкісним явищем», тому що у віці 15–16 років «юнаки починають вступати у стосунки з жінками», «це й вік «першого падіння» [684, с. 13–14; 608, с. 127].

Те, що діти, зайняті в організованих педагогічних колективах, у вільний від уроків час надані самі собі, сприяє «розпаленню» статевої тематики в неформальному й безпосередньому спілкуванні дітей між собою, пробудженню передчасних інтересів, почуттів, емоцій і потягів, що в підсумку при настанні певного віку фізіологічного дозрівання провокує сексуальні стосунки [684].

У свою чергу, лікар О. Бернштейн зазначав, що звичка до статевого самозадоволення шляхом онанізму, яка розвивається завдяки передчасному зародженню сексуальних позивів, закріплюється під впливом підпільної атмосфери еротизму, що панує в приміщенні прислуги, у спальнях шкільних гуртожитків, у тих затишних куточках навчальних закладів, де знаходить собі притулок і таємне паління [52, с. 12]

Не вдаючись до подробиць аналізу негативних наслідків, які являє собою цей спосіб задоволення статевого потягу, оскільки на цю тему написано багато робіт як спеціальних, так і науково-популярних, лікар О. Бернштейн застерігав від рекламних брошурок, що «складені нікому не відомими або анонімними авторами, які переслідують аж ніяк не просвітницькі цілі» [52, с. 13]. Ця література насичена, із одного боку, непристойними подробицями, а з іншого – показує наслідки онанізму в таких перебільшено темних фарбах, що завдає читачам набагато більше шкоди, ніж приносить користі. О. Бернштейн відзначає, що небезпека онанізму полягає як у тому, що він занадто рано викликає посилену діяльність статевих і допоміжних залоз, затримуючи й послабляючи розвиток і дозрівання всього організму, так і в тому, що на цьому шляху легко доступні значні статеві зловживання, що завжди згубно впливають на центральну нервову систему [52, с. 13].

Відомий мислитель Ж.-Ж. Руссо в «Емілі», між іншим, підкреслює, що молоді люди, які з раннього віку віддалися розпусті, узагалі відрізняються жорстокістю. Постійно збуджуючись, вони стають нетерплячі, шалені; їхня уява безперервно працює в одному напрямі. Вони не знають ні жалощів, ні співчуття; готові принести увесь світ у жертву своїм задоволенням [608, с. 120].

На підставі випадкових спостережень, свідчить О. Бернштейн, ми в праві підозрювати, що самозадоволення шляхом онанізму й взаємне задоволення гомосексуальним шляхом досить поширені й серед жіночої молоді, особливо в закритих навчальних закладах, і також мають негативні наслідки «на весь організм і психіку майбутньої матері» [52, с. 14]. О. Бернштейн уважає, що недостатня поінформованість юних жінок щодо фізіології статевих функцій і статевої гігієни значною мірою сприяють важкому перебігу вагітності, спричинюють труднощі пологів, унеможливлюють грудне вигодовування; а також, що ознайомлення жіночої молоді з різними сторонами статевого життя сприятиме тому, що «дівиці

більш обачно будуть ставитися до вибору супутника життя, вимагаючи від нього такої ж дошлюбної статевої помірності (цнотливості), якої він вимагає від неї» [52, с. 14].

Узагалі слід відзначити, що наявність розпусти в середовищі дітей і молоді, яка особливо привертала увагу вітчизняних педагогів, пояснювалася ними тим, що діти стали навчатися в навчальних закладах закритого типу – пансіонатах, гімназіях, кадетських корпусах – з тривалим перебуванням окремо від сім'ї, що створює умови для розбещення молодших дітей старшими. А поширена практика роздільного за статтю навчання сприяла появі в юнацькому середовищі гомосексуальних і «гомоеротичних» проявів, які неодноразово спостерігалися педагогами. Зокрема, І. Симонов пише: «В інтернатах треба звернути особливу увагу на помічену в «перехідному віці» у найбільш чуттєвих юнаків схильність до переслідування красивих товаришів (дають їм прізвиська «Мазочки», «Помпони», «Інститутки», саджають їх на коліна, цілують)» [684, с. 146].

На подібне явище вказує у своїй роботі «Статеве життя дитини» німецький учений А. Молль, який виступав за спільне навчання в школі хлопчиків і дівчат, оскільки роздільне навчання, на його думку, супроводжується «статевими ексцесами», що трапляються «в інтернатах, на кораблях, у в'язницях і у всіх місцях, куди особам протилежної статі зовсім немає доступу» [440, с. 208].

Особливо багатий матеріал щодо загальної картини статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевого виховання та статевої просвіти в дитячому та підлітковому віці дає «Статевий перепис московського студентства», зроблений в 1903/4 році з ініціативи приват-доцента М. Членова (використано дані понад 2 тисяч відповідей), а також проведений доктором, приват-доцентом В. Фавром «Статевий перепис харківських студентів» серед 3 вищих чоловічих навчальних закладів м. Харкова. Обидва переписи свідчать, що статеве життя багатьма юнаками починається не тільки до періоду повного змужніння, але часто й до періоду статевого

дозрівання, що вкрай згубно позначається на здоров'ї молоді. Ті ж дані, як і повсякденні спостереження лікарів, засвідчують надзвичайну поширеність такого виду статевої девіації, як онанізм [11, с. 400].

Аналіз анкет виявив: раннє виникнення в дітей статевого почуття (під час перебування в сім'ї й під її впливом) відзначене 92 % респондентів, чому сприяли, головним чином, порнографічні картини й книги, вуличні спокуси, поведінка товаришів, прислуги (особливо няньки), братів, батька тощо, а також розумове напруження, неналежне виховання тощо. Із цих же даних випливає, що роз'яснити сутність статевих процесів намагалися лише 27 % і, головним чином, товариші, а лише потім – батько, мати, причому більшість з них (21 %) лякали венеричними хворобами; 17 % – говорили про необхідність утримання і 11 % – про необхідність статевих відносин тощо (доповідь д-ра М. Алексєєва «Про статеве питання» під час Першого Всеросійського з'їзду з сімейного виховання С.-Петербург (1914)) [11].

Наводячи статистику обох переписів студентської молоді під час Першого Всеросійського з'їзду з сімейного виховання, М. Алексєєв зазначає про необхідність уживання заходів задля збереження моральної й тілесної чистоти дітей та підлітків, піклується, як зберегти їх не лише до періоду змужнілості, але й до шлюбу [11, с. 401].

Серед співвітчизників, які працювали в цьому напрямі, М. Алексєєв відзначив відомого лікаря-венеролога, професора В. Тарновського, який за дорученням Головного Управління Військово-навчальних закладів видав класичну працю «Статева зрілість в її нормальному прояві та відхиленнях» [670; 11, с. 402].

Це питання обговорювалося в Харкові під час наукових нарад при кафедрі дитячих хвороб під керівництвом професора І. Троїцького. Після обговорення доповіді М. Алексєєва комісією були вироблені положення стосовно заходів профілактики щодо статевої розпусти молоді. Їх було оприлюднено під час Пироговського з'їзду та визнано правильними авторитетними педіатрами: 1) ознайомити дітей із сутністю статевого життя

(покладається на шкільного лікаря під час читання курсу шкільної гігієни); 2) читання має відбуватися за певною програмою лікарем, який добре обізнаний з педіатрією та гігієною шкільного віку, а також з основними положеннями педагогіки; 3) ознайомлення дітей із дитячими пороками та їх наслідками має проводитися з 10-річного віку, причому це ознайомлення не повинно бути предметом спеціальної розмови, а має долучитися до лікарських оглядів дітей із супровідними бесідами щодо збереження здоров'я [11, с. 408].

Отже, виникала необхідність рішучої боротьби школи зі статевою розбещеністю підростаючого молодого покоління через статеве виховання та статеву просвіту й залучення до цього батьків.

Вивчаючи сімейне оточення вихованців інтернату, І. Симонов зазначав, що сучасна сім'я у більшості випадків навряд чи спроможна в цьому важливому питанні працювати «пліч-о-пліч» зі школою. Тому постає складне й важливе питання – відірваність сім'ї від школи. Відповіді юнаків з «переписів московських і харківських студентів» так само показали, що в їх сім'ях зовсім не займалися статевим вихованням. Батьки або не говорили про це, або відбувалися такими фразами: «Хіба прагнеш із глузду з'їхати», «Не засмучуй тата й маму». Або, навпаки, так «намагалися виховувати», що хлопчики навмисно «із зухвальства» (усупереч роз'ясненням) бігали до публічних будинків; у декількох випадках відзначене повне потурання порокові з боку батьків («давали гроші на статеві потреби») [608, с. 120–122].

До речі, розпусті молоді не мало свого часу сприяли й деякі лікарі, зазначав І. Симонов, які запевняли, що з настанням статевого дозрівання в інтересах здоров'я необхідно задовольняти свою чуттєвість (статевий потяг). Лікарі в подібних випадках учиняють дуже легковажно, забуваючи, що тим самим наражають своїх пацієнтів на величезну небезпеку заразитися венеричною хворобою, не говорячи вже про аморальність такої поради. Через це батьки, опікуючись здоров'ям своїх синів, не перешкоджають їм самим руйнувати свою моральність і здоров'я. Свідченням того, до яких

крайнощів доходили іноді турботи батьків, є приклад із практики одного з вихователів: мати – «передова жінка» – для заохочення успіхів свого 14-річного сина найняла для нього миловидну покоївку, «яка за додаткову плату доставляла йому відомого роду задоволення. Число сеансів було пряме пропорційне до його успішності; за погані оцінки він зовсім залишався без задоволення» (Н. Михайловський «Боротьба зі статевою розпустою» (1907)) [439; 608, с. 122].

Отже, задача школи як власними силами, так й за допомогою батьків – навіяти юнакам думку про статеве утримання, оскільки досвід виявив, що часто доводиться натрапляти на тезу про шкоду від статевого утримання, яка досить поширена серед учнівської молоді та між лікарями.

На той час у суспільстві, й серед педагогів зокрема, панувала думка, що дітей від раннього віку до початку статевого дозрівання не слід ознайомлювати з явищами сексуального життя як у школі, так і в сім'ї. Але практика тогочасної школи показала, що боротьбу зі статевою розбещеністю треба починати задовго до статевого дозрівання, тобто приблизно з 8 років, напередодні вступу дитини до школи.

Профілактику виникнення передчасного статевого почуття, своєчасне ознайомлення з фізіологічними процесами організму, засобами гігієни мають проводити батьки. На допомогу їм була написана велика кількість літератури з питання режиму, гігієни, харчування, контролю за поведінкою дітей та їх оточенням тощо.

Л. Золотарьов у своїх брошурах «Батьківські турботи. Про попередження дошлюбних статевих стосунків» (1899) [252], «Батьківські турботи. Про боротьбу з онанізмом у дітей» (1901) [251], «Що говорить наука про статеву потребу. Науково-популярний нарис для батьків» (1900) [253], «Небезпечний ворог юності: статевий порок (онанізм). Причини й наслідки його. Боротьба з ним» (1906) [250] тощо, ґрунтуючись на наукових даних, цілком загальнодоступно пояснює читачам фізіологічні основи нормального статевого життя, не вдаючись до перебільшення, але, у той же

час, досить переконливо розкриваючи перед читачами всю небезпеку, що відбувається внаслідок відхилення від цих основ. Нарешті, він дає цілком розумні поради, як боротися із цим злом, аналізуючи твори педагогів, лікарів. Відзначимо, що Л. Золотарьов уклав поради для батьків окремо щодо виховання хлопчиків, окремо щодо виховання дівчат та для самоосвіти жінок-матерів («Батькам для синів» (1899) [247], «Батькам для доньок» (1899) [248], «Самоосвіта жінки-матері» (1899)).

Майже одноголосно більшість лікарів відзначали небезпечні наслідки від занять цим пороком: значний збиток для нервової системи й психіки; психічна неврівноваженість; неправильна діяльність серця, неврастенічні напади, а також згасання інтелектуальної й емоційної діяльності; у міміці привертають увагу ознаки страху, непевності, нерішучості; в емоційному відношенні переважає подавлений настрій, іпохондрія. У розумовому відношенні спостерігається значний занепад; робота не йде на лад; слабшає пам’ять; знижується потяг до занять; увага губиться, й, нарешті, розуміння й засвоєння предмета погіршується [608, с. 24].

Серед засобів попередження статевих девіацій педагоги та лікарі відзначають підвищену активність м’язових рухів. Так, у Швеції фізичне виховання поставлене зразково й надається особливого значення шкільній гігієні: поширене навчання плавання (шкільна молодь усю зиму купається в чудових плавальних басейнах при лазнях або при школах), а також популярний спорт (у школах майже не трапляється онаністи).

З метою профілактики та зміцнення організму І. Симонов радив звернути особливу увагу на заняття *фізкультурою* та організацію різноманітних *ігор*, оскільки «посилені м’язові рухи й саме у формі різних ігор та інших тілесних вправ» чинять заспокійливий вплив [608, с. 137].

Одним із засобів ефективної сублімації статевого почуття, зокрема засобом боротьби з онанізмом, вітчизняні педагоги вважали *спільне навчання хлопців та дівчат*. Так, на думку д-ра О. Трахтенберга, спільне навчання хлопчиків нарівні з дівчатами в школі, постійне співтовариство, сидіння на

одній лаві, щоденні зустрічі й бесіди – усі ці умови не можуть збуджувати статевого почуття, вони швидше стримують його в природних нормальних межах (О. Трахтенберг «Статеве питання в сім'ї й школах» (1913)) [676].

На перший погляд може видатися парадоксальним те, що більшість педагогів-практиків свідчили про поділ статей при вихованні в школі як про саме ту небезпеку, якої прагнуть уникнути. Поділ за статевою ознакою – головна причина більш раннього пробудження статевого почуття. Брудні розмови між хлопцями бувають переважно в школі. Чим більшою є роз'єднаність за статтю, тим задушливішою стає атмосфера в колективі: «Недарма саме в закритих жіночих навчальних закладах вихованки п'ють коньяк, палять, грають у карти, тікають на маскарад і закохуються в кожного чоловіка, який тільки потрапляє за високі стіни інституту (гімназії)» [225, с. 169].

На розвиток у вихованок закритих жіночих навчальних закладів потворних форм сентиментальності й болючої збудливості вказувала М. Андрєєвська, зазначаючи, що «теплична обстановка й винятково жіноче товариство діють збудливо й впливають негативно на розумовий розвиток зростаючих дівчат. У тих сім'ях, де дівчата й хлопці дорослішають разом і виховуються однаково, перехідний вік звичайно найменше позначається відхиленнями в розвитку» [21, с. 181–182].

Ізолюючи хлопців від дівчат, ми підживлюємо їхні фантазії й чуттєвість, тим більше що повної ізоляції досягти не можна, уважає І. Симонов. При ізольованому вихованні виходить, насамперед, те, що між вихованцями й вихованками, коли вони зустрічаються поза школою, немає загальних духовних інтересів, спільної справи, роботи тощо [608, с. 137].

Багатьма англійськими, американськими й вітчизняними власниками приватних шкіл, зазначає К. Житомирський («До сексуального питання в педагогіці» (1905)) [225], засвідчується позитивний вплив, який чинить на хлопців присутність дівчат у школі (а також на дівчат – присутність хлопців). За свідченням пана Бедлі, директора Бідєльської школи, це виявляється, з

одного боку, у відсутності манірності в розмовах, а з іншого, – у повній їхній пристойності (good form). Усяке порушення цієї пристойності (bad form) засуджується суспільною думкою школярів, а тому не спостерігається. Така ж стриманість виявляється й у вчинках, виховується почуття честі й лицарського ставлення як до дівчат, так і між хлопцями. Оцінка товаришів протилежної статі має більший вплив на поведінку, ніж думка представника однієї статі: «Знищуючи манірність і сором'язливість, спільне виховання в той же час знищує брутальність і нахабність, виховує характер у золотій середині природності й стриманості» [225, с. 169].

Проблема *сумісного навчання хлопців і дівчат* активно обговорювалася на Першому Всеросійському з'їзді з сімейного виховання (1914) і в попередні часи. Відзначалося, що спільне навчання знімає напруженість у представників обох статей (зникає ефект «забороненого плода»), робить хлопчиків більш шляхетними, навчає їх поважати дівчат і бачити в них майбутніх дружин, матерів, колег, товаришів по роботі, а не предмет чуттєвого задоволення [184; 681; 682].

Більшість вітчизняних та зарубіжних педагогів і лікарів з метою сублімації статевого почуття в інше русло радять зацікавити учнів будь-якою справою, наприклад, у *гуртках за інтересами*, правильно організованим *позакласним читанням* (водночас має бути контроль проти обігу серед вихованців книг аморального змісту), організацією в школі *ручної праці, відпочинку* тощо.

Зазначимо, що від педагогів та батьків надходили поради щодо переліку книжок для читання серед учнів з метою морального впливу на статеве почуття та направлення його в потрібне русло.

Виступаючи на батьківському гуртку А. Калмикова намагається в загальних рисах охарактеризувати той матеріал, що представлений з цього питання сучасною літературою (як закордонною, так і вітчизняною) і який, на її погляд, заслуговує на увагу. Наприклад, вона вказує на важливість для сім'ї та суспільства таких спеціальних праць професора В. Тарновського, як

«Проституція й аболіціонізм» і «Статева зрілість, її перебіг, відхилення і хвороби»; популярних нарисів «Гігієна цнотливості» проф. Т. Корніга і «Статева гігієна та її моральні наслідки» проф. С. Ріббінга; офіційної рекомендації для фундаментальних бібліотек чоловічих середніх навчальних закладів з боку Міністерства Народної Освіти та Головного Управління військово-навчальних закладів, перекладу статті М. Бйорнсона-Б'єрнстьєрне «Одношлюбність і багатошлюбність», а також популярної брошури «Що говорить наука про статеві потреби і про їх задоволення» Л. Золотарьова [275, с. 61].

Хороший матеріал для бесід, зазначає І. Симонов, окрім літературних, можуть дати вихователю такі твори: проф. Гейм «Статеве життя з погляду історії розвитку», О. Герцен «Наука та моральність» (1896), Е. Шеперд «Чоловік та жінка» (1907), П. Вікторов «Гігієна та етика шлюбу у зв'язку з питанням про статеве життя юнацтва» (1904), проф. Е. Будде «Моральна особистість жінки за сучасного суспільного ладу» (1908) [608, с. 153].

Водночас виникає питання: наскільки доречно видавати вихованцям книги фізіологічного змісту, наприклад «Статева зрілість» В. Тарновського, адже на практиці були випадки негативного впливу такої літератури. Так, один з вихованців випускного класу, отримавши зазначену книгу від лікаря, через деякий час з'явився зі скаргою: «Навіщо ви мені давали читати цю книгу? Відтепер мені сняться жінки з відомими наслідками» [608, с. 159–160]. В іншому випадку вихованець, який читав ту ж книгу напередодні різдвяних канікул, повернувся до школи з венеричним захворюванням, був дуже засмучений та розгублений, просив не давати подібних книжок товаришам, тому що «краще менше говорити та читати про це» [608, с. 159–160].

Різні погляди та досвід засвідчують необхідність диференційованого підходу до вихованців, знання їх психології, особистісних якостей при виборі засобів впливу, теми бесіди, місця та часу, а головне – професійна компетентність та моральні якості особи, яка здійснює ці бесіди.

Серед художніх творів можна пропонували, наприклад і класику, зокрема розповідь І. Тургенєва «Перше кохання». Цей твір, де автор у ніжних барвах змалював перше кохання героя, справляє на учнів, які перебувають у «перехідному віці», сильне враження й дає перший поштовх для бесіди про стосунки між статями. Також рекомендували прочитати романи І. Тургенєва – «Дворянське гніздо», «Рудін», роман Л. Толстого «Сімейне щастя». Педагоги-практики відзначали, що позитивне враження справляє повість К. Гамсуна про історію одного кохання – «Вікторія». У цьому творі так сильно, яскраво оспіване безмежне, піднесене кохання двох осіб, які не могли з'єднатися шлюбом через життєві обставини. Смерть дівчини розлучила героя з нею, і він читає її останній лист, у якому висловлена вся сила ідеально-чистого кохання. Цей твір «бадьорить, справляючи на молодь утішне враження» [608, с. 150].

Одночасно з суто науковими й науково-популярними працями та брошурами, що присвячені «сексуальному питанню», зазначав лікар О. Трахтенберг, варто звернути увагу на белетристику та драматичні твори, указуючи на сенсацію, яку здійснив роман М. Арцибашева «Санін», на деякі оповідання А. Каменського («Леда», «Чотири»), повість І. Потапенка «Історія однієї молодості», деякі твори О. Сологуба, поетеси Л. Зинов'євої-Аннібал тощо; а з іноземних письменників – на твори Ф. Ведекинда (драми «Пробудження весни», «Гідалла», «Музика»), «де «сексуальне» питання поставлено різко, часом на шкоду художньої ілюзії» [676, с. 257].

Що стосується *позакласного читання вихованців*, то школа, й особливо інтернат, повинні всіма силами боротися проти обігу серед вихованців книг аморального змісту, уважав І. Симонов, відносячи до таких шкідливих книг твори В. Крестовського «Петербурзькі нетрі» й переважну більшість його еротичних віршів. Практика показує, що вихованці різних навчальних закладів зачитувалися нею, забуваючи про сон та їжу. «Отрута, що розливається подібними літературними творами, повільно, але вірно розбещує молоду натуру», – констатував І. Симонов [608, с. 151].

Слід зазначити, писав І. Симонов, що наша сучасна молодь до останнього дня буквально зачитувалася романом М. Арцибашева «Санін», де, як відомо, культивується нечистий погляд на жінку. Відомо, що роман «Санін» своєю появою спричинив сильне збудження між учнями обох статей у деяких вищих навчальних закладах. За романом «Санін» був складений навіть *новий кодекс моралі*, який ходив між молоддю й являв собою не що інше, як відкритий заклик до розпусти. Настільки ж популярні серед молоді й твори А. Вербицької, Л. Зинов'євої-Аннібал, А. Каменського, М. Кузьміна, С. Пшибишевського та інших «белетристів, що взялися у своїх майже «порнографічних» творах за роз'яснення статевої проблеми» [608, с. 152].

За «Саніним» М. Арцибашева встановилася репутація твору мало не порнографічного, зазначає О. Острогорський у статті «Педагогічні екскурсії в галузь літератури» («Санін» М. Арцибашева. «До питання про бесіди щодо статевого питання» (1908)). Перш ніж цей роман потрапив до автора статті, ним було прочитано з різних газет уривки з нього, наведені нижче для того, щоб показати, до чого доходила тогочасна література в обробці ризикованих сюжетів: «На моє зауваження, що, ймовірно, Санін це – прізвище героя, мені відповіли: зовсім ні… герой роману – людське тіло, оголене тіло здорової, сильної, гарної особи. Воно визначає і характери, і події. Воно владно штовхає людей на вчинки. Скрізь і завжди люди перш за все роздягають співрозмовника протилежної статі, подумки малюють собі його тіло, приховане одягом, відчувають аромат свіжого, молодого тіла, відчувають відоме збудження та ін. Людина може бути дурною, нахабною, дивитися на жінку з хіттю тварини, але якщо в неї тіло мускулисте, сильне, що обіцяє насолоду, дівчина піде на його поклик, віддасться йому» [508, с. 1].

Такий відгук про героя розповіді М. Арцибашева виявився влучним, зазначає О. Острогорський, тіло, з того чи іншого приводу, «миготить» мало не на кожній сторінці: «Йому відводиться головна роль у всіх людських проявах. Навіть тоді, коли люди, здавалося б, спокійно розмовляють про предмети, що їх цікавлять, якщо при цій розмові присутня жінка, звичайно, з

міцним, красивим тілом, то співрозмовник вже думає не про обмін думками, не про переконання опонента, а про справлення враження на жінку красивою фразою, сміливою думкою, будь-якою перевагою перед іншими. Тільки в тілесних стосунках людина щира з собою та постійно підпорядковується владному голосу свого тіла, хоча і змушена тоді маскуватися перед іншими через поширені забобони з цього питання» [508, с. 2]. Справді, автор сконцентрував у своєму романі все, що можна сказати на користь вільних статевих стосунків між людьми. Кажемо «сконцентрував», тому що багато подібного трапляється в інших новелах і оповіданнях.

Висловлюючи необхідність вести з юнаками бесіди про цнотливість, слід зазначити, що бесіди ці має вести особа, яка користується моральним авторитетом серед вихованців, наприклад: завідувач школи, викладач, вихователь, лікар, які попередньо підготувалися до неї й обрали слушний момент і місце. Не завадить зосередити увагу на суспільно-моральному боці статевого життя, підкресливши шкоду, якої завдає людина, що страждає статевою хворобою, молодій дружині, дитині й узагалі нащадкам. На додаток до бесід про статеву мораль, зазначає І. Симонов, педагог може прочитати уривки таких творів, як «Крейцерова Соната» Л. Толстого, «Напад» А. Чехова, «Рукавичка» М. Бйорнсона-Б'єрнстьєрне, «Одна з багатьох» автора під псевдонімом Віра.

Зі статевого перепису студентства (анкетування студентів) з'ясувалося, що молодь більш за все читає «Крейцерову сонату», відзначаючи її позитивний вплив. Після прочитання «Нападу» дехто зі студентів «дав собі обіцянку ніколи не відвідувати будинку розпусти» [608, с. 160].

Додатково до лекцій про небезпеку венеричних захворювань доречним уважалося прочитати твори «Зіпсовані» К. Бріє, «Примари» Г. Ібсена, «Він» Д. Маміна-Сибіряка тощо. У талановито написаному оповіданні «Він» описуються жахіття від хвороб, яких набули ні в чому не винні діти. Автор веде читачів у відділення сифілітиків, де перебувають діти зі страшенними виразками, пухлинами, де наочно можна побачити, як природа карає за

аморальність. Розповідь ця справляє на молодь дуже сильне враження, змушує замислюватися над небезпекою хвороб, що передаються статевим шляхом, та й узагалі над хибністю аморального способу життя.

Усі міркування педагогів щодо організації занять школярів будь-якою справою, що їх цікавить, про більш правильну постановку фізичного виховання, про спільне навчання, про організацію різних гуртків актуальні й тоді, коли йдеться про боротьбу зі статевою розбещеністю в школах II ступеня.

Слід також відзначити роль *гуртків із боротьби зі статевою розбещеністю* у пропагуванні всебічного статевого утримання, про які говорить І. Йорданський у своїй книзі «Основи й практика соціального виховання» (окрема книга «Організація дитячого середовища»). Автор висвітлює питання організації дозвілля дітей в школі та поза нею, пропонуючи утворення дитячих організацій, розваги та мистецтво, ігри, спорт, економічні організації, кооперацію, допомогу дітям, взаємодопомогу, гуртки за інтересами, музично-літературні гуртки, дитячі оркестри, шкільні свята, сільськогосподарські гуртки тощо [265; 608, с. 222].

В Англії одержали поширення так звані «Юнацькі етичні гуртки». Розповідаючи про один з них, Е. Шеперд указує, що члени гуртка беруть на себе, між іншим, такі обов'язки: 1) ставитися з повагою до всіх жінок і дівчат та захищати їх від образ і принижень; 2) уникати нескромних розмов і вуличних жартів; 3) визнавати моральне життя однаково обов'язковим як для чоловіків, так і для жінок; 4) намагатися опановувати в собі самому чуттєві помисли; 5) критично ставитися до творів літератури й мистецтва, що викликають дурні помисли, і викривати шкоду, якої завдають аморальні видовища й розваги [744].

Аналогічні гуртки працювали й в колах вітчизняної молоді. У зв'язку з цим згадаємо статті в журналах «Русская школа» від автора Г. Агаркова «Фракція «Огарков» («Русская школа», № 10 за 1907 рік») та «Недуг молоді» («Русская школа», № 7, 8, 9 за 1908 рік»), які присвячено огляду

різноманітних «Ліг любові», що з'явилися в середовищі вітчизняної молоді того часу.

Стаття «Білі лілеї» («Шкідливе чи корисне для людини статеве утримання») наводить доповідь, зроблену юнкером, засновником «гуртка статевого утримання», для своїх товаришів. Стаття надрукована в «Збірнику літературного гуртка» № 2 при Миколаївському Інженерному Училищі за 1909 р. Доповідач переконує: «Якби цнотливості, цього явного закону природи, дотримувалися люди, вони були б сильними, міцними й прекрасними. Якщо має бути боротьба з чуттєвістю, будемо боротися… Будемо цнотливі самі й будемо переконувати інших зберігати в чистоті душу й тіло… Нехай на місці смердючих боліт розпусти зацвітуть білі лілеї цнотливості» [270; 608, с. 186–187].

Таким чином, вивчення проблеми статевих девіацій та їх профілактики серед дітей та підлітків на початку XX століття виявило необхідність рішучої боротьби школи зі статевою розбещеністю підростаючого молодого покоління. Відносно цього в руках педагогів є дуже дієвий засіб боротьби з передчасною юнацькою розпустою, який полягає в тому, щоб загальним режимом школи, загальним перебігом її життя збудити в юнаках вищі інтереси, які, одержавши у свідомості школярів панівне значення, витиснули б або принаймні послабили статеві інстинкти. Треба опікуватися не стільки про те, щоб зовсім придушити статеву пристрасть, скільки про те, щоб перенаправити її в інше русло, дати пристрастям, що засновані на статевому почутті, інший вихід та інший напрям, перетворивши їх на естетичний, науковий ентузіазм тощо. Жвавий інтерес до чистого наукового знання, трудова атмосфера школи, гарний навчальний план, який виконується вчителями, які добре знають свою справу, – ось найкращі засоби для боротьби зі статевою розбещеністю в період статевого дозрівання.

Аналіз праць щодо статевих девіацій та їх профілактики на початку XX століття дозволив установити таке:

1. Виявлено, що систематичне вивчення девіацій статевої поведінки серед дітей та підлітків почалося у вітчизняному педагогічному дискурсі на початку XX сторіччя та являло суспільний інтерес до проблеми статі в цілому, а також статевої просвіти й статевого виховання дітей та підлітків зокрема. Розробка цієї проблематики велася в руслі декількох науково-теоретичних і практико-орієнтованих напрямів: християнсько-православного (Є. Лозинський, О. Накашидзе, І. Сікорський, І. Скворцов та ін.), фрейдистського (К. Веселовська, С. Лебедєв, Д. Смирнов та ін.) й антропологічного (В. Бехтерєв, О. Бернштейн, О. Віреніус, Є. Дрентельн, М. Манасеїна, І. Мечников та ін.).

2. Основні статеві девіації класифікувалися ученими за чотирма групами: 1) уроджені (передчасний статевий розвиток; ніжність шкіри; так званий нервовий темперамент); 2) порушення режиму гігієни та харчування (висока температура житла, надмірно теплий одяг; споживання їжі та напоїв, що збуджують); 3) «невідповідне педагогічне оточення» (пестування дітей; невдалий вибір товаришів, гувернера /гувернантки; ледарство, читання аморальної літератури; відвідування вульгарних видовищ); 4) патологічного характеру (недотримання правил гігієни; покарання різками; хронічні застої крові в тазових органах унаслідок тривалих класних і домашніх занять).

3. Висвітлено рекомендації щодо боротьби зі вказаними девіаціями. Зазначено, що педагоги та лікарі вважали за необхідне загартовувати тілесну й моральну природу дитини; дотримуватися відповідного температурного режиму житлових приміщень і навчальних закладів; робити розумний вибір одягу, нижньої й постільної білизни; уважний нагляд за дітьми в лазні, у купальні, при зміні білизни, при роздяганні й одяганні; правильне харчування без збудливих напоїв і пряної їжі; пильний нагляд за поведінкою й моральністю осіб, які оточують дитину; певну діяльність, яка вимагає витрати розумових, моральних і фізичних сил; розваги, відповідні до віку й під наглядом старших (ігри, прогулянки, катання на човні, екскурсії до лісу, поля, відвідування музеїв, виставок, зоологічних і ботанічних садів, фабрик,

заводів, ремісничих закладів, концертів, театрів, літературних вечорів, цирку).

4. Проаналізовано дослідження провідних педагогів, учителів, лікарів, громадських діячів (М. Алексєєва, К. Житомирського, Б. Лібермана, Є. Лозинського, О. Острогорського, К. Сидоровича, І. Симонова, Д. Смирнова, О. Трахтенберга та ін.), які стверджували, що чуттєві інстинкти молодих людей зазнавали цілої низки зухвалих спокус і ненормальних збуджень – проституції в найрізноманітніших видах, цинічних зразків літератури й мистецтва, еротичних вистав на сцені, публічного розбещення й пияцтва, ослаблення сімейних зв'язків і неприхованого падіння рівня моралі взагалі. Сукупність цих факторів тогочасної дійсності призводила до вкрай сумного явища – підростаюче покоління ступало на шлях статевої розпусти не тільки в юнацькому, але й у підлітковому віці, що природно призводило до згубних наслідків.

Зазначено, що виникнення проблеми розпусти в середовищі дітей і молоді, яка особливо гостро хвилювала вітчизняних педагогів, пояснювалося ними тим, що діти стали знаходитися в навчальних закладах закритого типу – пансіонатах, гімназіях, кадетських корпусах – з тривалим перебуванням далеко від сім'ї, що створило умови для розбещення молодших дітей старшими. А поширена практика роздільного за статтю навчання сприяла виникненню в юнацькому середовищі гомосексуальних і «гомоеротичних» проявів, які неодноразово спостерігалися педагогами.

5. Проаналізовано рекомендації практиків щодо профілактики виникнення передчасного статевого почуття та своєчасного ознайомлення з фізіологічними процесами організму, засобами гігієни. У них превалює думка, що все це мають проводити батьки, на допомогу яким було написано велику кількість літератури з питання основ режиму гігієни, харчування, контролю за поведінкою дітей та їх оточенням тощо. У працях педагогів, лікарів знаходимо пояснення фізіологічних основ нормального статевого

життя, без надмірностей, але, у той же час, досить переконливо підкріплене поясненням небезпеки, що виникає внаслідок відхилення від цих основ.

6. Узагальнено панівну на той час думку про те, що дітей раннього віку й до початку статевого дозрівання не слід ознайомлювати із явищами сексуального життя як у школі, так і в сім'ї. Цю думку зіставлено з практикою тогочасної школи, яка показала, що боротьбу зі статевою розбещеністю треба починати задовго до статевого дозрівання, тобто приблизно з 8 років, напередодні вступу дитини до школи.

7. Доведено, що одним із засобів ефективної сублімації статевого почуття, зокрема засобом боротьби з онанізмом, вітчизняні педагоги вважали *спільне навчання хлопців та дівчат*: спільне навчання хлопчиків нарівні з дівчатами в школі, постійне співтовариство, сидіння на одній лаві, щоденні зустрічі й бесіди – усі ці умови не можуть збуджувати статевого почуття, а навпаки, скоріше стримують його в природних нормальних межах.

8. Показано, що більшість вітчизняних та зарубіжних педагогів і лікарів радять з метою сублімації статевого почуття в інше русло зацікавити учнів будь-якою справою, наприклад: *гуртками за інтересами*; доцільно поставленим *позакласним читанням* (це забезпечить контроль обігу серед вихованців книг аморального змісту); організувати в школі *ручну працю, відпочинок, заняття фізкультурою, ігри*; організувати та контролювати *розважальні позакласні заходи* тощо. Узагальнено, що педагоги й лікарі дійшли думки, що дитина потребує не лише статевої просвіти, а й статевого виховання, мета якого – збереження та зміцнення здорового розуму. Досягнення цієї мети вважали можливим подвійними заходами – гігієнічними та психологічними. Гігієнічні полягають у попередженні онанізму та статевої розбещеності, а психологічні – в усуненні душевного напруження та інтенсивних афектів, у формуванні в дитини пізнавальних інтересів, пробудженні в ній почуття сором'язливості. Таким чином, головне у справі статевого виховання – правильна організація навчальної та позашкільної діяльності дитини.

Висновки до розділу 2

1. Загальна картина виникнення інтересу до проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків обумовлена низкою подій у суспільстві на початку XX століття: а) зниженням та занепадом морального авторитету церкви; б) сплеском популярності феміністичних ідей; в) кризою традиційного патріархального устрою інституту сім'ї; г) переорієнтацією суспільних установок на моральність і стосунки статей, зокрема прийняттям суспільством сексуальної вседозволеності; д) низькою освіченістю основної маси населення, яке вирізняється консерватизмом у поглядах; е) розтліваючим впливом літератури, вистав, соціального оточення, що спонукає формування неправильних, спотворених уявлень щодо взаємин чоловіка й жінки; ж) неспроможністю або небажанням батьків та школи до статевої просвіти й статевого виховання дітей та підлітків, ігноруванням цього питання.

2. Виділено ключові проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків, а саме: визначення суб'єктів впливу – сім'я (мати, батько як окремо, так і обидва разом або по черзі), школа (учителі, вихователі, лікарі); оптимального віку об'єктів впливу статевої просвіти та статевого виховання; механізмів статевої просвіти та статевого виховання (форми, методи, принципи, підходи, засоби) тощо.

3. Визначаючи спроможність батьків до статевої просвіти та статевого виховання дітей, узагальнюючи досвід багатьох педагогів, лікарів, Є. Лозинським була створена класифікація батьків за такими категоріями: а) батьки, які взагалі не спроможні до свідомого ставлення щодо своїх виховних завдань і в яких відсутні педагогічні здібності; б) батьки, яким опікуватися про виховання, зокрема про сексуальне, просто нема коли через тяжку й безупинну працю; в) батьки, які повсякчас турбуються про належне виховання своїх дітей, водночас уникають усього, що стосується сексуальної сфери; г) батьки, які свідомо ставляться до своїх виховних обов'язків, але водночас принципово заперечують необхідність і користь від ознайомлення

дітей зі статевою сферою людського життя. Зауважимо, що жодна з них не сприяє достатньою мірою статеворольовій соціалізації власних дітей та їх здоровому сексуальному розвитку.

4. Доведено, що на початку ХХ століття у вітчизняному педагогічному дискурсі сформувалося кілька підходів до статевої просвіти та статевого виховання дітей та підлітків:

а) *релігійно-християнський* – розглядав інтимні стосунки винятково з метою народження дітей у шлюбі; через такий пуританський погляд статева просвіта та статеве виховання в школі заперечувалися, сексуальний інстинкт придушувався в представників обох статей, відбувалося пропагування аскетизму;

б) *медичний* – вивчав формування корисних звичок щодо дотримання норм особистої гігієни; привчання до здорового способу життя; культуру правильного харчування; особливості проведення вільного часу дітей та підлітків;

в) *психологічний* – зосереджував увагу належному виході дитячої та підліткової активності через фізичні вправи, ігри, ручну працю, прогулянки, їзду на велосипеді, участь у театральних виставах, спів у хорі тощо; вихованні емоційної врівноваженості, самоконтролю, уміння керувати своїми бажаннями; на способах опановування змін у настрої, внутрішніх переживань, постійних сумнівів;

г) *антропологічний* – у вирішенні питання статеворольової соціалізації спирався на позиції людинознавства: урахування часу настання статевої зрілості та пробудження статевого почуття (клімат; географічні та топографічні умови проживання, належні соціально-побутові умови, повноцінне харчування, індивідуально-фізіологічні особливості (зріст, статура, поведінка, успішність, характер, темперамент та ін.);

д) *педагогічний* – ураховував гігієнічну й моральну-виховну складові процесу статевої соціалізації й передбачав тісну співпрацю школи й батьків, дотримання так званої «гігієни цнотливості», що містить фізіологічні та

духовні настанови: особисто годувати свою дитину; привчати її до фізичної та моральної чистоти (гігієна); зміцнювати нервову систему дітей через фізичні вправи та прогулянки; забезпечувати постійну зайнятість дітей; загартовувати їх тіло; дотримуватися режиму харчування відповідно до віку дитини та ін. Серед духовних вимог висувалися такі: організувати належне соціальне середовище; створити сприятливі умови для розширення світогляду, зміцнення волі; своєчасно ознайомлювати дітей із фізіологічними функціями людського організму.

5. Було визначено основні статеві девіації серед дітей та підлітків і засоби їх профілактики. Зазначено, що види статевих девіацій та причини їх виникнення класифікувалися вченими за чотирма групами: 1) уроджені (передчасний статевий розвиток; ніжність шкіри; так званий нервовий темперамент); 2) порушення режиму гігієни та харчування (висока температура житла, надмірно теплий одяг; уживання їжі та напоїв, що збуджують); 3) несприятливе соціальне оточення (невдалий вибір товаришів, гувернера/гувернантки; ледарство, читання аморальної літератури; відвідування вульгарних видовищ); 4) патологічного характеру (нехтування правилами гігієни; збудження від покарання різками) тощо.

6. Основні засоби профілактики щодо боротьби зі згаданими девіаціями зводилися до таких: загартовування тілесної й моральної природи дитини; дотримання належного санітарно-гігієнічного стану приміщень (охайність, температурний режим, провітрювання); розумний вибір одягу, нижньої й постільної білизни; пильний нагляд за дітьми під час гігієнічних процедур; увага до споживання збудливих напоїв і пряної їжі; пильний нагляд за особами, які оточують дитину; увага до її вільного часу, заходи якого мають відповідати віку дитини й відбуватися під наглядом старших (ігри, прогулянки, відвідування музеїв, виставок, зоологічних і ботанічних садів, концертів, театрів, цирку).

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях [460; 473; 478; 489; 490; 492; 493; 494; 497].

РОЗДІЛ 3
ЕКСПЕРИМЕНТУВАННЯ Й НОВАТОРСТВО В ПИТАННЯХ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ (1917–1936 рр. XX ст.)

3.1. Політико-ідеологічна складова процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків через реформування побуту, інституту шлюбу та сім'ї, морально-етичної парадигми у 20–30-ті роки XX століття

Особливості реалізації державної політики щодо інституту сім'ї, супутні реформи та їх відображення в радянському суспільно-політичному дискурсі 1920–30-х років дають можливість скласти цілісне уявлення про соціально-моральні та побутові процеси означеного періоду в контексті їх органічного зв'язку із історичним розвитком суспільства, по-новому побачити один з найцікавіших і ключових періодів розвитку держави. Цей факт став підґрунтям дослідження проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків.

Політико-ідеологічний дискурс 20-х років XX ст. базувався на марксистській ідеї про те, що побутові умови та матеріальний світ визначають свідомість людини. Тому реформа побуту й однозначно оновлені відносини між чоловіками й жінками – як вважалося тоді – мали важливе політичне значення. У зв'язку з цим в обговоренні такої «приватної теми», як стосунки між статями, шлюбно-сімейні питання взяли участь численні керівники партії та уряду обох статей: Л. Аксельрод, І. Арманд, М. Бухарін, П. Виноградська, О. Коллонтай, Н. Крупська, А. Луначарський, Д. Рязанов, С. Смидович, Л. Троцький, О. Ярославський тощо. Головне, у чому сходились практично всі більшовицькі ідеологи, – неприпустимість збереження колишніх форм сімейно-шлюбних відносин, «побудованих на голому економічному розрахунку», необхідність створення нового побуту, нової сім'ї, нових стосунків, заснованих на «духовній близькості» [545, с. 12].

Розглянемо декілька ключових напрямів формування державної політики в означений період щодо розвитку шлюбно-сімейних відносин, (формування громадської думки та ставлення до інституту шлюбу та сім'ї), які вплинули на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків. Перший напрям – модернізація побуту по-комуністичному: проєкти й результати, що висвітлював заходи більшовицької влади, які були спрямовані на звільнення жінок від «домашнього рабства» через створення широкої мережі державних ясел і дитячих садків, комбінатів громадського харчування. Другий напрям – від традиційної сім'ї до соціалістичної: дискусії, нормативні акти, підсумки, що висвітлював політику більшовиків у сфері сімейних відносин, трансформацію інституту шлюбу та сім'ї. Третій напрям, який переплітається з першим, а особливо з другим – це взаємини між статями, трансформації моральних відносин, формування нової морально-етичної парадигми [14, с. 31; 240].

Згідно із вказаними напрямами розглянемо реформи радянської влади у побуті. Зазначимо, що не випадково в перші післяреволюційні роки широкого ужитку набуває слово «побут». Активізована в радянський період лексична одиниця мала широкий спектр значень. Вибух інтересу до поняття «побут» відбувається після 1917 року. Можна припустити, що цей феномен пов'язаний зі спробами нової держави взяти під контроль усі сфери життя радянської людини, вийти за рамки політики, економіки й ідеології, політизуючи й ідеологізуючи одночасно приватне життя своїх громадян. Відбулося «тотальне втручання суспільних інтересів і думок у домашній, приватний світ окремої людини» [540, с. 35]. У цьому висловлюванні відчутна одна з домінуючих ідей радянської епохи.

Різноманітні вживання терміна «*побут*», за свідченням І. Похазнікової, буяють у літературних колах 1920-х років. Щодо цього показові назви публіцистичних статей і художніх творів, що публікувалися на сторінках періодики: «Новобышное» А. Платошкіна, «Вопросы морали, пола, *быта* и тов. Коллонтай» П. Виноградської [106], «*Быт* в деревенском

песнетворчестве» І. Хребеса, «Мораль и *быт* пролетариата в переходный период» О. Ярославського [770], «Молодежь и *быт* труда» М. Семашко й багато інших.

Дослідниця акцентує на тому, що поняття «побут» має різні смислові конотації: мається на увазі сексуальне життя, проблеми моральності й «власне побутові проблеми» [540, с. 38]. Так, П. Виноградська у своїй критичній роботі у смисловий обсяг поняття побут включає, у першу чергу, сімейні відносини: материнство, розлучення, спільне господарство. Однак «побут» стає для неї синонімом «статі», тобто сексуальних відносин, коли виникає ряд рівнозначних понять: «...робочий *побут,* питання статі й нової сім'ї» [106, с. 168]. О. Ярославський, визначаючи побут насамперед як «сукупність матеріальних і культурних умов, у яких живе певний клас суспільства» [770, с. 142], часто вживає поняття «побут» як аналог інтимному життю. «Викликає найбільшу тривогу статева розбещеність, яка є в нас *у побуті*»,– пише О. Ярославський [770, с. 149]. І. Хребес «сільський побут» розуміє як цілий комплекс життєвих явищ: «неодружене життя, кохання, шлюб і сім'я» [724, с. 178]. «Побут визначає свідомість», – уважає радянський ідеолог А. Луначарський, розширюючи грані аналізованого нами поняття та роз'яснюючи в подальших міркуваннях свою думку: «Величезний побут нашого революційного будівництва визначає свідомість, на добрих 7/10 визначає його, як революційне, комуністичне; і це є головна закваска тієї частини молоді, про яку я тут говорю, тобто молоді дійсно нашої» [399; 540, с. 38].

Прийшовши до влади, більшовики підтвердили рішучість реформувати побутову сферу. Уже перші постанови уряду сприяли організації «суспільного казана» [14, с. 32]. О. Коллонтай, яка очолила Народний комісаріат «госпризрения», почала активно реалізовувати програму з охорони материнства й дитинства, що передбачала створення широкої мережі державних ясел і дитячих садків. Активістками жіночого руху на місцях створювалися дитячі комуни й колонії.

Реформи соціально-побутової сфери 20–30-х років впливали на процес статеворольової соціалізації дівчат-підлітків, що мала на меті підготовку до виконання господарських функцій, материнських обов'язків, до рівноправних товариських відносин з майбутнім чоловіком, до активної участі у громадсько-політичному житті.

У цьому аспекті заслуговує на увагу доробок І. Арманд, О. Коллонтай, Н. Крупської щодо полегшення соціально-побутової сфери жінок та залучення їх до активного політичного життя. Так, у збірнику «Комуністична партія і організація робітниць» містяться публікації І. Арманд, що адресовані безпосередньо жінкам та розкривають відповідну практичну діяльність держави й РКП(б), зокрема такі: «Робота серед жінок пролетаріату на місцях», «Звільнення від домашнього рабства». Проблемами праці й побуту жінок займалася Н. Крупська, розглядаючи організаційні форми й методи діяльності держави щодо соціально-побутової сфери, шляхи розвитку суспільно-політичної активності жінок. У роботах О. Коллонтай розроблена система соціальних перетворень і заходів, які можливо здійснити в контексті проблеми материнства. Почавши свою публіцистичну й суспільну діяльність за десятиліття до Жовтневої революції, О. Коллонтай розробила виважену й прогресивну для того часу «теорію розкріпачення жінки» [540, с. 28]. У цілому, суть висунутих О. Коллонтай ідей зводилася до необхідності створення для жінок таких умов, які давали б їм можливість поєднувати материнство, роботу з виховання нового покоління із суспільно-політичною й виробничою діяльністю. У 1919 р. нею були опубліковані статті «До історії руху робітниць у Росії» і «Права робітниць у Радянській Росії», у 1920 р. – «Як і для чого було скликано Перший Усеросійський з'їзд робітниць?» [331, с. 56; 540, с. 28].

Завдяки активній громадянській позиції, О. Коллонтай уважають визнаним теоретиком більшовиків у розробці «нового погляду на соціальні відносини між статями, яка вдало поєднала марксистські й феміністські підходи» [331, с. 46]. Це дозволило їй, однак, побачити соціальний характер

стосунків між статями на прикладі економічних відносин чоловіків і жінок у сім'ї й суспільстві, порушити проблеми жіночої особистості та жіночої автономії (С. Айвазова монографія «Російські жінки в лабіринті рівноправності» [9]).

Отже, перетворення більшовиків у побутовій сфері життєдіяльності суспільства об'єктивно повинні були сприяти звільненню жінок від домашнього навантаження, але ставлення держави, господарських і кооперативних організацій до реформування побуту за залишковим принципом значною мірою сповільнили цей процес, що в результаті призвело до збільшення зайнятості жінок-робітниць.

Дуже влучно з цього приводу пролунав опублікований в грудні 1918 р. в газеті «Правда» лист «До товаришів робітницям-комуністкам» за підписом «Ганна». Авторка з гіркотою констатувала: «Ми вільні політично, ми маємо всі політичні права, але ми не позбулися соціального рабства. Ми вільні економічно, ми маємо свій заробіток, але повертаючись з роботи, ми все ті ж самі жінки-раби, що й жінки середньовічного господарства. Ми хапаємося за наші каструлі й казани, щоб нагодувати чоловіків і дітей, наше серце рветься, щоб задовольнити малих дітей» [16, с. 10].

Таким чином, одним із важливих завдань державної політики стосовно жінок політичні ідеологи вважали роботу з полегшення становища жінок у побуті. У зв'язку з чим на IV Московській загальноміській безпартійній конференції робітниць у 1919 р. було заявлено: «Це домашнє господарство здебільшого є найбільш непродуктивною, дикою й найбільш тяжкою працею, яку виконує жінка. Ця праця надзвичайно різноманітна та не містить у собі нічого, що будь-яким чином сприяло б розвитку жінки» [331, с. 55]. Було запропоновано шляхи виходу із цього становища: суспільні їдальні, ясла, дитячі садки – от ті прості засоби, які по-справжньому здатні звільнити жінку, по-справжньому здатні зменшити й знищити її нерівність із чоловіком у сфері приватного життя, у тому числі домашнього побуту, згідно з її роллю в суспільному виробництві й у суспільному житті.

Другий ключовий напрям політико-ідеологічної складової статеворольової соціалізації дітей та підлітків відображав реформи, дискусії, нормативно-правові акти, документи стосовно інституту сім'ї та шлюбно-сімейних відносин («Від традиційної сім'ї до соціалістичної: дискусії, нормативні акти, підсумки»). Стало цілком очевидно, що на початок 20-х років вище партійне керівництво сформулювало «абсолютно нову концептуальну модель сімейних відносин як трудову комуну, яка заснована на товариських відносинах, як осередок, що створює сприятливі умови для комуністичного будівництва» [240, с. 34]. Ці зміни заклали підвалини у формуванні уявлень дітей та підлітків щодо виконання функцій дружин та чоловіків, щодо їх прав та обов'язків у новому суспільстві.

У 20–30-х роках XX століття Радянська країна стала майданчиком для випробування «цілого спектру утопічних концепцій, нових гендерних ідеалів та норм у взаємовідносинах між статями, що осмислювалися педагогами та психологами, юристами та письменниками, соціологами та демографами, а також самими ініціаторами експерименту – партійними радянськими ідеологами» [545, с. 3]. Представники інтелектуальних еліт (адміністративної, педагогічної та письменницької) намагалися прослідкувати модель становлення нових взаємовідносин між чоловіками та жінками, котрі наклали певний відбиток на формування шлюбно-сімейних уявлень у підготовці дітей та підлітків до сімейного життя, на їх статеворольову соціалізацію.

Розглядаючи питання трансформації шлюбно-сімейних відносин, ролі жінки у шлюбі з позиції статеворольової соціалізації, необхідно, насамперед, дослідити «ідейні джерела формування більшовицької концепції звільнення жінок» (К. Маркс, Ф. Енгельс, А. Бебель, К. Цеткін)» [14, с. 21], тезу про відмирання сім'ї, спроби скасування інституту шлюбу й сім'ї, визначення місця й ролі жінки в суспільному, політичному, трудовому, сімейному житті – положення, які підтримали вітчизняні реформатори.

Політико-ідеологічна складова статеворольової соціалізації дітей та підлітків, особливо дівчат, у багатьох питаннях визначалася ставленням до жінок у шлюбі, рівнем їх політичного та соціального рівноправ'я з чоловіками, активністю жіночого руху.

Стара форма сім'ї, що була побудована на повному підпорядкуванні дружини чоловікові, на її абсолютній економічній залежності від нього, була приречена. Досягнення рівних із чоловіком прав на працю, освіту, оплату за працю відкривало реальні перспективи підвищення соціальної ролі жінки. Закликаючи жінок «бути матір'ю не тільки своїй дитині, але й усім дітям» [506, с. 177], О. Коллонтай орієнтувала жінок на суспільне виховання дітей – виховувати повинна не сім'я, а держава. У багатьох дискусіях того часу материнство називалося «жіночим хрестом». Тоді думали, що жінка буде зайнята своєю професійною діяльністю, суспільною роботою й вільною любов'ю – без шлюбу, каструль і пелюшок.

У результаті серйозної науково-дослідницької роботи О. Коллонтай з'являється праця «Суспільство й материнство» (більш ніж 600 сторінок), у якій на багатому фактажі з аналізовано положення фабричних робітниць європейських країн. Використовуючи відомості медичної й виробничої статистики, а також численні історичні факти, авторка доводить, що каторжна фабрична праця перетворює материнство на «важкий хрест». «Жахлива праця й важкий побут є причиною жіночих і дитячих захворювань, високої смертності дітей, безпритульності й знедоленості дітей» [506, с. 177]. Однак головна заслуга О. Коллонтай не стільки у критиці умов тогочасної фабричної праці жінок, скільки у висновках, які вона із цього робить. Усупереч своїм попередникам, які здебільшого заявляли про несумісність жіночої праці й материнства, О. Коллонтай уважає, що подібне поєднання можливе й необхідне.

Сімейна політика більшовицької влади формально сприяла створенню нової сім'ї, вільної від патріархальних пережитків. Водночас характерний для більшовиків спрощений підхід до проблем генезису нових форм сімейної

моралі та статевих відносин, сформував тенденції, що сприяли дискредитації жіночого населення [14, с. 20–21].

Принципове неприйняття традиційного (церковного) шлюбу більшовиками відбилося у змісті перших нормативних актів радянської влади, що регулювали шлюбні відносини, зокрема проголосили світський, цивільний характер шлюбу й розлучення.

Необхідно зазначити, що концептуально розробленої програми становлення нових форм сімейних відносин, які б ураховували культурно-історичні реалії країни, у більшовиків не було й, імовірно, не могло бути. Як і в інших сферах життєдіяльності, нова влада почала експериментування, що базувалося винятково на теоретичних, украй узагальнених постулатах марксизму. Теза про «відмирання буржуазної сім'ї» була для лідерів більшовицької партії беззаперечною. Головною передумовою переростання традиційних сімейних відносин у комуністичні визначалося скасування приватної власності, що зумовило зникнення індивідуального господарства й перехід до соціального виховання дітей.

Уже в перші місяці існування Радянської влади Радою народних комісарів були прийняті декрети «Про розірвання шлюбу» 16 (29) грудня 1917 р. [192, с. 237–238], «Про цивільний шлюб, дітей і про ведення книг актів громадянського стану» 18 (31) грудня 1917 р., що проголошували світський, цивільний характер шлюбу й розлучення. Понад десять тисяч заяв про розлучення у волостях 16 губерній, поданих тільки через три місяці після набрання чинності відповідних законів, очевидно, для нової влади були свідченням актуальності задуманих реформ [16, с. 11; 363, с. 219].

Не випадково в резолюції «Сім'я й комуністична держава», ухваленій Першим Усеросійським з'їздом робітниць (1918 р.), однозначно проголошувалося: «Фундамент, на якому побудована сім'я буржуазного суспільства, перестає існувати. Сім'я перестає бути потрібною для суспільства, тому що з перемогою комунізму всі господарські роботи й турботи про членів сім'ї бере на себе колектив, сама держава трудящих. Усі

матеріальні основи сім'ї зникають. Шлюб перетворюється у вільний товариський союз двох рівноправних, здатних утримувати себе членів великої трудової сім'ї» [514, с. 12].

Огляд періодичної літератури підтверджує, що проблема трансформації сім'ї в більшовицькому дискурсі перших післяреволюційних років розглядалася спрощено й зводилася винятково до двох моментів: усуспільнення господарства й виховання дітей. Навіть видання, орієнтовані лише на жінок, не розглядали питань щодо складного й тривалого процесу становлення нових форм шлюбу, сімейної моралі, міжособистісних відносин чоловіків і жінок [14, с. 33].

Наступним етапом вивчення питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків щодо шлюбно-сімейних відносин і створення нормативно-правової бази стало всенародне обговорення нового «Кодексу законів про шлюб, сім'ю і опікунське право» наприкінці 1925 року з ініціативи ВЦВК по всій країні. Необхідність такої масової дискусії мотивувалася, з одного боку, збільшеною активністю радянського населення, а з іншого – його глибокою зацікавленістю у вирішенні цього важливого питання. Протягом року проект обговорювався на партійних, робочих і селянських зборах, дебатувався на сторінках радянської преси, про нього писали численні листи до редакцій газет і журналів [507, с. 162].

Найбільші розбіжності при обговоренні нового Сімейного кодексу викликав пункт про зрівняння зареєстрованих і незареєстрованих шлюбів, який надавав матері-одиначці право стягувати аліменти з батька дитини. Радянські юристи запропонували цей пункт з метою захисту економічних інтересів жінки; йшлося про так званий шлюб де-факто, оскільки в роки воєнного комунізму та НЕПу подібні неоформлені в РАГСі шлюбні союзи були дуже поширені. Їх виникненню сприяли руйнування інституту традиційної сім'ї, пропаганда нових соціальних цінностей, економічна розруха, зростання безробіття (особливо жіночого) і дисбаланс в чисельності чоловіків і жінок.

Намагаючись виробити нові критерії моральності у сфері сексуальних відносин, партійні ідеологи не виступали проти вільних статевих стосунків між чоловіком і жінкою поза формальною реєстрацією. Марксистська теза про відмирання сім'ї при соціалізмі залишалася, як і раніше, визначальною у поглядах на розвиток взаємин між статями в майбутньому. Саме тому обговорення нового кодексу про шлюб, що активізувалося в 1925 р., стосувалося насамперед проблеми захисту статусу жінки, яка перебувала в незареєстрованому шлюбі.

З цього приводу комісар юстиції Д. Курський, який очолив групу, що розробляла проєкт кодексу, неодноразово заявляв, що новий закон повинен стати засобом «захисту більш слабкої групи» [634, с. 496], тобто жінок і дітей. Він нагадував, що незареєстрований шлюб – це сучасна реальність, тому відмовляти в юридичних і економічних правах жінці, яка не мала офіційного статусу дружини, було б жахливою несправедливістю.

Дискусія із приводу нового кодексу розгорнулася на сторінках багатьох періодичних видань, у тому числі жіночих. Редакція «Работницы» звернулася із пропозицією до читачок обговорити проект кодексу на загальних зборах, а резолюції цих зборів надсилати в журнал. Нагадуючи ідеологічно правильний ракурс для розгляду питання, редакція підкреслювала: «Жінка, що перебуває в близьких відносинах із чоловіком та пліч-о-пліч працює з ним на фабриці, заводі або вдома, є його друг, товариш і дружина, яку ні він, ні будь хто в сім'ї, у суспільстві й у державі не сміє принижувати й ображати» [600, с. 3; 16, с. 14]. Тобто необхідно впроваджувати статеву рівність у сімейних та виробничих відносинах.

Численні відгуки, опубліковані у пресі, свідчили про підтримку цих змін, насамперед з боку жінок. Зауваження стосувалися тільки окремих положень. Так, частина авторів листів до «Работницы» вважала обов'язковою реєстрацію шлюбів «в інтересах більшої забезпеченості жінок» [740, с. 15]. При цьому всі без винятку виступали за «повноправність дітей, що народилися в незареєстрованому шлюбі, а також жінок, що не зареєстрували

своїх відносин» [740, с. 15]. У той же час були кореспондентки, які вважали реєстрацію необов'язковою, «оскільки розлучення вільне, а діти мають однакові права на забезпечення з боку батьків» [741, с. 15]. Рабкорка ленінградського журналу «Работница и крестьянка» пропонувала взагалі скасувати шлюб, уважаючи, що «на восьмий рік революції треба позбутися формальних реєстрацій у РАГСі» [547, с. 30; 16, с. 14]. Отже, основна частина зауважень стосувалася необхідності правового захисту та соціального забезпечення жінок та дітей.

Важливим аспектом політико-ідеологічної складової статеворольової соціалізації дітей та підлітків стало обговорення питання збереження репродуктивного здоров'я дівчат-підлітків, жінок та виконання ними материнських функцій. Усі учасники дискусії висловлювалися за підвищення шлюбного віку для дівчат до 18 років. Деякі робітниці пояснювали це тим, що «статеве життя важко позначається на молодому недорозвиненому організмі, особливо важко впливають на нього часті аборти» [740, с. 15; 16, с. 14]; інші вважали, що «тільки тоді, коли дівчина розумово дозріє, коли в неї виробиться свідомий світогляд, коли вона посяде певне місце в державному робочому колективі, – тільки тоді вона може подумати про шлюб, про сім'ю» [739, с. 17; 16, с. 14].

Дискусії стосовно реформування нормативно-правової бази та соціальної політики шлюбно-сімейних відносин та інституту сім'ї закінчилися прийняттям у 1926 р. «Кодексу законів про шлюб, сім'ю та опіку» (прийнятий ВЦИК 19 листопада 1926 року; набув чинності 1-го січня 1927 року), який визнав законними фактичні шлюби: таким чином, реєстрація шлюбів стала необов'язковою. Фактично існуючі шлюби – зареєстровані чи незареєстровані – були зрівняні й надавали подружжю однакові права. Даючи правовий захист неоформленим шлюбним взаєминам, держава перекладала обов'язок щодо утримання матеріально нужденних осіб на фактичне подружжя. Ця мета була прагматично вимушеною через

економічну неспроможність держави проводити широку соціальну політику щодо матеріальної підтримки малозабезпечених верств населення [240, с. 33].

Прийняття сімейного Кодексу 1926 р. викликало неоднозначні оцінки в суспільстві: «від повного неприйняття в середовищі консервативної частини населення, вірної колишнім моральним традиціям, до активної підтримки в колах студентської молоді» [240, с. 33]. Отже, з одного боку, Кодекс 1926 р. став підтвердженням пропагандистської тези про свободу шлюбних взаємин, а з іншого – констатацією моралі, що народжувалася в суспільстві, і тих моральних норм, що вже існували.

Ще одним з напрямів статеворольової соціалізації дітей та підлітків є *демографічний аспект* шлюбно-сімейних відносин. Так, В. Жиромська свідчила, що «на початку 1920-х рр. склалася несприятлива демографічна ситуація для відтворення населення, яка мала довгострокові наслідки» [224, с. 98], було порушено «співвідношення статей» на користь жінок, із фронту й із сіл почався новий приплив населення в міста. Країні необхідно було заповнити довоєнний рівень робочої сили, тому в 30-х роках XX ст. відбувся перехід до політики «закручування гайок у сфері сімейно-шлюбних взаємин, пропаганди здорового радянського материнства» [224, с. 98; 331, с. 37] на противагу вільним відносинам 1920-х років. Це можна вважати спробою виправити неблагополучну демографічну ситуацію.

До речі, радянська влада і радянська ідеологія з самого початку були налаштовані *пронаталістськи* – «на користь високої народжуваності, одухотвореної високими моральними відносинами та ідеалами» [545, с. 12]. Це пояснюється тим, що менталітет суспільства базувався на багатовіковій православній культурі й розглядав материнство як соціальну функцію жінок, яку кожна з них зобов'язана виконувати.

Цікавими є висновки, до яких приходить В. Голдман (*Goldman*) у своїй роботі «Жінки, аборти та держава, 1917–1936». Праця становить собою ґрунтовне дослідження державної політики стосовно сім'ї в 1917–1936 роках. «За два десятиліття, з 1917 по 1936 рік, у Радянському Союзі відбувся

кардинальний перегляд офіційного погляду на сім'ю» [331, с. 46]. Період, що почався з визнання можливою тези про «відмирання сім'ї», завершився прийняттям протилежної установки на примусове зміцнення сімейного союзу.

Отже, інститут шлюбу в 1920-ті роки – і юридично (на основі Сімейного кодексу 1926 р.), і фактично – розвивався шляхом граничного спрощення процедури укладання й розірвання шлюбів та ослаблення формальних зобов'язань подружжя. «Сім'я як товариська трудова комуна була поставлена на службу будівництва нового комуністичного суспільства, тому партія привласнила моральне право втручатися в особисте життя людей, а господарсько-побутові проблеми, так само як і питання виховання дітей були делеговані державі» [240, с. 49]. Наслідком цієї політики стало значне зростання кількості вільних, незареєстрованих шлюбів, розлучень, абортів, позашлюбних, покинутих, безпритульних та бездоглядних дітей і підкидьків.

Радянська гендерна політика в 30-ті рр. мала суперечливий характер з позиції статеворольової соціалізації: з одного боку, на основі егалітарних поглядів декларувалася цивільна рівність, незалежна від статі, підкріплена рівними юридичними правами у всіх сферах соціального життя, залученням жінок у сферу виробництва й громадське життя країни, але водночас передбачалося прирівнювання жінок до традиційного чоловічого стандарту. З іншого боку, відповідно до патріархальних поглядів, соціальні ролі чоловіків і жінок у суспільстві відрізнялися. «Домінуючими для жінок були ролі: «трудівниці», «матері», «господарки», для чоловіків – «трудівник», «воїн», «захисник». Але й загальні соціальні ролі «трудівників» були ієрархізовані; чоловіки порівняно з жінками виконували більш престижні й краще оплачувані професійні ролі, займали керівні пости. Ця суперечлива тенденція епохи 30-х рр. стала основною для всього радянського, і пострадянського періодів» [240, с. 67]. Наведені дані є свідченням того, що до кінця досліджуваного періоду процес досягнення фактичної рівності

жінок і чоловіків так і не був завершений. Це свідчить про наявність подвійних стандартів.

Згодом, у 1930-ті рр., радянська влада перейшла до репресивних, командно-адміністративних методів «виховання» членів суспільства: обмежила свободу розлучень, заборонила аборти, відновила кримінальне переслідування гомосексуальності, заборонила комерційне видання еротики тощо.

Наступний напрямок висвітлення процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 20–30-х роках XX століття пов'язаний із трансформаціями та новаціями взаємин між статями у сфері моральних відносин, а точніше – *моралі статевих відносин*.

Теоретики нової радянської моралі, партійні діячі (Л. Аксельрод, О. Богданов, О. Коллонтай, Є. Преображенський, Л. Троцький, О. Ярославський) формували свої етичні погляди виходячи з комуністичних ідей, виправдовуючи мораль інтересами будівництва комунізму. У поглядах Є. Преображенського присутнє розуміння моралі як простих правил доцільності. Л. Троцький обґрунтовував мораль вимогами класової боротьби, політичної доцільності. О. Богданов у своїх працях критикував мораль як «фетишистську форму свідомості, що підлягає подоланню при соціалізмі» [240, с. 21]. О. Коллонтай, виступаючи проти трактування етики як позаісторичної і позакласової категорії, протиставляла буржуазну мораль і мораль пролетаріату. Л. Аксельрод вважала, що моральні принципи випливають із протиріч і боротьби класів. Отже, у працях партійних і громадських діячів 1920-х років превалювало «прагматичне, утилітаристське трактування моралі в контексті класового підходу, ігнорувалася загальнолюдська, абсолютна, безумовна й вічна, позачасова цінність моралі» [240, с. 49].

Однак проблеми у сфері статевої моралі, а отже, і у сфері сімейних відносин, що згодом відображалися на процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків, підспудно зріли в післяреволюційній період. Масовий

процес заперечення традиційних сімейних норм, який почався ще на початку XX ст., багаторазово підсилився в країні, що пережила кілька років війни, та ще й вступила на шлях повномасштабного соціального реформування. Через це певна частина населення, насамперед міська молодь, стала вважати, що «вільне кохання є частиною революційного процесу, у тому числі тотального звільнення від загальноприйнятих норм людських взаємин» [16, с. 11]. Як показали масові опитування із проблем відносин між статями, проведені на початку 1920-х рр. соціологами, спостерігалася тенденція до примітивізації моральних норм (М. Бароні «Статеве життя робочих Москви» [42], І. Гельман «Статеве життя радянської молоді: досвід соціально-біологічного дослідження» [138], С. Голосовкер «До питання про статевий побут сучасної жінки» [163]).

Причин для післяреволюційного послаблення моралі було багато: нестабільність життя, громадянська війна, економічне неблагополуччя, раннє змушене дорослішання підлітків, новий і не завжди зрозумілий погляд на становище жінки [507, с. 162].

Спираючись на свої статистичні дослідження, соціолог І. Гельман визнавав, що «духовна більшість, яким би виродливим не було її справжнє статеве життя, зараз думає й думає серйозно про те, що потрібно створювати гідне статеве життя вільної людини» [138, с. 102]. Так, для більшості з опитаних ним молодих людей «ідеальними залишалися тривалі статеві відносини, засновані на коханні (50,8 % у чоловіків, 67 % у жінок) або у шлюбі (21,4 % у чоловіків, 14,3 % у жінок)» [138, с. 99; 16, с. 11].

Ставлення до шлюбу за кілька післяреволюційних років серйозно змінилося: зустріти коханого/кохану і створити сім'ю, як продемонструвало опитування, для значного числа респондентів було подіями нетотожними. Негативне ставлення до шлюбу пояснювалося рядом причин, у тому числі й ідейними міркуваннями. Респонденти порівнювали шлюб з «буржуазними забобонами», «обивательщиною», «міщанським обрядом», були впевнені, що він відволікає подружжя від суспільного життя, і тому відкидали його

[138, с. 92]. Вільні ж статеві взаємини поза цивільною реєстрацією, які ставали усе більш популярними серед населення, загрожували соціальною катастрофою, причому дискримінованою стороною найчастіше ставали жінки: зростала кількість абортів і кинутих дітей [16, с. 11].

У 1918 р. в містах стали з'являтися листівки нового декрету стосовно відміни приватного володіння жінками, у яких зазначалося, що всі жінки віком від 17 до 32-х років стають надбанням народу, чоловіки можуть обирати собі жінку із числа зареєстрованих без її згоди. Також вони можуть «користуватися» жінками певний час, якщо своєчасно платять членські внески та можуть надати посвідчення про свою приналежність до трудового класу тощо (Додаток А). У місці Єкадеринодар більшовики у 1918 р. видали декрет, згідно з яким жінки віком від 16 до 25 років підлягали «соціалізації», а усім, хто бажає користуватися цим декретом, необхідно звертатися до революційних закладів. Ініціатором цього декрету був комісар з внутрішніх справ Бронштейн, за досвідом якого почали видавати «мандати» на «соціалізацію» і в інших місцях. Мандати видавалися на ім'я красноармійців, наприклад, коменданту двора Карасьову, де мешкав Бронштейн, надавалося право «соціалізувати» 10 жінок [172, с. 26].

Як наслідок, виникли нові проблеми: по-перше, що роботи з дітьми, які народжені «від вільного кохання», оскільки здебільшого ці діти ставали жебраками та поповнювали лави кримінального світу; по-друге, поширення венеричних захворювань, причому кількість тих, хто захворів, порівняно з дореволюційним періодом зросла в десятки разів.

У зв'язку з окресленими проблемами вагоме значення для процесу статеворольової соціалізації молоді мала публікація досвідченої робітниці жінвідділу ЦК РКП(б) С. Смидович. Визнаючи, що «неблагополуччя у сфері статевого життя широких верств нашого пролетарського юнацтва стало майже повсюдним» [617], вона в березні 1925 р. у газеті «Правда» надрукувала статтю із красномовною назвою «Про кохання», де зі знанням реального стану у сфері моралі статевого питання описала типову схему, за

якою часто вибудовувалися інтимні взаємини комсомольців: «1) кожний комсомолець, робфаківець та ін. ... може й повинен задовольняти свої статеві потреби. Це чомусь уважається незаперечною істиною. Статева помірність кваліфікується як міщанство; 2) кожна комсомолка-робфаківка, яка навчається і на яку впав вибір того або іншого самця … , повинна задовольнити його потреби, інакше вона міщанка, не гідна звання комсомолки, бути робфаківкою, пролетарською студенткою» [617].

Це мало негативні наслідки для репродуктивного здоров'я та здійснення в подальшому материнських функцій дівчат-підлітків та жінок, оскільки розв'язкою подібних відносин найчастіше був аборт або відмова від уже народженої дитини, що завдавало шкоди як організму дівчини, так і її психіці. У разі прийняття юною матір'ю рішення стосовно залишення дитини собі, то вся відповідальність із виховання цієї дитини припадала в 95 випадках зі 100 на її плечі. Як наслідок – жінка, що вчиться, повинна була кинути навчання, «общественница» – залишити суспільну роботу.

Публікація статті С. Смидович і відгуків на неї на сторінках «Правди» стало, таким чином, своєрідним сигналом, що активізував обговорення питань статевої моралі. Ідеологічно-правильний аспект обговорення проблеми був заданий головними радянськими ідеологами. Наприклад, М. Бухарін на сторінках «Комсомольської правди» висловив своє обурення тією частиною радянської молоді, яка вважала «досить революційним плювати на всі й усілякі обмеження у сфері статевих відносин» [16, с. 14]; О. Ярославський у публікаціях у «Молодой гвардии» стверджував: «Ми не збираємося проповідувати чернечий аскетизм, але разом із тим у нас викликає найбільшу тривогу статева розбещеність, яка є в певних колах серед нас – і серед комуністів, і особливо серед молоді» [16, с. 14]. У свою чергу А. Луначарський різко виступив проти прирівнювання кохання до «дрібниць», нівелювання любовного почуття й прирівнювання його до статевої розрядки.

Слід зазначити, що під час дискусій з питань моралі статевих взаємин деякі партійні лідери вважали, що велика кількість питань щодо теорій статі, які здебільшого є гіпотезами, притому часто довільними, випливає з особистих потреб: саме через прагнення виправдати перед буржуазною мораллю власну ненормальність або надмірне статеве життя і створити терпимість до себе. Партійні ідеологи рекомендували в цьому випадку радянській молоді сублімувати статеву енергію в інше русло та займатися не любов'ю, а спортом, гімнастикою, плаванням, екскурсіями, фізичними вправами. Але далеко не всі громадяни «погоджувалися зі своїми політичними лідерами в цьому питанні, адже декому результатами революції хотілося користуватися негайно» [507, с. 161]. У деяких колах популярною стає горезвісна теорія «склянки води», згідно з якою задоволення потреб статі в радянському суспільстві повинно здійснюватися так само легко, як випити склянку води.

Водночас прибічники іншого погляду – найбільш активні серед старих партійців, що брали участь у дискусії минулого – М. Бухарін, П. Виноградська, С. Смидович, А. Луначарський, О. Ярославський у своїх виступах одноголосно засуджували «революційні ексцеси» початку 20-х років – теорію «вільного кохання» та заперечували цінності буржуазної сім'ї й необґрунтовану надію на колективну турботу про дітей. Ратуючи про єдину правильну форму сім'ї, що нам потрібна, у своїй книзі «Про побут» А. Луначарський говорив: «У нашому суспільстві єдино правильною формою сім'ї є тривала парна сім'я... тривалий союз в ім'я спільного будівництва життя, народження й виховання дітей» [399; 507, с. 165].

Потужний вплив на статеворольову соціалізацію дітей та підлітків справили розробка морально-етичних питань, питань статевих взаємин у громадській діяльності і публікаціях члена першого радянського уряду О. Коллонтай. У 20-х роках XX ст. нею було опубліковано понад двадцять робіт з цієї проблематики, серед яких «Любов і нова мораль», «Статева мораль і соціалістична боротьба», «Нова жінка» [306] тощо.

Марксистський теоретик у жіночому питанні О. Коллонтай в опублікованій у 1919 р. роботі «Нова мораль і робочий клас» оперувала поняттями «швидкоплинний шлюб» і «статевий комунізм». Свої, м'яко кажучи, сміливі теоретичні положення про вільне кохання О. Коллонтай продовжувала розвивати і в 1920 р., коли вона завідувала Відділом ЦК РКП (б) по роботі серед жінок. (До речі, сам факт призначення на ключову посаду в уряді такого роду «теоретика» вельми симптоматичний і показовий для характеристики «лінії партії» тієї пори) [305; 240, с. 33].

Однією з найбільш відомих робіт О. Коллонтай стала опублікована у 1923 р. в журналі «Молодая гвардия» стаття з примітною назвою «Дорогу крилатому Еросу». У цій статті, що викликала найбільший резонанс у читачів, О. Коллонтай розмірковувала про два типи любовного почуття: «безкрилий Ерос» – чисто плотський потяг – і «крилатий Ерос» – «кохання, виткане з найвитонченішого мережива і всіляких душевно-духовних емоцій» [302, с. 112]. У розвиненому соціалістичному суспільстві, за її прогнозом, повинна настати ера «перетвореного Еросу» [302, с. 123], коли союз двох людей буде заснований на здоровому, вільному й природньому потязі. Цим вона ще раз підтвердила, що саме любовний союз двох вільних і рівноправних членів трудового колективу залишався для неї ідеалом.

Тобто в умовах революційного руху вона бачить місце тільки для «безкрилого Еросу», швидкоплинних любовних зв'язків, оскільки на психологічне пізнання один одного немає часу, але в умовах нового режиму письменниця вже допускає можливість для «крилатого Еросу», довгого глибокого почуття. Але вище за еротичну любов як індивідуалістичний прояв людської натури нею ставиться любов до колективу, до суспільства, які «повинні займати перше місце серед інших емоцій людини» [546, с. 220]. У зв'язку з новою «формулою міжособистісних стосунків нею вводяться терміни «любов-гра», «любов-товариство» [540, с. 49].

Саме з публіцистичних творів О. Коллонтай у журналах «Молодая гвардия», «Коммунистка» активізується цілий комплекс текстів, присвячених

сімейним та інтимним стосункам, проблемам дітей і юнацтва, любові й побуту, моралі. Ці публікації мали вагомий вплив на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків: «Тези про комуністичну мораль у сфері шлюбних відносин», чотири статті під загальною назвою «Листи до робочої молоді». Тобто у зв'язку із цими передумовами приховані раніше етичні проблеми взаємин статей виходять на центральний план.

Дискусія стосовно проблем сім'ї, шлюбу, статі «з великою швидкістю виходить за межі одного видання» [540, с. 30]. Публікації, що були тією чи іншою мірою пов'язані з комплексом моральних проблем, листи читачів та інші публіцистичні й літературні матеріали з'являються в більшості центральних друкованих органів країни.

Найбільш тверда й більшою мірою несправедлива критика обрушилася на О. Коллонтай з боку її колеги по жінвідділу й редакції журналу «Коммунистка» П. Виноградської. Назвавши О. Коллонтай «Жорж Санд XX століття» [106, с. 213], вона звинуватила її в переоцінці еросу й культі любові, популяризації біологічних сексуальних теорій й заохоченні вільних статевих стосунків, у недостатній увазі до актуальних соціальних проблем, а саме: розлучення, аборти тощо. П. Виноградська пропонувала припинити самі розмови про сексуальну сторону життя, оскільки «зайва увага до питань статі може послабити боєздатність пролетарських мас» [106, с. 213–214].

Завдяки появі статей О. Коллонтай, С. Смидович та аналогічних публікацій, а також численних відгуків на них «стара комуністична гвардія» [540, с. 53] звернула пильну увагу на проблему сексуального виховання та статеворольової соціалізації дітей та підлітків. Протягом 1923–24 років у журналах з'являється велика кількість матеріалів публіцистичного, соціологічного, історичного планів, присвячених виробленню нових критеріїв міжособистісних взаємин серед молоді, основою яких стають особливості фізіології людини й комуністична доктрина. Це висвітлено в таких працях: «Статеве питання» доктора А. Берковича [50], «Чи потрібна

жіночність?» М. Семашко [599], «Статеве життя й сучасна молодь» А. Залкінда [232] тощо.

Під час гарячих дискусій у радянських ідеологів, педагогів та публіцистів виникають екзотичні образи-неологізми: «статевий комунізм» (П. Виноградська), «статевий гіпноз», «статевий фетишизм», «фетишизм буржуазної відрижки» (А. Залкінд) [540, с. 53].

Серед робіт радянських ідеологів-педагогів на особливу увагу заслуговує публікація А. Залкінда «Дванадцять статевих заповідей пролетаріату», яка містить розробку теоретичних засад статевих стосунків між чоловіками та жінками. Визначені положення мали сприяти статеворольовій соціалізації дітей та підлітків в умовах народження нової моралі в суспільстві (Додаток Б). Провідна ідея цих заповідей: енергія пролетаріату не має права відволікатися від його історичної місії на пошуки статевих зв'язків. «Статеве повинне у всьому підкорятися класовому, нічим останньому не заважаючи, у всьому його обслуговуючи» [237; 233, с. 231].

Неблагополуччя у приватній сфері життєдіяльності суспільства змусило нарешті перших осіб держави окреслити ідеологічно «правильний» підхід до перебудови сімейних відносин, їх моральний аспект, що згодом впливатиме на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків. Так, наприкінці 1922 р. Л. Троцький у Москві, проводячи нараду агітаторів, серед багатьох інших, активно обговорював питання взаємин статей, що свідчило про актуальність цієї проблеми. Багато хто з доповідачів скаржився на те, що питання статі ніде не обговорювалися, не виносилися на шпальти періодики, але при цьому відчувалося наближення «якогось великомасштабного досить хаотичного процесу, який незабаром набуде трагічних форм» [16, с. 11].

Підсумки дискусії та власних міркувань із приводу можливих способів подолання кризи в сімейній сфері й створення нових форм соціалістичного співжиття Л. Троцький виклав у статті «Від старої сім'ї – до нової», яка була опублікована у газеті «Правда» [679]. Оптимістично дивлячись на майбутнє соціалістичної сім'ї, Л. Троцький як марксист гарантією успішного створення

нових взаємин між чоловіком і жінкою вважав комбінацію «матеріальних умов» (створення комунальних служб), «психічних передумов», а також «культурного зростання робітничого класу, розвитку особистості, підвищення її запитів і внутрішньої дисципліни» [16, с. 12].

Дослідження цього питання приводить до висновку, що спроби створити модель нового побуту, сімейної та статевої культури і впровадити її у свідомість суспільства стикалися з труднощами і суперечностями реальності. З одного боку – бажання створити «нову породу людей», з іншого боку – життєві реалії з їх глибокими суперечностями між повсякденними обставинами і ціннісними орієнтаціями, що нав'язуються вихователями, між «ситуативними» тенденціями й довготривалими ідеалами. Отже, частина ідеологічних лідерів віддавала перевагу лише шлюбно-сімейним відносинам як єдиній правильній формі відносин.

Політико-ідеологічна складова процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків знайшла відображення в художній літературі. Письменники у своїх творах особливо яскраво відобразили нововведення взаємин між статями, процес статеворольової соціалізації молоді, у тому числі у потворних формах розпочатого будівництва «нового побуту», сімейно-шлюбних відносин, нових стосунків між чоловіками й жінками. Художня література описувала побут людей, їх звичаї і вчинки, іноді висловлюючи не загальний, а суб'єктивний погляд на події самих авторів. Різкій критиці піддавався дореволюційний «буржуазний» тип відносин між статями, заснований на голому матеріальному розрахунку. Протиставленням їм служили художні образи нових «товариських стосунків між сексуальними партнерами (насправді ж часто позначені безвідповідальністю чоловіків, рідше – жінок)» [545, с. 13]. Нова література викликала бурхливі молодіжні диспути та обговорення, під час яких виявлялися погляди молоді на нові моделі поведінки в побуті та мораль статевих відносин.

Серед великої кількості творів на модну тему статевих відносин найбільш обговорюваними в середині 20-х років стали твори-оповідання

П. Романова «Без черемхи», «Суд над піонером», повість С. Малашкіна «Місяць з правого боку», повість А. Платонова «Антисексус», роман Л. Гумілевського «Собачий провулок» тощо. Сучасному читачеві важко зрозуміти причину шаленого успіху цих творів, але в період обговорення Закону про шлюб і сім'ю та дискусії про статеву мораль вони сприймалися по-іншому. Деякі з названих нами творів здобули величезну популярність у читачів, стаючи предметом бурхливих дискусій не лише в літературній критиці, але й в студентських аудиторіях, і на фабриках, і в клубах. Так, оповідання «Без черемхи» ставило проблему спрощено фізіологічного підходу до любові. Воно було написане від імені молодої дівчини, студентки Московського університету. У листі до подруги вона розповідає про свій перший сексуальний досвід, зазначає, що все сталося грубо, негарно, безцеремонно, у брудній студентській кімнаті, без любові, без романтики, без черемхи. «Кохання у нас немає, – зізнавалася вона подрузі, – у нас є тільки статеві стосунки... Дівчата легко сходяться з нашими товаришами-мужчинами на тиждень, на місяць або випадково – на одну ніч. І на всіх, хто в любові шукає чогось більшого, ніж фізіологія, дивляться з насмішкою, як на убогих і розумово відсталих суб'єктів» [572; 507, с. 168].

Знаковою подією в історії радянської літератури став твір П. Романова «Без черемхи» через те, що «становить собою сповідь дівчини, яка втратила цноту з якимось малознайомим хлопцем» [45, с. 235]. Після цієї зустрічі героїня залишається спустошеною і розчарованою, тому що їй хотілося, щоб «перше кохання було святом, дні цієї любові чимось відрізнялися від інших, звичайних днів» [45, с. 235]. Тим більше, що «до цього спонукала й сама природа, яка прокинулася після довгої зими, і весна принесла не тільки пробудження природи, а й розбудила бажання любити й бути коханою, і душа стала відкритою до любові» [633, с. 238].

Цьому твору була присвячена чимала кількість критичних відгуків у пресі, що сприяло загальній, тоді майже скандальній популярності П. Романова. «Автора лаяли, з ним сперечалися, його звинувачували, йому

дякували» [633, с. 238]. Гостру полеміку в молодіжному середовищі викликала ця розповідь через те, що «здалася молодіжному читачеві життєвою, а метафорична його назва швидко стала синонімом брудних, вульгарних, приземлених емоційних відносин, тих самих, проти яких протестувала героїня оповідання («Без черемхи не можеш?» – «Ні, можу. Але з черемхою краще, ніж без черемхи»)» [546, с. 8]. Цей твір дуже влучно описує психологічні переживання та розчарування дівчини щодо нових форм статевих відносин, ставлення до кохання, до майбутніх подружніх стосунків, що залишає свій відбиток на процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків.

Своєрідним продовженням осмислення проблематики статевих відносин у творчості П. Романова, зокрема про статеве виховання дітей та підлітків, є оповідання «Суд над піонером» (1926), у якому події розгортаються в піонерському таборі. Піонер Чугунов обвинувачується в «систематичному розбещенні піонерки Марії Голубєвої» [572, с. 248], яке виявляється в тому, що він постійно проводжав Голубєву зі школи додому, подавав їй, як «панночці», руку при переході через струмок, тримав її сумку й читав якісь вірші, уважаючи за краще читати вірші не загону, «не колективу, а своїй дамі» [572, с. 249]. І піонерський суддя каже підсудному: «Якщо вона тобі потрібна була для фізичних відносин, ти міг чесно, по-товариськи заявити їй про це, а не розбещувати підніманням хустинок і мішки замість неї носити» [572, с. 250]. Вирок суду приголомшливий: виключити Чугунова з піонерів, а дівчину попередити. Цинічно звучить «психологічне» мотивування суддів: «Любов'ю нехай займаються і вірші пишуть непманські синки, а з нас досить здорової потреби, для задоволення якої ми не підемо до повій, бо у нас є товариші» [572, с. 248; 633, с. 8].

Слід зазначити, що суди як форма втручання «колективного розуму» у приватне життя індивідів були характерною частиною радянської дійсності й усього радянського періоду, хоча й мали протягом довгих семи десятиліть радянської влади різноманітні форми: «У 1920-х рр. вони мали вигляд дійсно

судового процесу, тим більше здається неймовірним, коли мова йшла про сферу приватного, інтимного життя» [546, с. 10].

Відомий вітчизняний педагог Г. Ващенко зазначає, що «ця пошесть аморальності не оминула й України», маючи на увазі українських письменників. З цього погляду показовим є роман М. Хвильового «Вальдшнепи». Головна героїня роману, московка Аглая, багато «філософує», але поводить себе як безсоромна розпусниця. Герой роману Димитрій Карамазов безсоромно і без найменших вагань зраджує жінку й поводить себе як еротоман-садист.

За визначенням Г. Ващенка, такі аморальні погляди дехто з української інтелігенції переніс і на еміграцію, у зв'язку з чим показовим є ставлення до М. Хвильового та його творів значної частини наших письменників і літераторів, які не тільки не відчувають огиди до його творів, а навіть співають йому панегірики як великому письменникові українського народу. «Виходить, що в цих людей атрофувалось моральне почуття, принаймні в галузі відчування статевої чистоти й бруду, нормального й патологічного. Про це свідчать і деякі твори українських письменників, що з'явились в еміграції: цинічно-порнографічний «Доктор Серафікус» Домонтовича, «Чудесна балка» Косача, «Божественна лжа» Костецького» [93, с. 103].

Таким чином, політико-ідеологічна сторона процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 20–30-х роках XX століття, її певні аспекти щодо моралі статевих відносин були відображені у творах художньої літератури в тісному зв'язку з ідеологією нових відносин. Вивчення цієї теми через літературу має особливу цінність для дослідників, оскільки розкриває перед ними ті сторони людського життя, які не були представленими в офіційних документах. Вагому частку успіху треба приписати не стільки художнім достоїнствам цих творів, скільки гостроті порушених питань, що вкотре підкреслює повчальну роль літератури.

Дослідження проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків у радянському суспільно-політичному дискурсі 1920–30-х років XX століття

дає можливість скласти цілісне уявлення про соціально-моральні та побутові процеси означеного періоду в усьому їх різноманітті й органічному зв'язку з історичним розвитком суспільства, по-новому побачити один із найцікавіших і ключових періодів розвитку держави, а саме:

1. Динаміку розвитку процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків (а також і молоді) можна представити в контексті комуністичної ідеології через вивчення декількох ключових напрямів: перший – «модернізація побуту по-комуністичному: проєкти й результати», що висвітлював заходи більшовицької влади, які були спрямовані на звільнення жінок від «домашнього рабства» через створення широкої мережі державних ясел і дитячих садків, комбінатів громадського харчування; другий – «від традиційної сім'ї до соціалістичної: дискусії, нормативні акти, підсумки», що висвітлював політику більшовиків у царині сімейних відносин, трансформацію інституту шлюбу та сім'ї. Третій напрям, який переплітається з першим, а особливо з другим, – це взаємини між статями, трансформації моральних відносин, формування нової морально-етичної парадигми.

2. У межах соціокультурних експериментів, які почалися в на теренах Радянського Союзу із приходом до влади більшовиків, почався й процес трансформації традиційних шлюбно-сімейних відносин. Реформи, що відбулися у приватній сфери життєдіяльності, набули особливої активності в перше десятиліття Радянської влади та спричинили низку найрізноманітніших результатів, які й дотепер не одержали однозначної оцінки як у вітчизняній, так і закордонній науці.

Перетворення, запроваджені більшовиками в побутовій сфері життєдіяльності суспільства, об'єктивно повинні були сприяти звільненню жінок від домашнього навантаження щодо виховання дітей та виконання господарчих обов'язків, але фінансування держави стосовно реформування побуту за залишковим принципом значною мірою сповільнило або навіть призупинило цей процес. В остаточному підсумку це призвело до ще більшої зайнятості, перенавантаженості жінок-працівниць.

За задумом реформаторів виникла абсолютно нова концептуальна модель сімейних стосунків – трудова комуна, заснована на товариських відносинах, яка мала стати осередком для сприятливих умов комуністичного будівництва.

3. Сімейна політика нової радянської влади формально сприяла створенню нової сім'ї, вільної від патріархальних пережитків. У той же час значно спрощений (більшовистський) підхід до проблем генезису нових форм шлюбно-сімейних стосунків, сімейної моралі сформував тенденції, що сприяли дискредитації жіночого населення. Водночас влада намагалася прищепити суспільству абсолютно нові, ще ніким і ніколи не апробовані, радикальні норми етики та моралі («усуспільнення жінок», «вільне кохання», «соціалізація дітей»), у той час як в країні панували розруха, голод, проституція та безпритульність, відбувалося безпрецедентне зростання розлучень, абортів.

4. Інститут шлюбу в 1920-ті роки зазнав змін – юридично (на основі Сімейного кодексу від 1926 р.), фактично – шляхом спрощення процедури укладання й розірвання шлюбів, ослаблення формальних зобов'язань подружжя. Сім'я як осередок товариської трудової комуни була поставлена на службу нового комуністичного суспільства, у зв'язку з чим партія привласнила право втручатися в шлюбно-сімейні відносини, особисте життя людей, делегуючи державі господарсько-побутові проблеми та питання виховання дітей. Наслідком таких реформ стало катастрофічне зростання кількості «вільних», незареєстрованих шлюбів, відповідно – розлучень, а також абортів та позашлюбних дітей, які згодом поповнили лави покинутих, безпритульних та бездоглядних дітей та підлітків.

5. З'ясовано, що в післяреволюційній період виникли серйозні проблеми у царині статевої моралі. Відбувся масовий процес заперечення традиційних сімейних норм, який почався ще на початку XX ст. та багаторазово посилився в країні, що вступила на шлях глобального соціального реформування. Певна частина населення, насамперед міська

молодь, стала вважати «вільне кохання» частиною революційного процесу, що дозволяє цілком легально відійти від загальноприйнятих норм людських взаємин.

3.2. Статеворольова соціалізація дітей та підлітків у контексті педологічної ідеї вітчизняної педагогічної думки

Становлення та розвиток проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 20–30 рр. XX ст. відбувалося під впливом складних політичних, соціально-економічних, культурних та освітніх змін. У вітчизняну освітню систему початку 20-х років активними темпами впроваджувалося соціальне виховання, соціальний захист дитинства, всебічний розвиток дитини, зв'язок школи та сім'ї.

Проблема статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 20–30-х роках вирішується у світлі нового напряму розвитку педагогіки – *педології*, що ставила за мету об'єднати підходи різних наук (медицини, біології, психології та ін.) до методики розвитку дитини. Виникнення педології було пов'язано з проникненням у психологію й педагогіку еволюційних ідей і з розвитком прикладних галузей психології та експериментальної педагогіки на рубежі XIX – початку XX ст. (Г. Холл, Дж. Болдуїн, Є. Мьойман, В. Прейер та ін.), а сам термін «педологія» був запропонований у 1983 році американським дослідником Оскаром Крісменом (*Oscar Chrisman*).

Вагомий внесок у вирішення проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків у контексті педологічної ідеї вітчизняної педагогічної думки зазначеного періоду зробили дослідження Д. Азбукіна, І. Аркіна, Є. Арямова, М. Басова, В. Бехтерєва, П. Блонського, Л. Василевського, К. Веселовської, Л. Виготського, Р. Гепнера, В. Гориневського, А. Залкінда, О. Калашнікова, С. Моложавого, А. Пінкевича, Б. Райкова, Л. Раскіна, М. Рубінштейна, І. Симонова, Г. Сорохтіна, М. Пістрака, А. Троїцької В. Шульгіна та інших. Учені аналізували та критично переоцінювали досвід

вітчизняної та європейської педагогічної думки початку XX століття; обґрунтовували теоретичні питання післяреволюційної педагогіки на основі марксизму, діалектичного матеріалізму; розробляли теоретичні засади, шляхи та засоби практичної реалізації завдань статевого виховання дітей та молоді; визначали зміст, напрями, методи та принципи статевої просвіти та статевого виховання дітей та підлітків у 20–30-х років XX століття.

Це знайшло втілення у реформах галузі освіти, які були спрямовані на досягнення відповідності між практикою виховання та ідеолого-політичними вимогами нового суспільно-економічного ладу. Нова модель освітньої системи спричинила ухвалення керівними державними органами низки нормативно-правових документів, законів та постанов («Положення про єдину трудову школу УСРР», 1919 р.; Декларація Наркомосвіти УСРР «Про соціальне виховання», 1920 р.; «Кодекс законів УСРР про освіту», 1922 р., «Постанова про введення обов'язкового спільного навчання» та ін.), що визначали пріоритетні напрями виховання дітей та підлітків, серед яких можемо визначити такі: ідеолого-політичне, виховання через колектив, розумове виховання, трудове виховання, фізичне виховання, спільне навчання та виховання хлопчиків і дівчаток, залучення школярів до участі в діяльності дитячих піонерських та комсомольських організацій, до самоуправління, підготовка до сімейного життя та виконання батьківських функцій тощо.

Серед багатьох дефініцій педології, на нашу думку, найбільш змістовним є визначення її як «науки про цілісний розвиток дитини» [128, с. 182]. У цьому визначенні виділено дві суттєвих ознаки педології як наукової дисципліни – цілісність і розвиток, які слід розуміти як єдиний процес. Л. Виготський розумів цілісний підхід до вивчення дитини як спеціальну установку на розкриття нових якостей та специфічних особливостей, які виникають із поєднання окремих сторін її розвитку – соціальної, психологічної й фізіологічної. Таким чином, виховання й навчання учнів розкривається з позицій багаторівневої організації людського

розвитку, яка вимагає розгляду соціальних, психологічних і біологічних властивостей у єдності.

Педологія – комплексна наука про розвиток дитини, що охоплює обидві сторони цього розвитку – і тілесну, й психічну. Її сильною стороною була розробка системи психологічної діагностики розвитку, задля чого в школах були створені спеціальні педологічні кабінети або лабораторії.

Актуальні питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків через необхідність організованого й цілеспрямованого статевого виховання та статевої просвіти висвітлювалися на сторінках педагогічних видань, журналів у 20–30 рр. XX ст. – «Друг детей», «Молодая гвардия», «Народное просвещение», «На путях к новой школе», «Путь просвещения» (з 1926 року виходить українською мовою «Шлях освіти»), «Педология», «Вопросы нравственного и трудового воспитания», «Радянська школа», «Радянська освіта», «Социальное обеспечение», «Советская педагогика», «Семья и школа», «Наш труд», «Народный учитель» тощо.

Статеве виховання повинне розглядатися у плані загального виховання, у нерозривному органічному зв’язку з останнім. Так само і статева просвіта не повинна розглядатися як ізольований і самодостатній засіб, а лише як одна з ланок загальної системи виховання. «Немає статевого виховання самого по собі, але є загальна система виховання з відповідною великою кількістю специфічних заходів, спрямованих на статеве оздоровлення» [627, с. 56]. Отже, шлях до статевого оздоровлення лежить через організацію всієї фізіології й усієї поведінки дитини й підлітка.

Вказуючи на розбіжність у соціальному та фізіологічному статевому дозріванні, педологи зазначали, що тільки статевим вихованням і просвітою можна усунути й залагодити негативні наслідки зазначеної розбіжності та ввести сексуальність «у границі біологічної необхідності» [8, с. 4]. При цьому вчені наголошували, що насамперед необхідне статеве виховання, оскільки «однієї статевої просвіти, навіть найбільш доцільно проведеної, недостатньо» [8, с. 4]. Доповнюючи статеве виховання статевою просвітою можна досягти

певних результатів, але робити це в такий спосіб, щоб не привертати зайвої уваги, надавати всьому характер простоти, природності й чистоти. З цього приводу педологи наводили цілком доречний відомий вислів американського педагога Прангля, який в одній зі своїх праць зазначає, що «у певному аспекті природне функціонування статевих органів та інстинктів подібно травленню: щоб бути найбільш природним і здоровим, вони повинні якнайменше привертати до себе увагу» [575, с. 39].

Завдання статевого виховання, статеворольової соціалізації дітей та підлітків, зрештою, головна думка, яку намагалися донести педологи (Д. Азбукін, В. Бехтерєв, М. Рубінштейн, Г. Сорохтін та ін.), – це усвідомлення того, що мета педагога – «не душити й не гнобити сексуальність дитини, а створити для неї нормальні умови для свого виявлення в різноманітній творчій діяльності навколишнього середовища» [627, с. 3]. Тому завдання статеворольової соціалізації, статевого виховання – спрямувати цю енергію в потрібне русло.

Наступним завданням статевого виховання розглянемо *роль культурного компонента у формуванні статевого* фактора у процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків. «Величезний недолік, особливо з погляду педагогіки, зазначає М. Рубінштейн, криється в тому, що знання анатомії й фізіології статевої сфери все ще вважається нами як вичерпне знання про статеве життя» [576, с. 6]. Визначаючи природу статевого потягу й почуття, відомий педагог радить усвідомити, що для людей сучасної культури існують не тільки біологічні й медичні аспекти, але також не менш вагоме значення мають культурний та соціально-психологічний аспекти. «Тому, наскільки цінний голос лікаря, потрібно все ж прислухатися й до голосу педагога, психолога, культурознавця тощо, і тільки тоді ми можемо спробувати охопити весь спектр питання» [576, с. 6].

Перш за все, ми маємо усвідомити, що згасання інтересу до статі – це згасання інтересу до життя, оскільки «саме тут б’є невичерпне джерело стимулів до творчості й діяльності взагалі» [576, с. 9]. Водночас треба

вказати на те, що «спроби загасити інтерес до статевого життя говорять нам саме про вгасання життя, про відхід від нього» [575, с. 23]. Отже, завдання педагогів, психологів, лікарів, батьків – у жодному разі не пригнічувати інтерес до протилежної статі, а навпаки, в облагородженому, окультуреному вигляді вміти застосовувати його задля повноцінного щасливого життя, творчої діяльності.

З педагогічної точки зору особливо слід відзначити той важливий факт, що в людини із пробудженням статевого почуття в підлітковому віці вперше починається особливий розквіт не тільки естетичних, але й творчих поривів взагалі; «майже кожний юнак або дівчина намагаються виявити пробудження творчих сил та відчути в собі пробудження творчої сили поета, музиканта, співака, артиста, героя, спортсмена тощо. Відчуття, що прокинулось, бере свою головну силу (живиться) у статевому факторові, що розкрився. Саме в цю пору пробудження статевого почуття починає говорити непогамована жага незвичайного, героїчного, яскравого, нового» [576, с. 13]. Тому завдання статевого виховання – спрямувати цю творчу енергію в потрібне русло.

Статеворольова соціалізація дітей та підлітків мала відбуватися у процесі статевого виховання та статевої просвіти за програмами ДОРа (Державна облікова рада), при цьому суб'єктом статевого виховання і просвіти є педагог, «особливо ж педагог-природознавець, групорг і вихователь в інтернаті» [8, с. 7]. Для успішного впровадження статевої просвіти та статевого виховання було рекомендовано: по-перше, користуватися сучасними доступними підручниками біології, де проблеми статі органічно пов'язані з основними законами життя; по-друге, регулярно обговорювати питання статевого виховання і просвіти в радах педагогічних колективів (зміст, напрями, методи, прийоми тощо), а вдалий досвід з цих питань повинен ретельно вивчатися й розповсюджуватися; по-третє, враховуючи, що статеве виховання повинно бути пов'язане з усією системою загального виховання, причому як шкільного так і позашкільного, тому

необхідна тісна співпраця та взаємодія і педагога, і лікаря, і батьків, а для цього необхідна «сексуально-педагогічна робота серед батьків» [8, с. 7], яка можлива як у формі консультацій окремим особам, так й у формі доповідей на батьківських зборах та в батьківських гуртках.

У цей час серед педологів знов порушувалось питання (як у перше десятиліття ХХ століття) щодо доцільності введення спеціальної дисципліни стосовно статевої просвіти та статевого виховання, пропонувалися такі назви як «Сексологія» або «Сексуальна педагогіка». Але більшість із педагогів вважали, що «сексологія не може бути особливим предметом шкільного викладання, дисципліною, досліджуваною у шкільних гуртках або шляхом доповідей лікарів з охорони здоров'я дітей» [8, с. 6]. Ці педагоги дотримуються думки, що такі відомості мають бути рознесені по різних дисциплінах у вигляді окремих питань для обговорення.

Так, обстоюючи думку про необхідність статевого виховання й освіти у шкільному віці та в період статевого дозрівання, педолог Л. Сосюра вважав, що особливо мають поглиблюватися гігієнічні знання, які сприяють виробленню гігієнічних навичок та дисципліни; наданню певних знань з анатомії, фізіології та гігієни, що необхідні для свідомого ставлення до набутих навичок. Він визначив перелік основних питань, які необхідно вивчити у школі: функції статевих залоз; періоди розвитку статевого інстинкту; статеве виховання й освіта в дошкільному віці, у молодшому шкільному віці та в період статевого дозрівання; спільне виховання дітей; шляхи застосування статевої енергії [629, с. 15].

Стосовно змісту статевої просвіти в молодшій школі педологом Г. Сорохтіним було рекомендовано на 4-ому або на 5-ому році шкільного навчання брати до уваги у програмі природознавства в розділі «Людина» під час вивчення функціонування різних систем в організмі людини такі аспекти: система руху, нервова система, системи травлення та харчування, кровоносна система, дихальна система, у тому числі система розмноження (Додаток В, Г) [627, с. 93–110].

Наступним етапом пропонувався приблизний перелік питань, які мають засвоїти учні старших класів, ураховуючи, що навчальний матеріал та бесіди зі статевої просвіти у старших класах Трудової Школи мають уже значно ширше охопити проблему статевого життя людини. Зазначений перелік питань рекомендувалось розподілити на кілька років серед різних шкільних дисциплін: суспільствознавство, природознавство й художня література та відпрацювати згідно з загальною шкільною програмою:

1. Перший блок питань пов'язаний з аспектами анатомії, фізіології, гігієни і психології: внутрішня секреція, гормональна діяльність статевих залоз, причини утворення статевих домінант, принцип сублімації (перемикання нервової енергії з одного працюючого центру на інший). Полюції й менструації. Психологія дитячого і юнацького віку. Фізична й соціальна зрілість. Призначення статевого інстинкту. Соціальна гігієна. Патологічна спадковість. Алкоголізм, сифіліс і гонорея як соціальні хвороби. Євгеніка. Проституція. Соціально-економічні фактори проституції й боротьба з ними. Проституція як джерело поширення венеричних хвороб, алкоголізм і злочинність.

2. Історія сім'ї та шлюбу. Статева етика. Любов і дружба як передумова для статевого зв'язку й сім'ї. Здоров'я та шлюб, діти і їх здоров'я. Охорона материнства й дитинства. Законодавство Радянської влади з питань статевого життя. Аліменти. РАГС і церква. Аборти.

3. Ілюстрації з художньої класичної літератури з питань статевої поведінки й етики. Ілюстрації з біографічного й автобіографічного матеріалу про побут, творчість і життя відомих людей: художників, поетів, музикантів, письменників, філософів, натуралістів і інших [627, с. 118].

З наведених переліків питань стосовно статевої просвіти та статевого виховання можна побачити, що в молодшій школі переважав біологічний елемент, а в старшій школі потрібно було вже засвоїти серйозні питання стосовно соціологічного, етичного, гігієнічного, нормативно-правового аспектів статевого життя.

Серед педагогічної спадщини педологів 20–30-х років XX ст. знаходимо програми щодо змісту статевої просвіти та статевого виховання. У свою чергу Д. Азбукіним була рекомендована програма, яка в основних ключових моментах повторює матеріал програм, що викладені нами раніше від інших педагогів, але доповнюється новою інформацією у зв'язку з відкриттями у галузі фізіології, наприклад відкриттям гормонів.

Визначивши завдання статевого виховання, необхідно розглянути шляхи та засоби їх реалізації. Увесь спектр різноманітних підходів та методів впливу повинен бути спрямований на систему виховання характеру й фізичного виховання з перших днів існування людини й аж до її вступу в доросле життя. Має бути розроблений комплекс впливу на всю поведінку й характер, просвіту дітей, просвіту батьків і дорослих, про ставлення до дозрілої у статевому плані молоді, про статеву дієтику тощо.

Найбільш доцільні віхи, які допомогли б педагогові знайти правильний науково-обґрунтований шлях до вирішення проблеми статевого виховання, статевої просвіти та сприяли б процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків, визначили педологи Д. Азбукін, І. Арямов, К. Веселовська, Л. Сосюра, Г. Сорохтін, М. Рубінштейн тощо (Додаток Д, Е).

В історії педагогіки знаходимо багатий арсенал докладних вказівок, корисних засобів для здорового виховання, зокрема й у статевому плані. У якості засобів статевої просвіти, статевого виховання та відповідних *профілактичних засобів* педологи пропонували такі заходи.

Перший шлях профілактики: 1) педагогічна організація певного середовища для дітей і юнацтва, в умовах якого «нормальна статева гармонізація підлітка не змогла б довести статеві центри до домінантного стану» [627, с. 65]; 2) правильна організація соціально-побутових умов проживання дітей та підлітків (не занадто м'яка постіль, добре провітрена перед сном кімната), поведінка дорослих, увага з боку батьків та вихователів [629, с. 15]; 3) дотримання режиму правильного харчування (не наїдатися перед сном, не лягати з переповненим шлунком), ретельний відбір продуктів

харчування (менше пряностей та таких напоїв і продуктів, що збуджують, більше молочних продуктів та продуктів рослинного походження) [575, с. 33], «усунення з продуктів харчування всіх наркотичних та алкогольних допінгів, гострої їжи» [627, с. 56]; 4) дотримання розпорядку дня, особливо з раннього дитинства (привчити дитину до того, щоб своєчасно лягати, рано вставати, сформувати переконання про шкідливий вплив сидячого способу життя); 5) «загальне фізичне оздоровлення школяра; встановлення розпорядку дня відповідно до вікових особливостей дитини, розподіл та дозування праці й відпочинку» [100, с. 58]; 6) дотримання норм особистої гігієни, особливо статевих органів тощо.

За аналогією до продуктів харчування, які виявляють ефект збудження на статеву сферу, необхідно зазначити збудження від «духовної їжі» [575, с. 33], що вимагає: а) «уваги з боку батьків та вихователів до вільного часу дитини, дитячих розваг» [629, с. 15]; б) контролю за читанням книг, «відверненням дитячої уваги від літератури сексуального характеру» [33, с. 45–46], в) «урахування небезпечних впливів читання карних і судових хронік, уважний вибір товаришів» [8, с. 26]; г) контроль за відвідуванням розважальних заходів, контроль за репертуаром театрів, особливо кінематографу, «який з моменту свого виникнення одразу був пущений у хід, як засіб наживи» [575, с. 33–34].

Другий шлях профілактики – створити для організму такі умови, у яких сублімаційні процеси, процеси перемикання з одних центрів на інші, знайшли б свій найбільший розвиток, наприклад у такому: 1) привчити «безболісно переносити статеве в соціальне, займатися фізкультурою» [627, с. 56]; 2) «трудова діяльність, ігри, спорт, гімнастика природних і коригувальних штучних рухів» [8, с. 8]; 3) засоби художньої літератури, гурткова робота, хобі, «залучення до фізкультури, залучення до громадської діяльності» [8, с. 26]; 4) «розподіл та дозування праці й відпочинку, прогулянки, різні види виробничої праці та інше; спільне активне трудове

життя хлопчиків та дівчаток» [100, с. 58]; 5) «спільне виховання хлопчиків та дівчаток, починаючи з дошкільного віку» [33, с. 45–46].

Третій шлях профілактики – це організація через виховання й статеву просвіту «здорового ставлення до статевого питання» [627, с. 56]. Педологами було визначено пріоритетні напрямки, які повинні прищеплюватися з дитинства через виховання: 1) «Відсутність лицемірства й неправди. Утримання від усякого залякування й від огиди до сексуальності. Дитина повинна одержувати на свої питання сексуального порядку правдиві відповіді, які могли б її задовольняти. Статеве знання повинне будуватися на об'єктивно наукових відомостях. Біологічне тісно переплітається й підкоряється соціальному. Повинна міцно культивуватися установка на статеве не тільки як на фізіологічний процес, але і як на соціальне, йому підпорядковане. Серйозне, відповідальне ставлення до жінки, питання материнства, батьківства й сім'ї, питання здорового потомства» [627, с. 56]; 2) «сексуальність у межах біологічної потреби, у зв'язку з нашим ставленням до жінки не як до об'єкта насолоди, а як до рівноправного соратника й товариша й у політичній боротьбі, і в промислово-технічному виробництві, і в науці, і педагогіці» [8, с. 30]; 3) «із метою євгенічною, із метою расової гігієни, ураховуючи нові наукові відкриття про спадковість і вплив зовнішніх несприятливих умов (соціальних інфекцій, отруєнь професійними отрутами, травм) на дитину, доцільний вдумливий і обережний статевий відбір. Цей відбір має прямувати до того, щоб обов'язково поєднувалися статеві ролі: мати-дружина-товариш та батько-чоловік-товариш» [8, с. 31].

Практична реалізація цих завдань потребує від педагога, вихователя ретельного вивчення всіх особливостей поведінки дитини, врахування відповідних подразників і своєчасного застосування найбільш доцільних заходів.

Для успішного сприяння процесу статеворольової соціалізації, здійснення статевого виховання відомі педагоги вказували на важливість певних *особистісних та професійно-комунікативних якостей педагога*, що

забезпечують успіх проведення бесід та інших заходів щодо статевої просвіти дітей та підлітків. Перш за все, необхідно нагадати слова професора А. Немілова: «Я глибоко переконаний, що в питанні статевої просвіти найважливішим є талант та інтуїція педагога» [8, с. 42]. Зі свого боку, педолог Г. Сорохін визначав такі фактори, що сприяють успіху зазначених заходів: «уміння педагога завоювати довіру й дружбу дітей; авторитетність педагога, повага до нього з боку дітей й водночас уміння контактувати з дітьми, відкритість його для дітей; знання педагогом характеру та поведінки своїх учнів, а особливо тих, які відрізняються підвищеною сексуальністю або які зазнали сексуального насильства; майстерність та ерудиція педагога щодо вміння вести бесіди з дітьми на статеві питання» [627, с. 112].

Серед особистісних та професійних якостей, які мають бути притаманні педагогові у процесі впровадження статевої просвіти та статевого виховання, А. Залкінд виділяє такі. По-перше, педагог повинен мати «серйозну, наукову кваліфікацію та бути компетентним у вільному володінні матеріалом під час бесід» [627, с. 112]. По-друге, педагог зобов’язаний вміти талановито, яскраво популяризувати свій матеріал, щоб не створювати особливо небезпечного при такій бесіді інтелектуального гноблення (нерозуміння, здивування тощо). По-третє, педагог повинен бути надзвичайно педагогічно гнучкий і чуйний, щоб правильно відчувати настрій цільової аудиторії, володіти нею цілком, пристосовуючись до різного ступеня розвитку та обізнаності учнів, уміти відчувати та контролювати зворотній зв’язок у процесі бесіди. По-четверте, педагог повинен бути цілком моральною людиною в етично-статевому плані, тому що молода аудиторія уважна, підозріла, відчує й не вибачить внутрішньої напруженості, невміння та зривів лектора в такому делікатному питанні (педагогічний такт). По-п’яте, педагог повинен бути пов’язаний з певним складом дитячих груп через навчання, заняття і т. ін., оскільки попередньо встановлені довірливі відносини пом’якшують неминучу напруженість при перших етапах бесіди та в подальшому сприяють встановленню довірливих стосунків [627, с. 112].

Тобто педагог має володіти певними професійними та особистісними якостями (чуйність, емпатія, мати розвинені комунікативні якості, педагогічний такт тощо), вміти встановлювати зворотній зв'язок під час спілкування з учнями та бути прикладом (авторитетом) в морально-етичному плані.

До того ж «сучасний педагог повинен завзято прагнути підвищення своєї кваліфікації, проходити перепідготовку для поглибленого ознайомлення з методами сексуальної педагогіки» [8, с. 7], що є запорукою успіху сексуальної педагогіки в установах соціального виховання.

Наступним етапом нашого дослідження статеворольової соціалізації дітей та підлітків у контексті педологічної ідеї вітчизняної педагогічної думки розглянемо основні профілактичні засоби статевого виховання, вміння сублімації статевої енергії в інше русло. Враховуючи рефлексологічний аспект статеворольової соціалізації, педологи основним профілактичним заходом статевого виховання вважали педагогічну організацію певного середовища для дітей і юнацтва, в умовах якого «нормальна статева гармонізація підлітка не змогла б довести статеві центри до домінантного стану» [627, с. 65]. Серед профілактичних засобів статевого виховання вони зазначали ігри, працю, засоби художньої літератури, гурткову роботу, хобі, залучення до дитячих громадських організацій (рухів) тощо.

Наприклад, вельми корисним засобом переключення статевої домінанти є фізичні навантаження у вигляді *колективних ігор:* баскетбол, лаун-теніс, усі види ігор з м'ячем, крокет, кеглі, серсо, городки, бабки та інші ігри. Окрім того, «ігри піднімають загальний тонус життя дитини, всебічно розбудовують її руховий апарат, водночас є прекрасним засобом, що вправляє серцево-судинну й дихальну системи» [627, с. 65]. До того ж гра, всебічно розбудовуючи тіло дитини, створює стійку зацікавленість, певну цілеспрямованість і колективну організованість.

Визнаючи ігри як потужний засіб сублімації статевої енергії, а також оздоровлення та згуртування колективу, необхідно враховувати, що водночас

деякі ігри можуть навпаки сприяти прояву статевого почуття в учнів, особливо в підлітковому віці і це може негативно позначитися на процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків. Це стосується ігор, які за змістом (за правилами) «пов'язані з вибором пари, з поцілунками, з перепискою «поштою», тобто ігор із сексуальним підтекстом» [8, с. 25], а отже вимагають контролю з боку педагогів та батьків, та своєчасного проведення профілактичної роботи в цьому напрямку.

Досить докладний аналіз ігор із сексуальним елементом здійснив В. Гориневський у своїй праці «Спільні ігри хлопчиків і дівчаток підлітків» (1930). Він також засвідчив, що рання сексуальність (статевий потяг) проявляється вже в деяких дитячих іграх, які помітні у фабулі гри, у деяких зайвих додаваннях до правил гри, у рухах, під час яких виразно проявляється сексуальність. Іноді фабула гри або її зміст підкреслюють ці почуття потягу обох статей одна до одної у невинній формі. Наприклад, гра «Чи задоволені ви вашим сусідом», за правилами якої необхідно зробити певний вибір партнера або партнерки, який/яка подобається. Під час гри дітям подобається не тільки перебігання з місця на місце, але й те збудження, яке вони відчувають при виборі партнера. «Це може бути безневинний натяк на сексуальні переживання» [167, с. 93].

Особливу увагу слід приділяти іграм, зміст яких занадто підкреслює потяг однієї статі до іншої. Прикладом таких ігор можуть бути такі: «Гра в моргалки», де хлопчик, підморгуючи, викликає собі дівчинку, яка йому найбільше подобається, або навпаки, дівчинка підморгує, щоб викликати хлопчика; «Гра у злодії» (також побудована на виборі партнера й виведенні його з собою з колективу); грою, де ще більше може проявлятися сексуальний характер є «Гра у фанти», де покарання при відомому настрої гравців часто зводиться до поцілунків, до обіймів або до некоректних жестів; гра під назвою «Зривання вишеньки», у якій за свою спритність хлопчик нагороджується поцілунком дівчинки («зриває вишеньку») [167, с. 94].

У зв'язку із необхідністю запобігання проявам сексуальності під час

ігор В. Гориневський [167, с. 97–98] надає загальні рекомендації педагогам, вихователям, батькам: 1) спільні ігри підлітків обох статей бажані й необхідні, але з деякими обмеженнями; 2) гра має бути погоджена з біологічними статевовіковими особливостями дітей, а також має бути визначений психофізичний вплив ігор; 3) у кожній спільній грі повинні бути враховані її соціальна цінність і значимість з точки зору формування колективу гравців; 4) обережність у використанні ігор, які підкреслюють зростання в підлітків почуття сексуальності; 5) будь-яка зневага до представника іншої статі, яка помічена у ході гри, вимагає перегляду правил гри та методики її проведення.

Продовжуючи визначення засобів сублімації статевої енергії у процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків, педагоги та лікарі рекомендували фізичне навантаження в якості усіх видів *дитячої праці*: праця столярна, слюсарна, швейна, палітурна, а також праця в інших майстернях; дитяча праця під час польових і городніх робіт; праця із самообслуговування.

Але при цьому педагоги категорично застерігали (П. Блонський, М. Рубінштейн, Г. Сорохтін та ін.), що праця тільки тоді набуває профілактичного значення у процесах статевого оздоровлення, коли вона стає домінантною для дитини. Тобто дитина повинна зацікавитися цією працею, виконувати її з великим бажанням, а головне – *не перевтомлюватися* [627, с. 66]. А для цього дитяча праця повинна відповідати віку, статі й індивідуальним особливостям дитини, бути посильною та творчою.

Тут варто вказати на фізіологічний фактор стосовно співвіднесення перевтоми і її впливу на вирішення проблеми статевого виховання, оскільки зайве фізичне навантаження, виснаження знову піднімає статеве почуття. Фізіологія школи М. Введенського й О. Ухтомського чітко вказує, що для утворення домінанти необхідно враховувати такі фактори: нечасті й слабкі подразники в сумі утворюють і підкріплюють домінанту, тоді як часті й

сильні, «пере підкріплюючи», гальмують домінанту. Це є поясненням того факту, що в деяких дитячих установах, які «надзвичайно завзято й занадто ретельно організують суспільне й трудове життя хлопців, не завжди отримують бажаний результат статевої нейтралізації» [627, с. 75]. Надмірна суспільна робота дитини, самоврядування, навчальні заняття, вечірні гуртки, самообслуговування не тільки «з'їдають увесь час учня» [627, с. 75], що є позитивною стороною справи, але й перевтомлюють його. У результаті такого «пере підкріплення» сублімаційні домінанти гальмуються та впадають в особливий стан парабіотичного гальмування. Тобто ми отримуємо результат зовсім протилежний тому, якого очікували, через це вихователь повинен враховувати ці фізіологічні особливості у своїй педагогічній роботі.

Серед дієвих засобів сублімації статевої енергії в інше русло варто відзначити *гурткову роботу, хобі*. «Філателісти, колекціонери газет, монет, члени союзів із захисту птахів, тварин, природи, юні літератори, радіотелеграфісти тощо – усе це цінні наші соратники», зазначає М. Рубінштейн [575, с. 38]. Таким чином, для сублімації від будь-якого процесу – праці, гурткової роботи, хобі тощо – необхідна відповідна домінантна установка: дитина повинна зацікавитися певним видом діяльності й брати у ній участь із захопленням. Позитивні емоції від роботи й задоволення під час роботи є показниками сублімації, що відбувається. Дитина, що пасивно ставиться до роботи й виконує її через необхідність, не дасть сублімації. Отже, завданням педагога є організація відповідного середовища, сприятливого для сублімації, а сам процес праці повинен стати для дитини радісним та бути їй посильним.

Серед потужних засобів статевого виховання слід зазначити вплив *художніх творів*. Ураховуючи, що в підлітковому віці закоханість набуває високого ступеня, слід добирати художні твори, які вдало описують ці почуття, їх прояви, щоб школярі могли пересвідчитись, що це цілком природне та закономірне явище, яке буває в кожного з людей певного віку. Тому більшість педагогів (Д. Азбукін, І. Симонов, Г. Сорохтін,

М. Рубінштейн та ін.) рекомендують твори художньої літератури, особливо автобіографічні, у яких відомі письменники дуже вдало відтворюють психологічні переживання дітей та підлітків при проявах першої любові. Через твори художньої літератури повинна непомітно, але переконливо звучати думка про те, що цнотливе збереження себе є не тільки особисте величезне надбання, але й незаперечний соціальний обов'язок як громадянина та майбутнього сім'янина.

Серед засобів (факторів), які здійснюють вплив на статеворольову соціалізацію дітей та підлітків необхідно відзначити *вплив товариського середовища.* Вказуючи на дуже дієвий по своїй потужності вплив товариського середовища (як у позитивну, так і негативну сторони), М. Рубінштейн вважає: «те, що виявляється зовсім не під силу іншим засобам, особливо теоретичній просвіті, здатен легко подолати здоровий товариський дух», тому «на організацію здорового середовища спілкування у школі й поза нею повинні бути спрямовані особливі зусилля педагогів» [675, с. 36].

Схожі думки про використання у виховному процесі впливу товариського середовища, але з приводу залучення дітей старшого шкільного віку до статевого виховання дітей молодшого шкільного віку висловлює педолог Г. Сорохтін, закликаючи активно залучати підлітків «розділяти з вихователем труднощі статевого виховання молодшого шкільного віку» [551, с. 18]. З цим категорично не погоджується педолог Б. Райков, аргументуючи свою думку тим, що «усякому педагогові добре відомо, наскільки ненадійна й відповідальна система залучення старших школярів взагалі до виконання педагогічних функцій стосовно учнів молодшої школи, і наскільки часто таке передоручення не досягає мети. Адже чим молодше дитина, тим потужніше й відповідальніше роль вихователя-керівника, і вкрай наївно припускати, що із цим можуть упоратися підлітки» [551, с. 18]. Тому в цьому випадку доречно говорити не про статеве виховання молодших школярів старшими, а про позитивний вплив товариського середовища

взагалі в усіх сферах повсякденного життя, оскільки, як показала практика, за допомогою методу рівний–рівному можливо досягти успіху в будь-якій справі, якщо у колективі панує здоровий товариський дух.

У контексті впливу товариського середовища як засобу сублімації статевої енергії зазначимо ще один потужний фактор статеворольової соціалізації, статевого виховання дітей та підлітків – *дитячий рух*.

Ураховуючи, що всі процеси в освіті у 20–30-х роках ХХ століття, зокрема статеворольова соціалізація дітей та підлітків, відбувалися в ідеологічному русі, педологи Е. Шурпе та В. Скосирєва зазначали, що «статеве виховання в радянській школі не є ізольованою проблемою, воно є частиною комуністичного виховання, яке повинно здійснюватися через залучення дітей до піонерських організацій, дитяче самоврядування» [757, с. 8]. «Піонерсько-комсомольським організаціям, під керівництвом компартії, належить колосальна творча роль щодо здорового врегулювання питань статевого виховання» [235, с. 235]. «Комуністичний дитячий рух, залучаючи з ранніх років у своє коло всі дитячі інтереси, створює найкращі умови для формування дитячої самостійності, фізичного дитячого самооздоровлення, яскравого розквіту допитливих, суспільних, пригодницько-героїчних прагнень, привертає до себе всю дитячу увагу й не дає можливості проявитись паразитуючому павуку раннього статевого збудження» [236, с. 77–78]. Дитячий рух у захоплюючій формі, враховуючи природну потребу в незвичайному, у розквіті соціальних інстинктів, «веде юних людей до рухливого зближення із природою й життям, занурює їх у потік барвистих різноманітних вражень, дає вихід потреби у власній необхідності, почуттю товариства, відчуттю своєї сили, дає досвід тощо» [575, с. 38].

Громадські дитячі організації (піонерські та комсомольські) сприяли формуванню основ здорового способу життя, вихованню допитливості, самоврядування, виробленню активної життєвої позиції, розвитку спільної діяльності хлопчиків та дівчаток, формуванню дружньо-товариського

ставлення до представників протилежної статі, прищеплювалися нові соціалістичні ідеали.

Практична реалізація завдань статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевого виховання школярів у період 20–30-х років XX ст. відбувалася в межах школи, сім'ї, громадських об'єднань та організацій.

Продовжуючи розкривати напрями статеворольової соціалізації дітей та підлітків у контексті вітчизняної педологічної думки, зазначимо питання підготовки до сімейного життя та виконання батьківських, особливо материнських функцій. «Статевий інстинкт – родовий інстинкт, і про цього нашого союзника треба пам'ятати завжди» [575, с. 41].

Із цією метою наприкінці 20-х років XX ст. у школах у позакласній роботі вводиться факультативний курс «Грамота материнства», покликаний підготувати дівчат до подружнього життя та материнства. У програмі містилися теоретичні відомості про сім'ю, материнські обов'язки та надавалися навички догляду за немовлятами (А. Антонов «Про підготовку до материнства у школі» (1929)) [23, с. 11-14].

Одним із складників підготовки молоді до сімейного життя розглядається в концепції П. Блонського статеве виховання, враховуючи, що статевий потяг розвивається паралельно статевому дозріванню й виявляється у формі кохання. Відомий педагог показав, що виховання моральних якостей сім'янина включає прищеплення дітям уміння співпереживати, дружньо ставитися до представників протилежної статі, стримувати статевий потяг шляхом формування таких якостей як скромність, сором'язливість, совісність, потяг до спілкування. До засобів статевого виховання й моральної підготовки до сімейного життя П. Блонський відносив здоровий уклад життя батьків, статеву просвіту, спільну працю юнаків та дівчат, їх заняття спортом, мистецтвом як засобами переключення від сексуальних переживань, сприятливі соціальні умови [245, с. 9].

Винятково важливу роль у розв'язанні завдань статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевого виховання вбачали педологи

(А. Залкінд, Л. Раскін, Л. Сосюра, В. Шульгін та ін.) *у спільному навчанні та вихованні представників обох статей*, оскільки «діти безперервно й непомітно впливають один на одного» [629, с. 26]. При цьому необхідно, щоб «інтереси дітей не обмежувались лише навчальним життям... уся їх діяльність має бути спільною, щоб вони нерозривно були з'єднані спільними інтересами, спільною працею, екскурсіями, фізичними вправами тощо» [629, с. 26].

Державна політика щодо впровадження спільного навчання та виховання у 20–30-ті рр. XX ст. визначалася як через акти та постанови Народного комісаріату просвіти («Про введення обов'язкового спільного навчання» (1918)), так і через офіційну діяльність *педологічної служби*, створеної на початку 20-х років в Україні як результат теоретичних розробок і практичних надбань педології. Такий захід мав сприяти піднесенню ролі жінки в умовах нового соціалістичного суспільства, викоріненню в суспільній думці статевої упередженості та дискримінації за ознакою статі, утвердженню рівності у стосунках між представниками обох статей.

Підкреслюючи цінність спільного виховання, А. Залкінд («Статеве питання та радянська педагогіка») рекомендує починати його в ранні роки, коли чуттєвий статевий потяг ще не сформувався. «У процесі сублімаційного спілкування (праця, ігри, книги, спільне задоволення допитливості; суспільна робота, що поєднує тощо) діти звикають до почуття рівноцінності обох статей, і прищеплене їм звичайним середовищем раннє, неприродно загострене «почуття різної статі» значною мірою пом'якшується» [233, с. 135]. Це сприяє в подальшому гармонізації статевих потягів, тому що почуття трудової рівності, ідейної спільності запобігає грубому прориву відкритих статевих проявів. Поступово під час дійсної статевої зрілості почуття різностатевості надалі м'яко проникає у спілкування та взаємовідносини дітей і підлітків.

Чинне політико-ідеологічне виховання в комуністичному дусі вважалося в тих умовах одним із кращих засобів для «скріплення

товариських зв'язків представників обох статей», і в цьому А. Залкінд вбачав збіг трьох факторів: 1) завдань радянської педагогіки; 2) соціальних і біологічних можливостей, що відкриваються радянським устроєм; 3) внутрішньої сутності самої дитини, – що становить запоруку успішності наших заходів щодо статевого виховання [233, с. 136].

Багаторічний досвід нашої радянської школи, реалізований на величезній території Радянського Союзу, враховуючи найрізноманітніші географічні й національні особливості, свідчить, що немає тієї різниці між статями, яка могла б перешкоджати спільному навчанню. Заперечення супротивників стосовно того, що «фізіологічні й інтелектуальні особливості хлопчиків і дівчаток вимагають різних систем виховання й навчання, не знаходить підтвердження ані в практичному досвіді, ані в педагогічному аналізі» [627, с. 77], оскільки ці твердження мають суто соціальне коріння в умовах життя нашого суспільства, яке проводить різку правову й етичну диференціацію між чоловіками й жінками.

Школа має виховувати «адекватне ставлення до жінки, як до свого товариша по роботі, виробити позастатеве ставлення і створити середовище дружної взаємної роботи» [627, с. 77]. Ця вимога може бути виконана тільки за умови спільного виховання.

Найбільш ґрунтовно питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків, подолання подвійних стандартів щодо виховання хлопчиків та дівчаток через упровадження спільного навчання та виховання знайшли своє висвітлення в численних публікаціях педолога Л. Раскіна (статті в журналі «На путях к новой школе» за 1926 р.: «Боротьба за дівчинку як одна з проблем виховання», «Ще про спільне виховання», книга «Проблема хлопчиків та дівчаток у вихованні» (1929) [556–558], виступ під час конференції із Сексуальної педагогіки «Проблеми спільного виховання й завдання школи» (1930) тощо). У роботі «Боротьба за дівчинку як одна із проблем виховання» він звертає увагу на проблему взаємовідносин хлопчиків і дівчат у класі, статеву упередженість та одержання однакового обсягу

освіти для хлопчиків і дівчаток, особливо в сільських школах, викриває причини такого становища: «Зайдіть у будь-яку сільську школу: в I і II групах значна кількість дівчаток, у III і IV групах, особливо в IV, відсоток дівчаток катастрофічно падає» [556, с. 50]. При спілкуванні з учителями, із селянами з'ясовується, що причина всюди однакова: дівчинка потрібна для робіт по господарству, тому через це її не пускають до школи: «Прибирання приміщення, чищення картоплі на суп, прання білизни, догляд за малятами, доїння корів… шиття, в'язання, прядіння, – усе це доля виняткова дівчаток» [556, с. 50]. Тобто перевантажена домашньою роботою саме дівчинка, причому значно більше за хлопчиків.

Наведені приклади ставлення хлопчиків та дівчаток до домашньої побутової праці однозначно вказують на те, що дівчатка більше зайняті в сім'ї, що існує специфічна жіноча праця, «яка вважається жіночою не тому, що вона більш легка або більш пристосована до організму жінки, а тому, що вона за традицією вважається жіночою, а фактично вона найчастіше важче, ніж та праця, яку доводиться виконувати хлопчикові» [755, с. 41].

Деякі факти свідчать про навмисне використання упередженості до осіб протилежної статі з боку вчителів. Цілим рядом видань («Пионерская правда», а згодом «Комсомольская правда») було опубліковано матеріали про вкрай непедагогічні заходи, згідно з якими вчителі «карають хлопчиків у такий спосіб, що саджають їх до дівчаток, і навпаки, дівчаток саджають до хлопчиків» [755, с. 43]. Тобто замість того, щоб боротися за дружні, товариські, рівноправні стосунки між хлопчиками й дівчатками, навмисно шляхом антипедагогічних заходів підкреслюють цю різницю між статями.

На важливість цих проблем указує той факт, що питання піднесення місця та ролі жінки в соціалістичному суспільстві, виховання товариських стосунків між хлопцями та дівчатами розглядалися на найвищому партійному рівні. У Постанові ЦК ВКП(б) «Про стан дівчат у виробництві, у школі та про роботу комсомолу серед дівчат» (1928) указувалася необхідність «вести гостру боротьбу за встановлення товариського ставлення

до дівчини» [197, с. 338]. При цьому пропонувалось організовувати показові загальні суди; посилити ступінь покарань за нетовариські вчинки стосовно дівчат із можливим виключенням із комсомолу [352, с. 70].

Таким чином, більшість науковців, педагогів-практиків, що брала участь в обговоренні проблем упровадження спільного навчання, констатувала, що «статева проблема – це не лише біологічна проблема, а в першу чергу, на 90 % ця проблема соціальна» [755, с. 41].

Практичне втілення статеворольової соціалізації дітей та підлітків відбувалося через матеріали з'їздів та конференцій у 20–30-х рр. XX століття. Так, 15–22 листопада 1925 р. у Москві відбувся *VI Загальноросійський з'їзд із питань охорони здоров'я дітей та підлітків* (доповіді педологів А. Залкінда «Про сексуальну педагогіку в СРСР», А. Лобуса «Про статеву просвіту сучасної молоді», Ю. Пінуса «Статеве життя та статева просвіта сучасного підлітка», І. Арямова «Біологія статевого питання») (Додаток Ж).

У 1927 р. відбувся *І педагогічний з'їзд,* на якому питанням сексуальної педагогіки була виділена спеціальна секція, що вказує на важливість практичного вирішення проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків. Робота секції показала тоді, що в цій сфері започатковано багато досліджень із сексології в дитячому та юнацькому середовищі [282, с. 82].

З новою гостротою й більшою виразністю у формах і методах висуваються проблеми сексуальної педагогіки на *І-й конференції із сексуальної педагогіки,* організованої Інститутом соціальної гігієни 20-21 січня 1930 року [544]. У матеріалах конференції було проаналізовано мезо- та мегафактори, які впливають на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків на практичне впровадження статевого виховання шляхом реалізації спільного навчання, контролю за позанавчальним часом дітей та підлітків, вивчення сімейно-побутових умов школярів, підготовки педагогів до впровадження статевого виховання шляхом залучення лікарів до статевого виховання та освіти молодого покоління, здійснення педолого-педагогічних консультацій щодо сексуального виховання тощо.

Відкриваючи конференцію, представник Державного інституту соціальної гігієни О. Мольков у вступній промові визначив загальні різноманітні аспекти, що містить визначення поняття статевої поведінки, а саме: певний комплекс проявів людської діяльності, який пов'язаний із тими або іншими сторонами специфічних взаємин між двома статями, а в деяких випадках і між людьми однієї статі, зокрема: «шлюбні й сімейні відносини, батьківство, материнство, прояв особистої любові, флірт і, нарешті, увесь комплекс побутових взаємин чоловіка й жінки» [441, с. 6]. Отже, як можна побачити з цього переліку, завдання статевого виховання передбачають не стільки біологічні моменти, скільки моменти соціального порядку, питання жіночого рівноправ'я у праці та в побуті, а також питання статевої моралі.

Розглядаючи *статеву поведінку як поведінку біосоціального порядку*, О. Мольков указав на необхідність встановити домінування соціального фактора в цьому комплексі, у тому числі в аспекті певних статевих аномалій, з якими доводиться зустрічатися в житті і стосовно яких потрібно проводити профілактичну роботу. По-перше, аномалії, що руйнують здоровий побут колективу (статева розбещеність, розгнузданість**)**; по-друге, безвідповідальне ставлення до статевих зв'язків (надзвичайного поширення набули такі явища, як відмова від батьківства, відмова від материнства, статеві взаємини, пов'язані із залученням у статеве життя шляхом обману й навіть насильства; проституція, поширення венеричних хвороб); по-третє, нерівність статі й подвійна статева мораль [441, с. 9]. Зазначені прояви статевих аномалій повинні бути усунуті профілактичним шляхом, за допомогою прищеплювання організму, що формується й розвивається, доцільних установок статевої поведінки.

У зв'язку з означеними напрямами сексуальної педагогіки, залишається проблема підготовки педагога до впровадження статевого виховання та статевої просвіти (доповідь Г. Баткіса «Про підготовку педагога в галузі сексуальної педагогіки» (Інститут соціальної гігієни)) [43, с. 19]. Незважаючи на те, що вивчення проблем статі входить у загальну підготовку педагогів,

уявляється доцільним виділення сексуальної педагогіки в педагогічних вищих навчальних закладах, педтехнікумах і на курсах підвищення кваліфікації в особливий розділ курсу педагогіки. З цією метою було запропоновано програму лекцій з сексуальної педагогіки для слухачів педтехнікумів IV курсу. Курс містив 6 лекцій з таких тем: 1. Статеве питання – соціально-біологічна проблема. 2. Статевий потяг за Фрейдом. 3. Громадські прояви статевого потягу. 4. Шлюб та сім'я серед селянства. 5. Статеве виховання – елемент загального виховання. 6. Статеве виховання у школі (Додаток З) [43, с. 25].

Фахівець із упровадження спільного навчання в освітній процес Л. Раскін (Інститут методів шкільної роботи), який неодноразово моніторив питання та привертав увагу громадськості, педагогічної спільноти до цієї проблеми, виступи із доповіддю «Проблема спільного виховання й завдання школи» [555]. За його свідченням, незважаючи на 12-й рік запровадження в освітню систему спільного навчання, вивчення досвіду показало, що дитина приходить до школи з консервативними, патріархальними поглядами на взаємини статей, які отримує в сім'ї: «У сім'ї ще дотепер має місце поділ праці на специфічну чоловічу й специфічну жіночу» [555, с. 29]. Запорукою успішного впровадження спільного виховання є злагоджена діяльність школи, сім'ї, громадськості, разом з жіночими організаціями, профспілками, лікарями й представниками дитячих організацій.

Указуючи на важливу роль лікаря у статевому вихованні й просвіті молодого покоління, викладач кафедри гігієни виховання МДУ П. Івановський зазначив, що активна участь лікарів у вивченні того середовища, у якому формується поведінка дітей взагалі й статева поведінка зокрема, вимагає вивчення середовища поза навчальним часом та його організації; дослідження сімейно-побутових умов життя дитини; дослідження району, у якому перебуває дитяча установа й у якому живе дитина; інструктування вибраних для дослідження осіб та вироблення стратегії

оздоровлення сімейно-побутових умов у суспільному житті району (вулиці) [260, с. 34].

У зв'язку з необхідністю організації мережі педолого-педагогічних консультацій, «у зв'язку з темпами нашого життя» [101, с. 53] К. Веселовська зауважила, що завдяки громадській роботі співпрацівників вищих педагогічних закладів і педтехнікумів, яка полягає в розгортанні й обслуговуванні цілого ряду педконсультацій, відбулися численні кампанії з активізації педконсультацій для дошкільників, колгоспників та інших категорій населення з культурно-освітньою метою.

Підсумком конференції стала постанова про організацію постійного науково-методичного центру, метою якого є планування методологічної роботи всіх установ у галузі сексуальної просвіти (Інститут методів шкільної роботи, Інститут охорони здоров'я дітей і підлітків й Інститут соціальної гігієни з організаційною базою), організація роботи з підготовки кадрів, дослідницька робота, а також проведення всіх практичних заходів на основі установок, прийнятих першою конференцією з сексуальної педагогіки (Додаток И) [282, с. 85].

Питання дитячої сексуальності, проявів статевого інстинкту в дошкільників, а також їх статевого виховання й просвіти в теорії та практиці статеворольової соціалізації дітей та підлітків привертали увагу педологів у 20–30-х роках XX століття.

Ще наприкінці XIX – початку XX століття, згодом у 20–30-х рр. серед великої кількості педагогів поставало питання: «Чи можна говорити про статеве виховання в дошкільному віці?» [677, с. 49]. Серед педагогів та лікарів були голоси «за» і «проти»; на підтвердження своєї думки науковці наводили численні факти. Більшість дослідників статевого життя дітей, у тому числі відомий А. Молль, схильні були вважати всякий прояв дитячої сексуальності до 7-річного віку явищем ненормальним, патологічним. К.-Г. Штрац (*Carl Henrich Strats*) увів навіть певний термін для дошкільного віку: «нейтральне дитинство» [677, с. 49].

Проти цього різко повстає З. Фрейд, що встановлює наявність і закономірність сексуальних переживань дитини з моменту народження. При цьому З. Фрейд зазначає кілька критичних етапів розвитку дитячої сексуальності: перший рік життя, вік від 3-х до 6-ти років, період статевого дозрівання, тобто з 12–13-річного віку.

У вітчизняній педагогічній практиці 20–30-х років ми знаходимо підтвердження поглядів З. Фрейда в цінних роботах О. Бібанової («Як вивчати дитину. Керівництво до вивчення дитини від народження до трьох років» (1923) [60]; «Нариси з педагогіки дитинства» (1924) [59]; «Педагогіка переддошкільного віку» (1927) [61]) і Є. Аркіна («Дошкільний вік» (1927) [30]). На особливу увагу заслуговують дослідження доктором Є. Аркіним сексуальних проявів у дітей дошкільного віку, а також цікаві висновки, наведені у зазначеній вище праці. У ході спостережень за 158 дітьми-респондентами у віці 3–8 років з різноманітним діапазоном проявів сексуальності, найрізноманітніших переживань від примітивних і грубих до витончених і глибоких автор пригадує висловлювання М. Монтессорі: «у кожній дитині дрімає дорослий» [677, с. 49]. За результатами дослідження, Є. Аркін розробив певну класифікацію, виокремивши чотири групи дітей за видами та формами прояву статевого почуття, але вказав, що межі цих груп не мають чіткого визначення, оскільки в однієї дитини трапляються властивості, що є спільними для різних груп, до того ж сама класифікація вимагає уточнення та доповнення. Таким чином було виокремлено: а) перша група – ауто-еротичні діти. До цієї групи належать діти-онаністи (статеві відчуття викликаються подразнення власних статевих органів, без потреби в зовнішньому об’єкті); б) друга група – гетеро-еротичні діти. Діти цієї групи проявляють статевий потяг до іншої особи (дитини або дорослого) протилежної статі, у деяких випадках однієї з ними статі (підгрупа – гомосексуальних дітей); в одних дітей цей потяг виражається в ніжних і зворушливих формах (залицяння, поцілунки, прагнення до зіткнення, обіймах і т.п.), в інших – у грубих і насильницьких (підгрупа агресивних):

наполегливе приставання, прояв зайвої жорстокості до вибраних об’єктів (зачатки садизму) тощо; в) третя група – діти, статеве почуття яких виявляється у підвищеній зацікавленості до частого розглядання статевих органів, своїх і чужих, підглядання у вбиральнях тощо; г) четверта група – діти, сексуальність яких проявляється в цинізмі, надмірній ніжності, захопленні малюнками на теми сексу, підвищеному інтересі до акту дефекації тощо [677, с. 53].

Аналіз вищезазначеного матеріалу приводить доктора Є. Аркіна до висновку, що «і в ранні роки життя в самій сексуальності немає нічого патологічного» [677, с. 49], що «треба відмовитися від думки про нейтральність раннього дитинства й визнати вже в цьому періоді існування певних сексуальних потягів явищем, яке аж ніяк не свідчить про злочинність, перекрученість або виродження» [677, с. 49]. Тобто це цілком нормальне природне явище, що викликане допитливістю (цікавістю) дітей до вивчення свого тіла. «Середовище не породжує сексуальності (сексуальність закладена в самій природі дитини), але умови виховання (середовища) можуть загальмувати або прискорити її вияв» [677, с. 50]. На сексуальність дітей, за якими спостерігав доктор Є. Аркін, середовище впливало вкрай несприятливо у плані культурного рівня, брутальності, неуцтва, жорстокості, особливо посилених важким історичним моментом (роки війни, початок революції).

Думки про взаємозв’язок сексуальності дітей із соціальними умовами ми знаходимо в публікації В. Осипової («Сучасні діти в сексуальному плані», за даними Центрального Дитячого Розподільного Пункту в Петрограді з 1919 по 1922 рік, «Педологический журнал», 1923 р., № 2) [504]. Констатуючи, що за останній час «неблагополуччя в сексуальному плані спостерігалося й у дошкільному періоді», вона відзначає взагалі в сучасних дітей «підвищене статеве збудження, ранній прояв зацікавленості статевими питаннями, поширення вживання цинічних слів, жестів, малюнків на певні теми, цинічні пропозиції не тільки до дівчаток, але й до няньок, розмови на статеві теми,

онанізм і навіть педерастія» [677, с. 51]. На думку В. Осипової, ці діти не є морально зіпсованими – «серед них є діти цільні, з гарними задатками, але вони без усякої моралі, у них нижчі емоції переважають» [677, с. 51]. Причину цього вона вбачає у сучасній дитячій безпритульності, і в сім'ях, і в дитячих будинках, де діти мають лише денний та нічний притулок, діти позбавлені всього, що живить дитячу душу – організованих цікавих занять, ігор тощо.

У свою чергу, педолог Д. Азбукін вказав ознаки статевого потягу в дошкільному віці, що виявляються у «надлишковій ніжності, надлишковій потребі в пещенні, поцілунках, обіймах, у розгляданні своїх статевих органів, в демонструванні їх, у підгляданні до чужих статевих органів, в інтересах до акту дефекації, в переслідуванні товаришів для заподіяння шкоди (раннє виявлення садистичних нахилів, що пробуджуються іноді під впливом епізодів жорстокостей у казках), й нарешті у тому звичному рефлексі, який йменується онанізмом, мастурбацією, іпсацією, таємним пороком, до якого схильна дитина в переддошкільному і дошкільному віці (9–10)» [8, с. 13].

Особливої уваги потребує тактика поведінки батьків, які помітили, що в дитини молодшого шкільного віку виникає звичка до мастурбації (онанізму), оскільки при виявленні цього факту «батьки іноді надзвичайно лякаються й уживають неправильних заходів: починають лякати дітей і дорікати їм, висміювати їх, навіть іноді дозволяють собі розповідати про це стороннім людям» [8, с. 43]. Така реакція з боку батьків у жодному разі неприпустима. Батьки повинні добре усвідомити, що онанізм завжди позначається на психіці дитини: «Дитина, учиняючи зазначений акт, почуває його нав'язливий і насильницький характер, прагне його позбутися, але це дається із труднощами, дитина починає боятися наслідків, втрачає надію на звільнення від дурної звички, не бачить виходу з цього становища, почуває себе нещасною» [8, с. 43]. У зв'язку з цим усякого роду залякування, до того ж у вигляді надання неправильної інформації, по-перше, неприпустимі (неправильно, наприклад, що онанізм веде до сухотки спинного мозку, до

божевілля), а по-друге, вони не звільнять дитину від тяжкої звички, а зроблять лише те, що вона буде почувати себе ще більше нещасною. У таких випадках треба докласти всіх зусиль до того, щоб відновити й зміцнити дружбу з дитиною, треба підбадьорити її, заспокоїти, завірити, що звичка обов'язково втратить свою владу над нею (у разі необхідності потрібно звернутися за допомогою до психолога).

Досліджуючи сексуальність дітей як складову статеворольової соціалізації, відомі лікарі та психологи відзначали, що її прояви можна спостерігати навіть у немовлят. Наприклад, вивчаючи *сексуальну природу дитини*, Г. Сорохтін зазначає, що процес сексуальної гармонізації починається з перших моментів внутрішньоутробного життя плода. «Народжена дитина по своїй конституції й хімізму вже сексуальна»[627, с. 14].

Також велику кількість прикладів прояву еротичної реакції в немовлят засвідчують спостереження К.-Г. Фрід-Юнга, Л. Левенфельда (*Leopold Löwenfeld*) й А. Молля. К.-Г. Фрід-Юнг вказував на виражену ерекцію, яку спостерігав уже у двотижневих дітей, а у «дітей більш старшого грудного віку ерекція майже постійно наступає безпосередньо перед випусканням сечі» [627, с. 14]. Ще в 1878 році Ф. Флейшманн (*Friedrich Fleischmann*) написав спеціальну статтю про онанізм у грудному віці. У свою чергу професор М. Щелованов, який у 20–30-х роках XX ст. вивчав онтогенез вищої нервової діяльності, що дозволило теоретично обґрунтувати необхідність виховання дитини з перших днів життя, також вказував, що народжені діти вже скоро починають проявляти свої еротичні реакції. Так, у дітей 5–6 місяців можна спостерігати чітку ерекцію статевих органів.

Водночас В. Бехтерєвим було підкреслено, що статевий рефлекс дитячого періоду протікає «концентровано, місцево, у вигляді ерекції лише статевого органу» [627, с. 14]. Тобто ерекційне збудження в цьому віці не переходить на емоційну сферу й не проявляється у загальному збудженні, як це можливо спостерігати в більш пізньому дитячому віці.

Аналізуючи питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків у контексті вітчизняних педологічних досліджень, варто відзначити вагомий внесок П. Блонського у вивчення дитячої та підліткової сексуальності. У 1935 р. ним була опублікована книга «Нариси дитячої сексуальності», яка й дотепер може бути корисною батькам і педагогам в аспекті онтогенезу дитячої та підліткової сексуальності. «Вивчення дитячої сексуальності, – писав П. Блонський у передмові до цієї книги, – і до сьогоднішнього дня балансує між двома протилежними, але однаково неправильними міфами – міфом про сексуально-безвадну дитину й фрейдистським міфом про дитину-еротомана» [185, с. 54; 65, с. 202]. Сподіваючись, що його праця сприятиме вивченню дитячої сексуальності, він зазначав, що основні положення, які розглядаються в цій книзі, засновані на фактах, зібраних і проаналізованих ним особисто, що дало можливість написати не компіляцію, а оригінальну роботу та отримати ряд нових висновків.

Указуючи, що статева система починає функціонувати лише з періоду статевої зрілості, П. Блонський водночас зауважував, що спостереження за поведінкою дитини цілком підтверджує наявність у неї «статевого життя» задовго до цього періоду (у 20-ті роки, особливо в першій половині їх, він висвітлював проблему статевого розвитку значною мірою з позиції фрейдизму, яку згодом піддав критиці). У роботі відомий педагог, педолог відзначав, що статеве життя маленьких дітей буяє атавізмами, які серед дорослих розвинені тільки у психопатів. Це проявляється в тому, що діти схильні до підглядання й показування оголених частин тіла, статевих органів. Завдяки неповному розвитку статевого органу статевий потяг у них має не цілком конкретно виражену спрямованість на іншу стать. Першим об’єктом статевого потягу дитини є найчастіше будь-хто із його батьків, і на цьому ґрунті дитина переживає іноді справжні ревнощі. Переходом від дитинства до юності є період статевого дозрівання, під час якого починаються найпомітніші фізичні й духовні зміни: зростання стає прискореним, у той же час вага тіла збільшується не у відповідній пропорції; нервова збудливість

стає підвищеною, від мозку вимагається відносно більша й незвична робота, тому нерідко створюються зручні умови для подальших, шкідливих для індивідуума наслідків; анемічні стани в дівчаток і нервозність у хлопчиків і дівчаток починається саме в період статевого дозрівання [185, с. 52–53]. На підставі аналізу переживань хлопчиків і дівчаток різного віку П. Блонський довів, що за нормальних умов статевий потяг пробуджується тільки в період статевого дозрівання; одержали наукову інтерпретацію такі питання як сексуальні переживання хлопчиків і дівчаток різного віку, вплив дитячих сексуальних переживань на статеве життя в зрілому віці, психологія любові, перша любов й таке інше [185, с. 57].

«Нариси дитячої сексуальності» спрямовані, у першу чергу, проти фрейдистської теорії. Критикуючи фрейдистські уявлення про гіперсексуальність дитини, П. Блонський переконливо довів психологічну неспроможність цієї теорії, підкреслюючи зв’язок між фрейдизмом і його інтересом до найтемніших сфер психічного життя й містицизму. «Фрейдисти беруть ранній вік, про переживання якого в нас не збереглося майже ніяких спогадів, і починають упевненим тоном розповідати про цей вік безліч еротичних легенд. Але ми не пам’ятаємо нічого подібного» [65, с. 252]. «Основний метод фрейдистів, – відзначав далі П. Блонський, – психоаналіз, а основний матеріал –дорослі психопати. Їхні інтерпретації психоаналізу психопатів зазвичай здаються надуманими» [65, с. 252]. Розповідаючи казки про «сексуальність» дітей, З. Фрейд, за словами П. Блонського, містифікував сексуальні потяги й емоції, показуючи тим самим відхід від справжніх проблем статевого розвитку. Те, що фрейдисти говорять про дитячу сексуальність, не підтверджується ані спостереженнями за дітьми, ані нашими спогадами про дитинство (ретроспекція) [185, с. 55; 65, с. 251].

При цьому, як зазначає П. Блонський, ретроспекція має доповнюватися іншими методами, і для отримання найбільш достовірної картини її треба збирати в багатьох респондентів, щоб компенсувати індивідуальні забування, і що із цього зовсім не випливає фрейдистське вчення про амнезію. Отже,

розроблені відомим педологом ідеї щодо вивчення дитячої та підліткової сексуальності виявили собою одну з перших спроб у вітчизняній науці відійти від логіки формального мислення і прийти до необхідності існування науки, що вивчає дитину як певну цілісність, її життя як органічні природні зв'язки й функції.

Визнаючи наявність дитячої сексуальності, педологи визначили фактори, які сприяють її передчасному розвитку та викликають еректійний рефлекс: 1) механічне роздратування статевого органу; 2) запори на ґрунті атонії або катарального стану кишечнику; 3) гостриці (Oxyuris vermicularis) викликають катаральний стан прямої кишки й сильну сверблячку в задньому проході; 4) переповнення сечового міхура через затримку сечовипускання; 5) застійний кровообіг у тазовій області, яке викликається сидячим положенням дитини упродовж тривалого часу; 6) сильне загальне збудження дитини, викликане лоскотанням, погладжуванням по животу або по спині; 7) сильне емоційне перезбудження нервової системи дитини, що викликано нагородами й покараннями, залякуванням, страшними розповідями й фантастичними казками, брутальністю, цинізмом і жорстокістю, побоями; 8) споживання їжі, яка збуджує: алкогольні напої, кава, чай, какао й інші допінги [627, с. 17; 677, с. 51].

Усі фактори, що викликають передчасну сексуальність дитини, можна звести до загальних – це механічне втручання, недотримання норм гігієни, відсутність фізичних навантажень, неправильне харчування, надлишкові пестощі з боку батьків, сильне емоційне перезбудження нервової системи тощо.

Ураховуючи означені небезпеки стосовно передчасного пробудження дитячої сексуальності (вони ж і заходи з боротьби із сексуальністю, що пробудилася), надамо перелік профілактичних заходів [677, с. 60]:

1. Необхідність домінування в житті дітей позитивних емоцій над негативними: радість, інтерес, любов і довіра до вихователів – на противагу страху, сорому, нудьзі, відчуженості або ворожості до навколишніх.

2. Дотримання основних гігієнічних вимог стосовно їжі, одягу, режиму дітей.

3. Правильний розподіл занять і відпочинку (не допускати періодів тривалого нудьгування). Для дошкільників на першому місці – ігри, прогулянки, ручна праця тощо. Природна втома в результаті фізичних вправ не завадить дитині, а навпаки – забезпечить їй здоровий спокійний сон, без усяких сексуальних відчуттів.

Дотримання цих основних умов, безсумнівно, направить у належне русло статеве виховання в дошкільному віці. У цьому періоді в дитини не встигли ще виробитися стійкі патологічні рефлекси, вони порівняно легко піддаються усуненню, тому саме тут необхідно закласти здоровий фундамент подальшого розвитку.

Розв'язання цих завдань у 20–30-ті роки XX століття крім навчальних закладів було покладено також й на численні відділення педологічної служби, установи якої створювалися при закладах освіти і науки й діяли до того моменту, як вийшла Постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні перекручення в системі наркомосів» у 1936 році. Ця Постанова ЦК ВКП(б) (1936 р.) перекреслила всі дослідження в області вивчення розвитку дитини. Обвинуативши педологію у всіх гріхах, назвавши висновки вчених із проблем шкільної педології перекрученнями, постанова проголошувала індивідуальний підхід, але без вивчення й врахування індивідуальності дитини. Виявлення обдарованих дітей, у свою чергу, проходило по статті «педологічні перекручення» і вважалося насадженням «елітарності» у системі народної освіти.

Таким чином, вивчення проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків у контексті педологічної ідеї вітчизняної педагогічної думки дозволило дійти таких висновувань:

1. Становлення та розвиток проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 20–30 рр. XX ст. відбувалися під впливом складних політичних, соціально-економічних, культурних та освітніх змін. До

вітчизняної освітньої системи початку 20-х років активно впроваджувалися соціальне виховання, соціальний захист дитинства, усебічний розвиток дитини, зв'язок школи та сім'ї. Проблема статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 20–30-х роках вирішується у світлі нового напряму розвитку педагогіки – *педології*, що ставила за мету об'єднати підходи різних наук (медицини, біології, психології та ін.) у методиці розвитку дитини.

2. З'ясовано необхідні позиції, які допомогли б педагогові знайти правильний, науково обґрунтований шлях до вирішення проблеми статевого виховання: організація статевої просвіти з урахуванням вікових та психічних особливостей розвитку дитини (І. Арямов); спільне виховання хлопчиків та дівчаток із дошкільного віку (І. Арямов); відвернення дитячої уваги від літератури сексуального характеру (І. Арямов); використання статевої енергії в суспільно корисних цілях (спільне активне трудове життя хлопчиків та дівчаток (І. Аркін, К. Веселовська)); дотримання норм і правил інтимної гігієни (Д. Азбукін, І. Арямов); загальне фізичне оздоровлення школяра; режим праці та відпочинку, ігри, прогулянки, спорт, різні види виробничої праці та ін. відповідно до вікових особливостей дитини (Д. Азбукін, К. Веселовська); соціально-побутові умови проживання, поведінка дорослих, раціональне й повноцінне харчування (Д. Азбукін, Г. Сорохтін, Л. Сосюра); увага з боку батьків та вихователів до вільного часу дитини, дитячих розваг (керівництво читанням, ретельний добір репертуару кіно й вистав (Д. Азбукін, Л. Сосюра, М. Рубінштейн); відволікання від нав'язливого еротизму, залучення до фізкультури, до громадської діяльності (Д. Азбукін, А. Залкінд, М. Рубінштейн); ретельний вибір товаришів (Д. Азбукін) тощо.

3. Визначено комплекс *особистісних та професійно-комунікативних якостей педагога*, що забезпечує успішність профілактичних заходів щодо статевої просвіти та статевого виховання дітей та підлітків: талант та інтуїція педагога (Д. Азбукін); уміння завоювати довіру й дружбу дітей; авторитетність педагога, повага до нього з боку дітей і водночас уміння контактувати з ними, доступність його для дітей; знання педагогом характеру

та особливостей поведінки своїх вихованців, особливо тих, які відрізняються підвищеною сексуальністю або зазнали сексуального насильства; ерудиція та майстерність педагога у веденні бесід із дітьми щодо статевих питань (Г. Сорохтін). Педагог має володіти певними професійними та особистісними якостями (чуйність, емпатія, розвинені комунікативні навички, педагогічний такт тощо), уміти встановлювати зворотний зв'язок під час спілкування з учнями та бути прикладом у морально-етичному відношенні (А. Залкінд).

4. Серед профілактичних засобів статевого виховання педагогами було відзначено ігри, працю, засоби художньої літератури, гурткову роботу, хобі, залучення до дитячих громадських організацій (рухів) тощо.

Для сублімації від процесу праці вихованцям необхідна відповідна домінантна установка: дитина має зацікавитися й *працювати із захопленням*. Позитивні емоції від роботи й задоволення від неї є показниками сублімації, що відбувається. Дитина, яка пасивно ставиться до роботи й виконує її через необхідність, не дасть відбутися сублімації. Саме тому завданням педагога є організація відповідного середовища, сприятливого для сублімації, а сам процес праці повинен стати для дитини радісним та бути їй під силу.

5. Державна політика щодо впровадження сумісного навчання та виховання у 20–30 рр. XX ст. визначалася як через акти та постанови Народного комісаріату просвіти («Про введення обов'язкового спільного навчання» (1918)), через офіційну діяльність *педологічної служби*, створеної на початку 20-х років в Україні на основі теоретичних розробок і практичних надбань педології. Такі заходи мали сприяти піднесенню ролі жінки в умовах нового соціалістичного суспільства, утвердженню рівності в стосунках між представниками обох статей, викоріненню з суспільної думки статевої упередженості та дискримінації за ознакою статі.

Науковці, педагогів-практики, які брали участь у обговоренні проблем упровадження сумісного навчання, зазначали, що статева проблема стосується не лише біологічної сфери, але й соціальної сфери (А. Залкінд, Л. Раскін, В. Шульгін). Як свідчить досвід, розділення дівчат і хлопців у

найрізноманітнішому вигляді триває в дитячому садку, у школі й проходить по лінії їх трудової, навчальної, ігрової, самоуправлінської роботи.

6. Практичне втілення проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків відбувалося через матеріали з'їздів та конференцій зокрема таких: а) VI-й Загальноросійський з'їзд із питань охорони здоров'я дітей та підлітків (15-22 листопада 1925 р.); б) І-й педагогічний з'їзд у 1927 р. (питанням сексуальної педагогіки була зайнята спеціальна секція); в) І-а конференції із сексуальноїпедагогіки,організованої Інститутом соціальної гігієни (20-21 січня 1930 р.). У матеріалах конференції було проаналізовано мезо- та мегафактори, які впливають на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків, та практичне впровадження статевого виховання через запровадження спільного навчання, контроль за позанавчальним часом дітей та підлітків, вивчення сімейно-побутових умов школярів, підготовку педагогів до впровадження статевої виховання, роль педолого-педагогічних консультацій у сексуальному вихованні тощо.

7. Ураховуючи небезпеки передчасного пробудження дитячої сексуальності, було визначено профілактичні заходи попередження її завчасного виникнення: а) необхідність культивувати в житті дітей позитивні емоції – радість, інтерес, любов і довіру до вихователів – та водночас уникати негативних емоції – страху, сорому, нудьги, відчуженості або ворожості до навколишніх; б) дотримання основних гігієнічних вимог відносно правильного харчування, зручного одягу, режиму праці та відпочинку дітей; в) правильний розподіл занять і відпочинку. Для дошкільників обов'язково на ігри, прогулянки, ручна праця та ін.

3.3. Питання статеворольової соціалізації безпритульних дітей та підлітків у педагогічній спадщині А. Макаренка

Педагогічний досвід педагогічної спадщини А. Макаренка представлено низкою наукових педагогічних та різножанрових науково-

публіцистичних творів: публічними лекціями, доповідями, відкритими листами, романами, повістями, нарисами, оповіданнями, п'єсами, у яких порушено різні аспекти питання статеворольової соціалізації, статевого виховання дітей та підлітків. Літературні твори «Педагогічна поема», «Прапори на баштах», «Марш 30-го року», «ФД-1» розділ «Статева проблема» (1932); «Книга для батьків» (1937); серія лекцій «Лекції про виховання дітей», «Статеве виховання» (1937); «Сім'я і виховання дітей» (1938); «Виховання в сім'ї та школі», «Поради батькам» (1939); доповіді перед учителями Фрунзенського району м. Москви (08.02.1939), перед студентами та викладачами Харківського педагогічного інституту (09.03.1939), публічна лекція «Про комуністичне виховання та поведінку» в Московському державному університеті (01.03.1939) тощо містять реальний досвід роботи відомого педагога стосовно статеворольової соціалізації, статевого виховання дітей та підлітків, що знайшло підтвердження й у численних архівних матеріалах.

Вивчення згаданих праць, дозволяє визначити мету, зміст, напрями, завдання статеворольової соціалізації дітей та підлітків і виявити позицію А. Макаренка щодо статевого виховання та статевої просвіти. Провідним аспектом виховання у творах відомого педагога є моральний аспект проблеми статевого виховання, на якому й зосереджено увагу автора. А. Макаренко постійно наголошував, що в закладах, якими він керував, проблема статеворольової соціалізації, статевого виховання дітей та підлітків вирішувалася винятково в контексті загальних питань виховання та навчання, тобто, по-перше, романтична, почуттєва сфера вихованців та вихованок колоній мали цілком підкоритися інтересам суспільства та бути зорієнтованими на виховання певних цінностей – дисциплінованості, працездатності, організованості, чесності, громадянськості; мали бути цілком співзвучними з ідеологією часу та основами марксистсько-ленінської виховної системи країни; по-друге, питання закоханості, захоплення тісно переплітalися із життям самих підлітків, їх спілкуванням з представницями

жіночої статі, підготовкою до подружнього життя, виконання батьківських функцій, виконання функцій сім'янина, а отже, із вихованням громадянина.

Педагоги 20-х років XX століття, вирішуючи статеве питання, проблему сосунків статей у школі та інших соціальних закладах в умовах нових реалій суспільства, визнавали виховний вплив через широку мережу дитячих установ (дитячих садків, ясел, майданчиків тощо), яка надає можливість правильного виховання дітей і водночас убезпечує їх від безпритульності та негативних у статевому відношенні впливів. «Важливішим завданням школи є виховання комуністичного ставлення дітей один до одного й особливо різних статей, боротьба з хуліганством, лихослів'ям, порнографією, організація дитячого дозвілля, розвиток дитячих здібностей, трудового й навчального ентузіазму, участь дітей у суспільному житті. У цьому плані й вирішується проблема статевого виховання», – зазначав один із дослідників Е. Шурпе [757, с. 10].

Висвітлюючи досвід статеворольової соціалізації дітей та підлітків в педагогічній спадщині А. Макаренка, нагадаємо, що об'єктами соціалізації, перевиховання, виховання були занедбані та важковиховувані діти, переважна більшість із яких була позбавлена батьківського піклування або взагалі безпритульна. Від їхнього особистого здоров'я, моральних установок, громадянської позиції залежала стабільність існування сім'ї, а відтак – і держави.

Складні історичні реалії 20-х XX століття відзначалися громадянською війною, економічною розрухою, масовою загибеллю людей, що спричинило катастрофічні масштаби дитячої безпритульності. Через це основними заходами Наркомосу було вирішення проблем дитячої безпритульності через відкриття мережі дитячих будинків, інтернатів, колоній, дитмістечок. Ураховуючи складну соціальну-економічну ситуацію в країні, утримувати дитячі будинки та колонії з бюджету було вкрай складним завданням. Постійний брак коштів спричиняв труднощі в забезпеченні дитячих будинків

продуктами харчування, одягом, взуттям, постільною білизною та іншими необхідними ресурсами життєдіяльності.

До того ж фізичний, моральний та психологічний стан дітей зазначеного контингенту вимагав особливого соціально-педагогічного підходу, методик до вирішення завдань статеворольової соціалізації дітей та підлітків.

Загальну картину щодо морального обличчя, статевих проблем, статевих девіацій контингенту дитячих колоній, інтернатів, дитячих будинків, зокрема будинків для дефективних дітей, знаходимо в періодичних публікаціях та архівних документах тих часів – 20–30-х років XX століття.

Вивчення протоколів, звітів та поточних питань про роботу та стан дитячих будинків, містечок із боротьби з безпритульністю свідчить про важкі умови праці викладачів, вихователів, обслуговуючого персоналу; про труднощі або неможливість педагогічного впливу на деяких вихованців, які заважають виховній роботі, процесу статеворольової соціалізації.

Про цілу серію випадків статевого співжиття, статевих девіацій, випадків зґвалтування серед дітей та підлітків, які перебувають у дитячих будинках, говорять педагоги Б. Райков, В. Осипова, Н. Тарасевич та ін.: «знаємо випадки зґвалтування дівчат 12-літнього віку хлопцями на кілька років старшими, також випадки відкритих, ледве чи не визнаних, зв’язків між підлітками дитячих будинків і технічним персоналом тих же будинків тощо» [551, с. 41]. Педагог Б. Райков особисто спостерігав та описав наслідки зґвалтування в одному з ленінградських дитячих будинків улітку 1921 р.: «Мати 11-річної дівчинки під час відвідування помітила, що та виглядає якось дивно, із синцями під очима та ін. Почалися розпитування й зрештою вдалося дізнатися, що її дефлорував 13-ти річний хлопчик того ж будинку в той час, як вони перебували вдвох у лазареті («Путь Просвещения», 1925, N 7–8)» [551, с. 41].

За свідченням В. Осипової, у дитячих будинках спостерігалися випадки, коли діти, не соромлячись, вимагали від вихователькі «дати їм у

ліжко дівчину» [504, с. 116]. Вивчаючи питання спільного виховання і спілкування, проф. Н. Тарасевич провів у 1925 році анкетування серед одеських педагогів для збирання матеріалів. Ця анкета, опублікована в харківському журналі «Шлях освіти», розкривала вражаючу картину статевої розбещеності серед хлопців дитячих будинків. Наведемо один з випадків статевої девіації, засвідчений педагогом дитбудинку: «Займається в дитбудинку група. Навколо стола сидять до двадцяти хлопців і дівчат у віці не молодше 10–11 років. Один із хлопців опускається під стіл і починає там онанірувати, анітрохи не бентежачись присутності інших дітей» [504, с. 116; 551, с. 42]. Це вказує на відсутність моральних устоїв, на майже повну деградацію деяких вихованців дитячих будинків.

Інспектування дитячих будинків виявило різноманітні порушення у взаємовідносинах вихованців та вихованок, особливо на статевому підґрунті. Наприклад, «група більш старших хлопчиків улаштовує ледве не щоденні обшуки в ліжках дівчат у пошуках брудної білизни, заглядає в щілини вбиральні у відділенні дівчат. Цинічна лайка висить у повітрі, не викликаючи протесту серед дитячого колективу. Вечорами в ліжках ведуться цинічні розмови, до яких з однаковим інтересом прислухається як старша, так і молодша група. Прагнення до статевого спілкування майже не приховується, – як наслідок, старшим дівчатам доводиться вдаватися до абортів. Є випадки статевих захворювань. Ця хвиля еротизму захоплює навіть тих дітей, які своїм розвитком і свідомим ставленням до життя виділяються серед юрби інших» [551, с. 43]. Описані вище явища характеризують життя в дитячих будинках нормальної шкільної мережі.

Що стосується будинків для дефективних дітей, то там справа щодо статевих стосунків, особливо виявів статевих девіацій, набагато гірша. За даними згаданого проф. Н. Тарасевича, там спостерігалися випадки повної відсутності будь-яких моральних установок, коли дівчата сходилися з хлопцями за порцію хліба; випадки зоофілії, коли один хлопчик чотирнадцяти років неодноразово вступав у статевий акт із кішкою або

собакою в присутності своїх товаришів; дівчинка Біла тринадцяти років має часті статеві зносини з хлопцями, постійно онанірує. Професор також наводить приклад девіантної поведінки дівчини Полі приблизно 7-ми років, яку влітку 1924 р. через неадекватну поведінку переводять з дошкільного будинку нормальної мережі до дитячого будинку для дефективних дітей: «Дівчинка зовнішності непоказної справляє враження заляканої тваринки. В установі нічим себе не проявляє, намагається лише піти з будинку ранком, вертається ввечері, не зізнаючись, де перебувала весь час. Через кілька днів в одній зі спалень на купі матраців двічі застають маленьку Полю в момент здійснення статевого акту з одним із хлопців будинку. Дівчинка влізла до нього у вікно, спокушена якоюсь картинкою й сколком дзеркала» [551, с. 43–44]. З подальшого звіту проф. Н. Тарасевича, дізнаємося, що такі вихованці, як Поля, не поодинокі діти з девіаціями в цьому будинку дошкільників, там були вихованці й більш старшого віку. Випадки онанізму й статевих зносин набувають масового характеру, і будинок розформовують. Отже, така картина деградації, відсутності моральних устоїв, проявів статевих девіацій у дитячих будинках нормальної мережі, дитячих будинках для дефективних дітей, колоніях.

Вивчення архівних матеріалів Харківської області дозволяє говорити про проблеми щодо контингенту вихованців дитячих містечок стосовно статевого питання та взагалі щодо їх поведінки [778]. Наприклад, до окружного інспектора Округової інспектури Народної Освіти від завідувача Гусарівським дитмістечка Гондзлевського (04.10.1928 р.) надійшов лист із проханням ужити заходів та найшвидше ізолювати від дитячого колективу п’ятьох вихованців, які морально зіпсовані й не підлягають педагогічному впливу. У цьому листі було зазначено й обставини, через які необхідне негайне вилучення вихованців: «Єрмаков Степан Андрійович – соціально запущений, організатор кримінальних правопорушень, рішуче не піддається педагогічному впливу; Дороз Іван Іванович, Безсонний Микола, Макухін Грицько – педерасти, онаністи, небезпечні поширювачі цих дефектів;

Омельченко Софія Іванівна – соціально запущена, часті випадки крадіжок та головним чином небезпечна своїм впливом на дівчат колективу. Педагогічному впливу не піддається» [778, арк. 4–5]. Отже, згідно з викладеними характеристиками, через негативний вплив на інших вихованців та неможливість педагогічного впливу, що заважає процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків, завідувач виправного закладу намагається якнайшвидше позбутися зазначених вихованців.

Наступний архівний документ свідчить про наслідки обстеження загального стану виховної установи інспектором Гусарівського дитмістечка Барвінківського району [778] щодо господарчого стану та навчально-виконавської та педагогічної роботи дитмістечка, зокрема питання статевої просвіти. Згідно з висновком інспектора щодо стану педагогічної роботи, читаємо: «Фізичне виховання відсутнє. Прояви відхилення від нормального статевого розвитку дітей є (онанізм, педерастія), уживаються заходи щодо норм статевого виховання з боку медперсоналу дитмістечка, розмови з дітьми, відповіді на їх запитання; розмови з хлопцями проводять педагоги й вихователі-чоловіки, з дівчатами – вихователі-жінки. Лікар проводить бесіди з дітьми про фізичне та статеве виховання. Взаємовідношення між хлопцями та дівчатами незадовільні. Є антагонізм, випадки ворожнечі, напади на дівчат з боку хлопців. Слабо розвинені серед дітей-вихованців почуття колективізму й здорової установки щодо стосунків хлопців та дівчат» [778, арк. 103]. Тобто наявні проблеми щодо взаємовідносин вихованців та вихованок дитмістечка, статеві девіації. При цьому педагоги, вихователі та медичний персонал дитячого містечка намагаються проводити профілактичну роботу щодо статевої просвіти та вжити заходи щодо статевого виховання у формі відповідей на запитання, бесід, зокрема бесід на теми фізичного та репродуктивного виховання.

Наведемо ще один архівний документ – звіт інспектора з підвідділу соціального виховання стосовно постановки статевого питання у стосунках хлопців та дівчат, які викликають у нього стурбованість. Інспектор зазначає

статеву розбещеність вихованців, і «у зв'язку з цим найбільш дорослі хлопчики направляються до Македонщини (іншого дитячого будинку) за 12 верст, а старші дівчата ізолюються в 3-му дитячому будинку, але й після цього сталися кілька обурливих ексцесів, які ще не зжиті. Дівчатка із ДБ № 4 являють собою приклад крайньої розпусти, неохайності та лінощів. Спостерігалися випадки інтимних зв'язків між ними і співробітниками. Для запобігання цьому потрібна особлива пильність, чуйність та авторитетність персоналу, щоб перегорнути цю темну сторінку» [778, арк. 221]. Тобто свідомо з виховною метою через занепокоєння щодо моральності статевих стосунків запроваджується роздільне перебування вихованців та вихованок у різних дитячих будинках.

Про вкрай незадовільний санітарно-гігієнічний стан приміщень для відпочинку свідчать інші архівні документи: «Під час огляду дитячих спалень установлено, що діти сплять по двоє в ліжку, що може спричинити вкрай небажані з гігієнічного та педагогічного боку наслідки» [778, арк. 268]. Звіт про Дитячий будинок № 8 свідчить, що «в санітарному відношенні обстановка дуже незадовільна, серед інших зауважень слід звернути увагу на те, що в одному ліжку сплять по 3–4 особи» [778, арк. 278]. Тобто зазначені умови не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, що негативно позначається на статеворольовій соціалізації вихованців соціальних установ.

Таким чином, згідно з архівними матеріалами, маємо загальну картину щодо проблем, із якими доводилося стикатися в роботі соціальним установам та щодо того як суб'єкти виховання знаходили засоби їх вирішення. За таких умов А. Макаренку випало здійснювати процес статеворольової соціалізації, статеве виховання дітей та підлітків. Ураховуючи, що контингент вихованців, із яким доводилося працювати А. Макаренку, складався із занедбаних, безпритульних дітей, таких, що позбавлені батьківського піклування, неповнолітніх правопорушників, то пріоритетними напрямами були такі: збереження здоров'я; санітарно-гігієнічний та моральний, які теж

вимагали негайного вирішення, про що свідчать архівні матеріали та публікації щодо стану інтернатних закладів, колоній та дитячих будинків.

Початок педагогічної діяльності А. Макаренка минув у дитячій колонії для неповнолітніх правопорушників. У своїй роботі відомий педагог спирався на нормативно-правову базу УРСР 20–30-х років XX століття («Декларація про соціальне виховання дітей» від 1920 р.; Постанова НКО «Про систему соціального виховання на Україні» від 1921 р.; Постанова «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю» від 1921 р.; «Порадник із соціального виховання», який виходив упродовж 1921 р., 1922 р., 1925 р., 1927 р., та на інші правові документи, які регламентували діяльності колоній та інтернатних закладів України).

Досліджуючи питання статевого виховання у спадщині А. Макаренка, М. Волікова знаходить у архівних джерелах його рукопис під назвою «Список вихованців колонії» (серпень 1922 р.), що дає чітке уявлення стосовно дитячого контингенту, який потрапляв до колонії. Згідно з аналізом архівного документа, дізнаємося, що більшість вихованців (переважно хлопці від 12 до 20 років) потрапляли до колонії через складні життєві обставини. Зокрема в графі «Причина направлення до колонії» у хлопців вказуються такі: «розбій та бандитизм у громадських місцях», «крадіжки на вокзалі», «крадіжка майна з дому та непокора батькові», «крадіжка одягу», «кримінальний бандитизм» та ін. Стосовно дівчат у документі зазначаються аналогічні причини: «крадіжка на базарі», «крадіжка у господаря», «крадіжка на вокзалі», «крадіжка в дитячому будинку» тощо [122, с. 115–116]. Щодо морально-психологічного стану, зазначає дослідниця, більшість дівчат визнані нормальними як у фізичному, так і в психологічному плані (лише у К. Квітковської в графі «тип дефективності» вказана невропатія, тому дівчина визнана «морально-дефективною») [122, с. 116]. Отже, документ є цінним джерелом стосовно інформації про кількість дівчат та хлопців, їхні звички, рід занять, стан фізіологічної та соціальної зрілості.

Відзначимо деяку специфіку в роботі А. Макаренка з важковиховуваними дітьми та підлітками. До посадових обов'язків А. Макаренка входило ознайомлення з особовими справами вихованців, проте він навмисно ігнорував цей обов'язок задля того, щоб факти попереднього життя не ставали основою для формування його упередженого ставлення до вихованців та вихованок. У своїй роботі відомий педагог будував власну систему виховання, дотримуючись принципу опертя на позитивне в людині, й надавав дітям шанс себе зарекомендувати з того боку, який вони самі оберуть, а отже, й передчасний негативний досвід не був визначальним для педагога.

Стратегія статеворольової соціалізації важковиховуваних дітей та підлітків А. Макаренка була спрямована не лише на навчально-виховну роботу, а й на організацію здорового способу життя його вихованців та вихованок, дотримання режиму сну та відпочинку, харчування, формування гігієнічних навичок, формування культури здоров'язбереження, культури статевої поведінки, тобто всього того, від чого залежатиме фізичний, емоційний, моральний та статевий розвиток.

Пізніше, надаючи поради батькам, спираючись на досвід колонії, А. Макаренко вказував на виняткове практичне значення режиму в житті дітей та підлітків, оскільки «безладний досвід статевого життя дуже часто починається в умовах випадкових, невпорядкованих зустрічей хлопців і дівчат, неробства, нудьги, безконтрольного пустого марнування часу… – у той час як правильний режим сприяє просто правильному фізичному самопочуттю дитини, за якого ніколи не виникне жодне занадто раннє статеве переживання» [412, с. 406]. Тож своєчасно та належно організований батьками й педагогами режим сприятиме статеворольовій соціалізації дітей та підлітків, правильному статевому розвитку, міцному здоров'ю, формуванню корисних звичок, вихованню сили волі, дисциплінованості, фізичній та психічній урівноваженості.

Ще однією особливістю в роботі А. Макаренка було запровадження сумісного виховання в колоніях для правопорушників, які перебували під його опікуванням. Як уже зазначалося, від початку 20-х років XX століття у всіх закладах освіти було введено спільне виховання, воно було рекомендовано й у «Пораднику щодо соціального виховання дітей» від 1921 р., у якому зазначалося, що «в кожній дитячій установі обов'язково мусять виховуватися разом і хлопці, й дівчата» [535, с. 27]. Утім, на виправні установи для дітей-правопорушників ця вимога не поширювалася. Дослідниця М. Волікова наводить архівний циркуляр Наркомосу (№ 8980 від 30.07.1921 р.), у якому спеціально наголошувалося на розподілі хлопців та дівчат: «…терміново сконцентрувати всіх неповнолітніх правопорушників у одній чи декількох установах (окремо хлопців і окремо дівчат)» [122, с. 119].

Ураховуючи позитивний досвід спільного виховання у процесі статеворольової соціалізації, А. Макаренко свідомо пішов на порушення зазначеного циркуляру й домігся, щоб у підпорядкованих йому установах виховувалися разом хлопці й дівчата: «Законом у колоніях, подібних до нашої, заборонено спільне виховання. Я домігся присутності дівчат для спроби, і тепер саме спільне виховання багато мені допомагає» [413, с. 294]. Таким чином, це була на той час єдина колонія спільного виховання на теренах СРСР.

Описуючи досвід першого знайомства з колонією в Куряжі, А. Макаренко в «Педагогічній поемі», між іншим, наводить своє перше враження від зустрічі з дівчатами, їхні скарги на образи та зневажливе ставлення з боку хлопців: «Дівчатка… з жахливими подробицями розповідали мені про своє життя. Порівняно безпечно почувають себе тільки в спальні. Вийти на двір бояться, бо хлопці переслідують їх, щипають, говорять дурниці, підглядають у вбиральню, відчиняють у ній двері… не залишають їм їжі в їдальні… обзивають повіями й б'ють ...» [414, с. 433-434]. Тобто дівчата постійно перебувають у стресовому стані, і це вимагало

першочергового вирішення проблеми та вживання заходів щодо поліпшення стосунків між вихованцями та вихованками закладу.

Тож у подальшій діяльності в колонії відомий педагог доклав немало зусиль на встановлення дружніх стосунків між представниками різних статей, покладаючи це важливе завдання на педагогічний колектив та на колектив вихованців, запроваджуючи виховання в колективі та через колектив, що сприяло статеворольовій соціалізації дітей та підлітків.

Спільне перебування у виправних закладах хлопців і дівчат А. Макаренко вважав необхідним як з організаційною, так і з виховною метою, оскільки був переконаний, що лише в такий спосіб можна сприяти успішному процесу статеворольової соціалізації, виховувати почуття поваги до дівчат, підготувати вихованців та вихованок до сімейного життя, до виконання батьківських функцій, виховувати культуру міжстатевого спілкування.

Щодо культури взаємовідносин хлопців та дівчат, то, як показала практика, це питанням потребувало особливого пильнування в колонії. А. Макаренко, ураховуючи контингент, який потрапляв до цієї установи, уважав за необхідне, щоб кількість хлопців чи не удвічі перевищувала кількість дівчат, аби запобігти утворенню закоханих парочок: «Я постарався, щоб у мене не було половини дівчат і половини хлопчиків, тому що я знав, що тоді вже нічого не зроблю. У мене … на одну дівчинку припадало два хлопчики. У такій ситуації особливого «кохання» бути не могло» [409, с. 196]. Педагог пояснював це тим, що, по-перше, із дівчатами працювати складніше, аніж із хлопцями, особливо у віці 15–16 років, коли вони починають закохуватися; і якщо юнак закохався, то його ще можна переконати й він почекає, натомість дівчата вкрай важко піддаються впливам та вмовлянням; по-друге, треба враховувати контингент дівчат, які потрапляли до установи. У зв’язку з цим А. Макаренко порівнює дієвість педагогічного впливу на дівчат «з вулиці» та на хлопців «з вулиці», відзначаючи, що у справі перевиховання нема нічого складнішого, ніж дівчата, які побували у статевих

відносинах або зазнали насильства: «У справі перевиховання нема нічого труднішого, ніж дівчата, які побували в руках. Як довго не тинявся б вулицями хлопець, у яких би складних і незаконних пригодах він не брав участі, як би не настовбурчувався проти нашого педагогічного втручання, але, якщо в нього є найменший інтелект, у хорошому колективі з нього завжди вийде людина. Це тому, що хлопець цей, по суті, тільки відстав, його відстань від норми завжди можна виміряти й заповнити. Дівчина, яка почала рано, майже з дитячих років, жити статевим життям, не тільки відставала фізично й духовно, вона завдала собі глибокої травми, дуже складної та болючої» [414, с. 570]. Тому А. Макаренко намагався приділити особливу увагу вихованню дівчат, більш опікувався ними, їх фізичним та моральним станом і шукав найбільш дієві засоби впливу на них.

Розглядаючи підготовку до шлюбу як складову статеворольової соціалізації, статевого виховання, саме підготовка дівчат до майбутнього усвідомленого материнства була в полі зору А. Макаренка, особливо коли він працював із дівчатами, які зазнали фізичних і психологічних травм у попередньому житті. У «Педагогічній поемі», висвітлюючи колоністське життя, педагог на прикладі вихованки Раїси Соколової показав глибину морального занепаду, непідготовленість до виконання материнських функцій, що призвело до трагічних наслідків – убивства новонародженої дитини.

Досить неоднозначним було ставлення А. Макаренка й до такої делікатної проблеми, як *аборти*. У «Педагогічній поемі» описується приклад, що відбувся з вихованкою колонії, яка двічі завагітніла: у першому випадку вагітності педагог направив дівчину до лікарні, щоб позбутися дитини, але, коли такий випадок стався вдруге, він наполіг на одруженні дівчини з батьком дитини та її народженні.

Отже, підготовка до материнства та підготовка до шлюбно-сімейних стосунків як складові статевого виховання були важливими напрямами статеворольової соціалізації дітей та підлітків. Зазначимо, що А. Макаренко негативно ставився до ранніх шлюбів, уважаючи, що в молоді ще немає

належної відповідальності за сім'ю та можливості свідомо виховувати дітей, а головна помилка в тому, що вони при створенні сім'ї покладаються лише на силу почуттів.

У зв'язку з цим А. Макаренко приділяв увагу *вихованню почуттів*, *вихованню любові*, уважаючи, що одним з основних завдань статевого виховання є «навчання організованого кохання» [407, с. 206].

Уміння любити й цінувати любов близьких, зазначав А. Макаренко, удячність за те, що тебе люблять, повагу до цього почуття дуже легко перенести під час дорослішання дитини на сферу статевих почуттів, а іноді ще тільки передчуттів. Юнаки й дівчата повинні знати, що любов – велике, гарне почуття, що буває «велика любов або маленький любьоночек», як говорив В. Маяковський. Мають виховуватися деякі благоговійні очікування великої любові й упевненість, що вона обов'язково прийде, що не можна розтрачувати себе по дріб'язках: «Сильна любов, вірна на все життя, повинна бути ідеалом нашої молоді, тільки такі ідеали дадуть міцну сім'ю» [410, с. 503]. А досягаються такі уявлення в юнаків, перш за все, через *приклад батьків у сім'ї*, їх стосунки між собою, що в подальшому стає підвалинами створення власної сім'ї.

Під час публічних виступів перед учителями, студентами, батьками, у своїх статтях, художніх творах педагог неодноразово порушував питання любові та стосунків вихованок та вихованців закладів освіти, зокрема соціальних установ, висловлюючи власні думки та спостереження: «Любов заборонити не можна, звичайно, але дозволяти закохуватися й одружуватися у 18 років теж не можна. Ніякого щастя від такого шлюбу не буде. Питання це вимагає складної організації. Я міг зібрати дівчат і читати їм лекції про те, як треба закохуватися» [409, с. 411]. Застерігаючи молодь від ранніх шлюбів, А. Макаренко посилався у своїх творах на факти одруження в 1932–1933 роках, коли одружені комунари згодом відчули небезпечні наслідки передчасного сімейного життя: життя на маленький бюджет сім'ї; поява дітей у той час, коли самі ще не набули зрілості та не усвідомили батьківство;

поява нових закоханостей, подружньої зради, що призводили до розлучень. Тобто, як показала практика, у більшості випадків раннє одруження не приносить щастя; спочатку потрібно отримати професію, подорослішати, набратися життєвого досвіду, а тоді вже створювати сім'ю та народжувати дітей. Тому А. Макаренко вважав, що з дітьми та підлітками має проводитися профілактична робота стосовно статевих стосунків, що в майбутньому сприятиме уникненню ними багатьох життєвих негараздів, розчарувань, нерозділеного кохання, небажаних вагітностей, венеричних захворювань тощо.

У галузі сімейних обов'язків подружжя-комунарів, зазначав дослідник Г. Жураковський, А. Макаренко завжди дотримувався суворих пуританських правил (у благородному розумінні цього поняття). Сам педагог з цього приводу писав: «У нас велика громадська відповідальність, і тому ми можемо організувати наші почуття й нашу любов» [228, с. 171].

Будучи цілком упевнений, що любов – природне почуття, яке потребує виховання, підготовки до неї, що, як і будь-якому іншому почуттю, її треба навчатися та взагалі слід виховувати культуру любові, А. Макаренко виділяє різні види любові: любов статеву, любов нестатеву.

Пояснюючи нестатеву любов, педагог указував на широкий спектр її виявлення, зазначав, що така любов значно ширша, ніж статева й має їй передувати: «Любов нестатева – дружба; досвід цієї любові-дружби, пережитий у дитинстві, досвід тривалої симпатії до окремих людей, любов до батьківщини, вихована з дитинства, – усе це найкращий метод виховання майбутнього громадянського ставлення до жінки-друга. А без такого ставлення дисциплінувати й приборкати статеву сферу взагалі дуже важко» [412, с. 405]. Також педагог відзначав необхідність любові до членів сім'ї, навчального закладу й Батьківщини, що у підсумку приведе до вміння любити дружину: «Треба навчитися любити батьків, братів і сестер, свою школу, свою батьківщину, зазначає – А. Макаренко, – тільки тоді людина буде здатна глибоко полюбити вибрану нею жінку» [404, с. 405]. Педагог

зазначав, що «юнак ніколи не любитиме своєї нареченої та дружини, якщо він не любив своїх батьків, товаришів, друзів. І чим ширша сфера цієї нестатевої любові, тим благородніша любов статева» [412, с. 241]. Отже, педагог указував засоби приборкання статевої сфери через дисципліну, самодисципліну, та через прояв інших видів любові, крім статевої, – любов до Батьківщини, любов до братів та сестер, любов-дружбу тощо, які згодом переростуть у любов до жінки, дружини.

Зі свого боку, усвідомлюючи важливість покладених на них обов'язків, відповідальності, батьки повинні добре розумітися на питаннях, які стосуються статевої сфери, мають *власним прикладом* показувати дбайливе ставлення один до одного, до дітей і суспільства в цілому.

Оскільки виховання дітей – громадянський обов'язок батьків, педагог також застерігав і самих батьків від необдуманих кроків, закликаючи до стриманості, жертовності, якщо вони раптом вирішили розлучитися: «…у вашій дитині росте майбутній громадянин, і ви повинні пожертвувати до певної міри своїм любовним щастям» [412, с. 431]. Тобто педагог наполягав, щоб батьки загасили в собі почуття кохання, коли воно виникає до іншого, крім подружжя, заради виховання своїх дітей: «Там, де батько або мати уходять із сім'ї, там сім'я як колектив руйнується й виховання дитини викликає труднощі… я вам по секрету пораджу, що якщо у вас є двоє дітей і ви розлюбили вашу дружину й покохали іншу, загасить ваше нове почуття. Погано, важко, але обов'язково слід загасити. Залишіться батьком у вашій сім'ї. Ви зобов'язані це зробити, тому що ваша дитина – це майбутній громадянин, і маєте пожертвувати в певному розумінні своїм любовним щастям» [228, с. 171].

Тому А. Макаренко неодноразово підкреслював важливість власного прикладу та гідної поведінки батька й матері (принцип позитивного зразка), що закладають основи статевого виховання, майбутнього здоров'я та благополуччя дітей. Від виховання таких загальнолюдських якостей, як честь, вірність, а також від шанобливого ставлення батьків один до одного,

від внутрішнього клімату сім'ї залежить і готовність дітей та підлітків до майбутнього сімейного життя, та й у цілому культура статевої поведінки.

Покладаючись на сім'ю у статевому вихованні, А. Макаренко також радив батькам шукати теми для бесід та приклади вирішення життєвих ситуацій у спеціальній та художній літературі. Необхідно розширювати світогляд дитини, щоб вона спостерігала, розмірковувала, співпереживала художнє враження. У цьому добре допомагають художня література, кіно, театр. Усе зазначене впливатиме позитивно й на процес статеворольової соціалізації, створюючи необхідні риси особистості й характеру, закладаючи основи моральності у статевій сфері.

Таким чином, одним із дієвих механізмів статевого виховання дітей та підлітків А. Макаренко вважав засоби художньої літератури. Звертаючись до питання виховного значення літератури, педагог висловлював побажання ознайомлення з такими художніми творами, у яких відображені справжні людські почуття. Так, у нарисі «Книги, яких я чекаю», (1938 р.), ним зазначалося: «Дуже хочеться прочитати книгу, де були б справжні переживання, якими сповнене життя кожного з нас» [413, с. 109].

Відповідаючи на питання стосовно захоплення учнями творами О. Купріна, Г. Мопассана, С. Цвейга та необхідності їх заборони, педагог зазначав, що він справді погоджується, що в книгах зазначених авторів наявні «такі сцени, які не завжди прочитаєш у присутності жінки» [406, с. 208], але дітям та підліткам не можна забороняти такі книги через те, що по-перше, діти все одно дізнаються про такі питання від однолітків, але вже в перекрученому, спотвореному вигляді; по-друге, підлітки цікавляться статевими питаннями через природні фактори, тому цією «юнацькою хворобою» необхідно перехворіти у 15-ть років, що «у подальшому не розбещує, не перетворює людину на розпусника» [406, с. 208]. Тобто педагог уважав, що дітям та підліткам необхідно ознайомлюватися зі статевими питаннями через читання художньої літератури, яка подає стосунки статей «у хвилюючому оформленні, але все-таки в мистецтві, в антуражі людських

пристрастей, нещасть, радостей» [406, с. 209]. Тому може бути цілком корисною у вихованні людських почуттів, зокрема почуття кохання.

Наступний напрям статеворольової соціалізації дітей та підлітків розглядався А. Макаренком, як і більшістю педагогів того часу, в аспекті *сублімації статевої енергії* в інше русло. Як й більшість його колег, він вважав важливою умовою статевого виховання нормальну завантаженість дитини роботою, спортом, правильно організованим відпочинком, що не залишить часу «до зайвої гри уяви, до випадкових зустрічей і вражень» [404, с. 406].

Педагог стверджував, що праця, заняття спортом, фізичні вправи, правильно організоване дозвілля (ковзани, лижі, човен), по-перше, сприяють загальному зміцненню здоров'я, правильному статевому розвитку, підвищуючи розумову та фізичну працездатність, по-друге, дисциплінують, сприяють згуртуванню колективу дітей та підлітків та налагодженню дружніх стосунків між представниками різної статі; по-третє, завантажують дітей та підлітків, відволікаючи їх від передчасної цікавості до сфери статевого життя. У той час як «невпорядкований досвід статевого життя дуже часто починається в умовах випадкових, безладних зустрічей хлопців та дівчат, неробства, нудьги, безконтрольного, порожнього проведення часу» [404, с. 406].

Правильному процесу статеворольової соціалізації сприяє й дотримання *режиму*, установленого в сім'ї, у якій зростали хлопчик або дівчинка, яких із дитинства привчали до порядку і які «цю свою звичку потім перенесуть і на стосунки до чоловіка або до жінки» [404, с. 406]. Отже, батьки повинні контролювати інтереси дитини, її оточення та сприяти дотриманню правильного режиму своїх дітей.

Усі зазначені вище виховні заходи, із першого погляду, начебто не спрямовані безпосередньо до статевого виховання, зазначає А. Макаренко, але насправді «вони неухильно ведуть до цієї мети, тому що найкращим чином сприяють вихованню характеру, організують психічний і фізичний

досвід молоді. Вони і є могутніми засобами статевого виховання» [404, с. 406].

Питання про статеве виховання вважається одним із найбільш важких у педагогіці, зауважує А. Макаренко, посилаючись на те, що стосовно жодного іншого питання не було стільки плутанини й стільки неправильних думок. А тим часом практично це питання зовсім не так важке, і в багатьох сім'ях воно вирішується дуже просто. Воно стає важким тільки тоді, коли його розглядають окремо й коли йому надають занадто великого значення, виділяючи із загальної кількості інших виховних питань [404, с. 400].

Суспільна моральність у питаннях статевого життя вимагає, щоб воно в кожного чоловіка й кожної жінки перебувало в постійних гармонійних відношеннях з двома сферами життя: із сім'єю й любов'ю й мало такі цілі: людське щастя й народження й виховання дітей. Звідси випливають і цілі статевого виховання: «Ми повинні так виховати наших дітей, щоб вони тільки в любові могли насолоджуватися статевим життям і щоб свою насолоду, свою любов і своє щастя вони реалізували в сім'ї» [404, с. 401]. Отже, виховання майбутнього статевого почуття, любові в дітей та підлітків передбачає виховання їх як майбутніх подружжя.

Стосовно статевого виховання маленьких дітей А. Макаренко радить з великою обережністю ставитися до порад тих педагогів, які вважають, що дітям потрібно говорити всю правду про процес дітонародження, «усе роз'яснити й розтлумачити» [404, с. 403]. Відомий педагог зазначає, що для всякої інформації свій час, а в цьому випадку, якщо дитина запитує про те, звідки беруться діти, зовсім не випливає, що вона цікавиться цим питанням в повному обсязі, тому батькам необхідно дати невеличке пояснення, не привертаючи зайвої уваги до статевого питання.

У більш пізньому віці дитини батьки повинні проводити бесідо щодо питань статевої гігієни, а особливо питань статевої моралі: «Ці бесіди повинні відбуватися строго по секрету між батьком і сином або між матір'ю й дочкою» [404, с. 403].

Визнаючи необхідність таких бесід у період статевого дозрівання, А. Макаренко не рекомендує перебільшувати їхні значення, а ще краще, якщо ці бесіди замість батьків проведе лікар у школі, адже «між батьками й дітьми завжди бажана атмосфера довіри й делікатності, атмосфера цнотливості, яка іноді порушується занадто відвертими розмовами на такі важкі теми» [404, с. 404]. Ще одна з причин небезпеки ранніх бесід стосовно статевих питань – це те, що «відкрите й занадто передчасне обговорення статевих тем спонукає дитину до грубо раціоналістичного погляду на статеву сферу, започатковує той цинізм, через який іноді доросла людина так легко ділиться з іншими найпотаємнішими своїми статевими переживаннями» [404, с. 404]. Утім, такі бесіди висвітлюють статеву тему у фізіологічному аспекті й не облагороджені темами любові, тобто не спонукають до більш високого й суспільно цінного ставлення до жінки.

Статеве виховання й повинне бути вихованням саме любові, тобто великого й глибокого почуття, – почуття, прикрашеного єдністю життя, прагнень і надій [404, с. 405]. Але таке статеве виховання повинне проводитися без занадто відкритого й цинічного розбору *вузько фізіологічних* питань.

У цій справі чільне місце посідає приклад. Справжня любов між батьком і матір'ю, їх повага один до іншого, допомога й турбота, прояви ніжності – якщо все це відбувається на очах у дітей з першого року їх життя, то є найбільш могутнім виховним фактором, що привертає увагу дітей до таких серйозних і гарних стосунків між чоловіком і жінкою.

Для отримання позитивного результату від процесу статеворольової соціалізації, виховання А. Макаренко вимагає застосовування чіткої продуманої системи організації форм, методів, засобів усієї системи виховання, оскільки, на думку педагога, «не повинні бути спеціальні методи статевого виховання» [412, с. 431], але водночас вони мають бути непомітними та охоплювати найрізноманітніші боки життя.

Серед методів, які А. Макаренко рекомендував використовувати та описав досвід їх упровадження в педагогічних літературно-художніх творах, слід назвати: 1) бесіди, консультації з фахівцями (лікарями); 2) дотримання режиму дня, гігієни сну, відпочинку, споживання їжі; 3) різні форми переконання; 4) особистий (батьківський, викладацький) приклад.

Провідним засобом статеворольової соціалізації, на думку відомого педагога, має бути відповідна організація роботи з дітьми та підлітками. Ураховуючи значний досвід щодо спільного виховання, А. Макаренко остаточно пересвідчився, що саме дівчат потрібно відверто вчити, як ставитися до залицянь хлопців, розбиратися в глибині цього залицяння, перевіряти й переживати любов. Під час відвертих розмов із хлопцями у жодному разі не повчаючи їх, вимагати відповідальності за свої дії: «Саме на такі незручні теми радив починати розмову А. Макаренко, коли питання стосувалося кохання й стосунків, які могли виникати між хлопцями та дівчатами» [122, с. 153].

Особливе місце серед методів виховання за ступенем їх впливу на особистість А. Макаренко відводив щирій і відвертій бесіді з вихованцями. Такі бесіди мають сприяти адекватному розумінню дорослості та формуванню знань з анатомії та гігієни знань. При цьому педагог підкреслював, що ці бесіди мають відбуватися при нагоді, нібито випадково і в жодному разі не проводитися заздалегідь: «Ніколи не слід проводити бесіди авансом, повчаючи дитину наперед, не ставлячи їй жодних вимог у поведінці» [412, с. 407]. Тобто не варто повчати дитину наперед та ставити вимоги до поведінки, оскільки це не досягне виховної мети, а навпаки – зведе нанівець задуману справу.

Батькам А. Макаренко рекомендував пильнувати за поведінкою власних дітей і, за можливістю, вчасно реагувати, залучаючи їх до відвертої розмови. Приводом до бесід, уважав педагог, можуть бути «вільні цинічні розмови та слівця, підвищений інтерес до чужих сімейних сварок, підозріле й не зовсім делікатне ставлення до сімейних пар, легковажна дружба з

дівчатами, явно не вільна від простого статевого інтересу, зневага до жінки, надмірне захоплення вбранням, раннє кокетування, інтерес до книжок, у яких надто одверто зображуються статеві стосунки» [412, с. 407].

Також А. Макаренко важливу роль відводив відвертій бесіді-консультації дітей та підлітків з лікарем стосовно здорового способу життя та особистої гігієни. На думку педагога, така профілактична бесіда допоможе підліткам отримати інформацію щодо репродуктивного здоров'я, материнства/батьківства та ризиків, які можуть виникнути через ранню вагітність та раннє народження дитини. Особливого значення ці бесіди мали для медично-профілактичної просвіти дівчат, яким лікар, уважав А. Макаренко, мав надавати вичерпну інформацію щодо фізіологічного аспекту статевих стосунків, щодо анатомії та гігієни, специфіки статевого дозрівання організму дівчат: «Дівчатка в певні періоди особливо потребують уваги лікаря, якому завжди мусять допомагати й матері. Лікарська лінія, зрозуміло, головним чином повинна бути обов'язком школи. Тут цілком до речі організація серйозних розмов із питань статі, для ознайомлення хлопців із питаннями гігієни, стримування, а в старшому віці – з небезпекою венеричних захворювань…» [412, с. 245–246].

Таким чином, можна констатувати, що статеворольова соціалізація, статева освіта та виховання дітей та підлітків, відбувалася з кількох боків. З боку батьків пильнувався загальний розвиток дитини, демонструвався власний приклад, а з боку лікаря надавалася інформація медично-фізіологічного та анатомічного аспектів статевої просвіти, адже лікарі повинні спілкуватися з підлітками про майбутнє материнство й батьківство, про руйнівні наслідки передчасних ранніх статевих стосунків та ранніх шлюбів, про небажану вагітність тощо. При цьому А. Макаренко вважав, що під час медичних бесід інтимної тематики необхідно уникати розгляду лише фізіологічних питань.

Отже, вивчення питання статеворольової соціалізації безпритульних дітей та підлітків у педагогічній спадщині А. Макаренка спонукало до таких висновувань:

1. Зазначено, що важливий для педагогічної науки досвід роботи А. Макаренка набувався у важких соціальних-історичних реаліях – після революційного перевороту, в умовах громадянської війни, економічного занепаду держави, масової загибелі людей, які призвели до катастрофічної дитячої безпритульності на початку 1920-х років в Україні. Закладам Наркомпросу УСРР було вкрай складно утримувати дитячі будинки через брак коштів, тяжкі побутові умови, нестачу продуктів харчування, одягу, взуття та ін.

2. З'ясовано, що оскільки контингент вихованців, із яким доводилося працювати А. Макаренку, становили занедбані діти, безпритульні, такі, що позбавлені батьківського піклування, неповнолітні правопорушники, то пріоритетними напрямами статеворольової соціалізації дітей та підлітків стали формування в них засад здорового способу життя, гігієнічних навичок, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я. Рівень моральності вихованців вимагав термінового втручання педагогів та соціальних працівників, про що свідчать численні архівні матеріали та публікації щодо стану інтернатних закладів, колоній та дитячих будинків.

Доведено, що стратегія виховання А. Макаренка була спрямована на спільне перебування у виправних закладах хлопців і дівчат, оскільки це вважалося необхідним як із організаційною, так і з виховною метою. Така стратегія спонукала успішний процес статеворольової соціалізації, який полягав у вихованні почуття поваги до дівчат, підготовці до виконання батьківських функцій, до ролі сім'янина, у прищепленні вихованцям культури міжстатевого спілкування.

3. Визначено, що особливої уваги вимагало виховання дівчат з урахуванням значного впливу попереднього їх негативного досвіду поза стінами установи. Через те, що дівчата зазнавали фізичних і психологічних

травм, у колонії передбачалося створення для них особливих підтримувальних умов. А також мали проводитися заходи статевого виховання та статевої просвіти щодо підготовки до майбутнього материнства, подружнього життя, питання дівочої честі й соціальної відповідальності за народження та виховання дітей.

4. Показано, що в практиці колонії ім. М. Горького та комуни ім. Ф. Дзержинського були запроваджені такі побутово-організаційні форми існування дитячого колективу, які забезпечували здоровий спосіб життя та продуктивну трудову діяльність усіх його членів. А. Макаренком була розроблена та апробована система здоров'язбереження, яка передбачала таке: санітарно-гігієнічні заходи; спонукання інтересу до фізичної культури і спорту; уведення раціонального режиму праці та відпочинку; організацію здорового харчування; позбавлення шкідливих звичок; правильний руховий режим; лікувально-профілактичні заходи, спрямовані на збереження та зміцнення здоров'я; самообслуговування; самоуправління, естетичність у побуті; підготовку молоді до шлюбу та сім'ї, до виконання усвідомленого батьківства та ролі сім'янина.

5. Розкрита роль особистого прикладу батьків у процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків: справжня щира любов між батьками, їх шанобливе ставлення однин до одного, допомога й піклування, гарні взаємини слугують могутнім важелем статевого виховання. Приклад батьків є визначним для стилю й характеру стосунків, які мають виникати між хлопцем та дівчиною.

6. Визначені дієві засоби статевого виховання, сублімації статевої енергії: контроль інтересів дитини з боку батьків, увага до її оточення та сприяння дотриманню правильного режиму своїх дітей; завантаження дитини різноманітними заняттями, працею, спортом, правильно організованим відпочинком; виконання фізичних вправ, які позитивно позначаються на здоров'ї та сприяють його загальному його зміцненню,

правильному статевому розвиткові, покращенню розумової та підвищенню фізичної працездатності.

Висновки до розділу 3

1. На процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків вплинули декілька ключових напрямів соціальної роботи, що здійснювала нова радянська влада в контексті нової комуністичної ідеології. Перший напрям – модернізація побуту по-комуністичному: проєкти й результати – заходи більшовицької влади щодо звільнення жінок від «домашнього рабства» через створення широкої мережі державних ясел, дитячих садків, шкіл-інтернатів, пралень, комбінатів громадського харчування. Другий напрям – від традиційної сім'ї до соціалістичної: дискусії, нормативні акти, підсумки – політика представників нової влади у царині сімейних взаємин, трансформації інституту сім'ї та шлюбно-сімейних відносин. Третій напрям, який переплітається з попередніми, – це трансформації у сфері взаємин між статями, моральних відносин, що сприяли формуванню нової морально-етичної парадигми.

2. Проблема статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 20–30-х роках вирішується у світлі нового напряму розвитку педагогіки – *педології*, що ставила за мету об'єднати підходи таких наук як медицина, біологія, психологія та ін. у методиці розвитку дитини. У практику вітчизняної освітньої системи почали активно впроваджуватися соціальне виховання, соціальний захист дитинства.

3. Визначено заходи, які сприяли вирішенню проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків: організація статевої просвіти з урахуванням вікових та психічних особливостей розвитку дитини; спільне виховання хлопчиків та дівчаток, починаючи із дошкільного віку; перенаправлення статевої енергії до суспільно корисних справ (праця, гурткова робота, хобі, громадські організації тощо); дотримання правил інтимної гігієни, фізичного оздоровлення школяра; дотримання режиму праці та відпочинку (ігри,

прогулянки, спорт, різні види виробничої праці та ін.); увага до соціально-побутових умов проживання, раціонального й повноцінного харчування; увага з боку батьків та вихователів до вільного часу дитини, дитячих розваг (керівництво читанням, залучення до фізкультури, до громадської діяльності; ретельний вибір товаришів тощо).

4. Показано, що проблема упровадження сумісного навчання, стосується не стільки біологічного аспекту, скільки соціального (А. Залкінд, Л. Раскін, В. Шульгін). Як свідчить досвід, розділення дівчат і хлопців у найрізноманітніших видах діяльності починається з сім'ї, дитячого садку, продовжується у школі, відбуваючись по лінії їх трудової, навчальної, ігрової, самоуправлінської роботи. Такі заходи мали сприяти піднесенню ролі жінки в умовах нового соціалістичного суспільства, утвердженню рівності в стосунках між представниками обох статей, викоріненню з суспільної думки статевої упередженості та дискримінації за ознакою статі.

5. З'ясовано, що пріоритетними напрямами статеворольової соціалізації вихованців та вихованок у виправних колоніях, що перебували під керівництвом А. Макаренка, стали формування в підлітків засад здорового способу життя, гігієнічних навичок збереження й зміцнення фізичного та психічного здоров'я вихованців та вихованок, а головне – моральний аспект, оскільки контингент вихованців, із яким доводилося працювати А. Макаренку, становили занедбані діти, безпритульні, такі, що позбавлені батьківського піклування, неповнолітні правопорушники.

6. Доведено, що стратегія виховання А. Макаренка була спрямована на спільне перебування у виправних закладах хлопців і дівчат, оскільки це вважалося необхідним як із організаційною, так і з виховною метою. Це спонукало успішний процес статеворольової соціалізації, виховування почуття поваги до дівчат, підготовки до виконання батьківських функцій, до ролі сім'янина, прищеплення культури міжстатевого спілкування.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях [463; 464; 468; 470; 471; 480; 481; 483; 485; 487].

РОЗДІЛ 4
НАДБАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ ЩОДО СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ (1940–1980-ті рр. XX ст.)

4.1. Морально-етичний аспект статеворольової соціалізації дітей та підлітків

Аналіз питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків у період 40–80-х років XX століття актуалізує цінності надбання вітчизняної системи освіти та виховання: у той час розглядалися питання взаємовідносин статей у процесі навчання та виховання (упровадження роздільного навчання); морально-етичний, культурний та медико-психологічні аспекти статевого виховання та статевої просвіти; співвідношення біологічного та соціального в процесі дорослішання; підготовки дітей та підлітків до сімейного життя, зокрема в контексті виникнення спеціальної галузі, що вивчає інститут сім'ї, – фамілістики. Ці питання потребують поглибленого висвітлення, тому присвятимо кожному з визначених аспектів окрему увагу.

У 40–50-х роках минулого століття (із 1943 по 1954 р.) відбулася реформа в освітній системі щодо впровадження роздільного навчання, яке тривало майже 11 років.

Реформа стала віддзеркаленням процесів, які відбувалися в 40–50-х роках минулого століття стосовно культурної та ідеологічної спадщини дореволюційного періоду. Як показала практика, після жовтневого перевороту 1917 року радянською владою було продемонстровано заперечення всього попереднього досвіду, зокрема організації навчально-виховного процесу. Через пропагування ідеології рівності статей, надання однакових можливостей самореалізації в подальшому житті на законодавчому рівні було запроваджено спільне навчання в закладах освіти (теорію та практику впровадження спільного навчання нами було

проаналізовано в п.п. 3.1. та 3.2.). На початку 40-х років почали поширюватися тенденції щодо демонстрації спадкоємності поколінь. Бюрократичні структури, ідеологи радянського режиму, що вийшли з революційної верхівки, почали виявляти зацікавленість до консервативних практик дореволюційних традицій. Це виражалося на культурному рівні в поверненні символічних практик і образів, притаманних старому режиму. Наприклад, до армії повернули погони, офіцерські та генеральські звання, нагороди (ордени), відбулася легалізація церкви під наглядом НКВД. До навчальних закладів повернули зовнішні атрибути класичних гімназій – шкільну форму, роздільне навчання. Щодо шкільної форми, то з 1948 року вона за кольором, фасоном, аксесуарами майже повністю копіювала форму класичних гімназій: «Для хлопців – кашкет, гімнастерка й поясний ремінь солдатського типу. Для дівчат – коричневе плаття із чорним (повсякденним) або білим (для врочистих заходів) фартухом, що зав'язувалися позаду на бант» [165, с. 1].

На законодавчому рівні, згідно з доповідною запискою Відділу шкіл ЦК ВКП(б) і Народного комісаріату освіти РСФСР «Про введення роздільного навчання хлопців і дівчат у неповних середніх і середніх школах Союзу РСР», зазначалося, що завдяки впровадженню в травні 1918 р. сумісного навчання, рівноправність чоловіків і жінок у освітній галузі вже досягнута, так само досягнута рівноправність у господарському, політичному й культурному житті. Згідно з документом, спільне навчання дітей обох статей спричинило «утруднення педагогічного й організаційного порядку», що вимагали правильної організації навчально-виховного процесу з урахуванням особливостей фізичної природи й розвитку дівчат та хлопців, їх підготовки до праці та практичної діяльності. На думку авторів записки, запровадження роздільного навчання сприятимете зміцненню дисципліни, усуненню «не завжди здорових взаємин» між протилежними статями, допоможе забезпечити відвідування школи дівчатами в національних республіках і областях, де на місцях ще спостерігаються консервативні

побутові забобони.

Згодом 16 липня 1943 р. були затверджені постанови Оргбюро ЦК ВКП(б) та Ради народних комісарів СРСР «Про введення роздільного навчання хлопців і дівчат в 1943/1944 навчальному році в неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних республік і великих промислових міст» [165, с. 2].

Відповідно до інструкції, 1) кожна чоловіча або жіноча школа розташовувалася в окремій будівлі, так само як і дореволюційна класична гімназія; 2) чоловічі й жіночі навчальні заклади мали забезпечуватися всім необхідним військово-навчальним, спортивним та лабораторним устаткуванням; 3) ураховуючи специфіку професійного орієнтування хлопців, у чоловічих навчальних закладах передбачали значно збільшити кількість лабораторних і практичних занять із фізики, хімії, біології, покращити фізичне виховання й військове навчання; 4) роздільне навчання передбачало певну специфікацію щодо обладнання навчальних кімнат, кабінетів, бібліотеки тощо.

Як показала практика, поділ шкіл за ознакою статі школярів призвів до багатьох проблем, які з часом лише погіршували ситуацію роздільного навчання та потребували свого вирішення. По-перше, зросла наповненість класів (доходило до 44 учнів у кожному); позакласна та позашкільна робота майже не проводилася, оскільки школи працювали у дві-три зміни й не мали для цього відповідного часу; труднощі з розміщенням призвели до ліквідації багатьох шкіл, особливо на окраїнах великих міст.

По-друге, виникли труднощі через плинність кадрів, що ускладнило добір педагогічного персоналу, зокрема директорів. Відповідно до інструкції Наркомату освіти РСФСР від 23 липня 1943 р., на посаду директора чоловічої школи обов’язково мав призначатися керівник-чоловік, а жіночої школи – керівник-жінка. Але через нестачу кадрів на цю посаду часто призначалися особи, які не відповідали професійним вимогам (якостям).

По-третє, через нестачу навчального обладнання більшість чоловічих шкіл не виконувала обов'язковий мінімум лабораторних занять із фізики, хімії, біології та зазнавала труднощів через недостатню кількість й якість (зношеність) військово-спортивного устаткування або взагалі через відсутність спортивних залів.

По-четверте, найважливішою серед усіх була проблема статеворольової соціалізації, зокрема міжстатевої комунікації, яку й порушували в літературі й кінофільмах того періоду. Це пояснюється тим, що шкільні роки – важливий етап соціалізації дитини. У змішаному класі, який являє собою так би мовити модель суспільства, хлопці й дівчата спілкуються, граються, домовляються, спільно приймають рішення. Роздільне навчання утруднює статеворольову соціалізацію дітей та підлітків, оскільки спілкування дитини лише з представником своєї статі в майбутньому викликає певні проблеми, упередженість до іншої статі через нестачу знань, відсутність навичок комунікації [165].

Особливі труднощі виникали в роботі чоловічих шкіл. Учителі, які працювали в цей період, відзначали: «Я пам'ятаю шкільні вечори наприкінці 40-х – початку 50-х років у школі хлопчиків, де я працював у ту пору викладачем фізкультури. Прихід дівчат розглядався як надзвичайна подія. Усі педагоги мали бути присутніми на вечорах, «строго стежити» і т.д.» [337, с. 46]. Зазвичай такі заходи закінчувалися бійками поза школою через прояв бурхливих емоцій, що провокувалися роздільною системою навчання та виховання. Багато педагогів, особливо з чоловічих шкіл, скаржилися на такий стан речей, відзначаючи, що працювати з кожним роком ставало все важче. Через необхідність набувати вміння комунікувати з представниками різних статей не випадково саме в ці роки виник рух за створення (хоча б на літній період) туристських таборів із сумісним перебуванням хлопців та дівчат. Такі табори показали, що діти та підлітки обох статей у повсякденних трудових та спортивних справах у колективі демонструють нормальну

дитячу та юнацьку дружбу, відсутність будь-якого напруження у стосунках із представниками обох статей.

У 1950–1953 рр. у країні точилася дискусія щодо «за» та «проти» роздільного навчання школярів. Платформою дискусії стала «Літературна газета» – орган Союзу письменників СРСР, за жвавої участі її очільника на той період К. Симонова. Поштовхом до цього стала публікація 8 квітня 1950 року статті професора В. Колбановського «Хвилююче питання», у якій ішлося про необхідність перегляду системи роздільного навчання в школах СРСР. Професор відзначав, що, усупереч упровадженню роздільного навчання, програми й підручники залишилися такими самими, спільними, до того ж звернув увагу на те, що «аж ніяк не менші досягнення є й у школах спільного навчання» [296, с. 1], проаналізував організаційні проблеми, зокрема добору кадрів тощо. Автор статті, навівши переконливі доводи щодо захисту спільного навчання дітей обох статей, запропонував Міністерству освіти й Академії педагогічних наук РСФСР проаналізувати тодішню практику та вирішити це питання – повернути сумісне навчання.

За короткий період із квітня по серпень 1950 року до редакції «Літературної газети» від читачів надійшло понад 800 листів із відгуками на публікацію. Небайдужі громадяни – представники різних вікових груп і професій – від школярів і домогосподарок до старших армійських офіцерів – за невеликим винятком, висловилися за повне повернення до спільної моделі навчання дітей обох статей в освітніх закладах.

У зв’язку зі згаданими вище проблемами, які виникли через упровадження роздільного навчання, непідготовленість матеріально-технічної бази, нестачу й невідповідність педагогічних кадрів, а також невирішеність питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків обох статей, «була прийнята постанова від 17 квітня 1954 року Ради міністрів РСФСР про підготовку до введення спільного навчання в школах Москви, Ленінграда й інших міст. Із 1 вересня 1954 року в радянських школах

роздільне навчання дітей і підлітків, за винятком уроків праці, було ліквідовано» [280, с. 5].

Подальші тенденції вирішення питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків характеризувалися урахуванням її морально-етичного та медико-психологічних аспектів, підготовки до сімейного життя. Ці питання потребують поглибленого висвітлення, тому присвятимо кожному з визначених аспектів окрему увагу.

Проблеми морально-етичного аспекту статеворольової соціалізації дітей та підлітків розглянуто в роботах А. Медвецької, В. Барського «До питання про деякі психолого-педагогічні особливості моральних взаємин між хлопцями та дівчатами молодшого шкільного віку» (матеріали III Всесоюзного з'їзду психологів, М., 1968) [425]; Л. Наумової «Питання морально-статевого виховання» (1979); А. Фролова «Щоденник батька: Моральне виховання дошкільника в сім'ї» (1975); дисертаційних дослідженнях Л. Верб «Статеве виховання старшокласників як морально-педагогічна проблема» (1972) [102]; Е. Черепової «Моральна підготовка учнів до сімейного життя (1917–1977)» (1978) [736]та ін.

Видано низку публікацій у періодичному виданні «Советская педагогика»: В. Барський «Проблеми особистого життя старшокласників» (1965) [39], «Формування моральних основ особистого життя старшокласників» (1966) [40]; І. Кон «Статева мораль у світлі соціології» (1966) [317]; М. Кузнецов «До основ морально-статевого виховання» (1990) та ін.

Радянська держава виявила зацікавленість у створенні міцної щасливої сім'ї, оскільки від злагодженого функціонування цього соціального інституту залежить психологічний мікроклімат у родині, настрій кожного члена сім'ї, його успіхи в суспільно-виробничому процесі, виховання дітей, а головне – соціально-економічний і політичний потенціал усієї країни. Тож були створені спеціальні факультативні заняття для дітей та підлітків за певною програмою. Учителями пропонувалися факультативні заняття щодо

моральної підготовки старшокласників до сімейного життя (Л. Тимофєєва у роботі «Моральна підготовка старшокласників до сімейного життя» (1982) [672] та ін. Орієнтовна програма цих факультативних занять подана в додатку К).

Педагогічні спостереження, особистий досвід педагогів щодо роботи з дітьми та підлітками засвідчують, що, говорячи з ними про взаємовідносини статей, не варто загострювати увагу на фізіологічному боці цих взаємин. Необхідно підкреслити моральний бік цих стосунків. Велике значення тут мають індивідуальні бесіди батьків із дітьми, які стаються нібито випадково, але насправді заздалегідь продумано дорослими з урахуванням певного віку, ситуації. За таких умов часто обговорюються й вирішуються гострі питання.

Ураховуючи моральний аспект статеворольової соціалізації, дітям та підліткам поряд із наданням відомостей про анатомо-фізіологічні особливості підліткового та юнацького віку, про режим харчування, сну, навчальних занять та відпочинку, про значення для здоров'я фізкультури, гігієни тіла також необхідно пояснити красу людських взаємин, товариськості, дружби, чесності, правдивості, лицарського ставлення з боку хлопців до дівчат, та навпаки – чуттєвого, турботливого ставлення дівчат до хлопців та ін.

Старшокласників необхідно ознайомлювати з небезпечними сторонами цього періоду життя, що можуть затьмарити дружбу молодих людей, ураховуючи їх інтелектуальний розвиток. Тому робота щодо моральної підготовки старшокласників до сімейного життя містить такі напрями: а) морально-психологічний; б) сексологічний; в) соціально-побутовий; г) педагогічний [672].

Морально-психологічний напрям передбачає виховання серйозного ставлення до шлюбу, до вибору супутника життя, розвинення почуття відповідальності за майбутню сім'ю, готовності до створення сприятливих взаємин у сім'ї, здорового психологічного клімату.

Сексологічний напрям надає дітям та підліткам необхідні знання (інформацію) щодо взаємовідносин статей, формування правильного погляду на питання дружби, почуття любові та її збереження як основи сімейного щастя, міцності інституту сім'ї, уміння уникати ситуацій, що призводять до конфліктів, сварок, зрад та ін.

Соціально-побутовий напрям зосереджений на правах і обов'язках подружжя, батьків; основах економічних і господарських умінь, знань та навичок щодо правильного розподілу сімейних обов'язків між членами родини, на розвиненні вміння заощаджувати та планувати сімейний бюджет та ін.

Педагогічний напрям надає майбутнім батькам основи знань щодо педагогіки сімейного виховання.

На окрему увагу заслуговує науково-популярна література 50–80-х років XX ст. стосовно рекомендацій батькам щодо морально-етичного аспекту статеворольової соціалізації дітей та підлітків з боку педагогів та лікарів: Т. Атаров «Питання статевого виховання» (1959); З. Буслаєва, А. Просецька «Це потрібно знати батькам» (лекція для батьків) (1966); Х. Курш «Серйозна розмова з батьками» (1975); А. Либертович «Вік любові: лікарі – батькам і педагогам про статеве виховання» (1989); А. Маковельський «Що повинні знати батьки про статеве виховання» (1940); Г. Прозорова «Основи сімейного виховання» (1956); В. Рубанович «Батькам про статеве виховання дітей» (1988); А. Хрипкова «Розмова на важку тему» (1970); А. Хрипкова, Л. Богданович, А. Шибаєва «Продовжимо розмову на важку тему» (1973); А. Чистович, Е. Мискевич «Відверта розмова» (лікарі – батькам і педагогам про статеве виховання та просвіту) (1965) та інші.

Так, у роботі А. Хрипкової «Розмова на важку тему» стверджується: «Школа і сім'я перш за все покликані підготувати не лише майбутнього громадянина, але й майбутнього сім'янина – чоловіка і батька, дружину й матір, навчити молоду людину жити змістовно й красиво, і головне – уміти самому організувати таке життя» [726, с. 3].

Як видно з аналізу літератури щодо проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків, непідготовленість молоді до сімейного життя виявляється в тому, що молоді люди не готові морально до подружнього життя, їм бракує досвіду та поінформованості, також негативно позначаються такі фактори: 1) невміння розібратися щодо природи почуття любові (звичайну захопленість сприймають за любов); 2) відсутність серйозності у виборі партнера (деякі дівчата та юнаки, беручи шлюб, керуються правилом: аби не бути самою/самим, поживемо – пізнаємо один одного, не зможемо жити разом – розлучимося; 3) дехто за рахунок партнера намагається влаштувати або покращити своє матеріальне становище; 4) відсутність відповідальності за вже створену сім'ю (недоліки морального виховання проявляються у відсутності в подружжя такту, уваги один до одного, уміння поступатися); 5) молоде подружжя часто не навчене жити в сімейному колективі, де необхідно враховувати інтереси батьків дружини або чоловіка; 6) непідготовленість до усвідомленого батьківства; 7) непідготовленість до виконання господарських функцій, невміння планувати сімейний бюджет, правильно розподіляти домашні обов'язки між членами сім'ї та багато іншого. Усе зазначене вимагає уваги до процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків, розробки наукової системи підготовки молоді до сімейного життя.

Займаючись понад двадцять п'ять років питаннями статевого та морального виховання молоді, виступаючи з лекціями та бесідами в робочих та студентських гуртожитках, В. Рубанович у своїй праці «Батькам про статеве виховання дітей» підсумовує, що остаточно пересвідчився в тому, що статеве виховання необхідно починати з раннього дитинства й продовжувати до досягнення повної фізичної та громадянської зрілості. Процес статевого виховання містить у собі медико-біологічні, соціальні та морально-етичні аспекти [573].

У статевому вихованні немає ні специфічних методів, ні складно організованих форм. Користуючись даними вітчизняних і зарубіжних

авторів, спираючись на власний досвід клінічної та санітарно-просвітницької діяльності, автор намагається допомогти батькам обрати необхідний напрям, розширити й поглибити їх уявлення щодо цієї важливої галузі знань, сприяти виробленню в них власної лінії у справі статевого виховання власних дітей.

Процес статеворольової соціалізації передбачає підготувати гідного громадянина, люблячого чоловіка та батька, дружину та матір. У цій справі роль сім'ї особлива. Батьки повинні почати виховання з перших днів життя дитини й вести його до повного її змужніння. Статеворольова соціалізація найтісніше переплітає питання педагогіки, гігієни, психології, біології, права та інших наук, оскільки під час цього процесу відбувається формування в дітей та підлітків гігієнічних навичок, моральних устоїв, загальної культури.

Елементами культури особистості, яку мають виховувати в дітях сім'я та школа, є чесність, доброта, порядність, уміння співпереживати, почуття власної гідності, дівоча або чоловіча гордість, громадянська відповідальність.

Отже, статеве виховання передбачає більш широке поняття, ніж питання попередження раннього початку статевого життя, що призводить до незапланованої вагітності й небезпеки зараження венеричними захворюваннями. Головна його мета – формування в дітей та підлітків моральних основ взаємин статей у будь-яких галузях діяльності.

Важливою умовою ефективності статевого виховання є дотримання єдиного підходу та єдиного розуміння важливості поставлених задач батьками, учителями і вихователями всіх етапів й рангів. Воно має проводитися строго диференційовано згідно з віком, статтю, ступенем підготовленості дитини й відбуватися поетапно.

Деякі батьки помилково вважають, що статеве виховання – справа лікарів і школи. Але лікар – носій спеціальних знань, у цьому випадку він є лише консультантом батьків щодо медико-гігієнічних проблем. Статеве виховання, що відбувається за його допомогою, має здійснюватися на основі морально-етичного та естетичного виховання, в іншому випадку, це буде лише статева просвіта, яка не лише не вирішує саме завдання статевого

виховання, але може сприяти передчасному пробудженню інтересу до статевих відносин. Статева просвіта виправдана лише тоді, коли поєднується з формуванням у дітей гігієнічних навичок і високих моральних принципів. Статеве виховання покликане вирішувати такі задачі: 1) сприяти гармонійному розвитку організму; 2) прищеплювати дитині з раннього віку гігієнічні навички, що забезпечують нормальне формування статевої функції в зрілому віці; 3) дати дітям необхідні знання щодо анатомо-фізіологічних і психологічних особливостей чоловічого та жіночого організмів; 4) сформувати ставлення до статевого потягу як невід'ємного від почуття любові (це має стати складовою частиною виховного процесу підготовки дітей до майбутнього сімейного життя); 5) попередження раннього початку статевого життя, а для підлітків, що вступили в сексуальні відношення, пом'якшити їх важкі наслідки. Тому батьки повинні озброїти їх необхідними відомостями щодо профілактики венеричних захворювань і засобів попередження вагітності [573, с. 5].

Проблема статеворольової соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти дуже складна й багатогранна, має різні аспекти, як уже зазначалося неодноразово педагогами, психологами, лікарями, – філософський, медичний, психологічний, морально-етичний та інші. Одним із важливих моментів статеворольової соціалізації є виховання ставлення людини однієї статі до представника іншої та пов'язаних із цим складних і витончених навичок поведінки й самоконтролю. Статеве виховання є особливою частиною морального виховання.

Заслуговують на увагу публікації щодо співвідношення біологічного та соціального в людині, наприклад: роботи І. Кона «Статеві відмінності й диференціація соціальних ролей» (матеріали до симпозіуму в м. Москві в 1975 році), «Рівність? Однаковість?» (1976); С. Кондратьєвої «Міжособистісне розуміння та його роль у спілкуванні» (1976); Г. Колі «Мужність та жіночність» (1977).

Значний внесок у розробку проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевого виховання підростаючого покоління зробили В. Колбановський, І. Кон, Е. Костяшкін, А. Хрипкова та інші [297; 317; 337, 729]. Визнаючи актуальність її питань для морального розвитку особистості, вони привертали увагу загалу до існування складних суперечностей між природженими якостями та закономірностями розвитку людини. За відсутності належних умов виховання ці суперечності не завжди розв'язуються правильно й безболісно, що призводить до небезпечних наслідків. Вони критикували хибні погляди батьків, які через свою необізнаність неспроможні своєчасно підготувати дітей до правильного розуміння ознак статевого дозрівання.

Наявність суттєвої різниці в статевому дозріванні хлопців та дівчат, вважає В. Колбановський, дає підстави говорити про специфіку їх морального розвитку: «Існують деякі норми поведінки, специфічні для хлопчиків і дівчаток. На жаль, вони не стали предметом етики, морального виховання й не регулюють взаємини між хлопчиками та дівчатками на різних вікових стадіях розвитку» [297, с. 20]. Тобто не лише гігієнічні поради, а й пояснення моральних норм і принципів мають становити специфіку статевого виховання, сприяти статеворольовій соціалізації дітей та підлітків.

Статевий розвиток особистості – «суперечливий, діалектичний процес, який може відбуватися спокійно, без особливих потрясінь, а може бути драматичним, серйозно впливати на особистість підлітка та його взаємодію з оточенням» [337, с. 43]. Основною суперечністю в статевому розвитку хлопців та дівчат є розбіжність між їх дозріванням, біологічним віком та часом настання «громадянського віку» 18 років (розбіжність 3–4 роки), але ще більша розбіжність (5–6 років) – із часом економічної самостійності людини 19–20 років.

Такий підвищений темп статевого дозрівання І. Кон пояснює прискоренням фізичного розвитку дітей, що є наслідком поліпшення побутових та санітарно-гігієнічних умов життя («Статева мораль у світлі

соціології»). Статева енергія, на думку І. Кона, починає шукати відповідного виходу й тому викликає в юнацькій психіці внутрішню напруженість: «І справа тут не тільки й не стільки у фізіологічних потребах, скільки в тому, що початок активного статевого життя є для юнака важливим доказом жаданої «дорослості» , суттєвим засобом самоствердження» [317, с. 65].

Універсальну тенденцію сучасного суспільства І. Кон вбачає в «зростаючій емансипації молоді, виході з-під влади батьків і більш вільному, раціональному світському ставленні до питань статі. Але як відбиватиметься ця загальна тенденція і чи породжуватиме хворобливі явища – це буде залежати від конкретних умов» [317, с. 69].

Ураховуючи викладене, зауважимо, що важливою педагогічною задачею є виховання в дітей та підлітків обох статей сили волі, уміння володіти своїми почуттями, керувати бажаннями й найголовніше – уміти спрямовувати статеву енергію на корисні справи – фізичну культуру, спорт, мистецтво, гурткову роботу, активну дозвільну діяльність.

При цьому необхідно враховувати, що процес статеворольової соціалізації, система спрямованого статевого виховання та статевої просвіти потребує високої педагогічної майстерності, педагогічного такту. Важлива задача педагога полягає в організації різноманітної діяльності вихованців з урахуванням їх вікової специфіки.

Досліджуючи проблеми особистісного життя старшокласників, В. Барський уважає однією з причин аморальних учинків окремих юнаків та дівчат формальний підхід деяких шкільних колективів до розв’язання складних питань інтимного життя людини, відсутність потрібної уваги до особистого життя старшокласників, їх духовних запитів і потреб, нехтування вихованням у них справжніх і красивих людських почуттів, підкреслюючи, що «…благородство почуттів і дій може бути справжнім і корисним тільки тоді, коли воно засновується на міцних переконаннях, на добрих думках» [39, с. 68]. Така активна позиція допомогла авторові провідним методом своїх досліджень обрати активне втручання в життя конкретних учнівських

колективів, спрямовуючи його вплив як на формування в юнаків та дівчат моральної свідомості, так і виховання в них стосунків взаємної поваги.

Ураховуючи, що однією з суттєвих властивостей характеру старшокласників є їх активне прагнення до самовдосконалення, В. Барський наполягає на необхідності виховання в хлопців та дівчат «морального ідеалу, зразка, які вони обирають для наслідування» [40, с. 46]. Тому одним із основних завдань проведеної автором роботи було формування такого ідеалу в дітях та підлітках, яке вимагало від нього активного пошуку шляхів збагачення й закріплення у старшокласників обох статей морально-етичних понять, що стосуються інтимної сфери життя людей. Наприклад, через вивчення програмних курсів української та російської літератури, історії тощо, також через уведення факультативного курсу морального виховання. Цей курс, на думку автора, «…дає можливість на широкому теоретичному і практичному матеріалі активно здійснювати статеве виховання, підсилити й поглибити ті моральні переконання, які протягом років формувались у свідомості учнів» [39, с. 1].

Розкриття під час уроків або на спеціальних курсах краси духовного спілкування між чоловіком і жінкою підсилює владу розуму над почуттями, підносить і облагороджує почуттєві поривання, стримує прагнення до фізичного зближення.

На школі та сім’ї лежить обов’язок підготувати не лише громадянина, але й майбутнього сім’янина – чоловіка й батька, дружину й матір. Важливою ланкою в цьому процесі статеворольової соціалізації є моральне виховання, статеве виховання, які взаємопов’язані [729].

Вагомим внеском до теоретичного розроблення та практичної реалізації положень статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевого виховання школярів стала діяльність В. Сухомлинського (1918–1970) – видатного педагога-новатора, ученого, публіциста, автора багатьох праць із проблем виховання дітей у сім’ї. Не виділяючи статеве виховання в окремий напрям, педагог розглядав його в багатогранному навчально-виховному

процесі громадськості, школи та сім'ї, підготовки дітей та підлітків до подружнього життя, зокрема підготовки дівчинки до ролі матері.

Теоретичні узагальнення результатів практичної роботи педагога щодо формування культури статеворольової поведінки в процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків в шкільній та позашкільній роботі відображені в його працях «Павлиська середня школа» (1969), «Батьківська педагогіка» (1978) [662], «Дружба, любов, сім'я» (1975) [653], «Книга про любов» (1983) [654], «Закоханість» (1970) [663], «Народження чоловіка. Народження жінки. Народження громадянина» (1970) [664], «Хлопчики і дівчата – чоловіки і жінки» (1970) [665], «Листи до сина» (1988) [656], «Листи про любов (Листи до доньки)» (1988) [657], «Чоловіки і жінки в колективі» (1971) [666], «Як виховати справжню людину» (1976) [667] тощо (Додаток Л).

Заглиблюючись у проблему статеворольової соціалізації дітей та підлітків, становлення чоловіка та жінки, В. Сухомлинський говорить про настання певних періодів фізичного й духовного розвитку дівчат і хлопців, коли вони не розуміють один одного. Це обумовлено тим, що складні фізіологічні й психічні процеси в організмі дівчат настають на кілька років раніше й «пішли далеко вперед, глибоко відбилися на ставленні до навколишнього світу, тоді як в організмі хлопців ці процеси ще не почалися або тільки починаються» [664, с. 65]. Відомий педагог пояснює цю нерівномірність мудрістю природи, яка нібито навмисно дала це людському родові, «немов передбачаючи, що в людських взаєминах інстинкт продовження роду перестане бути лише інстинктом, що мати буде не тільки годувальницею, а й вихователькою, що виховання людини вимагає багатьох років» [664, с. 65]. Тобто на 13–14-му році життя в дівчинці формується жінка, а хлопчик ще далекий від тієї сходинки, із якої перед ним відкриється розуміння таємниць народження дитини, продовження роду людського.

Оскільки статева зрілість у хлопців починається років на два пізніше й припадає на 13-й і особливо на 14-й рік, у той час як у переважної більшості дівчат уже завершується (педагог уважає це мудрістю природи!),

В. Сухомлинський радить «про всі незрозумілі для підлітків явища, пов'язані зі статевою зрілістю, говорити з хлопцями й дівчатами окремо» [665, с. 69]. Причому в такий спосіб, щоб глибоко інтимна розмова (з хлопцями – розмова чоловіка, з дівчатами – жінки) не поглиблювала інтерес до статевих питань, а навпаки, згладжувала, облагороджувала його.

Ураховуючи зазначене вище, В. Сухомлинський бачить майстерність виховання в тому, щоб «ці начала взаємно збагачувати, доповнювати. Емоційність хлопчиків хай облагороджується тонкістю відчуттів дівчаток» [664, с. 66]. Педагог піддає критиці занадто багато старанності, акуратності й мало ініціативності, самостійності, рішучості в окремих дівчат, уважаючи, що в майбутньої матері треба виховувати громадянську стійкість, почуття власної гідності, а не безсловесну покірливість, що породжує «ідейну безхребетність». Він радив організувати колективну діяльність так, щоб живі справи хлопців і дівчат були емоційно насичені, пробуджували в дівчат яскраву моральну оцінку того, що їх оточує, що вони роблять. В іншому випадку «емоційна убогість дівчат призводить до того, що в роки ранньої юності дівчина стає беззахисною, коли треба відстояти свою честь і гідність» [664, с. 66]. Отже, дівчатка мають жити активним громадським життям, оскільки гідність майбутньої жінки, матері, дружини формується тоді, коли вона одухотворена громадянськими інтересами, турботами, хвилюваннями колективу.

Педагог надає окремо поради щодо поводження під час пробудження статевого інстинкту для хлопців и дівчат, так само як згодом надає пам'ятки для власних сина й доньки, нібито звертаючись через них до всіх дітей та підлітків.

Із дівчатами відомий педагог радить проводити спеціальну виховну роботу, розкриваючи їм мудру силу любові, уважає великою педагогічною мудрістю в цей період навчати дівчаток бути господинями своїх почуттів, уміти повелівати почуттями, оскільки від емоційного невігластва, від первісного безкультур'я почуттів походить духовно-психологічне рабство:

«Підхопила дівчину хвиля статевого потягу – і дівчина віддається стихії почуттів, пливе, сама не знаючи куди, думаючи, що почуття, яке вона переживає, – це є справжнє щастя» [666, с. 153]. Відомий педагог глибоко переконаний, що статевий потяг, не одухотворений і не облагороджений мудрістю й мужністю, не олюднений обов'язком, – велике зло, суть якого повинна зрозуміти кожна жінка, що це перший крок до нещастя, до народження нещасної людини. Для дівчини категорично неприпустиме морально-емоційне невігластво, тому що «сама природа велить дівчатам бути сильними духом, може, сильнішими від хлопців, мудрими, обачними, обережними, вимогливими» [664, с. 153].

Для виховання сили духу, гордості, нетерпимості до духовного гноблення й пасивності В. Сухомлинський надає поради дівчатам як майбутнім жінкам-матерям. По-перше, дівчата-жінки мають орієнтуватися на активну участь у суспільному виробництві, а не на пасивну роль домашньої господарки, треба, щоб кожна дівчинка виховувалася самобутньою й яскраво вираженою особистістю. По-друге, дівчині-жінці має належати провідна роль у тому дусі відповідальності за людину й вимогливості людини до самої себе й до інших, який мусить панувати в школі. Дівчинка, дівчина, жінка з молоком матері мусить ввібрати в себе ту істину, що любов – це насамперед відповідальність, а потім уже насолода, радощі. По-третє, у духовному житті колективу надзвичайно важливо, щоб прагнення чоловіка утвердити свою мужність, силу волі, безстрашність спонукалися пильним і вимогливим поглядом жінки. Інакше кажучи, хлопець прагне бути справжнім чоловіком, щоб не було соромно перед жінкою. По-четверте, діяльність колективу має бути так організована, щоб не було спеціально чоловічих і спеціально жіночих видів діяльності (але при цьому найважчу фізичну працю мусять виконувати чоловіки). Водночас складнішу, тоншу працю, яка вимагає більше розуму, кмітливості, краще доручати дівчатам, а ще дуже корисно влаштовувати змагання між хлопцями та дівчатами: «Не має бути таких трудових взаємовідносин, щоб дівчатка обслуговували хлопчиків і звикали

таким чином до ролі домогосподарки. Те, що треба робити в домашньому господарстві, однаково вміло й старанно повинні робити чоловіки й жінки» [666, с. 155–156].

Звертаючись до хлопців, педагог застерігає, що дівчина, яка розбудила в хлопцеві почуття симпатії, може стати його дружиною, матір'ю його дітей, тож необхідно поважати дівчину, оберігай її честь, гідність, гордість, незалежність. Спираючись на власний досвід сімейного життя, взаємини з дружиною, відомий педагог наголошує, що любити – це не значить тільки бути у фізичній близькості, любов між чоловіком та жінкою у сім'ї – це найтонша сфера духовного життя, духовно-психологічних і морально-етичних стосунків. А міцна й шляхетна любов у людини тоді, коли вона єдина на все життя [653, с. 209].

Педагог радить молодим перед створенням сім'ї перевірити себе, чи готові вони до цього: чи вмієш ти бути відданим, вірним людині; чи немає в тебе ліні душі, егоїзму, безсердечності; чи вмієш ти управляти своїми бажаннями; чи готовий ти забезпечити сім'ю матеріально, тому що дружина твоя може тривалий час не працювати – вона вихователь твоїх дітей [653, с. 210].

Звертаючись до дівчат, В. Сухомлинський радить їм бути мудрими й вимогливими в любові. Для дівчини особливо важливо пам'ятати, що любов – гаряче почуття, але панувати над серцем повинен розум, оскільки вона – майбутня мати, природою й суспільством на неї покладена особлива відповідальність. Педагог неодноразово підкреслює, що любов і легкодумство – несумісні речі, інакше дівчина ризикує стати нещасною людиною, поспішаючи скоріше «вискочити заміж»: «Для того, щоб бути коханою, треба бути розумною, духовно багатою. Неуцтво, убогість розуму й почуттів стає в наші дні моральним пороком» [653, с. 220].

Послідовним у розв'язанні питань статевого виховання В. Сухомлинський залишався і в колі своєї сім'ї, приділяючи багато уваги проблемам підготовки до сімейного життя, до виконання в майбутньому

обов'язків батьків у листах до власних сина й доньки. Так, у «Листах до сина» поряд із проблемами моральності, етики та естетики людських взаємин, ставлення до праці, до навчання автор порушує й тему виховання статевої культури молоді.

Складаючи своєрідну пам'ятку для сина, відомий педагог залишає прийдешньому поколінню практичні поради для всіх молодих людей, які досягли статевої зрілості та мають брати шлюб:

1. Пам'ятай, що любов – це насамперед відповідальність за людину, яку ти полюбив, за її долю, за її майбутнє, а той, хто в любові шукає тільки джерело насолод, – розпусник і негідник.

2. Пам'ятай, що від характеру стосунків чоловіка й жінки до шлюбу, від того, наскільки переважає в цих взаєминах духовно-психологічний, морально-естетичний елемент, залежить моральна чистота всього подальшого сімейного життя.

3. Пам'ятай, що, беручи шлюб, люди покладають на себе не тільки юридичні, матеріальні, але й духовні обов'язки. А від характеру стосунків у сім'ї залежить духовне багатство суспільства.

4. Пам'ятай, що після того, як молоді люди одружилися, вони більшою мірою мають бути творцями своєї любові, ніж споживачами її радості. У шлюбі має більше створюватися, ніж споживатися. Без постійного створення запасу духовних багатств неможливе облагороджування фізичної близькості.

5. Пам'ятай, сину, що, якщо в тебе виникає бажання створити сім'ю, ти повинен добре перевірити себе – чи готовий ти виконати свій громадянський обов'язок. Ніколи не забувай, що любов, романтика дружби – це насамперед діти [656, с. 232].

У «Листах до доньки» В. Сухомлинський розкриває ідеальну природу почуття любові, не обходить питання відповідальності дівчини-жінки за долю свого кохання: «Дівчинка, дівчина, жінка з материнським молоком мусить засвоювати ту істину, що любов – це відповідальність. Перш за все – відповідальність, а вже потім – насолода й радощі» [657, с. 296].

Малюючи ідеальне суспільство, у якому всі без винятку молоді люди – і жінки, і чоловіки – осягли цю мудрість любові до кінця, В. Сухомлинський глибоко переконаний, що відтоді у нас було б гармонійне суспільство, «щастя було б долею й багатством усіх людей, а також краса, моральна чистота й щастя всього суспільства» [657, с. 291]. Педагог зазначає два боки життя, які обов'язково мають панувати в нашому суспільстві: один – це праця людини на виробництві, її суспільна особа й цивільна творчість, її обов'язок перед народом і суспільством; другий – це сфера духовно-психологічних і морально-етичних стосунків: сім'я, діти, обов'язок батьків перед дітьми, дітей перед батьками [657, с. 291].

Відомий педагог радить дівчатам бути розбірливими й перебірливими і не боятися цього, якщо тільки розбірливість поєднується з жіночою мудрістю й мужністю, якщо тільки вона не виливається в легкодумство. У царині духовно-психологічних і морально-етичних відносин настане загальна гармонія, якщо володарем у любові буде жінка, яка мудро й мужньо живе в душі дівчини.

Місія школи, сім'ї, місія старших поколінь полягає в тому, щоб вдихнути в людину цю мудру силу любові. Усе шкільне виховання – це до виховання любові й непримиренності, любові й людської гордості, любові до Батьківщини й рідного народу, любові до матері й батька, любові до людині, з якою ти станеш єдиною істотою, зіллєш із нею свої погляди й переконання, духовні пориви й прагнення.

Отже, морально-етичний аспект статеворольової соціалізації дітей та підлітків вказує на такі її особливості й тенденції:

1. Реформа освітньої системи стала віддзеркаленням процесів, які відбувалися в 50-х роках минулого століття стосовно культурної та ідеологічної спадщини дореволюційного періоду. Набули поширення тенденції щодо демонстрації спадкоємності поколінь, що виражалося на культурному рівні в поверненні символічних практик і образів, притаманних

старому режиму, зокрема повернення до навчальних закладів атрибутів класичних гімназій – шкільну форму, роздільне навчання.

Практика показала, що поділ шкіл за ознакою статі призвів до багатьох проблем, які з часом лише погіршували ситуацію роздільного навчання та потребували свого вирішення через повернення сумісного навчання: 1) велика наповненість класів (доходило до 44 учнів у кожному), відсутність позакласної та позашкільної роботи; 2) труднощі добору педагогічного персоналу, зокрема директорів; 3) нестача навчального обладнання у більшості чоловічих шкіл (не виконувався обов'язковий мінімум лабораторних занять із фізики, хімії, біології), нестача або відсутність військово-спортивного устаткування, а також відсутність спортивних залів; 4) упередженість до представників іншої статі через відсутність навичок міжстатевої комунікації, утруднення статеворольової соціалізації дітей та підлітків та ін.

2. Проблема статеворольової соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти дуже складна й багатогранна, має різні аспекти, як уже зазначалося неодноразово педагогами, психологами, лікарями, – філософський, медичний, психологічний, морально-етичний та інші. Одним із важливих моментів статеворольової соціалізації є виховання ставлення людини однієї статі до представника іншої та пов'язаних із цим складних і витончених навичок поведінки й самоконтролю. Статеве виховання є особливою частиною морального виховання.

3. Ураховуючи моральний аспект статеворольової соціалізації, дітям та підліткам поряд із наданням відомостей про анатомо-фізіологічні особливості підліткового та юнацького віку, про режим харчування, сну, навчальних занять та відпочинку, про значення для здоров'я фізкультури, гігієни тіла також необхідно пояснити красу людських взаємин, товариськості, дружби, чесності, правдивості, лицарського ставлення з боку хлопців до дівчат, та навпаки – чуттєвого, турботливого ставлення дівчат до хлопців та ін.

4. Заслуговує на увагу науково-популярна література стосовно рекомендацій батькам щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків з боку педагогів та лікарів, де провідною думкою є те, що 1) школа й сім'я, перш за все, покликані підготувати не лише майбутнього громадянина, але й майбутнього сім'янина – чоловіка і батька, дружину й матір, навчити молоду людину жити змістовно й красиво, і головне – уміти самому організувати таке життя; 2) елементами культури особистості, яку мають виховувати в дітях сім'я та школа, є чесність, доброта, порядність, уміння співпереживати, почуття власної гідності, дівоча або чоловіча гордість, громадянська відповідальність.

5. Важливою умовою ефективності статевого виховання є дотримання єдиного підходу та єдиного розуміння важливості поставлених задач батьками, учителями й вихователями всіх етапів і рангів. Воно має проводитися строго диференційовано згідно з віком, статтю, ступенем підготовленості дитини й відбуватися поетапно.

6. Правильна передумова статевого виховання потребує моральних чеснот від вихователів, уникання ними зайвої уваги до фізіологічних та психологічних змін в організмі; якнайменшої кількості розмов про любов, почуття, проблеми стосунків статей; водночас потребує наявності таких рис, як людяність, сердечність, чуйність.

7. Нерівномірність періодів статевого дозрівання хлопців та дівчат (дівчата дорослішають у фізіологічному, психологічному та моральному плані на 2–3 роки швидше, ніж хлопці) В. Сухомлинський пояснює мудрістю природи, уважаючи, що про всі незрозумілі для підлітків явища, пов'язані зі статевою зрілістю, треба говорити з хлопцями й дівчатами окремо, не поглиблювати інтересу до статевих питань, а облагороджувати його, намагаючись під час бесід у жодному разі не розпалювати нездорової допитливості.

8. На думку відомого педагога, місія школи в тому, щоб виховувати людину в гармонійній єдності: громадянина і трудівника, любляче й вірне

подружжя, батька-матір. Із метою облагородження природного статевого потягу, В. Сухомлинський наполягає на пануванні в школі культу Матері – духу високого, цнотливого ставлення до жінки – цнотливої поваги, благоговіння перед матір'ю.

9. Вирішальним фактором духовно-морального становлення особистостей майбутніх батька й матері, вихователів своїх дітей, В. Сухомлиньский уважав сімейні відносини, на чолі яких поставлені любов подружжя, їх відданість один одному, сім'ї, вимогливість до себе, відповідальність за виховання дітей, культуру сімейно-шлюбних відносин, культуру людських бажань. В. Сухомлинський вклав у зміст виховання такі основні риси внутрішньої та зовнішньо культури сімейно-шлюбних відносин, як красу людських взаємин, відповідальність кожного з подружжя за долю дітей, за загальне щастя, делікатність, ніжність і турботливість у подружніх відносинах. Особливу увагу В. Сухомлинський приділив тому, щоб учителі, батьки, дорослі у процесі формування в старшокласників якостей майбутнього сім'янина виявляли чуйність, теплоту, душевну турботу, повагу до їх інтимного світу, підкреслюючи неприпустимість зайвого інтересу дорослих до особистого життя юнаків та дівчат та вважаючи, що спільне засвоєння духовних цінностей веде до того, що юнак бачить у дівчини не лише людину іншої статі, а близьку і дорогу йому подругу.

4.2. Медико-психологічні аспекти статеворольової соціалізації дітей та підлітків

Теоретико-методологічною основою роботи є дослідження фізіолого-психологічних особливостей розвитку дітей, вікових взаємин дітей і підлітків обох статей та теорія статевого виховання (Д. Ісаєв, В. Каган, Д. Колесов, І. Кон, Ю. Орлов, А. Хрипкова та ін.); дослідження, присвячені проблемі підготовки молоді до особистого життя й шлюбно-сімейних відносин (І. Арабів, В. Панський, І. Бестужев-Лада, І. Гребенников, В. Карпиков та ін.).

Особливості статеворольової соціалізації й психосексуального розвитку дитини досліджено в роботах Г. Васильченко, В. Кагана, І. Кона, Т. Говорун, В. Романової, В. Слєпкової. Питанням статевого виховання дітей різного віку присвячено праці Д. Ісаєва, В. Карпикова, Д. Колесова, Н. Сельверової, А. Хрипкової. Підготовку школярів до сімейного життя вивчали І. Гребенников, Л. Ігнатюк, С. Ковальов, В. Кравець, І. Мезеря, Н. Новикова, І. Трухін, Є. Черепова. В усіх зазначених працях представлений певний обсяг наукових знань щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків, що активно використовується для подальших досліджень із цієї проблематики.

Аналіз психолого-педагогічної літератури 40–80-х років XX століття показав, що педагогами, психологами, медиками були зроблені спроби впровадження в навчальні програми освітніх закладів питання статевої просвіти, статевого виховання, підготовки до сімейного життя враховуючи медико-психологічні аспекти статеворольової соціалізації дітей та підлітків,а також окремі програми для ознайомлення дівчат та хлопців у процесі дорослішання з їх фізіологічними та психологічними змінами в організмі (А. Хрипкова, Д. Колесов – «Дівчинка – підліток – дівчина» (1981) [727]; «Хлопчик – підліток – юнак» (1982) [728]; А. Хрипкова, Д. Колесов «У сім'ї син та донька» (1985) [730]; Л. Зюбін, А. Храмцова «Підготовка учнів до шлюбу й сім'ї» (1985) [257]; Б. Лисенко, І. Синишин, О. Щербаков «Розмова про сокровенне: науково-популярні нариси» (1985) [571]; З. Шкіряк-Нижник, Е. Непочатова «Дівчинка – дівчина – жінка – мати» (1989) [748]; В. Кобилецька, А. Ячевський «Про хлопчиків і дівчаток» (1991) (пер. з польськ.) [289] тощо).

Статеворольова соціалізація хлопців та дівчат містить низку аспектів: загальносоціальний, етичний, правовий, психологічний, фізіолого-гігієнічний, естетичний, господарсько-економічний. Усе це в комплексі виховує здоровішу й цілісну особистість жінки й чоловіка, здатних адекватно усвідомлювати й переживати свої фізіологічні й психологічні особливості

відповідно до існуючих у суспільстві соціальних і моральних норм, і завдяки цьому встановлювати оптимальні взаємини з людьми своєї й протилежної статі у всіх сферах життя (суспільне й виробниче життя, шлюб, батьківство, дозвільна діяльність тощо) [266].

Слід зазначити, що сумісні роботи стосовно медико-психолого-педагогічного аспекту статевого виховання та підготовки до сімейного життя дівчат та хлопців у процесі дорослішання виконувалися педагогами та медиками як окремо, так й у співавторстві: наприклад, дуже вагомий внесок було зроблено в співавторстві педагога, доктора біологічних наук Антонини Хрипкової (яка з 1974 по 1982 рр. була директором Науково-дослідного інституту вікової фізіології АПН СРСР), доктора медичних наук, керівника Лабораторії розвитку ендокринології системи, який з 1982 по 1996 рр. був директором Інституту вікової фізіології РАО, Дмитра Колесова та доктора медичних наук, ендокринолога, завідувачки лабораторією вікової ендокринології Інституту вікової фізіології РАО – Неллі Сельверової.

Розкриваючи проблеми соматичного та статевого розвитку дівчаток в різні вікові періоди, їх зміни в психології, а також їх підготовку до сімейного життя, А. Хрипкова та Д. Колесов у праці «Дівчинка – підліток – дівчина» (1981) [727] серед актуальних питань розвитку жіночого організму виділяють такі: природу жіночої статі; будову та функції жіночої статевої системи, її порушення; соматичний розвиток та статеве дозрівання; специфічні статеві особливості хворобливості та перебігу хвороби; організацію спеціалізованої медичної допомоги. Окремими розділами виділені питання гігієни: гігієна шкіри, волосся, нігтів; гігієна одягу та взуття; гігієна статевих органів, а також питання статевого виховання та підготовки до сімейного життя: особливості психології жіночої статі, зміст та форми статевого виховання; хибні установки дорослих, що заважають правильному статевому вихованню тощо.

Досвід показує, що набута в дитинстві звичка додержуватися правил особистої гігієни переходить надалі у свідоме, дбайливе ставлення до свого

здоров'я, й тому необхідно дівчинці з раннього віку прищеплювати гігієнічні навички.

На особливу увагу заслуговує розділ «Статеве виховання і підготовка до сімейного життя», у якому розкриваються питання щодо психологічних особливостей та відмінностей представників чоловічої та жіночої статі, а саме: 1) схильність дівчат до піклувальної діяльності – доглядати, няньчити, виявляти турботу, наставляти, повчати молодших – це можна розглядати як віковий прояв материнських функцій; 2) сприйнятливість (рецептивність) жіночої психіки, яка є вищою, ніж чоловіча; винахідливість, яка є нижчою, ніж у чоловіків; 3) стверджується, що внаслідок великої емоційності представники жіночої статі менше здатні відокремлювати об'єктивний хід подій від особистих переживань, разом з тим вони краще пристосовуються до обставин, швидше знаходять собі місце за різних змін; 4) констатується, що негативні прояви у дівчаток і дівчат звичайно мають більш прихований характер, тому «важкі» хлопчики порівняно з «важкими» дівчатами легше піддаються впливу та виправленню (про що свого часу зазначав А. Макаренко, порівнюючи дієвість педагогічних заходів щодо важковиховуваних хлопців та дівчат); 5) у дівчаток частіше спостерігається підвищений інтерес до своєї зовнішності, і вони більш чутливі до її оцінювання іншими людьми; у зв'язку з цим у них частіше спостерігаються і різні дисморфобії [727, с. 76–77, 80].

Згодом автори дилогії створюють другу книгу – «Хлопчик – підліток – юнак» (1982) [728], у якій розкривають специфіку фізіологічних і соціально-психологічних особливостей представників чоловічої статі. Автори вважали за необхідне дати основні медико-фізіологічні та психолого-педагогічні відомості при здійсненні статевого виховання хлопчиків у процесі дорослішання: 1) характеристику чоловічого організму: будову й функції чоловічих статевих органів; особливості фізичного розвитку і статевого дозрівання хлопчика, підлітка, юнака; 2) про соціально-психологічні особливості чоловічої статі: психологічні особливості хлопчика, підлітка,

юнака; особливості статевої потреби й статевої поведінки; 3) про фізичне виховання й гігієну хлопчика, підлітка, юнака, у тому числі щодо попередження безпліддя, імпотенції, психосексуальних порушень; 4) щодо венеричних захворювань та їх профілактики; 5) щодо шкідливих звичок та їх запобігання.

Результатом організованого статевого виховання стало впровадження, за рішенням Міністерства освіти СРСР з 1983 р. до програм шкіл країни обов'язкових курсів «Гігієнічне й статеве виховання» у 8-му класі й «Етика й психологія сімейного життя» у 9–10-му класах; видання посібників для педагогів і учнів. Таким чином, організоване статеве виховання стає обов'язковим.

Медико-психологічні аспекти статеворольової соціалізації через відповідно організоване статеве виховання та статеву просвіту дітей та підлітків було представлено в програмах через такі блоки та теми:

Анатомо-фізіологічна й гігієнічна частина: 1) статеве дозрівання; сутність, ознаки, поняття статевої зрілості; 2) розвиток дитини до народження; 3) особливості немовляти; 4) догляд за немовлятами; 5) особиста гігієна школяра; 6) гігієна дівчини; 7) гігієна юнака; 8) венеричні захворювання.

Соціально-психологічна частина: 1) особистість, суспільство, сім'я: що таке особистість, особистість і самовиховання, взаємодія особистості із суспільством і сім'єю; 2) особливості міжособистісних відносин юнацтва: психологія міжособистісних відносин, культура спілкування, моральні основи стосунків юнаків і дівчат, товариство й дружба, любов як вище людське почуття, культура поведінки закоханих; 3) шлюб і сім'я: що таке готовність до шлюбу, сім'я і її функції, особливості молодої сім'ї; 4) особливості сімейних взаємин: ідейні цінності сім'ї, моральні основи сім'ї, колективізм соціалістичної сім'ї, психологічний клімат сім'ї, трудова атмосфера сім'ї, бюджет і господарство сім'ї, естетика побуту, наслідки порушень сімейних стосунків; 5) сім'я й діти: турбота суспільства про дітей,

виховання дітей у сім'ї, мати й батько – перші вихователі, сім'я й дитячі виховні установи [266].

Процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевому вихованню та підготовці до шлюбно-сімейних стосунків сприяла діяльність різнопрофільних служб сім'ї, товариств, зокрема товариства «Знання», санітарно-гігієнічна пропаганда тощо. Упровадження статевого виховання здійснювалося поступово, ураховуючи регіональні культурні особливості й традиції багатонаціональної країни, статеві стереотипи масової свідомості, підготовку кадрів педагогів та вихователів [322].

Морально-психологічному аспекту виховання, вихованню моральних стосунків між юнаками й дівчатами поряд з медичним, педагогічним, правовим аспектами основ радянського законодавства щодо шлюбу й сім'ї приділяється увага в посібнику Л. Зюбіна й А. Храмцової «Підготовка учнів до шлюбу й сім'ї» [257]. Цей посібник було рекомендовано колегією Державного комітету Української РСР з професійно-технічних училищ як методичний посібник для середніх професійно-технічних училищ.

Підготовка юнаків і дівчат у професійно-технічних училищах до шлюбу й сім'ї, зазначають автори, має свої особливості, свою специфіку, а саме: по-перше, вік учнів, який пов'язаний з інтенсивним статевим розвитком (час вступу до училища – 15–16 років, час закінчення – 18–19 років). У цьому віці складно переплітаються статевий потяг, що виникає й зростає, та юнацька соромливість, глибокий інтерес до багатьох життєвих проблем і відсутність життєвого досвіду, активне, часом гіпертрофоване, прагнення до самостійності й водночас невміння самостійно вирішувати складні життєві питання. До того ж цілком закономірний інтерес до питань статі іноді маскується юнацьким цинізмом, що шокує дорослих і викликає їхнє невдоволення. Тому молодь у цьому віці дуже потребує коректної допомоги й керівництва дорослих. По-друге, молоді люди наближаються до того віку, що дає право на одруження, але незбіг біологічного та соціального віку ускладнюється тим, що не в усіх сім'ях надаються необхідні життєві

навички до сімейного життя та належний приклад батьків. По-третє, прискорена соціалізація, прискорене дорослішання тих, хто навчається у профтехучилищах, у порівнянні з їхніми ровесниками, які навчаються в інших типах навчальних закладів, оскільки учні профтехучилищ раніше долучаються до продуктивної праці, раніше за ровесників стають тією чи іншою мірою економічно незалежними від батьків, тобто раніше набувають соціального досвіду [257, с. 5]. Отже, необхідно враховувати специфіку статеворольової соціалізації учнів профтехучилищ при складанні програм статевого виховання та підготовки до сімейного життя, зокрема її медико-психологічний, моральний та правовий аспекти.

У дещо схожому ключі розкрито питання особливості соматичного та статевого розвитку дівчинки з раннього періоду й до настання статевої зрілості вітчизняними дослідницями-медиками З. Шкіряк-Нижник та Е. Непочатовою у праці «Дівчинка – дівчина – жінка – мати» (1989) [748]. Зміст програми в ключових питаннях повторює проблеми, що пропонуються до розгляду попередніми дослідниками, – формування й будова статевих органів дівчини, поняття про статеве виховання, але водночас робиться акцент на материнстві та розглядаються психосоціальні та сексуальні аспекти сімейних взаємин: основні гінекологічні захворювання, що знижують функції майбутнього материнства; сексуальність, кохання, шлюб; оцінювання сімейних стосунків та їх вплив на здоров’я й розвиток дитини; психологічна та соціологічна підготовка до материнства; запобігання вагітності [748].

Дослідниці вважають, що боротьба за здоровий гармонійний розвиток дітей та юнацтва недаремно є сферою пильної уваги та діяльності сучасного гуманного суспільства. Без глибинного осмислення кожним її членом ролі охорони репродуктивного здоров’я для забезпечення динамічного та стабільного підвищення рівня здоров’я нації «подальший прогрес цивілізації неможливий, бо з хворих і немічних дітей не може вирости продуктивний і творчий народ» [748, с. 3].

Звертаючи особливу увагу на охорону репродуктивного здоров'я дівчинки, «бо саме їй випала щаслива доля пізнання материнства, народження продовжувача роду», З. Шкіряк-Нижник та Е. Непочатова вважають корисним ґрунтовну профілактичну роботу серед населення, яка дає «плідні результати і здатна значно знизити рівень тих порушень в організмі, які потім стають перепоною на шляху материнства» [748, с. 3]. Висвітлюючи специфіку статевого становлення, анатомічні та фізіологічні особливості організму жінки в її різні вікові періоди життя, необхідність забезпечення умови для здорової поведінки, особистої гігієни, автори вважають за необхідне акцентувати увагу на значній психоемоційній та соматичній лабільності, уразливості та неврівноваженості дітей та підлітків.

На думку авторів, серйозної уваги заслуговує питання статевого виховання, особливо в період становлення та закріплення функцій репродуктивної системи жіночого організму (10–16 років). У ранньому шкільному віці дівчаток навчають норм особистої гігієни (у вигляді програми, розрахованої на весь період дорослішання), рекомендуючи на початку проводити догляд за зовнішніми статевими органами дівчинки під контролем матерів або вихователів дитячих садків, а далі вже самостійно, у 4–5 класах школяркам розповідають про особливості будови їх організму, про суть статевих функцій, зокрема менструацій, про гігієнічні вимоги до здоров'я в цей період. Важливим є роз'яснення ролі фізичної культури, рухової активності в правильному формуванні організму, психолого-емоційної врівноваженості для нормального гормонального фону, ролі способу життя та характеру харчування здорової людини.

Дівчат старших класів знайомлять із суттю дітонародження, із аргументами, що свідчать про шкідливість раннього статевого життя, про можливість захворювання венеричними хворобами та умовами їх запобігання, знайомлять з основними гінекологічними захворюваннями, які значною мірою впливають на благополуччя материнства в майбутньому, водночас розкриваючи «дивовижну силу прекрасного світу кохання, роль

моралі у відносинах закоханих, готують до правильної сексуальної поведінки» [748, с. 4].

Як показала практика, ефективність навчально-виховного процесу багато в чому залежить від того, як педагогові вдається здійснювати *індивідуальний підхід* до учнів ураховуючи їх статеву належність, оскільки це відбивається на процесі статеворольової соціалізації. Статева приналежність школярів – один з найважливіших факторів індивідуальності, й ураховувати її слід обов'язково. На жаль, як правило, цього не робиться, оскільки більшість педагогів, батьків намагаються уникати використовувати таке поняття як «стать», нібито бачать у ньому щось аморальне. Відповідно до цього, вони перебувають у повному незнанні або ж у полоні забобонів щодо всього, що стосується міжстатевих стосунків. При цьому забобони набагато гірше за просту непоінформованість, оскільки вони означають нездатність засвоювати нову, вельми корисну інформацію й на підставі вдумливого її аналізу відмовлятися від застарілих неправильних уявлень. Однак у 40–80-х роках настав час «усім тим, хто уникає слова «стать» і не бажає враховувати специфічно статеві особливості хлопчиків і дівчаток, юнаків і дівчат у навчально-виховній роботі, звикнути до думки, що той факт, що людина не є безстатевою істотою, а навпаки, належить до чоловічої або жіночої статі, що аж ніяк не дискредитує її в очах оточуючих» [728, с. 198].

Одночасно «замовчування проблем статі є різновидом ханжества й обману і, по суті, підриває саму ідею гармонійного виховання, у якому неприпустима проповідь аскетизму», зазначають Д. Ісаєв та В. Каган, розглядаючи статеве виховання та психогігієну статі в дітей [728, с. 203]. Отже, святенницький підхід до сфери міжстатевих стосунків і до всіх дотичних до нього явищ і понять уже стає не тільки аморальним, але й безглуздим, оскільки із продовженням роду пов'язані вищі духовні цінності як окремої людини, так й людства в цілому.

Продовжуючи думку Д. Ісаєва та В. Кагана, дослідник І. Петрище у праці «Про статеве виховання дітей та підлітків» (1990), розкриваючи

сутність поняття «стать», анатомо-фізіологічні та психологічні статеві відмінності чоловічого й жіночого організмів, велику увагу приділяє питанням виховання в *сексуальній сфері*. Враховуючи це, серед питань слід зазначити ті, що стосуються медико-психологічного та морального аспектів статеворольової соціалізації дітей та підлітків: стать й статеві відмінності; статеві ознаки; інтимна чоловіча сфера; інтимна жіноча сфера; особливості чоловічої й жіночої психіки; статеве дозрівання підлітків і юнацтва; вікові гормональні спалахи; загальні питання статевого виховання; статеве виховання в загальній педагогічній системі; сім'я – головний вихователь морально-статевої поведінки; особливості статевого виховання дітей у різні вікові періоди («Я – хлопчик, а я – дівчинка…»); наслідки неправильного статевого виховання; раннє статеве життя; статеві збочення й статеві злочини; шкідливі звички тощо [518]. Отже, спираючись на спеціальну літературу й власний досвід, автору вдалося висвітлити деякі найбільш суттєві питання статі, основні анатомо-фізіологічні й психологічні статеві відмінності, процеси статевого дозрівання, взаємозв'язок сексуальної сфери з іншими сферами життєдіяльності організму, без знання яких неможливо успішно здійснювати статеве виховання. Велика увага приділена питанням сексуального виховання дітей у сім'ї, а також наслідкам неправильного статевого виховання.

Варта уваги перекладена література щодо медико-психологічного аспекту статеворольової соціалізації дітей та підлітків, яка набула поширення в 60–90-х роках XX століття у вітчизняному освітньому просторі. Однією з таких книг є «Про хлопчиків і дівчаток», яка присвячена питанням статевого виховання підлітків та являє собою синтез двох книжок, написаних польськими авторами, також у співавторстві лікаря та педагога, для представників дітей та підлітків різних статей. Одна з них – «Про дівчаток для дівчаток» (з 1967 року витримала шість видань), написана Анджеєм Ячевським – відомим лікарем-сексологом – разом з педагогом Вандою Кобилецькою, інша – «Про хлопчиків для хлопчиків», написана одноосібно

А. Ячевським. Розповідаючи про проблеми підлітків, що вступають у доросле життя, книга відразу завоювала популярність у Польщі й була перекладена кількома мовами, у тому числі й російською, «оскільки в хлопчиків і дівчаток мало інформації на цю тему» [289].

Автори книги прагнуть знайти відповіді на питання, що постають перед хлопцями й дівчатами в період статевого дозрівання – 12–14 років. Хоча, враховуючи різні темпи статевого дозрівання, в декого ці питання виникають уже в 11 років, а для декого вони стануть важливими тільки в 16 років.

У розділі «Як змінюються хлопці й дівчата в процесі дозрівання» автори зазначають, як підлітки по-різному реагують на ті зміни, які відбуваються з ними: «Дівчата уважно придивляються до рис свого обличчя, а хлопці звертають увагу на розвиток власних м'язів, сили, яку нерідко пробують у бійках з однолітками. Кожній дівчинці в період дозрівання хочеться бути гарною, стрункою, щоб привернути до себе увагу хлопця, який їй подобається. Вони прагнуть схуднути й відмовляються від смачних каш і булочок, приготовлених мамами. Власний зовнішній вигляд стає їхньою основною турботою. Хлопців ці питання поки що майже не хвилюють, а от стати схожим на знаменитого футболіста, бігуна або гімнаста – це типова мрія в цьому віці» [289, с. 5].

Одночасно з фізіологічними змінами відбуваються зміни в мінливій психології дівчат і хлопців, що заслуговують на особливу увагу. Їх починають турбувати всякого роду переживання, часом зовсім безпідставні; виникає плаксивість, навіть у хлопців, незадоволеність своїм зовнішнім виглядом або фізичними якостями: «Дівчинці здається, що вона не так стрункa, як її подружки, і в неї зникає апетит. А хлопчикові раптом здасться, що він не такий спритний або сильний, як товариш» [289, с. 5]. Тобто наявні ознаки диморфізму та заниженої самооцінки, що згодом може призвести до відмови від повноцінного харчування та навіть анорексії. На нашу думку, учителі та батьки мають допомогти підлітку позбавитися цих переживань.

Щоб переконатися в тому, що ці хвилювання справді безпричинні, автор книги пропонує звернутися до лікаря-фахівця.

Ураховуючи, що в період статевого дозрівання майже всіма почуттями юнака або дівчини може заволодіти еротика, автори в IV розділі книги, який так і називається – «Сексуальний потяг людини», розповідають про відмінності сексуального потягу в людини від тварин. У міру розвитку соціальних відносин статеві зв'язки виходять за межі тільки біологічного спілкування, набуваючи емоційного забарвлення. Людина усвідомлює свої почуття й прагнення, які перетворюються на властиве тільки людині індивідуальне кохання. Оскільки єдність закоханих, їх духовне й емоційне, психічне й фізичне злиття включають статеве кохання як складову частину, необхідно виховувати, культивувати в собі вміння глибоко відчувати й кохати.

До моменту повного фізичного, а головне – психологічного й соціального становлення людини автори книг радять юнакам і дівчатам проявляти більше стриманості в питаннях взаємин статі. Учені давно з'ясували, що статева помірність підлітків і навіть молодих людей ще нікому не зашкодила, а переноситься безболісно й не впливає на подальше статеве життя дорослої людини. Ранній же початок статевого життя може призвести не тільки до ускладнень розвитку ще не зміцнілого організму, але й, що набагато гірше, до моральних і психологічних травм.

Хочеться відзначити, що композиція книги досить проста. Автори переходять послідовно від однієї проблеми, що виникає перед підлітком у процесі дозрівання, до іншої. Причому ці переходи підпорядковуються природній логіці дорослішання й змінам у дозріванні й поведінці підлітків. У певному розумінні книга нагадує довідник, звернувшись до глав якого підліток відразу знайде найцікавіші для себе теми. Однак, на наш погляд, усі розділи книги цікаві й варті того, щоб діти та підлітки обох статей дізналися інформацію обопільно, тобто ознайомитися з нею повністю.

Автори книги ведуть розмову про складні проблеми в привабливій манері відвертої, довірливої бесіди, без зайвого теоретизування й моралізаторства. На наш погляд, успіху книги в підлітків, значною мірою сприяє те, що автори викладають свої рекомендації досить тактовно, у популярній, зрозумілій кожному підліткові формі, незалежно від його підготовленості в питаннях стосунків між представниками різних статей, сексу.

Аналіз літератури 40–80-х років XX століття щодо процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків виявив, що питання взаємозв'язку любові, шлюбу, сексуального аспекту виховання дітей та підлітків як підготовка до сімейного життя у вітчизняній педагогічній думці розкривали педагоги, психологи, медики, філософи: «Кохання і дружба юнаків і дівчат», «Диференційно-психологічні аспекти психосексуального розвитку» (1979) [322]; «Соціально-філософські проблеми статі, шлюбу й сім'ї» (1980) [19]; «Уведення до сексології», теми: «Сексуальність і спосіб життя», «Сексуальність, кохання, шлюб» (1989) [318]; «Сексуальність, кохання, шлюб», «Шлюб і його аспекти», «Сексуальна поведінка» (1989) [748]; науково-популярні нариси колективу авторів-медиків (Б. Лисенко, І. Синишин, О. Щербаков) «Розмова про сокровенне» (1985) [571]; «Педагогіка почуттів» (1992) [759]. З'являються друковані праці – «Дружба, кохання, сім'я» І. Бестужев-Лада (1984) [54]; М. Кузнєцов «Розмова про кохання» (1986) [366], «Уведення в психогігієну кохання і шлюбу» (1992) [368] та ін., у яких аналізуються закономірності формування статевої любові з позицій системного підходу; показано, яким чином відхилення від нормального типу статевих відносин призводять до руйнування любові, до сексуальних розладів і дисгармоній у інтимно-шлюбних стосунках; даються психологічні рекомендації психогігієнічного характеру, що спрямовані на формування в майбутнього подружжя міцних і довготривалих сімейно-шлюбних стосунків тощо.

Узагалі для періоду 40–80-х років питання статеворольової соціалізації, статевого виховання дітей та підлітків майже завжди розглядаються як підготовка до сімейного життя, виконанню батьківських (репродуктивних) функцій. Це пов'язане із пронаталістською політикою держави, для якої в ідеалі усі громадяни репродуктивного віку мали б перебувати в шлюбі й мати дітей, бажано більше двох.

Щодо цього хотілося б відзначити необхідність концептуального дослідження природи любові як необхідного компонента шлюбу й сексуального життя молоді.

Наступним етапом вивчення медико-психологічних аспектів статеворольової соціалізації дітей та підлітків стало наукове дослідження почуття любові, її класифікація, види, мотиви, ритми як необхідного компонента підготовки школярів до шлюбу та подружнього життя.

Через стрімкий темп науково-технічного прогресу, що супроводжується змінами в економіці, культурі й у сфері побутових відносин, істотні зміни відбуваються й у шлюбно-сімейних стосунках. У результаті протягом 40–80-х років XX століття в економічно розвинених країнах, у тому числі й у нас, шлюб, як ніколи раніше, став менш стабільним. Дестабілізація шлюбу набула досить сталого характеру [368, с. 3–4]. Одним зі шляхів виходу з такого становища вчені вважали підготовку дітей та підлітків до сімейного життя через запровадження спеціальних курсів та програми у школі.

При підготовці старшокласників до сімейного життя дослідниками підкреслювалося значення статевої любові як домінуючої основи, на якій створюється сучасний шлюб. Указуючи на об'єктивний характер статевої любові, вони робили спробу охарактеризувати її структуру (компоненти: чуттєвий – біологічне й особистісний – соціальне); розкрити особливості формування й прояву любові в чоловіків і жінок у процесі вікової динаміки й залежно від взаємної поведінки; особливо відзначити значення початкового періоду подружніх інтимних стосунки, під час якого псевдодисгармонічні

відмінності почуття чоловіка й жінки в дійсності, за взаємної єдності, створюють гармонію для формування цілісного почуття любові, настільки необхідного в шлюбних взаєминах, і сприяють їхній тривалості, умінню долати психологічні й конфліктні бар'єри.

Історичний генезис статевої любові обумовлює необхідність розглядати її як щось динамічне, що має разом з тим певну специфіку, закономірності, які зберігають свою силу протягом усієї історії власного розвитку. Виокремлення основних властивостей статевої любові в практиці статевих стосунків створює можливість простежити її структурно-функціональну організацію, а в остаточному підсумку – побудувати її найбільш повну теоретичну концепцію. Створення ж теорії, у свою чергу, дозволяє конкретизувати коло можливостей провідного впливу на статеву поведінку й практику статевих, сімейно-шлюбних стосунків [368, с. 59].

Це, у свою чергу, вимагає відбити в програмі підготовки дітей і підлітків до сімейного життя, а саме: указати труднощі, які виникають на різних етапах сімейного життя, навести фактори, що допоможуть сприяти кращій психологічній адаптації подружжя один до одного та до кола родичів і знайомих, засвоїти певну інформацію щодо гігієни та фізіології як своєї, так і майбутнього партнера; ознайомитися з особливостями сімейного спілкування, вивчати найбільш поширені конфліктні ситуації в сім'ї, а також шукати способи попередження й урегулювання конфліктів як супутніх компонентів майбутнього сімейного життя. У програмі доречно наводити багато прикладів як із художньої літератури, так і з практичної діяльності сімейних консультантів.

Перш за все, розглянемо класифікації й визначення дефініції «любов», «статева любов», виокремимо їх компоненти, види, мотиви, а також особливості й закономірності емпірично обумовлених властивостей (структуру й функціональний зміст).

Одним з перших, хто спробував класифікувати любов, був Платон [522], який поділяв її на нижчу (чуттєвий вид) і духовну.

Характеристика вказаних різновидів любові в її конкретному прояві деякими філософами підрозділялася на ірраціональну (нижчу) і раціональну (вищу) любов. Таке бачення являє для нас інтерес як спроба віднесення сфери чуттєвих переживань за межі раціонально керованих проявів у психіці людини. І. Сєченов дає психологічну інтерпретацію статевої любові, поділяючи її на три фази: 1) платонічну; 2) пристрасть; 3) любов за звичкою, що ототожнюється із дружбою [606]. В основу цієї класифікації вчений покладає принцип «задоволеності», відзначаючи ту динаміку, якої зазнає любов під час подружнього життя.

Згідно з К. Імелинським, статева любов підрозділяється на такі компоненти: психічний («вищі почуття») і фізичний компонент [263; 368, с. 81].

Американський соціолог і психолог Е. Фромм відзначав, що любов – це не річ, яку можна мати, а процес, певна внутрішня діяльність, суб'єктом якої є сама людина: «Я можу любити, можу бути закоханий, але, люблячи, я нічого не маю. У той же час любов збуджує й підсилює в людини відчуття повноти життя. По суті своєї вона являє собою процес самовідновлення й самозбагачення. Але для цього вона повинна бути саме любов'ю, яка безумовно припускає прояв інтересу й турботи, пізнання, щиросердний відгук, виявлення почуттів, насолоду» [707, с. 51; 605, с. 112].

Згідно з Е. Фроммом, «любов – це активність, сила духу» [368, с. 55; 707, с. 29]. «Сексуальний потяг, опосередковуючи й проявляючись у почутті любові, включається в сферу духовних потреб особистості й, таким чином, стає свідомим мотивом діяльності» [368, с. 56], – у цім висловленні психіатра Н. Калініної легко простежити єдність у послідовності розвитку: потреба – мотив – установка – поведінка – діяльність.

Вивчення закономірностей формування й прояву статевої любові спонукає до розкриття всієї глибинної її сутності. Надзвичайно важливо пізнати доцільність усього того різноманіття зі світу чуттєвих переживань і

спонукань у любові, різноманіття, яке в багатстві своїх проявів схиляє до думки про неможливість представити його завершену класифікацію. Можливо через це статева любов багатьма вважається більшою мірою предметом дослідження літератури й мистецтва, а не суворої науки [368].

За розв'язання цієї проблеми бралися філософи. Найбільш ґрунтовним дослідженням щодо цього є книга болгарського філософа К. Василева, у вступній статті до російського перекладу якої радянський філософ Л. Воробйов робить кілька суттєвих зауважень: «У світі немає принципово непізнаваного, і явище любові, звичайно, не виняток. Питання про те, якому виду знання підвладна сутність цього почуття, які шляхи, способи, методи її дослідження» [87, с. 6], слідом за чим робиться висновок, що «узагальнення про любов мають ураховувати й досвід повсякденного життя, і результати приватних наукових досліджень, і сентенції белетристики» [87, с. 8].

Сам же К. Василев із цього приводу зазначав: «Дослідження любові неминуче має просуватися від біологічної її основи до соціальної, поєднувати дані природознавства із законами суспільної сутності людини. Тільки таким може бути науковий підхід до розуміння її хвилюючої, століттями схованої в тумані поетичних міражів таємниці» [87, с. 57].

Біогенетичні й соціально-історичні основи статевої любові, її зв'язки в системі актуального відтворення людини свідчать, що її об'єктивна сутність дає можливість її чіткого визначення.

Надамо основні характеристики статевої любові, без яких вона буде представлятися неповною і якісно невідповідною тому, чим вона є насправді й чим має бути за своєю природою:

1) біологічно визначене специфічне статеве почуття відеоцентричного порядку із призначенням на відтворення, збереження виду в часі;

2) інструктивно-фізіологічний статевий потяг до особи протилежної статі;

3) передумова для формування моногамного шлюбу, створення сім'ї як найбільш оптимальної організації вирощування й виховання дітей.

Узагальнене визначення у взаємозв'язку перерахованих вище компонентів може бути презентовано в такому вигляді: статева любов – це історично сформоване сексуальне почуття, спрямоване на фізичне й духовне відтворення людини, яке в індивідуальному прояві характеризується фізіологічно обумовленим статевим потягом і вибірково-особистісним спрямуванням до об'єкта статевої любові, тим самим породжуючи й реалізуючи установку на фізичну й духовну близькість із ним; історично й стохастично у своєму масовому прояві в суспільстві, любов веде до створення й зміцнення одношлюбності на моральній основі як об'єктивно необхідної умови єдності сім'ї для належного вирощування й виховання в ній безупинно відтворених поколінь людей [368, с. 54].

«Любов – це не тільки інстинкт продовження роду, статевий потяг, – підкреслює К. Василев, – але й система, що поєднує різні компоненти, форма соціального спілкування чоловіка й жінки, цілісне біологічне, психічне, естетичне й моральне переживання» [87, с. 57].

У свою чергу визначення статевої любові дав відомий радянський психіатр-сексопатолог М. Іванов, який визначив статеву любов, як єдність її чуттєвого й особистісного компонентів, які динамічно формуються [368, с. 81; 259]. Схожу точку зору висловлює І. Кон, який наголошує, що «зріла статева любов являє собою гармонійну єдність чуттєвого (еротичного) потягу й потреби в глибокому особистісному спілкуванні й злитті з коханою людиною» [368, с. 86; 322–323].

Таким чином, виділяючи складові любові, були відокремлені такі її компоненти: чуттєвий та особистісний.

Чуттєвий компонент любові (ЧКЛ) – це біологічно обумовлений статевий потяг до особи протилежної статі з прагненням фізичної близькості з нею, унаслідок чого цей компонент виступає як чуттєвий початок для зародження й формування цілісного почуття любові.

Чуттєвий компонент, виступаючи в якості вихідного механізму для зародження цілісного почуття любові, разом з тим має властивість

надзвичайної пластичності. Ця пластичність відбиває три основні властивості ЧКЛ: здатність до швидкого виникнення за наявності можливого об'єкта; пошуково-орієнтовна й, отже, поліоб'єктна спрямованість; хвилеподібність прояву з віковим послабленням чуттєвої потреби [368, с. 86–87].

Особистісний компонент любові – це втілення особистої потреби й готовності до вибіркової духовної близькості зі спрямованістю до повноти самовираження й сексуально-чуттєвої самовіддачі, до безроздільного злиття з вибраним об'єктом любові.

На противагу трьом основним властивостям чуттєвого компонента любові особистісний характеризується додатковими властивостями: вибірковістю, повільним, поступовим виникненням і зміцненням; сталістю в прояві й, отже, зосередженні почуття на єдиному об'єкті [368, с. 91].

Невід'ємною складовою частиною емоційного фону сімейного життя є любов між подружжям.

Любов – це, мабуть, найбільш пізній і найбільш інтенсивний плід історичного розвитку людства, цивілізації [605, с. 107].

Продовжуючи виокремлювати складові любові, зазначимо, що сучасна соціальна психологія виділяє в любові три основні компоненти: *емоційний, раціональний* і *поведінковий (діяльнісний)*.

Ці складові шлюбно-сімейних відносин необхідно пояснювати підліткам, як майбутньому подружжю, під час підготовки до сімейного життя, як одного з аспектів статеворольової соціалізації, як важливої умови стабільності інститут сім'ї і шлюбу.

Перш за все, необхідно усвідомити, що на одній симпатії (*емоційний компонент*) любов не може протриматися тривалий час, і тому ті, хто в молодості ототожнюють її з любов'ю й, піддавшись їй, прагнуть з'єднати свої долі, дуже часто в найближчі роки розчаровуються. Однак є в симпатії один досить позитивний момент: вона активізує статеві потенції чоловіків, стимулює статеві потреби жінки.

Другий компонент – *раціональний*, «чисто людський» компонент любові – повага, почуття, засноване вже на уявленні про «гарну» або «ідеальну» людину й знанні (найчастіше – просто думки). Це вже більш стійкий компонент любові. Повага допомагає любові витримати як негативний зовнішній вплив, так і внутрішні перипетії самих емоційних відношень. Це, так би мовити, «якір любові і її кермова частина» [605, с. 108]. Але є в повазі одне слабке місце для сімейного життя (у всякому разі – для чоловіка): вона притупляє, приглушує, знижує статеву активність чоловіка. Жінки-інтелектуалки це дуже добре знають, бачать, відчувають, тому що за всіх інших однакових умов претендентів на їхню руку звичайно виявляється трохи менше, ніж на руку й серце більш «простих» дівчат.

Як правило, чим більше поважає чоловік свою дружину (або взагалі чоловік жінку), чим більше боготворить її, тем менший статевий потяг відчуває він до неї. Тому ті жінки, які повсякчас намагаються лідирувати, панувати в сім'ї, демонструвати перед чоловіком свою правоту й силу, дуже скоро опиняються в незавидному становищі. Завоювавши глибоку повагу з його боку, вони втрачають у той же час свою сексуальну привабливість для нього. Він ніби підсвідомо боїться принизити, скривдити її цим своїм «ганебним», «тваринним» ставленням. Очевидно, це є наслідком багатовікового ставлення до статевого акту як до чогось гріховного, закладеного багатовіковим впливом християнської церкви, релігії [605, с. 109].

Нарешті, третій, *поведінковий компонент* – це вміння, здатність не тільки переживати почуття любові, але й проявляти його належним чином. Як говорив Стендаль, «любов полягає в змаганні між чоловіком і жінкою в тому, щоб зробити один одному якнайбільше радості. Вона проявляється в діяльності, спрямованій на одержання власної радості через радість іншої людини. Інакше кажучи, любов будується на мистецтві приносити радість іншій людині» [605, с. 109].

Слід наголосити, що найвищим моральним початком у людини вважається здатність на дружбу й любов. Тому задоволення статевої потреби поза умовами взаємної духовної прихильності партнерів не здатне викликати відчуття щастя. Філософ А. Спіркін відзначає, що «моральна природа любові виявляється в її устремлінні не просто до істоти іншої статі, що характерно для безпосереднього почуття потягу, а до особистості з її індивідуальною неповторністю» [700, с. 265–266]. Отже, чуттєвий потяг виступає в любові лише як біологічно доцільне джерело виникнення й одна з форм її прояву.

Перш ніж перейти до аналізу взаємозв'язку статевої любові й шлюбу, як важливого компонента шлюбно-сімейних відносин, розглянемо взаємозв'язок статевого дозрівання й культури статевої моралі.

Статеве дозрівання – це надзвичайно важливий і складний фізіологічний і психологічний процес, під час перебігу якого відбувається перебудова всього організму, з'являються нові прагнення й нове джерело енергії. Однак протікає він по-різному, залежно від характеру культури й суспільства. У суспільствах з порівняно простою соціальною структурою й відсутністю строгих сексуальних табу, статеве дозрівання підлітків протікає безболісно, вони легко й поступово включаються в систему «дорослих» стосунків, які самі по собі досить нескладні. Інша справа – сучасне суспільство з його складною соціальною структурою й не менш складною статевою мораллю [320, с. 145].

У цьому контексті нас цікавить, відзначає І. Кон, необхідність вивчати не стільки медико-біологічний, скільки соціально-психологічний аспект проблеми, що впливає на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків. Більшість авторів, що висвітлюють ці питання як за кордоном, так і в нас, констатують, що в статевій моралі молоді відбуваються певні зміни. Однак як масштаб цих змін, так і їх значення оцінюється по-різному. Одні автори вважають, що триває прогресивний процес звільнення людської свідомості від релігійних табу, який відкриває шлях до більш вільних і розумних сексуальних стосунків. Інші, навпаки, говорять про катастрофічне

падіння моралі, зникненні глибоких людських почуттів, низведення людської сексуальності до рівня тварин. І ті, й інші підкріплюють свої твердження прикладами, фактами, статистичними викладеннями [320, с. 148].

Статева енергія шукає відповідного виходу, народжує в юнацькій психіці внутрішню напруженість. Цим пояснюється цілком зрозуміла цікавість, яку дорослі лицемірно називають «нездоровою цікавістю», що стимулює молодих людей вступати в дошлюбні зв'язки. Цей важкий період можна було б скоротити у випадку більш раннього одруження молоді. Однак ранній шлюб утруднюється матеріальними міркуваннями й недостатньою загальною зрілістю людей цього віку. Шлюб, особливо коли з'являється дитина, суттєво обмежує волю молодих людей, накладає на них серйозну відповідальність [320, с. 148–149]. Отже, незбіг біологічного та соціального дозрівання призводить до того, що рано укладені шлюби спричиняють низку проблем: виникають проблеми соціально-побутові, проблеми відповідального батьківства, конфлікти в сім'ї, розлучення, через що такі поспішні шлюби часто виявляються невдалими.

Вивчаючи процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків, було виявлено тенденції розвитку сучасної статевої моралі, які неможливо оцінити, не розглянувши, хоча б коротко, проблему співвідношення людської сексуальності й романтичної любові [320, с. 154].

У повсякденній свідомості, та й у науці, розмежовують елементарний статевий потяг (секс) та індивідуальну статеву любов (інакше її називають романтичною любов'ю). Розмежування це правомірне, оскільки сексуальність як біологічне явище становить необхідну, але далеко не достатню умову індивідуальної любові. Однак у західній культурній традиції, починаючи із християнства, любов і секс не просто розмежовують, але й протиставляють одне одному. Існують навіть два різні терміни для позначення любові: «грецьке «ерос» виражає прагнення до володіння об'єктом, задоволення своєї потреби в ньому; біблійне «агапе» виражає прагнення служити об'єкту, розчинитися в ньому, вийти за рамки власного

Я» [320, с. 159]. Як наслідок, моральна свідомість, заснована на базі християнства, відірвала статеву любов від її психофізіологічної основи.

У процесі статевого дозрівання в підлітка з'являються (і поступово усвідомлюються як такі), визначаються еротичні потреби. Але почуття підлітка ніби роздвоєні. Його еротична потреба й потреба в духовній близькості з іншою людиною ще не злиті в одне ціле. Унаслідок цього виникає *дуалізм*, у світлі якого любов виявляється лише привабливою ілюзією, морально-психологічною надбудовою над низинним по суті своїй біологічним потягом.

Тим часом суть (і основні труднощі) сексуального дозрівання особистості полягає саме в подоланні (психологічному й практичному) цього дуалізму: «Психофізіологічна (а не тільки моральна!) реальність, посюсторонність індивідуальної любові, з її напруженістю, яскравістю й драматизмом, доводиться не моральними сентенціями, а строгим науковим аналізом самої фізичної любові» [320, с. 159].

Наступним етапом медико-психологічних аспектів статеворольової соціалізації дітей та підлітків як підготовки до сімейного життя розглянемо мистецтво спілкування, адже відсутність його у сім'ї призводить до виникнення численних непорозумінь, навіть конфліктів. Оскільки спілкування тісне пов'язане з установками, необхідно з раннього дитинства виховувати в кожної людини особливий настрой, особливу активно-позитивну, гуманістичну установку на сприйняття інших людей. Це є необхідною умовою для регулювання взаємин між чоловіками, батьками й дітьми, тобто для спілкування в сім'ї, і тому цьому обов'язково треба вчитися, зокрема під час вивчення курсу підготовки до сімейного життя.

Конфліктні стосунки визрівають звичайно тривалий час, тому розумні й досвідчені люди, вчасно помічаючи їх перші сигнали й належним чином реагуючи, можуть запобігти їм або суттєво послабити. От чому в програми щодо підготовки до сімейного життя необхідно включати інформацію основ

конфліктології, поради щодо способів запобігання та розв'язання конфліктів у сім'ї:

1. Постійно вивчайте свого чоловіка/жінку, намагайтеся довідатися, що йому/їй подобається, а що не подобається, доставляйте один одному якнайбільше радості (феліцітологічна функція сім'ї).

2. Умійте бути завжди напоготові заспокоїти свого чоловіка/дружину, зняти з нього/з неї психічне напруження, незважаючи на джерело цього напруження.

3. Якщо бачите недоліки й слабкості свого чоловіка/дружини, не акцентуйте своєї уваги на них, не перебільшуйте їх, а навпаки, намагайтеся применшувати. Робіть це м'яко, делікатно, ненастирливо, будьте терплячі.

4. Не варто мріяти про ідеального чоловіка/дружину. Не вірте, що з іншим/з іншою вам було б краще. Пам'ятайте, що чим більше з людиною живеш, тим більше можеш знайти в ній недоліків.

5. Не показуйте свої конфлікти перед сторонніми, аналізуйте їх наодинці, не дозволяйте втручатися в них батькам, дітям та іншим стороннім людям. Не скаржтеся їм на недоліки один одного, на погані вчинки. У разі відчуття своєї неправоти, – краще зізнатися відкрито – це викликає повагу. Якщо загрожує розрив – визнайте, що ви винуваті, навіть якщо почуваєте, що праві. Свою правоту спробуєте довести потім у спокійній обстановці [605, с. 95; 400, с. 206].

Досліджуючи питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків, його складових підготовки до сімейного життя, відомі педагоги А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін. зазначали, що здатність любити визріває в людини тільки в суспільстві, у певних умовах сімейного життя, у батьківській сім'ї, ймовірно на певній біологічній, нейрофізіологічній основі. Для її визрівання необхідно багато умов, і досить усунути одну з них, щоб ця здатність не дозріла, недорозвинулася, а тому вмінню любити треба вчитися.

Відсутність же або низький рівень здатності любити в людини – з одного боку, а з іншого боку – наполеглива вимога високого рівня розвитку її

як чогось непорушного від свого чоловіка/дружини – явище, здається, досить поширене у більшості неблагополучних сімей. Саме воно й служить у багатьох людей головною причиною, яка розбиває, розламує сімейне щастя [605, с. 110–111].

Необхідність наявності здатності любити підтверджується багатьма соціально-психологічними дослідженнями. Зокрема, соціологи Чернівецького університету опитали дві тисячі наречених пар у період їх дошлюбного консультування з метою з'ясування їх очкувань від майбутнього сімейного життя. Виявилося, що перед одруженням на першому місці респонденти зазначили *потребу в психологічному комфорті*. Дві третини опитаних дівчат-наречених і понад половину опитаних хлопців-наречених заявили, що головною умовою сімейного щастя є турботливий чоловік (для дівчат) або турботлива дружина (для хлопців). На другому місці виявилися вимоги до нареченої як до матері, а на третьому – «гарна господиня й приваблива жінка» (до чоловіка, відповідно, – справжній чоловік і гарний хазяїн). У той же час кожна п'ята пара різко розійшлася в думці про те, хто буде в їхній сім'ї главою: для кожного виявилися несподіваним те, що його партнер претендує на цю роль [630, с. 102–105].

Один із висновків, пов'язаний з подружніми відносинами, мабуть, найбільш несподіваний – «жагуча дошлюбна любов не тільки не гарантує гармонійності цих стосунків у майбутньому, але, навпаки, часто підриває гармонію» [524, с. 155].

При опитуванні пар-невдах був зроблений висновок: для них характерна абсолютизація любові. Вони не розуміли, що динаміка, характер любові постійно міняються, можуть бути різні за місяць до весілля й, наприклад, через чотири роки після нього. Не розуміючи неминучості такої трансформації почуттів, вони трактували новий характер своїх стосунків як «смерть любові». А потім уже, природно, робився висновок про безцільність подальшого спільного життя.

Як засіб профілактики подібної пастки та підготовки дітей та підлітків до подружнього життя необхідно враховувати, що «найважливішою передумовою для створення міцної сім'ї є вміння нареченого й нареченої серйозно провести так званий «діалог про майбутнє». Обговорити, як організувати своє життя після весілля: де жити, як господарювати, скільки мати дітей, як відпочивати» [524, с. 159].

Ведення домашнього господарства й бюджету, виховання дітей, проведення дозвілля, відпочинок один від одного, навчання подружжя певних правил звичайно дає гарні результати [524, с. 162].

При підготовці дітей і підлітків до сімейного життя, необхідно включити інформацію щодо загальних ритмів у статевому житті подружжя, психологічних змін, яких зазнає статева любов протягом декількох років і десятиліть спільного життя. Йдеться про наявність так званих «ритмів любові».

Навіть за піку любові, про який згадувалося вище, за високого розвитку здатності любити не можна розраховувати, що та палка любов до чоловіка/дружини, яку відчуває багато молодят, «збережеться надовго в тому ж первозданному, незмінному виді, у тому ж емоційному забарвленні – насамперед унаслідок об'єктивних закономірностей функціонування нервової системи людини» [605, с. 114].

Враховувати, що в останні десятиліття нейрофізіологія зробила серйозний стрибок у своєму розвитку, збагатилася великими відкриттями, що дають можливість зрозуміти або принаймні наблизитися до розуміння механізму емоцій і почуттів та їх ролі в організації поведінки людини. «І психологія почуттів, яка багато часу була віддана на відкуп мистецтву – поезії, музиці, драматургії, починає поступово знаходити тверде наукове підґрунтя» [605, с. 114]. Тому при підготовці до сімейного життя, необхідно враховувати ці нові відкриття у медицині та психології, динаміки почуття кохання, застосовувати їх як запобіжні засоби у конфліктних ситуаціях та програвати можливі сценарії розвитку подій у шлюбно-сімейних відносинах.

«Любов треба берегти, любов треба вигодовувати, удобрювати, за любов'ю треба доглядати й після весілля – і доглядати знову ж з любов'ю» – як це не здається парадоксальним, але збереження, зміцнення любові в сім'ї – не тільки особиста справа кожної людини. Це також її громадянський обов'язок, оскільки любов у сім'ї є одним із засобів розквіту особистості подружжя, фактором його щастя, а отже, і міцності, а також засобом виконання однієї з найголовніших функцій сім'ї – виховання підростаючого покоління. Атмосфера ж любові в сім'ї – найбільш сприятливе середовище для виконання нею своїх педагогічних, виховних функцій [605, с. 124].

Для адекватного розуміння підліткової сексуальності, яка тією або іншою мірою пов'язана з почуттям любові, важливо пам'ятати три основні обставини. Не випадково в давньогрецькому трактаті «Галуззя персика» згадується: «Три джерела має поклик людини – душу, розум і тіло. Поклик душ породжує дружбу. Поклик розуму породжує повагу. Поклик тіла породжує бажання. Поєднання трьох покликів породжує любов» [748, с. 28].

Варто враховувати кілька обставин. Перша з яких полягає в тому, що у підлітка ці поклики автономні. Кохання й поклик тіла ще виключать одне одного. Друга обставина полягає в тому, що у підлітка є необмежені можливості еротичних уявлень і цілком обмежена реалізація сексуального поклику. Нарешті, третя обставина – сексуальна поведінка підлітка носить характер сексуального експериментування. Отже, мета статевого виховання – навчити дітей тільки кохаючи насолоджуватися статевим життям і свою насолоду, своє кохання і щастя реалізувати в сім'ї.

Як показує практика, труднощі, що виникають у багатьох сім'ях, пов'язані з традиційним ігноруванням статевого виховання, а також непідготовленістю батьків до такої роботи з дитиною. «Більше й детальніше слід роз'яснювати роль, смак духовного забарвлення статевої близькості й порожнечу стосунків партнерів, якщо вони обмежені тільки тимчасовим сексуальним покликом» [748, с. 30]. В той час як недосвідчені батьки нерідко

роблять акцент на анатомо-фізіологічному його боці, випускаючи з поля зору моральний аспект статевих стосунків.

Водночас важливою проблемою медико-психологічних аспектів статеворольової соціалізації дітей та підлітків є недостатній рівень обізнаності щодо можливої незапланованої вагітності та її негативні наслідки як у медичному плані так й у морально-психологічному.

Про наслідки передчасного материнства в дівчат-підлітків, які у медико-психологічних аспектах не непідготовлені до цього, свідчить сумна статистика підліткової вагітності. Ще на початку 80-х років лікарі почали бити на сполох через випадки вагітності неповнолітніх дівчат. Так, за свідченням лікаря-акушера, в Інституті акушерства й гінекології АМН СРСР відбувалися пологи в 14-літньої дівчинки: «Попередні події були драматичними: під час вагітності вона кілька разів намагалася покінчити із собою й до моменту пологів була в такому стані, що самостійно народити виявилося неможливим. Довелося, хоч це й дуже небажано в настільки ранньому віці, робити кесарев розтин. На жаль (інакше не скажеш), в інституті вже накопичився досвід надання медичної допомоги таким дівчинкам-жінкам. Правда, більшість із них 16-літні, але й у такому віці небезпек і складностей виникає не менше» [3, с. 14].

Порівнюючи материнство дівчини-підлітка та дорослої жінки, уважаємо природним, що остання «свідомо й, можна сказати, натхненно прагне до материнства, жагуче прагне мати дитину, а для дівчинки-підлітка вагітність завжди небажана й часто приголомшливо несподівана. Материнство її страшить, тому що ані фізично, ані психологічно, ані в соціальному плані вона ще до нього не готова» [3, с. 14]. Отже, вагітність і пологи в підлітковому віці являють серйозну загрозу здоров'ю, а часом і життю юної матері та її дитини.

У деяких країнах реєструється зростання числа пологів і абортів у дівчат-підлітків, які не одружені. За даними американських учених, у США в 1975 роки пологи в дівчат-підлітків склали 19 % усіх пологів.

Із цих фактів багато західних учених роблять висновок про те, що необхідно широко рекомендувати молоді протизаплідні засоби й, зокрема, гормональні пігулки.

Такий підхід викликає в інших фахівців, зокрема у вітчизняних, категоричні заперечення. Адже «навіть дорослим жінкам гормональними контрацептивами можна користуватися лише у виняткових випадках, а дівчатам-підліткам, ендокринна система яких ще перебуває на стадії розвитку, вони абсолютно протипоказані, оскільки можуть призвести до серйозних і важко поправних розладів» [3, с. 15]. Тому має йтися не про протизаплідні засоби, а про попередження раннього статевого життя.

Через це виникає проблема усвідомленого батьківства, необхідність профілактики передчасного статевого життя та усвідомлення його наслідків.

Підготовкою підлітків, особливо дівчат до сімейного життя є виховання в них любові до дітей. Це почуття є індикатором стратегії репродуктивної поведінки і визначається значною мірою неусвідомленими установками. Найбільшого значення набуває виховання в дівчат адекватних установок на материнство, а отже основне завдання підготовки до сімейного життя полягає в поетапній допомозі підліткам у формуванні подружніх і батьківських ролей, вирішуванні разом з іншими членами сім'ї, проблем пов'язаних із родинним життям [748, с. 30].

Ще одна з небезпек, якою нехтують підлітки, що ведуть передчасне статеве життя, – це неусвідомлення того, що воно, крім серйозної загрози репродуктивному здоров'ю, також завдає непоправної шкоди емоційно-психічній сфері молодих людей. Воно збіднює повноту сексуальних емоцій, особливо в жінок, часто роблячи їх назавжди фригідними, ставить під сумнів міцність майбутнього шлюбу [3, с. 15].

Таким чином, серед основних небезпек так званого вільного, нелегалізованого статевого життя слід зазначити три основні: 1) небезпека венеричного зараження; 2) небезпека позашлюбної вагітності; 3) порушення

досить важливого для всього життя людини психо-афективного змісту статевого життя й пов'язаних з ним переживань [528, с. 159].

Стосовно венеризму, пов'язаного зі статевим життям, то «нові факти знову привертають увагу до цього питання вже в новому світлі – про зв'язки між хронічними, хоча й банальними, венеричними запаленнями і розвитком раку статевих органів у майбутньому, особливо в жінок» [528, с. 160].

Друга небезпека, про яку вже йшлося, – небажана, позашлюбна вагітність – також відіграє важливу роль у статевому житті. Вона, природно, зачіпає більше дівчат, ніж юнаків. Захоплення з боку дівчини вільним статевим життям створює перші рефлекси проти вагітності й народження дітей. Цей рефлекс часто призводить до психопатичного забарвлення, при якому масове використання протизаплідних засобів часто доповнюється засобами знищення зародка, внутрішньоутробним і позаутробним знищенням дітей.

Спустошливий психічний і психосоціальний факт масової відмови від репродуктивної функції жінки і її історичної демографічної значимості сучасне суспільство ще не усвідомлює. У багатьох егоїстичних і безрозсудних юнаків немає ясного уявлення про сутність і наслідки для жінки несвоєчасної й позашлюбної вагітності. Такі юнаки й незрілі ще для справжнього материнства дівчата не в змозі вжити доцільних заходів для запобігання вагітності.

Але головною небезпекою вільного передчасного статевого життя, як підкреслювалося фахівцями, є третя – «психосексуальна деградація», особливо серед жінок. Ця психосексуальна деградація, душевне спустошення являють собою справжню драму, яка торкається майже всіх дівчат, які захоплюються вільним статевим життям.

Таке духовне спустошення проявляється в тому, що перші вільні статеві зносини створюють тривалу ейфорію: життя світле, блискуче, повне. Пробудження від цієї ейфорії настає через кілька місяців, через рік або через кілька років. І завжди воно являє собою пробудження із запізненням.

Нерозбещена ж, не розтрачена безрозбірне сексуальність стимулює всі почуття, підносить, збагачує змістом усе життя, наповнює його надією, знищує почуття самітності й пригніченості. Раннє пересичення вільною статевою любов'ю швидко призводить до почуття самітності, до відчуття того, що найвище в духовно-афективній сфері людини вже зруйноване. Це моральне відчуття серед юнаків виражене більш слабко, хоча в деяких з них воно й набуває іноді важких форм. «Для дівчат це відчуття завжди є сильним, часто жахливим. Зникли радість і надії. Прийшли розчарування й порожнеча, й з'являються, як компенсація, тютюн, алкоголь, заспокійливі ліки, спроби самогубства» [528, с. 167].

Виховання культури почуттів у дітей і підлітків передбачає знаходження відповідей на низку запитань: «Як сформувати в сучасних хлопчиків та дівчаток високу громадянську свідомість і підготувати їх до виконання майбутніх ролей батька й матері, чоловіка і дружини? Як уникнути розпаду сім'ї, при якому ніхто не виграє, а є лише ті, що програли?» [759, с. 36].

Підготовка до сімейного життя має охоплювати всі проблеми: і моральні, і психологічні, і побутові, і сексуальні. І починати її потрібно з дитячого садка.

При цьому важливо дотримуватися правила: краще на рік раніше розповісти дітям те, що вони повинні знати, ніж зробити це на день пізніше, бо за цей час вони можуть одержати спотворену інформацію. Ще одне важливе правило: про все основне, що стосується людської сексуальності, діти мають дізнаватися до початку статевого дозрівання.

Враховуючи зазначене вище, вважаємо, що підготовці хлопчиків і дівчаток до сімейного життя необхідно приділяти таку ж увагу, як розумовому, моральному, фізичному, трудовому й естетичному вихованню, адже сучасні юнаки та дівчата – «це завтрашні батьки й матері, вихователі дітей – майбутніх громадян своєї країни і світу, від яких залежить прийдешнє нашої планети» [759, с. 36].

Отже, вивчення медико-психологічних аспектів статеворольової соціалізації дітей та підлітків (40–80-ті роки XX століття) дозволяє висновувати таке:

1. Визначено, що медико-психологічні аспекти статеворольової соціалізації дітей та підлітків (на прикладі хлопців та дівчат у процесі дорослішання) було представлено в програмах, що рекомендовані Міністерством просвіти СРСР для 8–9–10-х класів, через вивчення таких розділів: анатомо-фізіологічного, гігієнічного та соціально-психологічного. Програми були складені у співавторстві педагогів та медиків стосовно статевого виховання та статевої просвіти хлопчиків та дівчат у процесі дорослішання згідно з фізіологічними та психологічними змінами в їх організмі.

2. Аналіз уведеного шкільного курсу «Етика й психологія сімейного життя» дозволив виявити, що у виданому підручнику, як і в навчальному посібнику для вчителів, відсутня інформація про статеві функції та її гігієнічні аспекти, не розкрита сексуальна сфера. Як показала практика, зазвичай діти та підлітки не володіють інформацією як щодо власного фізіологічного та психологічного розвитку, так і щодо осіб протилежної статі, що призводить до формування неправильної статевої поведінки, а в майбутньому в шлюбі – до сексуального незадоволення партнером.

Як показала практика, в Україні 40–80-х років XX століття система заходів сексуальної просвіти практично не була налагоджена. Цьому перешкоджала поширена думка про те, що цілеспрямоване сексуальне виховання розбещує дітей і підлітків та провокує їх на небажану поведінку. Утім досвід країн, де подібні програми впроваджені, доводить хибність такої думки.

3. З’ясовано, що проблема статеворольової соціалізації – комплексна проблема, а її основними компонентами є медичний, психолого-педагогічний. *Медичний* припускає вивчення учнями питань анатомії, фізіології, гігієни статевих органів, фізіології й психології інтимного життя,

психогігієнічних аспектів статевого виховання, питань контрацепції, гігієни вагітної жінки й молодої матері, профілактики венеричних захворювань і статевих збочень; *психолого-педагогічний* – усебічне, гармонійне виховання й розвиток учнів, виховання моральних відносин між статями, формування правильного ставлення до питань статі й статевих стосунків між людьми, до проблем шлюбу й дітородіння. Психолого-педагогічний аспект є провідним у підготовці до сім'ї й шлюбу, виступаючи як статеве виховання. Медико-гігієнічний аспект виступає в якості статевої просвіти, що забезпечує реалізацію здоров'язбережувального потенціалу.

4. Визначено, що необхідно включити до програми підготовки дітей та підлітків до сімейного життя наукові дослідження щодо почуття любові, її класифікації, видів, компонентів, механізмів виникнення та динаміки функціонування, тактики и стратегії рольових взаємодій як необхідну складову підготовки до міцного шлюбу.

5. Психологами виділено такі складові компоненти любові: чуттєвий та особистісний. *Чуттєвий компонент любові (ЧКЛ)* – це біологічно обумовлений статевий потяг до особи протилежної статі, що виступає як чуттєвий початок для зародження й формування цілісного почуття любові. *Особистісний компонент любові* – це втілення особистої потреби й готовності на виборчу духовну близькість зі спрямованістю до повноти самовираження й сексуально-чуттєвій самовіддачі, до безроздільного злиття з вибраним об'єктом любові.

При цьому дослідники наголошують на виокремленні основних компонентів любові, що впливають на поведінку подружжя, а також міцність та тривалість шлюбно-сімейних відносин: *емоційнийому* (проявляється через симпатію, але не є довготривалим, потребує з часом додаткових підкріплень), *раціональному* (проявляється у повазі до партнера, але ступінь поваги зворотно пропорційний почуттю сексуального бажання) і *поведінковому* (*діяльнісному*, який проявляється в бажанні доставляти задоволення партнеру і через це отримувати власне задоволення у шлюбно-сімейних стосунках).

6. Доведена важливість комунікативних якостей, культури спілкування у шлюбно-сімейних стосунках, через що необхідно з раннього дитинства виховувати в кожної людини особливий настрій, особливу активно-позитивну, гуманістичну установку на сприйняття інших людей. Необхідно володіти основами конфліктології, щоб вчасно помічати та врегульовувати конфліктні ситуації. Через це до програм підготовці до сімейного життя необхідно включати інформацію щодо основ конфліктології, поради щодо способів запобігання та розв'язання конфліктів у сім'ї.

4.3. Підготовка дітей та підлітків до сімейного життя в контексті фамілістики

Ретроспективне вивчення питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків у вітчизняній педагогічній думці 40–80-ті рр. XX століття, зокрема аспекту їх підготовки до сімейного життя, усвідомленого батьківства, виконання ролі дружини, батька, матері, сім'янина тощо, передбачає дослідження інституту сім'ї. Тому в цей період набуває актуальності соціологія сім'ї, як окрема дисципліна. У кінцевому результаті це спонукало дослідників до створення комплексної дисципліни – фамілістики, яка містила складові кількох галузей та мала сприяти підготовці до шлюбу та шлюбно-сімейних відносин.

Стисло характеризуючи розвиток вітчизняної соціології сім'ї 20–90-ті роки XX століття, звернемося до дослідження О. Клецина, який, використовуючи критерій «ідейно-політичної ангажованості» соціальних досліджень, виділив такі періоди: кінець XIX – початок 20-х років XX століття (період напрацювання передумов соціології сім'ї в ситуації «універсалізму» під час поліваріантного пошуку загальних законів соціального розвитку); 20–30-ті роки XX століття (період напрацювання передумов соціології сім'ї в умовах наростаючої «індигенізації» (за М. Елброу), спроб побудови власних «марксистських» соціологічних

концепцій); 30–60-ті роки (період порожнечі, «вакууму» в теоретичному й емпіричному модусах соціології сім'ї); 60-ті – початок 90-х років (період становлення вітчизняної соціології сім'ї й розвитку її в межах розвинутої «індигенізації» й «концептуального імперіалізму» – протиборства з «буржуазною соціологією»); 90-ті роки – сучасність (період звільнення від єдино правильної й усеосяжної теоретичної парадигми, початку глобалізації, плюралізації концепцій, дослідницьких програм) [288, с. 5].

Більш докладний аналіз періоду 20–90-х років XX століття, зокрема 60–80-х років XX століття, стосовно статеворольової соціалізації дітей та підлітків дозволив виявити такі його особливості.

Період 20–30-х років XX століття характеризується зацікавленістю дослідників проблемами взаємин статей, статевого виховання, шлюбно-сімейних стосунків. Аналізуючи дискусії 20-их років XX століття щодо сім'ї й статевої моралі, С. Голод увів до наукового обігу результати емпіричних досліджень, проведених у ті роки в нашій країні М. Барашем, І. Гельманом, З. Гуревичем і Ф. Гроссером, С. Голосовкером. В. Роговін досліджував питання сім'ї й становища жінки, а також побутову мораль в радянській соціології 20-х років. О. Дорохіна описала відношення до сім'ї й шлюбу студентської молоді в 20-ті роки. Дослідження соціології шлюбу й сім'ї знайшли відображення у роботах С. Вольфсона «Соціологія шлюбу сім'ї» (1929), Е. Кабо «Нариси робітничого побуту» (1928) [288, с. 3].

Після певного «вакууму» 30–40-х років (що виник, як ми вважаємо, через упереджене ставлення влади до більшості відкриттів у багатьох галузях, зокрема в психолого-педагогічних та соціологічних дослідженнях, особливо після сумнозвісної постанови 1936 року про педологічні перекручення та їх наслідки) надалі, у період 50–60-х років XX ст., починають формуватися галузеві напрями соціології, зокрема соціології сім'ї. Усі зміни, пов'язані з відкриттям, перепрофілюванням, перейменуванням, переструктуруванням установ і організацій соціологічного профілю, стосувалися й соціології сім'ї. Сама наука спочатку йменувалася

«соціологією сім'ї й побуту», а згодом – «соціологією сім'ї й шлюбу» [632, с. 1].

Основною організацією, яка мала координувати й визначати стратегію досліджень сім'ї в країні, була секція дослідження сім'ї й побуту Радянської соціологічної асоціації (РСА), яка була створена в 1966 р. під головуванням А. Харчева. Робота цієї секції тривала до розпаду самої РСА (1993 р.) [632, с. 1]. Як показала практика, за роки діяльності секції була проведена велика кількість конференцій із актуальних соціальних питань, серед яких найбільш яскравою подією можна вважати проведення у 1972 р. XII Міжнародного семінару з дослідження сім'ї.

Не маючи окремого видання, соціологи сім'ї оприлюднювали свої наробки в журналі «Соціологічні дослідження», головним редактором якого з моменту заснування й більш як 10 років був А. Харчев. У цьому часописі періодично з'являлися публікації з проблем сім'ї під рубриками «Факти, коментарі, замітки (з робочого столу соціолога)» і «Прикладні дослідження» тощо.

Головним підрозділом, що досліджував соціологічні проблеми сім'ї, понад кілька десятків років був один із секторів (потім відділів) провідної соціологічної установи країни – створеного в 1968 р. Інституту конкретних соціальних досліджень АН СРСР (з 1974 р. – Інститут соціологічних досліджень, а з 1988 р. – Інститут соціології). Тривалий час керував сектором (відділом) соціології сім'ї й побуту (шлюбу) А. Харчев, а потім його учень – М. Мацьковський. За участі й під керівництвом співробітників цього підрозділу у 80-ті – на початку 90-х рр. вийшла низка збірників статей, що за своєю тематикою вказують на актуальність і високий науковий рівень вітчизняної соціології сім'ї в ті роки.) Водночас у стінах Інституту соціологічних досліджень працювала група співробітників, сфера інтересу яких була ближче до демографії (А. Антонов, В. Борисов, А. Синельников і ін.). Ці дослідники, наполягаючи на сугубо кризовому оцінюванні сучасних їм сімейних процесів, тісно пов'язували сімейну життєдіяльність із

репродуктивною функцією й проблемами відтворення населення [632, с. 2]. Отже, статеворольова соціалізація дітей та підлітків була взаємопов'язана з демографічними питаннями, пронаталістською політикою держави, а відтак – із підготовкою учнівської молоді до майбутнього шлюбу та подружнього життя.

Актуальні питання підготовки до сімейного життя дітей та підлітків, шлюбно-сімейних відносин висвітлювалися на сторінках часописів. Так у 1946 році почали виходити журнали «Семья и школа» і «Народное образование», які здійснювали пропаганду нової соціалістичної сім'ї та соціалістичного способу життя. У наслідок ідеологічної політики «в нашій країні утвердився й довго культивувався стереотип про моральну перевагу радянської сім'ї, простої радянської людини, у якій зосереджені всі кращі моральні якості за повної відсутності плоті» [510, с. 9]. Головними рисами такої сім'ї стверджувалася повна рівність подружжя, демократичний спосіб прийняття рішень із усіх питань, що стосуються сім'ї в цілому, з урахуванням думки не тільки дорослих її членів, але й дітей, волі всіх членів сім'ї тощо.

При висвітленні питання підготовки дітей та підлітків до сімейного життя як аспекту статеворольової соціалізації нами було з'ясовано, що вчені в 50–60-ті роки досліджували такі аспекти інституту сім'ї: культуру, побут, менталітет народів багатонаціонального СРСР. Тобто, у цей період переважав історико-етнографічний аспект у його вивченні.

У 60–70-ті роки було опубліковано низку змістовних монографій щодо сім'ї, але всі вони вивчали, розкривали лише якогось одного аспекту її життєдіяльності. Дослідження питань сім'ї тоді ще не консолідувалися в єдину науку ані методологічно, ані методично. Вони були вкрапленнями в різні наукові дисципліни. Серед них виділимо фундаментальну працю А. Харчева «Шлюб і сім'я в СРСР. Досвід соціологічного дослідження» (1964), яку через 15 років було перевидано з доповненнями й змінами. Розглядаючи методологічні проблеми шлюбу й сім'ї з марксистських

позицій, А. Харчев докладно аналізував соціалістичну сім'ю, показуючи її переваги перед капіталістичною.

Будучи прибічником соціалістичного устрою, як і більшість дослідників сім'ї, А. Харчев наслідував ідеї К. Маркса й Ф. Енгельса, які стверджували, що любов не могла бути в приватновласницькому суспільстві соціальною нормою, адже «внаслідок цього виникало протистояння сім'ї-інституту й сім'ї-групи» [510, с. 9]. Соціалістичний устрій, на думку А. Харчева, усуває «це протиріччя», але водночас слід враховувати, що «емансипація жінок, політична рівноправність чоловіків і жінок, включення жінок у суспільне виробництво автоматично не забезпечують виникнення й утвердження якісно нових відносин між статями» [510, с. 9].

Період 60–70-х років XX століття характеризувався розширенням географії вивчення шлюбно-сімейних відносин. В усіх радянських республіках відбулася спроба вийти у вихованні на етап підготовки молоді до сімейного життя, хоча ця тема ще ніде не порушувалася до рівня самостійного дослідження. Створюються стійкі групи дослідників, які цілеспрямовано займаються проблемами сім'ї: у Казахстані – Х. Кауонова, Ш. Кусаінов, у Білорусії – А. Кочетков, С. Лаптенок, Л. Філюкова, З. Юк; у Литві – А. Аугустинавичюте, В. Юстицькіс, І. Ясайтис; в Україні – В. Кожанчиков, В. Кореневська тощо.

В історіографії сім'ї позначилися нові напрями, нові теми, нові підходи [510, с. 10–11]:

– прогрес суспільства пов'язувався з біосоціальним розвитком людини (Ю. Азаров, М. Аплетаєв, Р. Байярд, А. Баскіна, В. Бойко, Т. Карсаєвська);

– цілісність і гармонійність цього процесу вбачалася насамперед у взаєминах сім'ї й суспільства (Т. Афанасьєва, Є. Балагушин, А. Бардон, В. Більшай, С. Бородін, Л. Буєва, Є. Васильєва);

– побут, спосіб життя й здоров'я сім'ї (К. Абульханова-Славська, К. Дунцова, Е. Зуйкова, Л. Литвинова, М. Малахов, С. Попов, Н. Соловйов, Ю. Савина);

– розлучення й конфлікт у сім'ї (Ф. Бородкін, Л. Борусяк, А. Засимовський, Ю. Корольов, Б. Леонідова, Є. Линчевський, О. Чайковська, Д. Чечот, Л. Чуйко, А. Шмельов);

– стійкість шлюбу й методи корекції сімейних стосунків (Л. Аболін, Р. Василюк, А. Варга, А. Волкова, Е. Головаха, А. Єфімов, Е. Ільїн, С. Ковальов, В. Кореневська, В. Леві, В. Лісовський, Т. Мішина, М. Могилевська, А. Рахімов, М. Змістів, Н. Спицин, В. Сисенко, І. Юнда, Л. Юнда);

– глибокий і всебічний аналіз культури шлюбно-сімейних відносин (І. Бестужев-Лада, В. Бойко, Є. Васильєва, І. Кон, М. Кучмаєв, Н. Лебедєв, В. Леві, В. Лосєва, А. Луньков, Т. Титова, І. Шипів, Н. Юркевич, З. Янкова).

У цьому переліку досліджень окремим аспектом статеворольової соціалізації дітей та підлітків була проблема народжуваності, оскільки являла одну з центральних тем стосунків чоловіка й жінки в сім'ї та пронаталістську політику держави. Серйозного аналізу інститут сім'ї отримав в дослідженнях учених-демографів (А. Антонова, В. Борисова, Л. Борусяка, А. Волкова, С. Голода, М. Мацьковського, В. Медкова, С. Сорокіна й ін.).

До боротьби за зміцнення сім'ї й шлюбу стають всі великі міста країни – Ленінград, Київ, Дніпропетровськ, Львів, Харків, міста Прибалтики – через функціонування системи консультативної профілактичної допомоги людям одруженим або тим, хто збирається одружитися. До системи входять медико-генетичний центр, кабінети сексопатології, школи материнства, клуби молодої сім'ї; видаються пам'ятки, листівки, методичні рекомендації на допомогу молодятам. Розробляються заходи, що сприяють розширенню кола шлюбних знайомств для потенційних нареченої і нареченого [650, с. 4].

У цей же час актуалізуються питання сімейно-психологічної освіти: у школах країни вводяться курси «Гігієнічне й статеве виховання», «Етика й

психологія сімейного життя»; з 1980 р. журнал «Студенческий меридиан» систематично друкує матеріали під рубрикою «Абетка для двох» з метою надання допомоги молодій сім'ї; із 1981 р. в журналі додаються консультації лікаря-сексолога Г. Дереша, а також публікації під рубрикою «Служба сприяння шлюбу» (ССШ). Матеріали про сім'ю й шлюб друкуються й у багатьох інших молодіжних журналах («Смена», «Юность», «Трезвость и культура» та ін.).

Однак турбота держави не знімає відповідальності за створення й зміцнення сім'ї з власне молодих людей: «Ми переконані, що люди насамперед самі відповідальні за свою любов і власну сім'ю й що щастя в сім'ї – це величезна праця розуму й серця людини, мистецтво людського спілкування; мистецтво це не підкорюється відразу, а вимагає від людини знань, мудрості, досвіду й бажання» [650, с. 5]. Тому актуалізується проблема підготовки дітей та підлітків до шлюбно-сімейних відносин, налаштування на довготривалі стосунки в міцному шлюбі з певною кількістю дітей. Через пронаталістську політику держави велася боротьба з установками на однодітну сім'ю.

Вивчення проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків, окремі її аспекти вимагають вирішення проблеми підготовки до сімейного життя та питання статевого виховання (70–80-ті рр.). Тому школа й сім'я покликані виховувати не тільки майбутнього громадянина, але й майбутнього сім'янина – чоловіка й батька, дружину й матір [605, с. 83]. Наприклад, у словникові «Сімейне виховання. Словник» (1972) підготовка до сімейного життя визначена як один з аспектів статевого виховання: це «не просто бесіди просвітнього характеру щодо статевого дозрівання, анатомо-фізіологічних і психологічних особливостей хлопчиків і дівчаток у різні вікові періоди, вплив умов життя, побуту й виховання на хід статевого розвитку, не тільки бесіди щодо гігієни дівчинки, дівчини, юнака, щодо режиму дня, харчування, зручного одягу. Статеве виховання полягає, за словами А. Макаренка, й у вихованні поваги до інтимних питань статі, що

називається цнотливістю» [605, с. 83–84]. Отже, статеве виховання як складова підготовки до сімейного життя містить питання морально-етичного характеру: поваги до жінки, до матері, честі й гідності дівчини і юнака, дружби й любові.

У цей період спростовується припущення стосовно того, що статевим вихованням треба займатися тільки тоді, коли хлопці й дівчата вступають у перехідний вік. Уважаючи це великою помилкою, багато дослідників зазначають, що починати треба з перших років життя дитини: «правильний гігієнічний догляд за дітьми, що попереджає виникнення шкідливих звичок, розумні відповіді на запитання дітей, формування корисних навичок і звичок поведінки – ось найбільш важливі фактори виховання дитини. Велике значення мають регулярна гімнастика, заняття фізкультурою й спортом» [605, с. 83–84].

Прискорення (акселерацією) статевого дозрівання, яке відзначається в 80–90-х роках, науковці пояснюють необхідність виконання одного з найважливіших завдань батьків – «виховати волю, уміння керувати почуттями, стримувати статеві інстинкти» [605, с. 84]. Це особливо актуально, бо розрив між статевою й соціальною зрілістю становить вже, як правило, 5–6 років.

Підготовці молоді до шлюбу як питанню державного значення приділяють увагу в багатьох країнах світу. У школах Швеції, наприклад, питання статі викладаються з 1942 року, а в 1945 році там з’явився перший підручник зі статевого виховання. У Чехословаччині в 1960 році введений предмет «Принципи батьківства й материнства». У Польщі вивчається спеціальний курс «Пристосування до життя в сім’ї» [256, с. 3].

Згодом, як показала практика, вітчизняною педагогічною школою було створено та успішно запроваджено дієві й справді ефективні заходи щодо підготовки дітей та підлітків до шлюбу й сім’ї: ознайомлення на уроках і позакласних заняттях з етикою шлюбно-сімейних відносин у соціалістичному суспільстві; статева просвіта дітей та підлітків із залученням

до цієї роботи лікарів, батьків учнів і представників громадськості; формування негативного ставлення до статевої розбещеності; виховання шанобливого, турботливого ставлення до жінок; практична підготовка старших школярів до ведення домашнього господарства й виховання дітей.

Під час підготовки до виконання ролі майбутнього сім'янина у навчально-вихованому процесі активно використовувалися міжпредметні зв'язки, наприклад, у багатьох школах навчальна робота враховувала такі теми, як «Сім'я в соціалістичному суспільстві», «Новий сімейний побут і жінка», «Жінка в радянській художній літературі», акцентуючи дитячу увагу на ролі сім'ї в підготовці дітей та підлітків до шлюбно-сімейних відносин. Батьки учнів активно залучалися до різноманітних позакласних заходів, водночас посилювався контроль школи щодо створення сприятливих соціально-побутових умов і відпочинку школярів, їхнього оздоровлення. Роль батьків у підготовці майбутнього сім'янина висвітлювалася у працях О. Богданової, Р. Гурової, В. Колбановського, І. Мар'єнко, Г. Прозорова, І. Свадковського та ін. [603, с. 158]. У 1950-1970 роках XX століття практично в усіх в школах країни створювалися гуртки «Домоведення», «Рукоділля», «Догляд за дітьми»; організовувалися «Куточки побуту», «Куточки жінки»; проводилися семінари, етичні бесіди за матеріалами художніх творів, спільні перегляди й обговорення кінофільмів, вечора питань і відповідей по сімейній тематиці, індивідуальні бесіди зі школярами; були введені тематичні факультативні курси, що враховували різні аспекти підготовки до сімейного життя: «Грамота материнства», «Семьеведеніе» тощо. Так, у 70-ті роки в практиці Павлиської середньої школи уперше був уведений курс «Кохання. Шлюб. Сім'я». Вивчаючи найважливіші аспекти соціалізації дитини в умовах сім'ї, роль сім'ї в долученні дитини до цінностей суспільства й у формуванні сім'янина, В. Сухомлинський наголошував, що в цьому важливому питанні перше місце за значимістю має належати проблемі культури статевих відносин, що «до материнського й батьківського обов'язку треба готувати ледве чи не з колиски, а виховання

хорошої матері й хорошого батька – це, по суті, вирішення доброї половини всіх завдань школи» [256].

Особливого підйому робота з підготовки молоді до шлюбу й сім'ї зазнала в 80-ті рр. XX ст. Так, у 1983 році впроваджуються обов'язкові курси «Гігієнічне і статеве виховання» для учнів 8-х класів. Згодом колектив учених НДІ загальної й педагогічної психології АПН СРСР створив типову програму й розробив методичні матеріали факультативного курсу «Етика й психологія сімейного життя» для 9–10 класів. Отже, у 1985 навчальному році школа почала перехід на новий типовий навчальний план, у якому дисципліна «Етика й психологія сімейного життя» була затверджена одним з основних навчальних предметів у 9–10 класах. План видання підручників і навчальних посібників на 1986–1990 рр. передбачав забезпечення шкіл новими підручниками з цього предмету (автори-укладачі: І. Гребенников, 1986; К. Воїнова, Б. Шапіро, 1987; С. Ковальов, 1988; І. Полонський, 1990 тощо). Досвід викладання дисципліни «Етика й психологія сімейного життя» досить активно підсумовувався під час наукових конференцій, розглядалися основні напрями спільної роботи школи, сім'ї й громадськості в умовах прискорення соціально-економічного розвитку держави; пропонувалися конкретні методи й засоби викладання основ сімейного життя в радянській школі [603, с. 159].

Провідною метою курсу «Етика й психологія сімейного життя» було формування в підлітків готовності до одруження й виховання майбутніх дітей, шанобливого ставлення до сім'ї, її духовних цінностей. Аналіз структури курсу виявив багатогранність аспектів, які розглядаються під час вивчення дисципліни [766]: 1) психологія особистості (надає учням уявлення про будову особистості, її спрямованість, індивідуальні особливості та здібності); 2) особливості міжособистісних відносин юнацтва (розкриває психологію міжособистісних взаємин, моральні основи стосунків між юнаками й дівчатами, приятелювання, дружбу й кохання, культуру поведінки); 3) шлюб і сім'я (надає визначення поняття «готовність до

шлюбу», характеризує основні функції сім'ї, розкриває особливості молодої сім'ї); 4) основні цінності сім'ї (характеризуються духовні й моральні підвалини сім'ї, її трудова атмосфера, бюджет і господарство, естетика побуту; значення психологічного клімату сім'ї; аналізуються причини виникнення неблагополучних сімей); сім'я й діти (розглядаються теми незамінності сім'ї у вихованні дітей, педагогіки попередження й перевиховання дитячого егоїзму, типові недоліки сімейного виховання).

Для підготовки та успішного викладання курсу «Етика та психологія сімейного життя» на допомогу педагогам виходили праці вчителів-практиків. Серед таких робіт слід відзначити працю І. Гребенникова «Основи сімейного життя», яка розкриває питання історії становлення шлюбно-сімейних відносин (від групового шлюбу до парної сім'ї); особливості й функції сучасної сім'ї; сімейні відносини; готовність до шлюбу й сімейного життя, питання дружби та кохання серед юнаків та дівчат; готовність до шлюбу та проблем молодої сім'ї; методику підготовки школярів до сімейного життя через питання виховання сім'янина (сутність та основні напрями; підготовка сім'янина у школі) [766].

Заслуговує на увагу досвід учителя Л. Панкової, яка, викладаючи курс етики та психології сімейного життя понад п'ять років надає практичні рекомендації, розповідає про прийоми та методи, що сприяють створенню в класі необхідної емоційної атмосфери, приділяє увагу питанням особистої культури вчителя, надає класифікацію підручників етики і психології сімейного життя. Окремі розділи присвячено просвіті батьків (характеру та стилю бесіди з батьками, спілкуванню в сім'ї, сімейним конфліктам, сім'ї й праці, сім'ї й вільному часу) та організації соціологічних опитувань у школі («Біля порогу сімейного життя») [511].

Як зазначає авторка, успіх у викладанні етики й психології сімейного життя залежить від багатьох факторів: часу й місця проведення занять – клас, хол, кабінет; його оздоблення – колір штор, стін, квіти; характеру попередніх занять; можливості використовувати технічні засоби, особливо музику;

статевовікового складу класу. Але найголовніше – особистість учителя етики й психології сімейного життя, спосіб його життя мають провідне значення у викладанні предмета, особливо в маленькому місті, де особисте життя в усіх на виду. Отут важливі основні моменти: вік, освіта, життєвий досвід (формально-сімейний статус), світогляд, рівень культури, схильність до психологічного спостереження. Крім того, дуже важлива система цінностей учителя, а найголовніше – широка ерудиція, інтелігентність.

На основі соціологічного аналізу чітко вимальовується соціально-моральний портрет учителя етики й психології сімейного життя. Це – заміжня жінка у віці 30–35 років із двома дітьми, з 10–15-річним стажем роботи в школі. Крім етики, веде основний предмет гуманітарного циклу, головним чином мову й літературу. Задоволена своїм партнером у шлюбі, упевнена, що може самостійно вирішити сімейний конфлікт, використовує на уроках добутки художньої літератури, як класичної, так і сучасної, кіно, біографії й факти з життя відомих людей, упевнена в необхідності самого предмету в середній школі й перспективах його подальшого розвитку [511, с. 9].

Методологічними орієнтирами психолого-педагогічних основ підготовки молоді до шлюбу й сім'ї стали підручники й навчальні посібники, автори яких показали систему цінностей сім'ї, що успішно використовувалася педагогами в практиці протягом декількох десятиліть (Т. Афанасьєва, Т. Волікова, Т. Гаврилова, І. Гребенников, Л. Жабицька, М. Зайцев, Р. Капралова, Т. Кислицина, Л. Панкова, В. Переведенцев, Т. Трапезнікова, О. Урбанська та ін.) [511, с. 13].

Медико-біологічний аспект у аналізі сім'ї й сімейних відносин було відображено у великій кількості публікації з фізіології статі, гігієни в шлюбі, сімейної психотерапії, рекомендаціях, у першу чергу, молодому подружжю щодо збереження здоров'я в сім'ї й народження здорової дитини [511, с. 13].

У 80-ті роки у вивченні сім'ї намітилося кілька нових напрямів. Сім'я розглядалася з позицій її ролі у формуванні особистості нового типу

(Г. Касавіна, М. Бєляєва). Вивчався здоровий соціалістичний спосіб життя сім'ї (І. Короленко, Н. Коростелев, В. Зав'ялов, Р. Кругликов, М. Майзеліс, Є. Васильєва, В. Бойко), пильно вивчалася сім'я й сімейне виховання в умовах розвиненого соціалізму (І. Бестужев-Лада, М. Мацковський, С. Голод, В. Кострюков, Д. Чечет, М. Кочева, З. Лаптенок, Н. Соловйов, А. Сизанов, З. Янкова та ін.).

У роботах цих авторів ставилося питання про рівність чоловіка й жінки, про роль жінки в соціальному світі, про її зайнятість на виробництві, про зміну становища жінки в сім'ї, про сімейно-побутову культуру в цілому, про взаємовідношення сім'ї й суспільства [511].

Під час запровадження курсу «Етика й психологія сімейного життя», багато фахівців сподівалися, що в ньому в доступній формі будуть пропагуватися ідеали гармонійного розвитку особистості (включаючи й сексуальні аспекти), гармонійних сімейних стосунків (і у сфері сексу теж), висвітлюватися питання впливу здоров'я й способу життя батьків на потомство. Він, нарешті, повинен допомогти підліткові правильно орієнтуватися в питаннях статі на своєму, звичайно, рівні; освітити актуальні для цього вікового періоду теми, пов'язані зі статевим життям, контрацепцією та багатьма іншими складовими цієї важливої проблеми. Але, на жаль, у новому курсі зазначені питання не були розкриті: «Сімейне життя у зазначеному підручнику виявилося безстатевим, безбарвним, далеким від реальності» [131, с. 22]. Як показала практика, цей предмет не охоплює всього необхідного спектру питань, які цікавлять підлітків, і до того ж вводиться із запізненням до шкільної програми на кілька років.

Наведемо приклади декількох найбільш поширених думок від осіб різного віку, освітянського досвіду та соціального положення з приводу результатів введення в школи курсу «Етика й психологія сімейного життя».

Перша думка викладена в листі від учениці Ганнусі П., 16 років, який надійшов до редакції «Медицинская газета» у відповідь на публікацію матеріалу, присвяченого проблемам статевого виховання підлітків: «Предмет

«Етика й психологія сімейного життя» нічого не дає нам. Ми обговорюємо різні сімейні конфлікти й т.п. … А те, що цікавить нас, учителі не розповідають. Та й пізно починається цей предмет. До 9-го класу всі вже знають. Причому дізнаються у дворах і в такій перекрученій формі, що нормальну дитину огида все життя переслідуватиме... Уроки «Етики» треба вводити раніше. І розповідати … про конкретне життя, тому що коли дівчинка в 13–14 років вагітніє, жодні роботи класиків марксизму-ленінізму їй не допоможуть!» [131, с. 22].

Думка вченого Д. Колесова, члена-кореспондента Академії педагогічних наук СРСР, директора НДІ фізіології й підлітків, зводилося до такого: «…Шкільний курс необхідно було б побудувати на основі конкретних типових життєвих ситуацій. Наприклад, навчити школярів правильно будувати свої стосунки, вирішувати конфлікти, знаходити вихід із кризового становища, висвітлювати питання профілактики аморальної поведінки. Усього цього в посібнику немає. Та й не під силу педагогам самим розробити ці питання: соціологія міжособистісних взаємин усе ще погано вивчена, досліджень майже не проводиться… Тому тут і домінували замовчування, святенництво, догматизм» [131, с. 23].

Публіцистка Інна Левшина у газеті «Советская культура» зазначила: «Любов завжди була справою інтимною – у всякому разі, в межах європейської культури нового часу, … не можна вважати нормальним, що сприйняття любові у всіх її проявах – від філолофсько-етичного до життєво-побутового – вигнане з офіційної шкільної реальності й з виховної атмосфери сім'ї» [131, с. 22]. Щодо часу та змісту курсу, авторка статті зазначає, що він будучи уведений в 9 класі на три роки пізніше того віку, коли з дитиною треба говорити про шлюб, сім'ю й любов. Зміст курсу був характерним для традиційної дореформеної школи й будувався на «інформаційному» принципі, у ньому взагалі «не передбачені питання сучасної сексології, які для підлітків, що дозрівають раніше за своїх батьків на три-чотири роки, є досить актуальні» [131, с. 22]. Отже, шкільний курс «Етика й психологія

сімейного життя», будучи завоюванням вітчизняної педагогіки, уже на момент його введення в 1984–1985 роках був морально застарілим, не відповідаючи ані вимогам часу ані потребам дітей та підлітків.

Як показала практика, новий курс зазнав неоднозначного ставлення з боку медичної й педагогічної громадськості, оскільки вивчення багатьох тем явно запізнювалося, а деякі теми, знання яких повинне було забезпечити підготовку підлітків до самостійного життя, узагалі не розглядалися (вагітність, контрацептиви, догляд за дитиною). Тому в деяких школах уводяться експериментальні курси статевого виховання, для забезпечення яких Д. Колесов розробив диференційовані програми бесід з учнями I-IV, V-VIII і IX-X класів. Приміром, для учнів V-VII класів могли проводитися такі бесіди: «Твої обов'язки в сім'ї», «Людині потрібен друг», «Як можна стати справжнім товаришем». Поступово в процесі дорослішання учнів тематика бесід розширювалася й ускладнювалася. Так для VII-VIII класів були рекомендовані бесіди «Культура поведінки в сім'ї», «Товаришували хлопчик із дівчинкою», «Прагнеш мати друга – будь ним», «Слово про любов» [298; 188, с. 10].

Необхідно відзначити, що в справі статевого виховання повною мірою не були задіяні усі наявні можливості навчального процесу. Так, вивчення основних питань анатомії й фізіології статі явно відставало від статевого дозрівання підлітків, а в підручнику з анатомії й фізіології були відсутні відомості про фізіологію статевого розвитку, вплив статевих гормонів на поведінку людини, про негативний вплив раннього статевого життя [271; 188, с. 11].

Таким чином, можна констатувати, що курс «Етика й психологія сімейного життя» потребував урахування важливого аспекту підготовки – сексуального. Сексологи І. Ботнєва й В. Маслов, говорячи про джерела сексуальності, підкреслюють: «Дарма багато педагогів і батьки вважають повну відсутність інтересу дитину до будови тіла й статевих органів ознакою благополучного розвитку. Навпаки, погано, якщо статева поінформованість

значно запізнюється й уперше про будову й функції статевих органів своїх і протилежної статі дитина довідається в період статевого дозрівання. Відтоді ці знання набувають збудливого, нездорового забарвлення» [131, с. 33]. При цьому сексологи застерігали, що затримка психосексуального розвитку, запізніла інформація можуть створити підґрунтя для виникнення в майбутньому сексуальної патології.

У цей час інститут сім'ї й, зокрема, процес підготовки сім'янина досліджується філософами, соціологами, демографами, економістами, юристами, психологами, педагогами, медиками, етнографами у притаманних їм ракурсах. Дослідники приходять до загального висновку про відсутність у науці інтеграційного підходу, що утруднює вирішення комплексних проблем шлюбу й сім'ї [320; 623; 726; 750].

Як уже раніше зазначалося, із 1968 року запрацював Інститут конкретних соціальних досліджень АН СРСР, із 1974 р. – Інститут соціологічних досліджень, (а згодом з 1988 р. – Інститут соціології) під керуванням А. Харчева, а пізніше – М. Мацьковського. Зазначеними вченими ще в 1978 році був уведений термін «фамілістика» (від англ. family – «сім'я»), суть якого полягає у визначенні комплексної науки про сім'ю і її складові. Сучасне бачення фамілістики має на увазі загальне позначення всіх наук, що досліджують ті або інші аспекти фамілістичних (сімейних) явищ. У вузькому розумінні, це дисципліна, що займається «вивченням фамілізму як спрямованості системи взаємозалежних цінностей на сім'ю й сімейний спосіб життя на рівні суспільства, соціальних інститутів, груп, індивідів; як пріоритету цінності сім'ї й дітей перед усіма іншими цінностями» [22, с. 19; 750, с. 2].

Зазначимо, що фамілістика – це галузевий напрям соціології сім'ї, наука про сім'ю, що виокремився в 70-ті роки XX ст. у процесі диференціації соціологічної науки. Це міждисциплінарний напрямок у соціології, оскільки вивчення проблем шлюбу й сім'ї припускає аналіз економічних, історичних,

етнографічних, юридичних, демографічних, гендерних, педагогічних, психологічних, медичних та інших аспектів.

Напрямами фамілістики є: сім'я й право (зв'язок з юриспруденцією); сім'я й здоров'я (зв'язок з медициною, фізіологією); сім'я й харчування (зв'язок з кулінарією, дієтологією); сім'я й виховання дітей (зв'язок з педагогікою, психологією, сексологією); сім'я й економіка (зв'язок з економікою); сім'я й мораль (зв'язок з етикою); сім'я й культура (зв'язок з етнографією, історією); сім'я й духовність (зв'язок з релігією, філософією); сім'я й статистика (зв'язок із соціологією, зі статистикою, з демографією) [22; 750, с. 2].

У зв'язку з цим виникає питання *фамілістичної компетенції*. Сучасний учитель повинен бути компетентний у різних питаннях, що пов'язані з організацією процесу підготовки учнів до подружнього життя, а також повинен уміти всебічно й цілеспрямовано вивчати сім'ю, сімейне виховання, володіти різноманітними методиками й технологіями вивчення сім'ї, що дозволяють глибше проникнути у світ сім'ї, побачити її своєрідність, розуміти мотиви взаємин, вчасно коректувати їх, реалізовувати аксіологічний, індивідуально-орієнтований і культурологічний підходи в процесі підготовки учнів до сімейного життя [750, с. 3].

Фамілістична компетентність учителя являє собою відносно автономну підсистему в системі професійної компетентності вчителі і його особистості в цілому та містить у собі:

– соціальну складову (готовність особистості до сімейного життя);

– соціально-педагогічну складову (взаємодія вчителя з сім'ями учнів, із громадськістю для підвищення ефективності процесу підготовки учнів до сімейного життя);

– професійно-педагогічну складову (готовність учителя до підготовки учнів до сімейного життя);

– індивідуально-перетворювальну складову (самовдосконалення особистості як сім'янина й педагога) [750, с. 4].

Вивчення проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків, зокрема одного з його аспектів – підготовки до сімейного життя, виявив, що в них чітко простежується *пронаталістська політика держави*. Обґрунтовуючи прогнози народонаселення на найближчу й віддалену перспективу, демографи обстоювали таку культури шлюбно-сімейних відносин, яка була б зорієнтована на багатодітність [510, с. 11].

Необхідність вивчення демографії спричинила поглиблення уваги до психології сім'ї, оскільки це допомагало знайти відповіді на багато питань: процес нуклеаризації, специфіка життя дитини в однодітній сім'ї, «з'ясування мотивів укладання шлюбів і розлучень, залежність тривалості життя від якості сім'ї й духовного потенціалу в ній – та з'ясування багатьох інших проблем, що сприяли розширенню демографічного дослідження» [510, с. 11].

Кількісні характеристики стійкості шлюбу або моделювання структури життєвого циклу сім'ї спонукали дослідників до аналізу мікроклімату в сім'ї (В. Сисенко, В. Кишинець, М. Клупт). Основна частина соціологічних робіт щодо сім'ї припадає на кінець 70-х – початок 80-х років. Психолого-педагогічний аспект аналізу сім'ї представлений найбільшою групою дослідників.

Одним із складних і актуальних завдань теорії й практики статеворольової соціалізації, соціального керування на стадії зрілого соціалізму було керування демографічними процесами. Ураховуючи пронаталістську політику держави, велика кількість дослідників звертає увагу на вивчення проблеми демографічної ситуації й тип відтворення населення, які склалися в нашій країні в 40–80-ті роки. Ці роки визнані як державними й партійними органами, так і фахівцями-демографами несприятливими для прогресивного й прискореного розвитку соціалістичного суспільства [435, с. 1].

Така ситуація обумовлена тим, що знижене відтворення населення, яке означає депопуляцію, спричинює тривале несприятливе співвідношення

поколінь, загострюючи проблему відтворення трудових ресурсів: «Динаміка приросту трудових ресурсів показує, що через диспропорцію чисельності поколінь у результаті війн і масовим переходом сучасної сім'ї до малодітності, починаючи з 1986 року, протягом декількох десятиліть буде спостерігатися невеликий приплив робочої сили» [435, с. 1].

Перехід до малодітності – демографічний фактор, що має, крім економічних наслідків, також складні проблеми в галузі виховання підростаючих поколінь. Відомими педагогами минулого, починаючи з А. Макаренка, було переконливо доведено, що найбільш несприятливим для соціалізації дитини є однодітна сім'я: «У ній [дитині] легко формуються риси характеру, що найчастіше суперечать комуністичному моральному ідеалу» [435, с. 3]. Але ми вимушені визнати той факт, що кількість однодітних сімей швидко зростає.

Основні зусилля соціологів і демографів тих часів були спрямовані на вивчення факторів і причин падіння народжуваності й розробку ефективних заходів *демографічної політики*. У результаті численних досліджень 70-х років було виявлено, що макросоціальні фактори переходу сім'ї до малодітності (індустріалізація, урбанізація, залучення жінок до виробництва та ін.) впливають на цей процес через макросоціальні, внутрішньосімейні фактори, якими є зміна функцій сім'ї, зниження потреби в дітях та ін. Демографія останніх років стає із цієї причини соціологічною, усе більш тісно перетинаючись із соціологічними й соціально-психологічними дослідженнями шлюбу й сім'ї. У підсумку міжпредметного співробітництва з'ясовано, що одним із факторів поширення малодітності є «нестабільність сучасного шлюбу, високий рівень розлучень у країні. Із цього, у свою чергу, випливає проблема хиб виховання в неповних і неблагополучних сім'ях, збільшення протизаконної поведінки підлітків із таких сімей» [435, с. 3]. Тому стабілізація шлюбу й сім'ї розглядається в цей час як демографічна, правова, соціально-моральна, в остаточному підсумку – як загальнодержавна

проблема. А одним із важливіших напрямів є підготовка до сімейного життя дітей та підлітків через відповідну статеворольову соціалізацію.

Досліджуючи питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків, вивчаючи аспекти їх підготовки до сімейного життя, шлюбно-сімейних стосунків, зазначимо праці, які висвітлюють найважливіші питання жіночої психології, сексології, сексопатології, які безпосередньо відбиваються на якості сімейного життя, задоволеності в сексуальному та інтимному плані, розкриваючи приховані проблеми сексуальної сфери жінок (які не прийнято було обговорювати у вітчизняному суспільстві, ураховуючи пуританське радянське виховання дівчат). Матеріали цих досліджень обов'язково мали були включені до підготовки підлітків до сімейного життя.

Серед таких робіт слід зазначити праці І. Кона «Вступ до сексології», «Психологія юнацького віку: проблеми формування особистості»; Д. Ісаєв, В. Каган «Статеве виховання і психогігієна статі у дітей», «Статеве виховання дітей: медико-психологічні аспекти» та ін.

Окремити масивом низку робіт по сексопатології як вітчизняних, так й зарубіжних лікарів-сексопатологів, деякі теми з цих робіт варто було застосувати під час підготовки до шлюбно-сімейних відносин. У СРСР до робіт А. Свядоща і його учнів сексопатологія як окрема дисципліна фактично не існувала, і сексуальні девіації, що називалися на той час «перверзіями» – перекрученнями, вивчалися й досліджувалися в межах психіатрії. Професор А. Свядощ був засновником і завідувачем першої в СРСР консультації «Сім'я й шлюб» (1971); найбільш відома в світі його праця «Жіноча сексопатологія» (1974), яка згодом була кілька разів перевидана [591–592].

Сексопатологія як розділ клінічної медицини, що вивчає статеві розлади, їх походження, методи розпізнавання й лікування, тісно пов'язана з ендокринологією, урологією, гінекологією, але особливо – невропатологією й психіатрією, зокрема з ученням про неврози. Оскільки патологія статевого життя в жінок – одна із частих причин функціональних розладів нервової системи й внутрішніх органів (у зв'язку із чим дослідження її становить

інтерес не тільки для сексопатологів, невропатологів, психіатрів і гінекологів, але й для лікарів інших спеціальностей), тому відбувається порушення статевої функції, що призводить до погіршення взаємин у сім'ї й нерідко – до її розпаду. Отже, профілактика й лікування зазначених нижче розладів мають не тільки медичне, але й важливе соціальне значення.

Як зазначають самі жінки, які мали змогу ознайомитися з цією працею, та, у свою чергу, рекомендуючи її для інших жінок: «Побільше таких книг. У всіх жінок нашої країни проблеми на ґрунті сексуальних розладів. І це потрібно не тільки лікувати, а, у першу чергу, попереджати» [591–592].

Серед питань, які розглядаються сексопатологією, варто відзначити такі: методику дослідження сексуальних порушень у жінки; клініку функціональних порушень у жінки (Аноргазмія. Фригідність. Дисгамія. Гіперсексуальність. Вагінізм і віргогамія. Аутоеротизм, нарцисизм, мастурбація. Гомосексуалізм і трансвестизм. Теорія гомосексуалізму. Клінічні форми гомосексуалізму. Фетишизм. Вуайеризм і ексгібіціонізм. Педофілія, геронтофілія, інцестофілія, зоофілія. Садизм і мазохізм); лікування порушень статевої функції (загальні принципи лікування; лікування аноргазмії й статевої холодності, гіперсексуальності, нав'язливої мастурбації, гомосексуалізму, інших перверзій); статеву гігієну й психопрофілактику статевих розладів [591–592]. Отже, коротке ознайомлення з цією інформацією дозволить у майбутньому бути поінформованим про можливі сексуальні розлади, їх причини, яка допоможе своєчасне звернутися до лікаря відповідного профілю, що у подальшому сприяє збереженню немалої кількості шлюбів.

Продовжуючи висвітлювати питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків, їх підготовку до сімейного життя, зазначимо деяких дослідників, які, проводячи досить велику виховну роботу серед юнаків і дівчат, поділилися своїм досвідом. Відзначимо роботу Л. Тимощенко «Виховання старшокласниць», у якому авторка акцентує основну увагу на специфіці виховної роботи серед старшокласниць, розглядаючи їх вікові особливості,

умови, у яких вони формуються як громадянки і як майбутні матері. Підготовка до сімейного життя – головна мета змісту цієї книги, у якій читач знайде рекомендації з вирішення багатьох практичних питань, пов'язаних зі статевими відмінностями у вихованні дівчат, що навчаються в старших класах [673–674].

Дослідниця аналізує проблеми в сім'ях 70–80-х років, які впливають на процес підготовки до сімейного життя дівчат, а також вказує деструктивні фактори, які, впливаючи на мікроклімат сім'ї, призводять до руйнації шлюбів та формують негативне ставлення до шлюбно-сімейних взаємин. Серед причин вказано: у сучасній сім'ї, на відміну від колишньої багатодітної, зменшені можливості одержання дітьми навичок і вмінь догляду, турботи один про одного; для дівчаток відсутня «школа материнства», яку вони могли б пройти в середовищі своїх молодших братів і сестер, «але особливо важкий вплив на дітей чинять складні стосунки в деяких сім'ях, особливо в таких, де часто виникають гострі конфліктні ситуації. Страшний бич сучасної сім'ї – розлучення. Утворення повторних шлюбів привносить додаткові складнощі, що пов'язані з вихованням нерідних або зведених дітей» [673, с. 17].

Формується новий тип жінки – широко освіченої, творчої, соціально активної, незалежної матеріально, що воліє бути організатором власного життя, будує його за своєю моделлю. Вітчизняні вчені затверджують, що якщо жінки двадцять років тому за пріоритетами ставили на перше місце сім'ю, потім ішли – праця, діти, а вже після всього «я» як суб'єктивно-особистісне, то народжене після війни покоління молодих жінок бачить своє покликання… не в обслуговуванні інших, а шукає себе в таких видах діяльності, які освоєні ними в шкільні роки: подорожах, мистецтві, науці та ін. Деякі так і заявляють: «Прагну пожити й для себе» [673, с. 18]. Чоловік сприймається багатьма «як додаткове навантаження» [673, с. 18].

Аналізуючи причини розлучення, Л. Тимощенко зазначає: «Жінка зайнята на роботі й по дому 80 годин на тиждень, а чоловік – 50. Це веде до

втоми, дратівливості, конфліктів, до загострення стосунків. Характерно, що рівень освіти жінок, що розлучаються, як правило, вищий за їх партнерів. Очевидно, інтелектуальні цінності в шлюбі не можна недооцінювати» [673, с. 20]. Більшість причин конфліктів та розлучень у тому, що в сім'ї нерівномірно розподіляються сімейні обов'язки.

Ще один аспект статеворольової соціалізації, який потребує уваги, – специфіка виховання, зокрема статевого, важковиховуваних дівчат. Авторка, посилаючись на багаторічний досвід, зауважує, що серед «важких» дівчат трапляються як «інфантильні дівчатка із запізнілим статевим розвитком, які можуть також стати важким об'єктом виховання, оскільки шукатимуть набагато більш ризикованих підтверджень своєї жіночності» [673, с. 68]. Водночас і передчасний статевий розвиток приховує у собі достатньо складнощів. Через те, що «раннє пробудження сексуальності, усупереч навіть сприятливим домашнім умовам, може штовхнути дівчинку до ранніх статевих контактів. Така дівчинка також стає розбещувачкою однолітків. [673, с. 68]. Зазначене потребує необхідність більш ранніх, відповідно до реального розвитку, статевої просвіти й виховання.

Перевиховання педагогічно запущених дівчат дає позитивний результат за таких умов системи педагогічних впливів з боку школи, сім'ї, громадськості: правильний режим життя дівчини, залучення до активної суспільної діяльності; осмислення, оцінка, самооцінка своєї поведінки й виховання почуття відповідальності за свою поведінку; індивідуальний підхід у комбінації з колективними формами впливу; єдність зусиль школи й батьків у перевихованні дівчат [673, с. 70].

Таким чином, процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків, підготовка до сімейного життя обов'язково має враховувати той факт, що фізично молодь уже готова до вступу в шлюбні відносини, а соціально вона ще не підготовлена до відповідальності за них перед собою, сім'єю й суспільством. Це вимагає від юнаків і дівчат високої культури почуття, стриманості, систематичного самовиховання. За відсутності цього можливі

несприятливі наслідки ранньої любові – легковажний шлюб, зламане життя, кинута школа, нереалізовані ідеали, загублені мрії. Це означає, що рання любов вимагає, щоб юнакові або дівчині будь-яка авторитетна особа (мати, батько, старші брат і сестра, учитель та ін.) розумно й тонко допомогла розібратися в нових і складних відчуттях, які раптом обрушуються на них. Таким порадником може бути й гарна книга. Виконання цих вимог оберігає й зміцнює юнацьке кохання, допомагає йому перерости в справжню любов [673, с. 125].

Отже, дослідження питання підготовки дітей та підлітків до сімейного життя у вітчизняній педагогічній думці 40–80-ті рр. XX століття в контексті фамілістики, дозволило дійти наступних висновків:

1. Ретроспективному вивченню питання підготовки дітей та підлітків до сімейного життя передувало вивчення інституту сім'ї. У період 40–60-х років XX ст. починають формуватися галузеві напрями соціології, зокрема соціології сім'ї. Усі зміни, пов'язані з відкриттям, перепрофілюванням, перейменуванням, переструктуруванням установ і організацій соціологічного профілю, стосувалися й соціології сім'ї. Сама наука спочатку йменувалася «соціологією сім'ї й побуту», а згодом – «соціологією сім'ї й шлюбу».

2. Вивчення проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків, зокрема одного з його аспектів – підготовки до сімейного життя, – виявило, що тут чітко простежується *пронаталістська політика держави*. Обґрунтовуючи прогнози народонаселення на найближчу й віддалену перспективу, демографи наполягали на необхідності виховання такої культури шлюбно-сімейних відносин, яка б сприяла багатодітності.

Необхідність вивчення демографії спричинила поглиблення уваги до психології сім'ї, оскільки це допомагало знайти відповіді на низку питань: процес нуклеаризації, специфіка життя дитини в однодітній сім'ї, з'ясування мотивів укладання шлюбів і розлучень, залежність тривалості життя від якості інституту сім'ї й духовного потенціалу в ній та з'ясування багатьох інших проблем.

3. Вітчизняною педагогічною школою були створені дійсно видатні й ефективні підходи до підготовки молоді до шлюбу й сім'ї: ознайомлення на уроках і позакласних заняттях з етикою шлюбно-сімейних відносин у соціалістичному суспільстві; статева просвіта молоді із залученням до цієї роботи лікарів, батьків учнів і громадськості, формування нетерпимості до статевої розбещеності; формування поважного, турботливого ставлення до жінок; практична підготовка старших школярів до ведення сімейного господарства й виховання дітей.

Під час підготовки майбутнього сім'янина активно використовувалися міжпредметні зв'язки в навчанні. Батькам школярів відводилася активна участь у різних позакласних заходах, при цьому посилювався контроль з боку школи щодо створення сприятливих умов домашнього побуту й відпочинку учнів, їхнього оздоровлення. У 1940–1970 рр. практично в усіх в школах країни були введені тематичні факультативні курси, проводилися різні заходи, що враховували різні аспекти підготовки до сімейного життя.

4. Відбулося введення у 1985 році до шкільної програми курсу «Етика й психологія сімейного життя», у зв'язку з чим був підготовлений навчальний посібник за ред. І. Гребенникова, і з цього моменту залучення багатьох учених до теми сім'ї визначалося як соціальне замовлення школи НДІ вищої й середньої професійної освіти й суспільним кафедрам вищих закладів освіти.

5. У цей час інститут сім'ї й, зокрема, процес підготовки сім'янина досліджується філософами, соціологами, демографами, економістами, юристами, психологами, педагогами, медиками, етнографами у властивих їм ракурсах, які констатують відсутність у науці інтеграційного підходу, щодо вирішення комплексних проблем шлюбу й сім'ї. У 1978 році А. Харчевим і М. Мацьковським був уведений термін «фамілістика», якій дав назву новій комплексній науці про сім'ю та її складові.

У СРСР на загальнодержавному рівні намагалися розв'язати цю проблему двічі. Перший раз – шляхом уведення «батьківського всеобуча»,

другий раз – уведенням в 1982 році шкільного курсу «Етика й психологія сімейного життя», який не одержав широкого розповсюдження за багатьох об'єктивних причин. Обидві спроби закінчилися невдачею, а проблема статевої просвіти, статевого виховання залишилася невирішеною. Це вимагало більше часу приділяти позакласній роботі, до якої необхідно було залучити психологів, юристів, лікарів, мистецтвознавців.

Як показала практика, новий курс зустрів неоднозначне ставлення медичної й педагогічної громадськості, оскільки вивчення багатьох тем явно запізнювалося, а багато тем, знання яких повинне було забезпечити підготовку підлітків до самостійного життя, взагалі не розглядалися (вагітність, контрацептиви, догляд за дитиною).

Поступово в психолого-педагогічній науці починає переважати переконаність у тому, що підготовка підростаючого покоління до сімейного життя має здійснюватися на всіх етапах його вікового розвитку. Ця підготовка має бути невіддільною від загальних проблем виховання, оскільки особистість не формується вроздріб і відсутність виховання в одній галузі деформує його результати в іншій. Тому в радянській педагогіці підготовка підростаючого покоління до сімейного життя стала розглядатися, з одного боку, як частина загального процесу формування всебічного розвитку особистості, з іншого боку – як спеціальна виховна робота, що спирається на цей фундамент, для інформування підлітків, які дорослішають для надання знань і умінь, необхідних для повноцінного сімейного життя.

Висновки до розділу 4

1. Проблема статеворольової соціалізації, статевого виховання, статевої просвіти дуже складна й багатогранна, має різні аспекти, як уже зазначалося неодноразово педагогами, психологами, лікарями, – філософський, медичний, психологічний, морально-етичний та інші. Одним із важливих моментів статеворольової соціалізації є виховання ставлення

людини однієї статі до представника іншої та пов’язаних із цим складних і витончених навичок поведінки й самоконтролю. Статеве виховання є особливою частиною морального виховання.

2. Визначено, що на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків, впливає моральна культура поведінки представників обох статей, яку необхідну формувати змалечку, у дитячому та підлітковому віці, оскільки це є запорукою успішного подальшого сімейного життя й благополуччя інституту сім’ї. Запорукою успішності процесу статевого виховання є моральна культура суб’єктів виховання, яка виявляється в манері оминати зайву увагу до фізіологічних та психологічних змін в організмі; якнайменшої кількості розмов про любов, почуття, проблеми стосунків статей та водночас потребує наявності людяності, сердечності, чуйності й делікатності між членами колективу.

3. З’ясовано, що у змісті курсу «Етика та психологія сімейного життя» відсутня інформація про статеві функції й сексуальну сферу підліткового та юнацького віку; виявлена необізнаність дітей та підлітків щодо фізіологічних та психологічних змін, які відбуваються в представників своєї та протилежної статі.

4. Доведена необхідність введення до програми підготовки дітей та підлітків до сімейного життя такого важливого компонента статеворольової соціалізації, як кохання, що є запорукою створення та міцності існування інституту сім’ї. Тому поруч із вивченням цього почуття через художні твори, які описують психологічні процеси, що відбуваються в підлітковому віці й тривають усе життя, необхідним є медико-психологічний аналіз такого явища, як кохання, з’ясування його видів, рольових взаємодій, механізму, динаміки функціонування, засобів живлення тощо.

5. Визначено різноманітні компоненти любові: а) чуттєвий та особистісний (співвіднесення фізіологічного та духовного потягів з фазами дорослішання та зрілості індивіда); б) емоційний, раціональний, поведінковий (відповідають фазам виникнення та зрілості почуття кохання)

тощо. Наголошено на важливості вміння подружжя або партнерів комунікувати, активно-позитивному настрої як життєвій установці, на необхідності знання основ конфліктології з метою вчасно попереджати, за можливості – уникати або не допускати конфліктів, у разі необхідності – їх вирішувати.

6. Виявлено, що у сфері сімейних стосунків стали відбуватися негативні тенденції, як-от: зниження кількості шлюбів, поширення нетрадиційних форм організації співжиття, зменшення народжуваності, зростання розлучень; зростання кількості неповних сімей та дітей, народжених поза шлюбом; збільшення середнього віку укладання шлюбу. Обґрунтовуючи невтішні прогнози щодо народонаселення демографи наполягали на необхідності виховання такої культури шлюбно-сімейних відносин, яка б сприяла багатодітності.

7. У 40–80-ті рр. минулого століття інститут сім'ї став об'єктом уваги соціологів, демографів, медиків, психологів та педагогів, що спричинило виникнення інтеграційного підходу у вирішенні комплексних проблем шлюбу й сім'ї, а згодом – науки «фамілістики». Будучи міждисциплінарним напрямом, фамілістика увібрала в себе економічні, історичні, етнографічні, юридичні, демографічні, гендерні, педагогічні, психологічні, медичні й інші аспекти.

8. Констатовано, що вітчизняна педагогічна школа повсякчас намагалася впроваджувати ефективні засоби підготовки дітей та підлітків до сімейного життя: ознайомлення з етикою шлюбно-сімейних відносин на уроках і позакласних заняттях, підготовка дівчат до виконання материнських функцій, підготовка хлопців до ролі сім'янина, практична підготовка старших школярів до ведення сімейного господарства й виховання дітей, що завершилось уведенням до шкільної програми курсу «Етика й психологія сімейного життя».

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях [465; 466; 467; 474; 475; 477; 482; 488; 495; 496].

РОЗДІЛ 5
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ В 90-ті РОКИ XX СТОЛІТТЯ

5.1. Роль біологічного та соціального чинників сексуальності в розвитку статевої свідомості дітей та підлітків у процесі статеворольової соціалізації

У 90-ті роки XX століття на вітчизняному педагогічному просторі з'явилася велика кількість перекладної літератури про взаємини чоловіка й жінки, яка переважно мала етико-рекомендаційне спрямування: Ван де Вельде «Досконале подружнє життя: фізіологія й техніка інтимних стосунків» (1995); Р. Скіннер, Д. Клііз «Сім'я і як у ній уціліти» (1995); Р. Діксон «Тепер, коли ти домігся мене, що ми будемо робити» (1993); Б. Кіслінг «Цілющі властивості сексу» (1997); М. Кент «Як вийти заміж» (1991); М. Киблицька «Сповідь самотніх матерів» (1994); В. Зарубінський «Жінки: як слід знайомитися, оволодівати й поводитися з ними» (1999); К. Баздирев «Секс і революція» (2000) та ін. У цих виданнях, крім іншого, часто можна відмітити вульгарний популізм, адже вони були розраховані на невибагливу аудиторію. Так давалася взнаки заборона щодо висвітлення теми сексуальних відносин, яка тривала десятиліттями.

У цей період з'явилися серйозні роботи про роль сексу в житті людини, у яких розглядалися не тільки теоретичні питання кроскультурної інформації, але й виносилися на порядок денний завдання психосексуального виховання дітей і підлітків, виховання в дітей статевої самосвідомості, сексуальної поведінки дітей і дорослих у різних етнічних і соціокультурних середовищах. Серед них були праці, які перекладалися з іноземних джерел; особливе місце посіли численні роботи вітчизняних науковців, зокрема ті, які перевидавалися з доповненням інформації щодо сексуальної складової

дорослішання дітей та підлітків, гармонії шлюбно-сімейних відносин, щодо можливих сексуальних дисгармоній, видів порушень у статевому житті чоловіків та жінок, засобів їх профілактики та лікування – усього того, що могло стати в пригоді при підготовці молоді до шлюбу: С. Ковальов, М. Гуревич «Сексологія для всіх» (1990); І. Кон «Уведення в сексологію» (1990); Л. Щеглов «Секс – це нормально» (1990); В. Каган «Вихователеві про сексологію» (1991); А. Свядощ «Жіноча сексопатологія» (1991); Є. Кольченко «Секс у шкільному віці. Етюди про статеве виховання» (1991); А. Корегін, Є. Корегіна «Культура й секс» (1993); Г. Кочарян, А. Кочарян «Психотерапія сексуальних розладів та подружніх конфліктів» (1994); Т. Говорун «Сексуальність у фокусі проблем статевої соціалізації особистості» (1996); Т. Говорун, О. Шарган «Сексуальна просвіта у розвитку статевої свідомості юнацтва» (1996); І. Горпінченко «Висвітлення проблем інтимних стосунків у вихованні старшокласників» (1996); М. Боришевський «Виховання у дітей статевої самосвідомості» (1996); С. Мередіт «Дитяча сексологія» (1997) (пер. з англ.); Т. Говорун, О. Кікінежді «Стать та сексуальність: психологічний ракурс» (1999); Л. Понтон «Сексуальне життя підлітків. Відкриття таємничого світу хлопчиків та дівчат, які дорослішають» (2001) тощо.

До цього можна додати досить широкий перелік праць авторів, які писали про любов у попередні роки і роботи яких перевидавалися в 90-ті роки ХХ століття; також можна до цього приєднати видання антологій, хрестоматій художніх і філософських текстів про любов. Це свідчить про те, що в 90-ті роки минулого століття були актуальними проблема культури шлюбно-сімейних відносин, проблема любові як фактора довготривалих міцних стосунків в сімейному житті, відносин партнерів, які висвітлені в літературі досить ґрунтовно. Усі ці здобутки обов'язково мають бути враховані у змісті підготовки до сімейного життя, шлюбно-сімейних відносин, покликані сприяти статеворольовій соціалізації (Р. Кушнерович, А. Маленков «Кохання – інструмент еволюції» (1988); Ю. Рюріков «Кохання

і сім’я на зламі часів» (1988); Ф. Хорват «Кохання, материнство, майбутнє» (1998) (пер. зі слов.); К. Вердуке, Дт. Коген «Енциклопедія сексуального життя: фізіологія та психологія» (1989); М. Вислоцька «Мистецтво кохання» (1990) (пер. з польськ.); Е. Фромм «Мистецтво кохання» (1990); А. Логінов, А. Кузьменко, Ю. Кушнірук, А. Щербаков, В. Лозинський «Мистецтво інтимного щастя» (1990); Т. Говорун, О. Шарган «Батькам про статеве виховання дитини» (1990); Ю. Рюріков «Мед та отрута кохання» (1990); В. Кравець «Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя» (1997), «Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді» (2000); Т. Говорун «Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції» (2002); М. Томенко «Теорія українського кохання» (2002); О. Кікінежді, О. Кізь «Особливості гендерної соціалізації депривованого юнацтва» (2004); Е. Гідденс «Трансформація інтимності. Сексуальність, любов і еротизм в сучасних суспільствах» (2004) та ін.).

Процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статева просвіта в 90-ті роки ХХ століття зазнали негативного впливу через поширення порнографічних видань, появу великої кількості журналів, що дозволяли демонструвати непристойні ілюстрації на своїх обкладинках; виникнення газет, що були заповнені оголошеннями про пошуки любовних партнерів; «поширення «секс-шопів», «секс-кафе», порнографії у всіх її видах (друкована продукція, театр, кіно, світлини, телебачення), що стали в цей час частиною бізнесу» [510, с. 17]. Тому за відсутності освітньої програми в середній школі щодо статевої просвіти, статевого виховання, підготовки дітей та підлітків до шлюбу й сім’ї це можна вважати негативним руйнівним фактором їх статеворольової соціалізації.

У цей час значно посилилась увага до інституту сім’ї, його стабільності через проблеми дезорганізації сім’ї, оскільки, з одного боку, відбувалося падіння народжуваності, зростання кількості розлучень, а з іншого – поширення явища соціальної деградації й насамперед молоді.

У 90-ті роки ХХ ст. в освітніх закладах України відбуваються

структурно-організаційні зміни змісту, методів і форм навчання. У деяких навчальних планах відбувається оновлення змісту певних дисциплін (валеології, екології, етики, історії, історії мистецтв, релігієзнавства, українознавства, філософії тощо). Водночас слід констатувати, що «попри зміни й доповнення до чинних програм і підручників початкової та середньої школи, в системі освіти досить помітні упередженість до висвітлення проблем людської сексуальності, інерційність у доборі методів донесення сексологічної інформації. Ще й досі виховується неправильне ставлення до домашнього господарства. Уроки обслуговуючої праці призначаються лише для дівчат» [283, с. 16]. Траплялися нарікання з боку педагогів стосовно того, що дівчата тривалий час витрачають на оволодіння основами військової підготовки замість того, аби готуватися до виконання материнських функцій, а хлопців не навчають відповідальному батьківству: «Ми не вчимо майбутніх матерів бути ласкавими, ніжними, учитися доглядати, піклуватися, пестити й бавити дитину, а хлопчиків – майбутніх тат – уважності, чуйності, відповідальності» [283, с. 16]. У зв’язку з означеними недоліками перелік та зміст навчальних дисциплін ще мають доопрацьовуватися з урахуванням процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевих відмінностей хлопців та дівчат, статевовідповідної поведінки.

На думку педагогів, психологів означеного періоду, тематика наявних дисциплін суспільствознавчого та природознавчого циклів має бути переорієнтованою на дисципліни гуманітарного циклу, що висвітлюють знання про природу людини, пропагують здоровий спосіб життя, розкривають етичні, сексуальні, правові аспекти регуляції міжстатевих стосунків у функціонуванні інституту сім’ї. Також потребувало уваги засвоєння практичних умінь та навичок «культури статевої поведінки, задля чого необхідно активізувати позакласну та позашкільну виховну роботу, яка б сприяла чіткій орієнтації статевих відмінностей, інтересів, умінь дітей та підлітків» [283, с. 16].

Дослідивши питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків у

90-ті роки XX століття, відзначимо різноманітність аспектів цієї проблеми в наробках українських науковців щодо сексуальної сфери під час статевого дозрівання (Т. Говорун, І. Горпінченко, Т. Гурлєва, С. Кириленко, Л. Тимощенко, О. Шарган та ін.): сексуальність у фокусі проблем статевої соціалізації особистості; сексуальна просвіта у розвитку статевої свідомості юнацтва; висвітлення проблем інтимних стосунків у вихованні старшокласників; просвіта батьків щодо статевого виховання дітей та підлітків; роль соціуму у формуванні поглядів підростаючої особистості на сферу міжстатевих стосунків; форми, методи та засоби впливу вихователя на статеву свідомість дітей та підлітків; специфіка статевоосвітньої діяльності вчителя тощо.

Під час дослідження особливостей розвитку статевої свідомості та самосвідомості в підліткові роки в Україні в 90-ті роки XX століття було виявлено «збільшення розриву між рівнем знань сексуальної культури й набутим реальним досвідом статеворольової поведінки» [149, с. 30]. Було запропоновано 12–13-річним хлопчикам і дівчаткам дати пояснення тим фізіологічним і психологічним змінам, що відбуваються з ними в пубертатний період. Результати показали низький рівень поінформованості серед хлопчиків та нижче середнього – серед дівчат: «понад 70 % хлопчиків продемонстрували погане розуміння механізмів психосексуального змужніння…, лише 25 % з них обговорювали питання взаємин статей та перебудови організму з батьками або вчителями» [149, с. 30]. У порівнянні з хлопцями, кількість дівчат, які неодноразово обговорювали питання статевого дозрівання організму з мамами, бабусями, старшими сестрами тощо, становила 70 % респондентів. Проте викликало занепокоєння, що в більшості дівчат, згідно з їх відповідями, «фізіологічні зміни й спричинені ними відчуття збільшення грудей, оволосіння, округлення стегон особливо позитивних емоцій не викликали. Навіть навпаки: з’явилося відчуття відрази до себе, відчуття чогось негарного, бридкого» [149, с. 31]. Тривогу в дівчаток викликають «фізіологічні вади: поява вугрів, надмір волосся на руках, ногах,

під пахвами» [182, с. 37]. Тут дається взнаки відсутність статевого інформування та позитивного налаштування на психологічні та фізіологічні зміни, яких зазнає організм дівчат та хлопців у підлітковому віці.

Психологи та педагоги зазначають, що велика кількість дівчаток «продовжують відчувати психологічний дискомфорт при менструальному циклі і в юнацькі роки, оскільки в українському суспільстві функції тіла, його гігієна ще й досі є табуйованою темою в громадській думці» [149, с. 32]. Причиною неврозів, страхів дівчинки може стати й затримка початку менструації. Психологами наводяться приклади звернення дівчат до них по допомогу зі своїми проблемами з приводу того, що їм виповнилося вже 14 років, а менструації відсутні, груді тільки-но почали рости. Через це дівчата вважали себе недорозвиненими, тому «надзвичайно важливо, щоб дівчатка якомога раніше дізнавалися, що менструації можуть починатися в 15–17 років і це не вважається патологією» [182, с. 8]. А причинами цього можуть бути й біологічні особливості організму, і матеріально-побутові умови, і стресові фактори тощо.

Така непоінформованість щодо природних фізіологічних процесів пояснюється відсутністю належної системи статевої просвіти, статевого виховання, належної комунікації з батьками, учителями, психологами, лікарями, яка має формувати позитивні установки під час статевого дозрівання на появу інтимних почуттів, стосунків, фізіологічних та психологічних змін, виявлення ознак фемінності чи маскулінності, що позитивно впливатиме на статеворольову соціалізацію дітей та підлітків.

Дослідження показало, що, із одного боку, «більшість учнів підліткового віку не отримують найелементарніших відомостей про стать і психосексуальний розвиток особистості, з іншого, що сучасна школа поступово позбавляється табу на «важкі» теми у спілкуванні з учнями» [153, с. 113].

У зв’язку з цим провідними педагогами, психологами та медиками надавалися методичні поради для роботи з дітьми та підлітками. Наприклад,

дослідниці Т. Говорун, О. Шарган пропонують такий зміст тем деяких занять щодо сексуальної просвіти підлітків: «Стать і статеві ролі», яка сприяє усвідомленню таких понять, як статева належність, статева роль, статеве дозрівання, стать біологічна і психічна, сексуальність, статевий потяг; «Сексуальність та інтимні стосунки», яка сприяє усвідомленню таких понять, як статевий потяг, психосексуальний розвиток, мотиви інтимних стосунків, саморегуляція статевої поведінки тощо.

Важливою ланкою підготовки дітей та підлітків до сімейного життя є питання співвіднесення сексуальності та проблем статевої соціалізації особистості. Порівнюючи сексуальну поведінку дітей і дорослих у різних етнічних і соціокультурних середовищах, було виявлено, що «вона перебуває під значним впливом усталених вимог, що диференціюють жіночі та чоловічі стандарти» [149, с. 28]. Як показало дослідження, «чоловіки та жінки – навіть у розвинених суспільно-економічних формаціях – виконують досить відмінні ролі в сім'ї, вихованні дітей, мають неоднакові можливості в освітньому, професійному зростанні, досягненні певного соціального статусу. Різні статеворольові очікування охоплюють також і прийняті в тому чи іншому соціумі відмінні нормативи сексуальної поведінки для чоловіків і жінок» [149, с. 28]. Отже, для кращого з'ясування причин певних особливостей сексуальної поведінки, вони завжди мають розглядатися в контексті наявних у суспільстві установок, моделей, ролей і стереотипів чоловічої та жіночої поведінки.

Численні дослідження літератури й телевізійних передач для дітей та підлітків у 80–90-х роках минулого століття показали, що «найбільш важливою характеристикою образу жінки, пропонованого в них, є його непомітність: жінки значно рідше представлені в головних ролях, назвах, картинках, їх діяльність менш цікава й соціально не винагороджується, найчастіше зводиться до допомоги героєві-чоловікові» [13, с. 78]. Аналіз основних уподобань жінок, які працюють, виявив, що у своїй професійній діяльності вони намагаються «продовжувати типові сімейні види діяльності:

виховання дітей (педагогіка), догляд за іншими (медицина), допомога чоловікові (секретарська робота), готування їжі (кулінарія) – і проявляти себе в праці в традиційних фемінних ролях – матері, дружини, господарки» [13, с. 81].

Як бачимо, жіночі рольові обов'язки реалізуються через опікунську, учительську, обслуговувальну діяльність, догляд за кимось, тобто там, де є потреба задіяти емоційну сферу, і тому називаються експресивними. «На противагу жінкам, чоловічі ролі орієнтовані на технічну, конструкторську працю, охорону, службу в міліції, пожежній охороні тощо» [149, с. 28], тобто характеризують чоловіків як активних діячів і тому називаються інструментальними. Зазначена взаємоприналежність у виконанні чоловічих і жіночих ролей у сім'ї чи громадських установах виявляється як серед більшості підлітків, так і серед юнаків [149, с. 28; 152, с. 37].

Наведена орієнтація щодо традиційного розподілу статевих ролей, яка, на думку психологів, педагогів, соціологів вимагає статевовідповідної поведінки, «рано чи пізно вступатиме в суперечність із вимогами сучасної сім'ї як зразка біархатного шлюбу» [149, с. 28].

Дослідження мінливої структури шлюбів, впливу сексуальних ролей на сімейне життя й розподіл влади та зобов'язань між чоловіком і дружиною (шлюб як власність; шлюб як ієрархія, шлюб як партнерство тощо) показало, що «моделі егалітарної сім'ї сучасного суспільства орієнтовані не на статеву диференціацію, а на розвиток соціально-психологічних якостей взаємозамінності, взаємодопомоги» [149, с. 28]. Якщо подружжя не відмовилися від традиційного розподілу ролей, то рівне партнерство супроводжується конфліктами щодо боротьби за владу й зазнає сильного рольового напруження.

Навіть у традиційних культурах, які являли собою сакралізовані проєкти й програми способу життя, що відводили статевій соціалізації роль уведення підростаючих хлопчиків і дівчат до клішованого з минулого майбутнього, соціальні *статеві стереотипи* були правилами, що

припускали винятки. В умовах прогресуючої статеворольової демократизації ці винятки самі стають правилом, яке можна назвати *«психологічною андрогінністю»* [272, с. 54].

Феномен «психологічна андрогінність» зазнав змін у своєму визначенні: «спочатку вона розумілася як комбінація в індивіда високих показників за ортогональними рольовими вимірами мужності й жіночності, що мале адаптивне значення. Поступово розуміння психологічної андрогінності розширилося до уявлення про неї як про «багатовимірну інтеграцію «жіночих» емоційності й фантазії й «чоловічих» раціональності й активності, емансипації обох статей, що не зводиться до боротьби жінок за рівність із чоловіками в маскулінно орієнтованому суспільстві» [272, с. 54]. Ідеться про філософський принцип відмови від дуалізму «чоловіче – жіноче», про нову холістичну теорію особистості.

При всій своїй прогресивності статеворольова демократизація привносить і чимало труднощів: потреби в нових взаєминах між статями випереджають здатність до встановлення, підтримки й розвитку цих нових стосунків, які до того ж постійно коректуються життєвою практикою. Як наслідок – це не може не позначатися на статевій соціалізації підростаючих поколінь, сфері проявів традиційних етнокультурних, у тому числі й статеворольових, стереотипів, які звужується; виникають складні колізії взаємодії традиційних і нових статеворольових стереотипів [272, с. 54].

Суттєвим аспектом статеворольової соціалізації є наявність *статевої культури уставленні до тіла людини*: «Це може бути розуміння його краси, захоплення досконалими формами, лініями, ставлення до нього як до вінця «творчості» природи, а може, й навпаки – бачення в ньому тільки бруду, недосконалості та ганьби» [182, с. 48]. Як показує практика, більшість батьків негативно ставляться до виявлення інтересу своїх дітей до оголеного тіла, убачаючи в цьому лише огидне явище, уважаючи це неприпустимим, й усілякими методами та пересторогами намагаються його загасити або викорінити. Через таку упередженість дорослих, їхню низьку культуру й

необізнаність щодо фізіології та психології статевого дозрівання дітей та підлітків відбувається розвиток сексуальних дисгармоній, «затискання їхніх статевих і безпосередньо емоційних реакцій, що сприяє виникненню холодності, розважливості, фригідності майбутньої жінки» [182, с. 48]. Водночас нездорова допитливість до сексуального боку статевих стосунків з боку підлітків, навпаки, загострюється, що негативно впливає на формування статевої самосвідомості й статеворольової соціалізації дітей і підлітків.

Серед основних періодів статеворольової соціалізації, кожному з яких притаманні специфічні ознаки щодо здатності кохати іншу людину, відзначимо юнацький вік. У цьому віці виникає прихильність осіб протилежної статі один до одного, набуваючи характеру, подібного до кохання, відбуваються інтимно-особистісні взаємини, виникає бажання глибше пізнати кохану людину.

Учені відзначили, що інтимно-особистісні взаємини юнаків і дівчат не варто розглядати лише як прагнення до сексуальних контактів, адже «вони складаються з низки елементів, які поглиблюють інтимність: розглядання, дотик, обмін поглядами, петинг (обійми, поцілунки, пестощі) і, нарешті, природного, сексуального (статевого) акту» [182, с. 59]. Таким чином, перш ніж настане фаза безпосередньої статевої близькості, юнаки й дівчата мають пройти певний шлях, який веде до духовної й фізичної гармонії, бо «відсутність початкових його компонентів позбавляє юнаків і дівчат можливості пізнати один одного, усвідомити особистісну цінність іншого, зрівнятися, ідентифікуватися з ним» [182, с. 59].

Розгляд питання щодо складових процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків потребує визначення проблем інтимних стосунків у вихованні старшокласників, знання елементів інтимності, механізмів виникнення почуття кохання з медико-психологічного погляду.

Любов між чоловіком та жінкою розглядається як одна з основних і обов’язкових умов гармонії сексуальних стосунків і сімейного щастя, яку слід вивчати разом із духовним світом людини, її фізичним здоров’ям: «Не

можна розглядати це почуття у відриві від соціально-економічних умов життя суспільства та кожного із закоханих і, тим більше, не можна не враховувати індивідуальних особливостей кожного конкретного чоловіка, жінки, поєднаних прекрасним почуттям кохання» [168, с. 139].

В усі часи люди намагалися зрозуміти природу кохання та віднайти механізми керування цим почуттям, вивести так звану «формулу кохання». За родом своєї діяльності значного успіху в цьому напрямі досягли музиканти, письменники, художники, артисти: «У їхніх творах знаходимо досить схожий опис зовнішніх проявів кохання, бачимо аналіз причин його згасання, спроби шукати його витоки й причини» [168, с. 139].

Розглядаючи механізми виникнення почуття кохання як інструмента еволюції, посилаючись при цьому на етологію, Р. Кушнерович та А. Маленков намагалися визначити селективні ознаки, за якими формується почуття кохання: «Якщо вилучити з поля зору відомі художні, риторично-запитальні й емоційно-окличні визначення, то поняття кохання можна звести до вибірковості, небайдужості під час вибору шлюбного партнера. Тією чи іншою мірою це можемо спостерігати у тварин, і людина давно визнала такого роду селективність – ні, зрозуміло, не недостатньою, але необхідною ознакою кохання» [373, с. 52].

Посилаючись на новітню біологію та її попередницю, що йменувалася «природною історією», учені відзначили нагромадження великої кількості свідчень того, «що статева селективність не тільки властива тваринному світу, але є правилом, так би мовити, законом, що управляє різними сферами життя окремої особі й усього виду» [373, с. 52].

Учені посилалися на роботу Ч. Дарвіна «Походження людини й статевий відбір», у якій автор, окрім природного, докладно розглянув і статевий відбір, при цьому особливо виділив «другий тип» статевого відбору – привабливості особини (ссавця) для протилежної статі – відбір за ознакою привабливості. Добираючи слова-синоніми до слова «відбір» – «розбірливість», «перевага», «пристрасть», – учені приєднали до цього ряду

й визначення «кохання», уважаючи, що «звідси лише один крок до механізму вдосконалювання, який ми шукаємо, до прискорювача еволюції – кохання» [373, с. 53–54].

Розглядаючи складові інтимно-особистісних взаємин юнаків та дівчат, перш за все, слід усвідомити, що розвиток природознавства, накопичення знань про природу людини сприяли формуванню уявлення про біологічне (фізіологічне) підґрунтя статевого кохання. Психологи, психіатри визначили, що «рушійною силою, фундаментом любові між чоловіком і жінкою є біологічний феномен, що одержав назву «лібідо». В основі лібідо, або стремління до протилежної статі, – природжений інстинкт продовження роду, який притаманний усьому живому та є найважливішим і значущим як для роду в цілому, так і для окремого індивідуума» [168, с. 139].

У процесі підготовки дітей та підлітків до сімейного життя важливо з'ясувати фактори, які впливають на формування лібідо й допоможуть розібратися зі своїми почуттями, знайти й обрати тактику поводження зі своїм партнером.

Пробудження лібідо відбувається під впливом багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів: зір, дотик, нюх, тембр голосу, міміка, пантоміміка, манера поведінки, манера вдягатися тощо.

Зазначимо, що зір – перший із органів, який бере участь у виборі сексуального партнера, сприяє майбутнім закоханим з великої кількості представників протилежної статі обрати єдиного/єдину, який/яка відповідає індивідуальному уявленню про привабливість об'єкта кохання. Іще до пубертатного періоду зоровий аналізатор створює уявний ідеальний образ коханої/коханого. Завдяки зоровому аналізатору на нас впливають витвори мистецтва, живопис, скульптура, музика, поезія, література тощо. Тож «зорове сприйняття представника протилежної статі додає коханню чарівності, захоплення, гармонії, повноти почуття» [168, с. 142].

Наводячи відомий вислів про те, що жінки люблять вухами, а чоловіки – очима, знаходимо його підтвердження в тому, що жінки

ставляться до зовнішніх якостей чоловіка не так вимогливо, як чоловіки до зовнішнього вигляду жінок. Усвідомлюючи це, жінки слідкують за макіяжем, модою, фігурою, манерами через бажання подобатися чоловікам.

Друге місце серед впливових органів відчуття, які причетні до формування сексуальної поведінки, посідає слух: «Роль його багатогранна: від сприймання елементарних звуків (зітхання), що суттєво впливають на закоханих під час інтимної близькості, до глибокого за змістом і прекрасного за звуковою гамою словесного освідчення» [168, с. 143–144]. До того ж через слух ми сприймаємо мовлення об'єкта кохання, що дає певне уявлення про рівень культури того, хто говорить, його вихованість, начитаність.

Ще один із органів чуттів, що впливає на формування любовного почуття, – це дотик, який пов'язаний з ерогенними зонами, а прикладом сексуально важливого контакту дотичного характеру є поцілунок [168, с. 142]. Узагалі для закоханих ерогенною зоною виявляється майже кожна ділянка їх тіла.

Суттєво впливає на сексуальну поведінку людини нюх. Позитивно діє на партнера запах чистого тіла, ненав'язливий аромат парфумів, дезодорантів. Дослідники стверджують, що «можна виділити суто біологічний вплив запахів на сексуальність людини та умовно-рефлекторну дію, що реалізується через її психіку. Клінічні дослідження доводять, що деякі чоловіки, які страждають на імпотенцію, мають патологію нюхового аналізатора» [168, с. 143]. Тому однозначно, що між запахами та сексуальною поведінкою наявні умовно-рефлекторні зв'язки.

Звідси випливає, що біологічне підґрунтя виникнення статевого потягу, а згодом і кохання, складові механізму виникнення та функціонування умовно-рефлекторних зв'язків необхідно брати до уваги в процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків, ураховувати при підготовці їх до сімейного життя.

Період появи статевого потягу особливо потребує уваги батьків та педагогів, оскільки в цей час думки підлітка щодо осіб протилежної статі

починають відігравати все більш вагому роль у його психічному житті, з'являються «еротичні фантазії, мрії, які створюють немовби внутрішню канву сексуальних переживань. Вони можуть бути багаторазово підсилені переглядом порнографії, еротичних фільмів, журналів тощо» [153, с. 119]. Дорослі в цей період обов'язково мають застерегти від цього та донести до відома дітей та підлітків, що «сексуальні відчуття та переживання, які досягають точок максимуму в підлітковому віці, можуть набути дещо примітивної, збідненої психологічної орієнтації на інтимні стосунки. Адже статева функція, що парна за своєю природою, не зводиться лише до сексуальної насолоди, а пов'язана з єднанням душ…» [153, с. 120]. Тому необхідно враховувати, що невеликий соціальний досвід підлітків часто сприяє виникненню біологізованого уявлення про сексуальність людини лише як про статевий акт, спонукаючи до набуття передчасного досвіду статевого життя.

У зв'язку з цим доречно відзначити, що *передчасний статевий досвід* викликає в юнаків почуття розчарування та незадоволеності, залишаючи неприємні та болісні спогади, які часто розцінюються ними як неповноцінні, що не приносять очікуваної радості, щастя: «Моє статеве життя нецікаве… здається мені бридким… почалося дуже рано» [442, с. 88]. Це пояснюється тим, що інтимні стосунки часто відбуваються в несприятливих умовах, за відсутності почуттів та за відсутності елементарної статевої просвіти стосовно фізіології та психології протилежної статі. Небезпека такого досвіду, як зазначають І. Горпінченко, В. Каган, Г. Корик, А. Свядощ, І. Юнда та ін., полягає в «закріпленні негативного ставлення до статевих проблем, яке, формуючись у юнацькому віці, лишається назавжди і є причиною статевих розладів та конфліктності в особистому житті» [442, с. 88].

Передчасне статеве життя має негативний вплив на всю систему цінностей особистості, зокрема на ті з них, що пов'язані зі сферою міжстатевого спілкування. У молодих людей з передчасним сексуальним

досвідом формується «спотворене ставлення до осіб протилежної статі, неадекватне ставлення до шлюбу та подружнього життя, що позначається на майбутньому родинному житті» [442, с. 90]. Характер набуття раннього статевого досвіду, особливо який сформував неадекватне ставлення до нього, значною мірою впливає на формування цінностей щодо сімейного життя та ставлення до осіб протилежної статі.

Учені, які досліджували *мотиви ранньої статевої близькості* дівчат та юнаків, виявили, що вони були різними залежно від статі. У хлопців мотиви раннього початку статевого життя майже не пов'язані з почуттям кохання, «у переважній більшості це допитливість, намагання утвердитися в новій, досі невідомій ролі чоловіка. Переважна більшість дівчат, що почали статеве життя в підлітковому віці, мотивують свою близькість із хлопцем страхом втратити друга, невмінням відмовити його домаганням» [153, с. 121]. Серед багатьох дівчат виникає хибний погляд, що таким вчинком вони доводять своє почуття любові, сподіваючись, що хлопці належно оцінять їх жертву (учинок заради коханого хлопця).

Із цього приводу відомий американський актор Ді Снайдер у книзі «Курс виживання для підлітків» надає доцільні поради дівчатам та хлопцям стосовно тактики поведінки в період дорослішання та стосовно запобігання передчасних статевих стосунків. Наведемо деякі з них:

1. Якщо ти почав ходити на побачення раніше, ніж ти дозрів для них, то від таких побачень ти не дістанеш нічого, крім неспокою й неприємних спогадів.

2. Ніколи ні з ким не зустрічайся тільки тому, що боїшся бути одиноким/одинокою або тому, що інші можуть про тебе «не те» подумати. Це нечесно по відношенню до твого партнера, це нечесно й по відношенню до самого себе, звідси починаються всякі нездорові думки та неправильні моделі поведінки: тому що ти вступаєш не в стосунки, а нібито виконуєш громадське доручення.

3. Щоб товаришувати з людиною протилежної статі, зовсім не

обов'язково «заводити роман». Платонічні стосунки можуть бути дуже цікавими й приємними, а оскільки у справу не втягнено всі ці сексуальні ігрища, то такі стосунки допоможуть тобі краще зрозуміти протилежну стать.

4. Дівчата в основному шукають у сексі ніжності, у той час як хлопців цікавить лише сам процес. Є стара приказка: чоловіки використовують любов, щоб домогтися сексу, жінки використовують секс, щоб одержати любов.

5. Секс – це дуже важливий крок у твоєму юному житті, і ти за цим шкодуватимеш. Спробуй загасити всі обманні імпульси і прагни лише до найкращого. Ти на це заслуговуєш [153, с. 121; 619–620]. Необхідно чітко усвідомити, що початок статевого життя без кохання призводить до спустошення, примітивізує статеві зв'язки.

Процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків відбивається на їх психосексуальному розвитку. Підлітковий вік – це особливий період, оскільки в процесі статевого дозрівання в організмі підлітків відбуваються зміни як фізіологічні (формуються вторинні статеві ознаки організму), так і психологічні (появляються нові відчуття, переживання). І тут «потрібне усвідомлення того, що зміни відбуваються не тільки в статевій сфері організму, а й у думках, почуттях, якими підростаючі чоловіки та жінки мусять навчитися керувати» [153, с. 119]. У цей час як ніколи потрібно навчатися розуміти власне тіло, уміти свідомо переключати увагу, зайнятися спортом, активною фізичною працею та активним дозвіллям тощо.

На наступному етапі аналізу процесу статеворольової соціалізації розглянемо взаємопов'язані питання *статі, сексуальної культури та статевої моралі*, які, будучи переплетені з основними еротичними категоріями, характеризують те чи інше суспільство. «Тривалий час у нас панувала думка про непристойність, заборонність питань інтимних стосунків між чоловіком і жінкою. На жаль, ця думка й досі побутує в певної частини населення», – зазначає І. Горпінченко [168, с. 144].

Статева мораль теж зазнала суттєвих змін. Вона звільнилася від жорстких обмежень релігії, зменшилася її залежність від матеріального стану людини, расової належності. Суспільство почало терпиміше ставитися до дошлюбних статевих контактів, народження дитини поза шлюбом, розлучень. Статева мораль гарантує всю повноту сексуальних переживань, подарованих людині природою. Жінки одержали більшу свободу сексуальної поведінки.

Статева мораль нашого суспільства має у своїй основі такі принципи: рівноправність чоловіка та жінки, свобода вибору сексуального партнера, незалежність укладання шлюбу від матеріального стану подружжя, їхнього віросповідання, расової належності. Добровільний вибір чоловіка або дружини вимагає лише однієї умови – почуття любові [168, с. 144].

Статеву мораль не можна розглядати окремо від інших моральних та етичних категорій, яких дотримується людина. Її формування відбувається в суспільстві й під впливом панівних у ньому установок щодо питань статі, любові, шлюбу, сім'ї [168, с. 145].

Один з аспектів статеворольової соціалізації у підготовці до сімейного життя має враховувати питання стосовно інтимних відносин, що виникають у майбутніх подружжя: сексуальну індивідуальність чоловіка й жінки, психологічні особливості інтимних відносин, дисгармонію в інтимних стосунках та її профілактику, оптимальний режим статевого життя в шлюбі та ін. [269, с. 6]. Цей матеріал, за усунення недоліків попередньої програми підготовки дітей та підлітків до сімейного життя в курсі «Етика й психологія сімейного життя», обов'язково має бути включений до програми підготовки їх до сімейного життя. У зв'язку з цим доречно було б для висвітлення деяких тем запрошувати лікаря-сексолога, що в підсумку в майбутньому має сприяти гармонії в подружньому житті, а отже, – існуванню міцної щасливої сім'ї з кількома дітьми.

Наводячи відомий вислів стосовно того, що «усі щасливі сім'ї схожі одна на одну, кожна нещаслива сім'я нещасна по-своєму», цілком

погоджуємося з цією думкою великого письменника Л. Толстого, яка має безпосереднє відношення до нашої теми: «Усі подружні пари, які нещасні в сексуальному відношенні, нещасні по-своєму. І причина цих нещасть, як правило, не вроджені недоліки подружжя, а їх сексуальна невихованість і неграмотність. Гармонія подружніх інтимних стосунків – це велике мистецтво. Опанувати його може кожний із нас. І пізнати багато хвилин щастя, яке збагатить та урізноманітнить увесь шлюб» [269, с. 6].

Розглянемо одну з найбільш поширених причин подружніх конфліктів, навколо якої ведуться суперечки в науці, – так звану статеву несумісність та питання незадоволеності сексуальним життям. Науковці зауважують, що «у 20–30 % випадків причина розлучень криється в сексуальній незадоволеності одного або обох партнерів» [400, с. 185–186]. По-перше, за даними фахівців, біологічна несумісність у чистому виді трапляється вкрай рідко, тому в більшості випадків посилання на неї виявляється надуманою причиною внаслідок недостатньої обізнаності щодо специфіки сексуальних особливостей як власних, так і свого партнера (чоловіка/дружини) [269, с. 21]. По-друге, «більшість випадків статевої несумісності подружжя – результат їх сексуальної неграмотності» [269, с. 22], якої слід якнайшвидше позбутися завдяки своєчасному зверненню за рекомендаціями до фахівця, оскільки «взаємна сексуальна неграмотність, невихованість і безкультур'я здатні викликати статеву незадоволеність подружжя, а вона, у свою чергу, стає психологічною причиною відчуження» [269, с. 22]. Аби звернутися по допомогу до лікаря-сексолога, важливо усвідомити цю необхідність, а отже, мати певний рівень сексуальної культури (або принаймні сексуальної поінформованості), що дозволяє зрозуміти, що у випадку виникнення сексуального конфлікту до фахівця повинні звертатися чоловік і дружина як окремо, так і разом.

По-третє, будуючи свої інтимні стосунки, важливо враховувати те, що «у процесі еволюції людини емоційно-моральний (соціальний) бік статевого акту як форми спілкування став більш суттєвим, ніж біологічний. Соціальна

досконаліть людини, її моральні, естетичні вимоги до статевого акту підвищувалися, біологічне ж удосконалення цього процесу практично не відбувалося» [269, с. 25]. Отже, дисгармонія, яка виникла між біологією й психосоціологією статевого спілкування, стала однією з причин різного характеру статевої поведінки чоловіка й жінки.

Посилаючись на відоме висловлювання давньоіндійських філософів про те, що в основі любові лежать три потяги – розуму, душі й тіла, зазначимо, що в разі порушення або відсутності хоча б одного з них, зникає й почуття любові, погіршуються взаємовідносини – й виникає загроза розпаду сім'ї.

Статева незадоволеність, як правило, не виникає в люблячого подружжя, яке добре обізнане щодо фізіологічної, психологічної й сексуальної специфіки чоловіка й жінки, яка за своєю природою суттєво відмінна: «по-перше, до моменту одруження фізіологічний статевий потяг у юнаків виражений сильніше, ніж у дівчат, тому, як правило, молодий чоловік не уявляє собі любові без статевої близькості, у той же час у його обраниці, навпаки, у любові переважає духовний початок, вона найбільше потребує лицарського ставлення до себе, слів любові, преклоніння» [400, с. 186]. По-друге, «статевий потяг і здатність відчути статеву розрядку (оргазм) у багатьох жінок формуються не відразу, а протягом декількох років регулярного статевого життя» [400, с. 186]. Варто усвідомити, що оскільки максимальна статева активність чоловіка проявляється у віці 20–35 років, а в жінки – в 30–45 років, у першому десятилітті шлюбу ініціатива інтимної близькості звичайно належить чоловікові, у другому – вона обопільна або ж її виявляє жінка: «Не знаючи цього, подружжя нерідко кидало один одному несправедливі докори в холодності або, навпаки, у неприборканості почуттів» [400, с. 189]. По-третє, «важливо знати індивідуальні ерогенні зони й пам'ятати, що з роками чутливість одних зон притупляється, інших – підсилюється й що внаслідок грубої стимуляції ерогенних зон гаситься статевий потяг» [400, с. 187].

Ураховуючи означене, обов'язково необхідно інформувати молодь щодо вікових фаз сексуальної активності та її спадання з метою попередження в майбутньому непорозумінь та конфліктів у шлюбно-сімейних відносинах, що може призвести до незадоволеності, дорікань один одному, пошуку нових партнерів, розлучення.

Нами детально було розглянуто шляхи досягнення гармонії у стосунках між чоловіком і жінкою за умови нормального перебігу процесу статеворольової соціалізації. Але в житті трапляються випадки порушення гармонії статевого життя через різноманітні дисгармонії, тому їх варто навчитися розпізнавати. Ураховуючи це, розглянемо найбільш поширені випадки *дисгармонії статевого життя,* статевих розладів у чоловіків і жінок як із профілактичною метою, так і з метою їх можливого усунення [168, с. 158].

Причини порушень статевих функцій у чоловіків досить різноманітні: органічні захворювання головного та спинного мозку (травматичні, судинні, пухлинні тощо); ендокринні розлади; хронічні інтоксикації (алкоголем, нікотином тощо); соматогенні захворювання, що викликають астенію (інфекції, авітамінози, дистрофія); урологічні захворювання, пов'язані з хронічним запаленням передміхурової залози, задньої частини уретри та сім'яного міхурця. Причиною сексуальних розладів можуть бути також різноманітні відхилення від нормального статевого життя: статеві надмірності, тривалий інтенсивний онанізм [168, с. 159].

Проте найчастіше розлади статевої функції викликані психогенними факторами, які виявляються головним чином у вигляді статевої слабкості – імпотенції. Причинами психогенної імпотенції найчастіше бувають психотравмувальна поведінка дружини, звинувачення чоловіка в неповноцінності, фригідність (статева холодність) дружини за її демонстративно байдужого ставлення до статевого життя, тривала сварка з дружиною через антипатію тощо [168, с. 159].

У більшості випадків статева слабкість – один із проявів неврозів, передусім неврастенії [168, с. 160]. У зв'язку з цим роль жінки у профілактиці статевих розладів чоловіка досить велика, тому з метою налагодження статевих стосунків «навіть за серйозних розладів у чоловіка дружина не має виявляти невдоволення. Адже його психічний стан і без того досить важкий і пригнічений» [168, с. 160].

Майбутньому подружжю (та й просто сексуальним партнерам) також варто ознайомитися з можливими функціональними розладами жінок у сфері статевих стосунків із просвітницькою та профілактичною метою.

Найбільш поширеною дисфункцією в жінок є фригідність. Її розрізняють за характером, ступенем, формою. Фригідність може мати як тимчасовий, так і постійний характер. За інтенсивністю її виявлення розрізняють три ступені фригідності: I ступінь – оргазм не настає, хоча статевий акт і супроводжується деякими приємними збудженнями; II ступінь – статевий акт для неї байдужий, збудження приємних відчуттів не викликає, бо жінка в цей час буває зайнята сторонніми думками; III ступінь – статевий акт неприємний, супроводжується відчуттям болю або викликає відразу, жінка намагається уникати статевих зносин [168, с. 161].

Причинами фригідності можуть бути як індивідуальні особливості темпераменту, так і надмірна суворість у вихованні дівчат, що «веде до пригнічення сексуальності, також може гальмувати розвиток статевого почуття, особливо на початку заміжжя» [168, с. 162]. Тому залежно від причин виділяють такі форми фригідності: ретардаційна, симптоматична, психогенна та конституціональна.

Симптоматична фригідність є проявом якоїсь основної хвороби, наприклад, органічних захворювань головного або спинного мозку, неврозів, хронічних інтоксикацій, ендокринних порушень, гінекологічних захворювань тощо. До тимчасової втрати або послаблення статевого потягу можуть призвести авітамінози, постінфекційна астенія, різка перевтома та інші

фактори. У жінок трапляється й природжена недостатність психосексуальних функцій [168, с. 162].

Окрім фригідності, дуже поширеною є дисгамія, тобто дисгармонія статевих стосунків між подружжям, що спричинює статеве незадоволення. [168, с. 162]. Статева просвіта щодо поширених дисгармоній статевих стосунків сексологічного характеру має надаватися майбутньому подружжю для досягнення гармонії статевого життя.

Значна поширеність сексуальних розладів, дисгармоній, зокрема внаслідок подружніх конфліктів або як джерело подружніх конфліктів, обумовлює необхідність підвищення ефективності відповідних лікувально-корекційних впливів. Щодо цього значний потенціал має психотерапія, яка йде наввипередки медичному лікуванню, оскільки, як свідчить практика, більша кількість сексуальних розладів, дисгармоній має психологічне підґрунтя – невміння комунікувати з партнером, вирішувати конфлікти, нерозуміння психології та фізіології протилежної статі.

Починаючи з монографії М. Іванова «Питання психотерапії функціональних сексуальних розладів» (1966), у якій розглянуті методи психотерапії, що часто застосовувалися вітчизняними сексопатологами в той період, у подальшому сексопатологи та психологи вдосконалювали моделі, етапи, форми психологічного сімейного та особистого консультування сексуальних розладів: Е. Ейдеміллер й В. Юстицькіс «Сімейна психотерапія» (1990), «Психологія и психотерапія сім'ї» (2008) [762–763]; А. Свядощ «Жіноча сексопатологія» (1991) [592]; Г. Кочарян та А. Кочарян «Психотерапія сексуальних розладів і подружніх конфліктів» (1994) [338] тощо. Важливо зауважити, що остання монографія розглядає можливість лікування сексуальних розладів різними психотерапевтичними методами, наводить методики й прийоми діагностики й психотерапевтичних впливів як класичних, так і оригінальних. Із нових теоретичних позицій викладений патогенез і психотерапія найпоширенішого сексопатологічного синдрому в чоловіків – синдрому тривожного очікування сексуальної невдачі. Авторами

представлена концепція психологічних функціональних системних механізмів подолання емоційно важких ситуацій, яка є основою деяких пропонованих методик психотерапевтичного впливу.

Здійснюючи статеву просвіту серед підлітків, необхідно враховувати та попереджати декілька важливих моментів: по-перше, більшість розладів статевої функції чоловіка та жінки усуваються порівняно легко, тобто є виліковними, але потребують своєчасного звернення за медичною допомогою до лікаря-сексолога; по-друге, як показує практика, у більшості випадків чоловіки та жінки, які потребують невідкладної допомоги, своєчасно не звертаються до лікарів, намагаються приховати свою недугу через сором'язливість або з інших причин; по-третє, та частина з тих, хто звертається по допомогу, часто обирає лікарів не того профілю (чоловіки зазвичай ідуть до урологів, дерматовенерологів, а жінки – до гінекологів), які не мають необхідної кваліфікації, не обізнані в діагностиці та лікуванні розладів статевої функції, замість того, аби звернутися до лікарів-сексопатологів.

Отже, процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків має враховувати медико-психологічні аспекти їх підготовки до сімейного життя, оскільки сексуальна гармонія подружньої пари неможлива без якісних міжособистісних взаємин.

Ситуація, що склалася в Україні 90-х років XX століття, засвідчила неспроможність важливих соціальних інституцій щодо того, аби запобігти дітям та підліткам «вільному доступу до порновідеопродукції та сумнівних видань із питань сексу» [113, с. 166]. Кожний віковий етап психофізіологічного розвитку дітей та підлітків потребує проведення через школу, ЗМІ, через батьків статевої просвіти, статевого виховання щодо репродуктивної функції людини, психології та фізіології в процесі дорослішання, культури міжстатевих взаємин, підтримання здорового способу життя, зокрема й сексуального здоров'я.

Прийняття Кабінетом Міністрів України восени 1995 року

«Національної Програми планування сім'ї» стало підґрунтям для реальних, скоординованих заходів Міністерств охорони здоров'я та народної освіти України щодо впровадження статевоосвітніх навчальних дисциплін у практику роботи з дітьми та юнацтвом. До цього треба поставитися досить відповідально, оскільки, як показує практика, реалізація будь-якої програми, а тим більше програма щодо статевої просвіти та статевого виховання, вимагає, по-перше, значних зрушень у свідомості суб'єктів виконання, а по-друге – фахової компетенції її виконавців – учителів, психологів, медиків, науковців, представників ЗМІ.

Дослідження ролі біологічного та соціального чинників сексуальності в розвитку статевої свідомості дітей та підлітків у процесі статеворольової соціалізації в 90-ті роки XX століття спонукали до таких висновувань:

1. Вітчизняний науковий педагогічний простір збагатився великою кількістю праць щодо взаємин чоловіка й жінки, ролі сексу в житті людини, проблем кроскультурної взаємодії, що позитивно позначилося на психосексуальному вихованні дітей і підлітків, вихованні в дітей статевої самосвідомості, відповідної сексуальної поведінки дітей і дорослих у різних етнічних і соціокультурних середовищах.

2. Посилилась увага до інституту сім'ї, його зміцнення та якості через проблеми її дезорганізації, падіння народжуваності, зростання кількості розлучень, поширення явища соціальної деградації, насамперед молоді.

Ураховуючи курс держави на зміцнення інституту шлюбу та сім'ї, підготовку дітей та підлітків до подружнього життя як важливого аспекту статеворольової соціалізації, учені посилили увагу до змісту статевої просвіти та статевого виховання: проблеми культури та гармонії шлюбно-сімейних відносин, проблеми кохання, можливих сексуальних дисгармоній, видів порушень у статевому житті чоловіків та жінок, засобів їх профілактики та лікування.

3. Відбуваються структурно-організаційні зміни змісту, методів і форм навчання в освітніх закладах України. Методисти почали доопрацьовувати

перелік та зміст навчальних дисциплін з урахуванням процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків, статевих відмінностей хлопців та дівчат, статевовідповідної поведінки через оновлення змісту певних дисциплін навчального плану – валеології, екології, етики, історії, історії мистецтв, релігієзнавства, українознавства, філософії тощо.

Переорієнтовується тематика дисциплін суспільствознавчого та природознавчого циклів на дисципліни гуманітарного циклу, які розширюють кругозір про природу людини, пропагують здоровий спосіб життя, розкривають етичні, сексуальні аспекти регуляції міжстатевих стосунків у функціонуванні інституту сім'ї.

4. Відзначено різноманітність аспектів питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків щодо сексуальної сфери під час статевого дозрівання в наробках українських науковців (Т. Говорун, І. Горпінченко, Т. Гурлєва, С. Кириленко, Л. Тимощенко, О. Шарган та ін.): сексуальність у фокусі проблем статевої соціалізації особистості; сексуальна просвіта у розвитку статевої свідомості юнацтва; висвітлення проблем інтимних стосунків у вихованні старшокласників; просвіта батьків щодо статевого виховання дітей та підлітків; роль соціуму у формуванні поглядів молодих людей на сферу міжстатевих стосунків; форми, методи та засоби впливу вихователя на статеву свідомість дітей та підлітків; специфіка статевоосвітньої діяльності вчителя тощо.

5. Виявлена відсутність статевого інформування та позитивного налаштування щодо психологічних та фізіологічних змін у організмі дівчат та хлопців у процесі дорослішання через відсутність належної системи статевої просвіти, статевого виховання, належної комунікації з батьками, учителями, психологами, лікарями, яка має формувати позитивні установки під час статевого дозрівання щодо виникнення інтимних почуттів, стосунків, фізіологічних та психологічних змін, виявлення ознак фемінності чи маскулінності, що позитивно впливатиме на статеворольову соціалізацію дітей та підлітків.

6. З’ясовна необхідність статевої просвіти щодо інтимно-особистісних взаємин юнаків і дівчат, які складаються з низки елементів, які поглиблюють інтимність, уможливлюють духовну й фізичну гармонію, надають можливість пізнати один одного, усвідомити особистісну цінність іншого, зрівнятися, ідентифікуватися з ним: розглядання, дотику, обміну поглядами, петингу (обіймів, поцілунків, пестощів) і, нарешті, природного, сексуального (статевого) акту.

Показана необхідність формування суттєвого аспекту статеворольової соціалізації – статевої культури у ставленні до тіла людини. Доведена необхідність зміни в ставленні батьків та педагогів до інтересу дітей та підлітків до тіла, його функцій, фізіологічних змін під час пубертату.

7. З’ясовано наслідки передчасного статевого досвіду: виникнення почуття розчарування та незадоволеності, залишок неприємних та болісних спогадів, у яких передчасні статеві стосунки часто розцінюються підлітками як неповноцінні, які не приносять очікуваної радості, щастя; негативний вплив на всю систему цінностей особистості, зокрема на ті з них, що пов’язані зі сферою міжстатевого спілкування; формування негативного ставлення до осіб протилежної статі, неадекватного ставлення до шлюбу та подружнього життя; нівелювання цінностей сімейного життя.

8. Узагальнено причини суттєвих змін статевої моралі: звільнення від жорстких обмежень релігії, зменшення її залежності від матеріального стану людини, расової приналежності; толерантне ставлення суспільства до дошлюбних статевих контактів, народження дитини поза шлюбом, розлучень; одержання жінками більшої свободи сексуальної поведінки.

Основні принципи статевої моралі суспільства стали спиратися на таке підґрунтя: рівноправність чоловіка та жінки, свободу вибору сексуального партнера, незалежність укладання шлюбу від матеріального стану подружжя, їхнього віросповідання, расової належності.

5.2. Статеворольова соціалізація дітей та підлітків як фактор успішного виконання подружніх ролей, стабільності інституту сім'ї та шлюбу

Висвітлюючи особливості подання питання статеворольової соціалізації, взаємин статей та підготовки дітей та підлітків до сімейного життя в 90-ті роки XX століття, звернемо увагу на проблеми врахування статі, статевих ролей під час навчально-виховного процесу в школі, проблеми підготовки дітей та підлітків до виконання статевих ролей у житті та в майбутніх шлюбно-сімейних відносинах, проблеми трансформації ідеалів жіночих та чоловічих рис у суспільстві, проблеми деперсоналізації, втрати почуття статі та можливих наслідків цього тощо.

Одним із важливих питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків, на яке звернули увагу педагоги, психологи й медики та почали активно його висвітлювати, є врахування статевої належності під час навчально-виховного процесу, тобто увага до того, що учні школи – це хлопці та дівчата, тобто представники певної статі, а не «безстатеві школярі».

Тривалі роки вітчизняну педагогічну науку вважали безстатевою – «ні хлопчик і ні дівчинка, а якась істота середнього роду. Однак насправді таких дітей не буває. Уже з перших днів життя дитини доводиться враховувати її статеві відмінності, хоча б у гігієнічному догляді за нею» [297, с. 19]. Обов'язково слід звернути увагу на «статеві відмінності й у дозріванні мовнорухової системи – дівчатка майже на півроку випереджають хлопчиків. Початок статевого дозрівання в дівчат також настає раніше» [297, с. 19].

У педагогічній практиці існують два напрями первісного статевого виховання молодших школярів, які майже діаметрально протилежні. Перший напрям проявляється в тому, що «вчителі намагаються затушувати будь-які відмінності між хлопцями й дівчатами, не розділяючи їх ані в іграх, ані в суспільній роботі, ані в праці» [337, с. 47]. Така практика в подальшому процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків у середніх і старших

класах призведе до «безстатевої» педагогіки. Але ж усім відомо, що з моменту народження дитини тактика поведінки батьків у будь-якій сім'ї по відношенню до сина й по відношенню до доньки суттєво відрізняється. Та й саме життя «при всіх рівностях чоловіка й жінки висуває до них багато в чому різні вимоги й припускає різну підготовку, особливі методи й прийоми виховання. Зрівнювальна педагогіка послаблює виховання, позбавляє його конкретності й життєвості, а в період статевого дозрівання учнів узагалі ставить педагога в безглузду позицію нічого не знаючого й не розуміючого ментора» [337, с. 47].

Інший напрям – різкий поділ хлопців і дівчат у навчально-виховному процесі, що було характерно для «дореволюційної педагогіки й породжувало, з одного боку, відірваних від життя «інституток», а з іншого – представників «піднесеної чоловічої раси», надутих чоловічою пихатістю й зазнайством» [337, с. 47].

Значення категорії «стать» важливе для розуміння соціальних та психологічних особливостей індивіда й, відповідно, специфіки його життєвого шляху, що підтверджено багатьма експериментальними й теоретичними дослідженнями. Проблематика статі була слабо представлена у вітчизняній педагогіці 20–70-х років XX століття, що дало підставу психологам та педагогам називати її «безстатевою». Але у 80–90-ті роки минулого століття ситуація стала дещо змінюватися через публікацію низки оглядових і емпіричних робіт щодо проблеми статевої, статеворольової соціалізації дітей та підлітків: І. Кон «Психологія статевих відмінностей» (1981); М. Миронова «Соціально-психологічні проблеми міжстатевих відмінностей» (1984); Я. Коломинський «Статеворольовий розвиток дитини в дошкільному віці» (1985); Ю. Альошина, І. Борисов «Статеворольова диференціація як комплексний показник стосунків подружжя» (1989); Ю. Альошина, А. Волович «Проблеми засвоєння ролей чоловіка та жінки» (1991); В. Васютинський «Хлопці та дівчата: статеворольове виховання» (1996) тощо. Також було запроваджено науково-дослідний проєкт АН СРСР

щодо аналізу особливостей виконання статевих ролей чоловіками та жінками у СРСР та визначення факторів успішності їх статеворольової соціалізації: «Соціально-психологічні проблеми соціалізації й засвоєння статевих ролей» [13].

Аналіз результатів наукових робіт, виконаних протягом 80–90-х років XX століття, довів наявність соціокультурної детермінації статевих відмінностей. Якщо до 80-х років вважалася твердо встановленою «наявність трьох типів статевих відмінностей, що не залежать від факторів середовища й виховання (просторова уява, математичні здібності, вербальний інтелект), то дані, отримані вже у 80-ті роки, свідчать про те, що навіть за цими параметрами біологічно певних відмінностей між статями не спостерігається. У той же час у повсякденному житті ми постійно в тій або іншій формі стикаємося з відмінностями між статями, які багато в чому є відбиттям деякої імпліцитної угоди щодо можливості виявити ті або інші якості» [13, с. 74]. Тобто наявні стереотипи мужності й жіночності, згідно з якими чоловік виступає в ролі сильної, незалежної, активної, агресивної, раціональної особистості, орієнтованої на індивідуальні досягнення, який виконує інструментальні ролі; жінка постає у ролі слабкої, залежної, пасивної, м’якої, емоційної, орієнтованої на інших особистості, яка виконує експресивні ролі й т. п. На процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків дуже впливають наявні в суспільстві статеворольові стереотипи, які визначають його спрямованість. Орієнтуючись на вказані уявлення про риси, що притаманні чоловікам і жінкам, учителі, вихователі, батьки, заохочують дітей до виявлення статевоспецифічних якостей, навіть самі цього не усвідомлюючи.

Велика кількість педагогів-науковців 80–90-х років XX століття (М. Боришевський, В. Васютинський, С. Кириленко, В. Колбановський, І. Кон, Е. Костяшкін, А. Хрипкова та ін.) звертали увагу на те, що «програма виховної роботи для I–IV і V–VIII класів побудована без урахування відмінностей у роботі із хлопцями й дівчатами. У сотнях брошур для батьків,

особливо щодо роботи з дітьми дошкільного й молодшого шкільного віку, говориться «ваша дитина», а не «ваша дочка», «ваш син»» [337, с. 47–48]. У цей же час у сім'ї хлопчиків та дівчат виховують по-різному: «хлопчикові купують одні іграшки, а дівчинці – інші, по-різному їх привчають до роботи по домашньому господарству, по-різному з ними батьки спілкуються й поводяться» [337, с. 48]. Особливу увагу приділяють статевому вихованню хлопчиків, оскільки для них цей попередній етап дуже важливий і відповідальний у плані статеворольової соціалізації. У досвідченій та педагогічно обізнаній сім'ї батьки ставляться до виховання хлопчика суворіше, ніж до дівчинки, висуваючи більш суворі вимоги до розвитку його фізичної сили, спритності, витривалості, харчування, більшими порціями м'яса: «Постіль хлопчика жорсткіша, пещення матері стриманіше, погляд батька суворіший, покарання суворіше. І особливо важливе фізичне навантаження, що безупинно збільшується, і, насамперед, трудове» [337, с. 47–48]. Отже, вимоги, методика та практика статевого виховання у сім'ї щодо хлопців і дівчат, особливо у період дозрівання, відрізняються.

Ураховуючи нерівномірність статевого дозрівання хлопців та дівчат, зазначимо, що в VII–IX класах (особливо з метою врівноваження повноважень та відповідальності, а також стосовно розвитку лідерських якостей) важливо залучати хлопців до самоврядування, а іноді й віддавати їм перевагу, адже «повністю «дівоче» самоврядування – це одна із грубих педагогічних помилок, яка пов'язана з недооцінюванням особливості статевого дозрівання підлітків» [337, с. 50].

Як показала практика, говорити про статеві відмінності між дітьми стосовно розумового й естетичного виховання немає підстав. Але те, що стосується програм та нормативів фізичного виховання, «поряд із загальними фізичними вправами й загартовуванням організму, необхідно враховувати відмінності у виборі певних видів спорту хлопцями й дівчатами. Наприклад, деякі види гімнастичних вправ – піднімання штанги, стрибки із жердиною або такі види спорту, як футбол, хокей, боротьба, бокс – протипоказані

дівчаткам не лише з біологічних міркувань, але і з естетичних» [297, с. 19]. Також необхідно враховувати різницю нормативів у таких видах спорту, як біг, стрибки, плавання, катання на ковзанах, на лижах, на велосипеді тощо.

Більшість прихильників диференційованого підходу у вихованні школярів відповідно до їх статевих відмінностей попереджають про негативні наслідки щодо впровадження роздільного навчання, яке суперечить «природній школі спілкування юнаків і дівчат у пізнавальній, трудовій, спортивній та інших видах діяльності» [674, с. 4]. Науковці відзначали, що, коли на школу протягом тривалого часу плинув «потік «безстатевих» наукових рекомендацій, розрахованих тільки на «школярів» без виокремлення в них «учнів» і «учениць»» [674, с. 4], це призвело до виникнення стереотипних поглядів на дівчат-старшокласниць тільки як на таких, які «зобов'язані добре й відмінно вчитися», хоча, «за даними фізіологів, медиків і психологів, нинішня старшокласниця – це фактично молода жінка з усіма властивими їй фізіологічними й емоційними особливостями» [674, с. 4].

Захоплення ідеєю соціальної рівності чоловіків і жінок, пропаганда досягнень у цій галузі призвели до нехтування питанням суттєвих природних біологічних відмінностей між ними, але ж «статеві відмінності – це не тільки особливості в анатомічній будові тіла чоловіка та жінки, але й відповідні відмінності у фізіологічних процесах, тісно пов'язаних із психологічними переживаннями» [297, с. 20]. Це відмінності у виконанні чоловіком і жінкою основної репродуктивної функції продовження роду. Порівнюючи функціональні сімейні обов'язки чоловіків та жінок, науковці стверджують, що «функції жінки-матері за своїм значенням і складністю багато в чому переважують обов'язки чоловіка-батька. Жінці доводиться здійснювати основний догляд за дитиною, годувати її, стежити за харчуванням, сном, гігієною, розвивати здатність до пізнання навколишнього середовища, формувати поведінку, звички» [297, с. 20]. Навіть розгорнута

система дитячих виховних установ, не в змозі достатньою мірою допомогти їй виконувати зазначені функції.

Необхідно чітко усвідомити, що здобута юридична соціально-політична рівність чоловіків і жінок зовсім не означає біологічну рівність, а отже, рівність їх сімейних ролей: «Сама природа сформувала відмінності, які в процесі життя за багато століть визначили їхні ролі й обов'язки. Одне з основних призначень жінки – материнство, і це не може не накладати найглибшого відбитка на всю її особистість» [674, с. 19].

Вивчення процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків виявило, що рівність між статями, тобто соціальна рівність, доволі часто переноситься й на біологічний бік: «Дехто з закордонних психологів ревно ратує за зрівнювання статей, наголошуючи, що представники обох статей мають величезну подібність у поведінці й у всіх видах трудової діяльності; відмінності, стверджують вони, незначні» [674, с. 19]. Але, як доводить практика, цих відмінностей велика кількість і рівність зовсім не означає тотожність, оскільки рівність – це соціальний фактор, а тотожність – біологічний.

Боротьба жінок за економічну, політичну, моральну емансипацію дала свої результати: із одного боку, у багатьох країнах жінки покінчили з гнітом і дискримінацією, а з іншого боку, призвела до того, що люди «стали менше звертати уваги на психологічні, демографічні, медичні відмінності між жіночою й чоловічою статтю» [44, с. 95]. Наголошуючи на принципі соціальної рівності чоловіків і жінок, багато мислителів кінця XIX – початку XX століття зосереджували увагу на доведенні подібності, а не відмінностей між чоловіком і жінкою. У подальшому вони навіть припускали усунення всіх психологічних відмінностей між статями при створенні суспільства «соціальної справедливості й соціальної рівності незалежно від статі, раси, народності» [44, с. 95].

Звідси випливає «парадоксальна ситуація: природнонаукові дані підтверджують наявність відмінностей між чоловічою й жіночою статтю, а

соціологи звертають увагу на тенденцію зближення між статями, переважно в психології й поведінці» [44, с. 94]. Отже, головна задача процесу статеворольової соціалізації, формуючи особистість дітей та підлітків, у жодному разі не ігнорувати надані природою біологічні особливості статі, не зневажати їх, але водночас і не перебільшувати ці особливості, пам'ятаючи про рівність.

За період XIX–XX століття з ідеалами жіночності відбулися трансформації: у XIX столітті ідеальними рисами жінки були ніжність, ласкавість, лагідність, уміння підкорятися чоловікові, а ось у XX столітті «у жіночій самосвідомості з'явилися нові риси: жінка повинна бути освіченою, енергійною, що раніше було природним привілеєм чоловіків, тобто жіночність не в слабкості й наївності, а в духовній силі – розвиненому розумі й почутті» [674, с. 20]. Але суть жіночності в минулі часи, сьогодні й у майбутньому – «це чутливість емоційного сприйняття, пластичність натури, специфічна привабливість для представників чоловічої статі. Високими рисами жінки є й залишаються риси матері, турботливої й ніжної дружини, вірної подруги» [182, с. 10].

За визначенням психологів, педагогів, соціологів (Ю. Альошина, В. Васютинський, А. Волович, М. Боришевський, Т. Говорун, С. Голод, Т. Гурлєва, О. Кікінежді, І. Кон, Л. Тимощенко та ін.), зазнають трансформацій ідеали мужності: «Поряд із такими суто чоловічими якостями, як сила, сміливість, енергійність, у ньому зараз цінуються здатність зрозуміти іншу людину, терпимість, емоційна чуйність» [674, с. 32]. Зазначені процеси свідчать про те, що «набори соціально-позитивних рис чоловіка й жінки перестають бути полярними, взаємовиключними. Відкриваються можливості для їх найрізноманітніших індивідуальних комбінацій» [674, с. 32].

Однак, як засвідчують науковці, у 90-х роках XX століття відбувається стирання традиційних соціально-психологічних граней між чоловіком і жінкою. Стали помітними тенденції *фемінізації чоловіків та маскулінізації*

жінок. Проблема «фемінізації» чоловіків, яка почала виявлятися за зовнішніми ознаками (одяг і манери) певної частини молоді, пов'язана, імовірно, найбільше з поступовим зникненням характерних відмінностей у структурі чоловічих і жіночих професій (а в подальшому – і ролей). Раніше чоловіки опановували привілейовані професії, які жінкам були недоступні. Тому «широке залучення жінки до сфери суспільного виробництва призвело майже до повного зникнення специфічно жіночих і специфічно чоловічих професій» [44, с. 102].

Активне опанування соціального досвіду сприяло формуванню нового образу жінки – «широко освіченої, творчої, соціально активної, орієнтованої у своїй діяльності на суспільно значимі цілі» [44, с. 97]. Водночас чоловіки втрачають свої позиції як глави сім'ї, розпорядника сімейного бюджету й економічної опори: «Як це не образливо для чоловіків, але, перестави бути єдиним годувальником і розпорядником сімейного бюджету, чоловік усе більше потрапляє під вплив дружини» [44, с. 109].

Одними з причин цього явища дослідники називають зміни в побуті, що сталися протягом 80–90-х років XX століття, які призвели до того, що ««чоловічих справ» майже не залишилось, і в хлопчика немає можливості проявити себе справжнім чоловіком у сім'ї» [13, с. 3]. Це негативно позначається на процесі статеворольової соціалізації хлопчиків, оскільки сім'я є першим інститутом (осередком), де відбувається усвідомлення дитиною статевовідповідної поведінки, засвоєння статевої ролі. Але й поза сім'єю ситуація з набуттям статевовідповідних ролей так само є несприятливою.

У свою чергу жінки, почавши виконувати соціальні функції, які тривалий час становили монополію чоловіків, стали засвоювати властиві чоловікам звички, опановувати їх професії, посади, переймати стиль мислення, манеру поводися, набувати впевненості в собі та ін.: «Жінки задовольнили своє прагнення брати участь нарівні з чоловіками у виробничо-

професійній діяльності, і внаслідок цього їх спосіб життя суттєво змінився, тоді як спосіб життя чоловіків не зазнав настільки серйозних змін» [44, с. 95].

Процес інтерференції традиційних чоловічих і жіночих ролей, що відбувається на наших очах, за визначенням багатьох психологів та соціологів, є прогресивним і його неможливо зупинити. Але це призводить до неминучих змін щодо деяких звичних уявлень про психологічні особливості, притаманні обом статям. Наприклад, зазначає І. Кон, «ослаблення деяких старих відмінностей не призводить до знищення відмінностей між статями, оскільки їх місце займають нові відмінності, і вивчення цих процесів із урахуванням практичних наслідків – важливе завдання соціологів і психологів» [44, с. 99].

Така метаморфоза щодо соціальних ролей чоловіка й жінки, безсумнівно, позначається на стані їх здоров'я та працездатності. Тому завдання батьків, учителів та інших суб'єктів впливу полягає в тому, щоб «ураховувати особливості статі у вихованні хлопчиків і дівчат, у професійній спеціалізації чоловіків і жінок, у розумному розподілі сімейних і виробничих обов'язків» [44, с. 101].

Сучасна жінка в сім'ї постійно зазнає чималого фізичного й морального навантаження: їй як матері й дружині доводиться вирішувати безліч проблем, виконуючи ролі дипломата, психолога, педагога. І від того, «наскільки добре вона з ними справляється, багато в чому залежить – щаслива й міцна сім'я чи ні» [70, с. 3].

Унаслідок перевантаженості жінок через роботу на підприємстві, хатній клопіт та виховання дітей, які вона має виконувати одноосібно, «усе частіше можна почути голоси жінок, які не задоволені величезною й відповідальною соціальною роллю, покладеною на них у сім'ї, на виробництві, у навчальних закладах та ін.» [44, с. 96].

Одним із наочних прикладів цього нерівномірного розподілу обов'язків є соціологічні дослідження 80–90-х років минулого століття щодо використання вільного часу чоловіками й жінками, «що працюють в

однакових виробничих умовах, які показали, що жінка приділяє щодня 3–4 години домашньому господарству й вихованню дітей, а у вихідні дні – приблизно 9–11 годин» [297, с. 21]. Чоловіки ж використовують цей час для самоосвіти, читання періодики, перегляду телепередач, занять спортом, рибною ловлею тощо. Цілком закономірно, що «такий нерівномірний розподіл обов'язків у сім'ї рано чи пізно призводить до відставання жінки в культурному розвитку, до її передчасного фізичного зношування й ув'ядання» [297, с. 21]. На цьому ґрунті доволі часто виникають непорозуміння, суперечки, сварки, навіть серйозні конфлікти, свідками яких є й діти, що може в кінцевому результати призвести до руйнування сім'ї та набуття дітьми негативного досвіду шлюбно-сімейних відносин, виконанні ролей чоловіка/дружини.

За свідченням психологів та соціологів, таке становище не могло довго тривати й потребувало змін у способі життя чоловіків.

Для зміни такого становища щодо розподілу обов'язків у сім'ї, для допомоги один одному по домашньому господарству, підвищення культури сумісного проведення дозвілля необхідно з дитячих років «виховувати в хлопчиків почуття поваги до дівчинки й дбайливе ставлення до неї» [297, с. 22]. При цьому в жодному разі не можна нехтувати біологічною специфікою розвитку дітей та підлітків різних статей.

Наступним щаблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків слід уважати вирішення проблеми формування *статевої ідентифікації, самоусвідомлення* себе як представника певної статі, проблеми набуття рис, що можуть бути як притаманні, так і не притаманні представникові тієї або іншої статі, питання фемінізації чоловіків та маскулінізації жінок, визначення причин та наслідків цих процесів.

У процесі статеворольової соціалізації формуються певні виражені риси, притаманні представникові жіночої або чоловічої статі, які формуються під впливом багатьох факторів – середовища, оточення, цілеспрямованого виховання тощо: «Деякі вчені радять виховувати в хлопчиків тільки

маскулінні, а в дівчаток – лише фемінні риси характеру. Інші вважають, що не слід стримувати розвиток тих позитивних якостей, які традиційно вважаються притаманними протилежній статі. Так, нерозумно було б дівчинку, здатну до організаторської діяльності, до прийняття вольових рішень, відволікати від обов'язків, що потребують саме цих рис, і орієнтувати лише на те, що вимагає чутливості, м'якості тощо» [182, с. 10]. Бажано надати дівчинці-підліткові/хлопцю-підліткові можливість залишитися самою/самим собою, створюючи умови, за яких неодмінно проявлялись і розвивалися б суто жіночі/чоловічі риси.

Процес статеворольової соціалізації вимагає виховання в дітей та підлітків *статевої самосвідомості* як одного з найважливіших і вельми складних утворень у структурі особистості. Уже саме визначення сутності цього феномена й однойменного з ним поняття свідчить про його складність: «Самосвідомість – це усвідомлення людиною самої себе як члена певних соціальних груп, спільнот, члена суспільства, усвідомлення своїх взаємин з навколишнім світом, іншими людьми, власних дій і вчинків, думок, почуттів і загалом всього розмаїття тілесних, духовних, загальнолюдських та індивідуально своєрідних, неповторних особистісних характеристик» [74, с. 17].

Самосвідомість виникає в ранньому дитинстві, тому дуже важливо, «особливо на початкових етапах сімейного виховання дитини, дбати про те, щоб закласти конструктивний, адекватний фундамент для виникнення та розвитку її самосвідомості» [74, с. 19]. Отже, розвиток здатності дитини до самоусвідомлення себе як представника певної статі – жіночої чи чоловічої – пов'язаний з відповідною статевою диференціацією.

У процесі формування самосвідомості слід зауважити: по-перше, «формуючи особистість дитини, батьки мають справу не лише з вихованням людини взагалі, а з тим, що їхні діти – хлопчики й дівчатка» [74, с. 17]; по-друге, «питання статі не байдуже і для самої дитини з того моменту, як тільки вона здатна усвідомити свою статеву належність, тобто починає

розуміти, що вона не просто дитина, а хлопчик чи дівчинка. Це стає для неї на все життя одним з важливих елементів її самосвідомості» [74, с. 21]. До того ж для дитини, особливо під час досягнення нею підліткового віку, такі поняття, як «справжній хлопець», «справжня дівчина», співвідносяться з її прагненням до дорослості та самостійності.

Набуття навичок, рис, статеворольової поведінки, що притаманна представникові певної статі, відбувається завдяки механізмам статевої диференціації.

У педагогіці виокремилося кілька поглядів щодо психологічних механізмів статевої диференціації. Прибічники одного з них уважають, що дитина несвідомо наслідує поведінку своєї статі, прибічники іншого – «що статева диференціація з'являється внаслідок заохочення дорослими поведінки дитини, яку вони поціновують як відповідну до статі» [182, с. 9]. Треті стверджують, що дитина, досягнувши статевої ідентичності, сама «прагне поводити себе згідно зі своєю статтю» [182, с. 9]. Але зазначені погляди не виключають один одного, а скоріше доповнюють, оскільки «статеворольова диференціація забезпечується сумою факторів: наслідуванням особами своєї статі, оволодінням особливостями поведінки в результаті научіння, прикладом дорослих, прагненням утвердитися у своїй статевій ролі» [182, с. 9]. При цьому вагому роль відіграє спілкування з однолітками як своєї, так і протилежної статі, що сприяє формуванню самооцінки та оцінюванню інших дітей. Особливо слід наголосити, що штучна ізоляція від представників-ровесників протилежної статі затримує нормальний психосексуальний розвиток дітей та підлітків.

Уже з першого року життя відбувається виховання дитини як представника певної статі та формування в неї відповідної «статевоналежної самосвідомості», статево зумовлених обов'язків, прав. На це впливають анатомо-фізіологічні особливості дитини, що визначаються статтю, та соціально-психологічні фактори, які «вказують на належність до певної статі: ім'я дитини, оволодіння мовою («він»/«вона»; уживання закінчень дієслів

«ходив»/«ходила» тощо); ігри, зокрема сюжетно-рольові; іграшки» [74, с. 21–22]. Батьки заохочують ті ігри, які притаманні дитині згідно з її статтю й, навпаки, засуджують, якщо діти граються в ігри, які не є притаманними їх статі. Наприклад, дівчатка найчастіше найбільше люблять гратися в популярну серед дошкільнят гру «дочки-матері», виявляючи материнські функції: доглядати свою «дитину» (ляльку) – «купати» її, «годувати», «укладати спати», «лікувати», «навчати» та «виховувати»; батьки «всіляко заохочують дочку до подібних ігор: купують їй для цього необхідні іграшки, допомагають у оволодінні відповідними навичками, стежать за дотриманням дочкою певних правил тощо» [74, с. 22]. Та навпаки, цікавість хлопчиків до подібних ігор викличе в батьків стурбованість, і вони будуть намагатися відвернути увагу синів від непритаманних хлопцям ігор та долучити їх до таких, які властиві саме хлопчикам (конструктори, гра з технікою, майстрування тощо).

Специфіка прояву поведінки, що притаманна представницям жіночої статі, така: «дівчатка краще, ніж хлопчики, усвідомлюють відповідальність за будь-яку справу, що їм доручають дорослі; тісніше пов’язані із сім’єю й подекуди поза нею губляться в незнайомій обстановці, при виборі заняття; у випадку якихось ускладнень, конфліктів дівчатка частіше, ніж хлопчики, звертаються по допомогу й пораду до батьків, але водночас є більш вимогливими до останніх» [182, с. 10]. Більшості дівчаток притаманна близькість із матір’ю, що чинить позитивний вплив на доньку: «вона відчуває психологічну захищеність, більш відкрита у стосунках із незнайомими людьми, упевненіша в собі, менш тривожна, на відміну від своїх ровесниць, які перебувають у холодних взаєминах зі своїми матерями» [182, с. 10].

Уважається, що формування чоловічої статевої самосвідомості та статеворольової поведінки вимагає більших зусиль, ніж жіночої, тому «на хлопчиків чиниться сильний тиск, спрямований проти проявів жіночих рис у їхній поведінці. Суспільство загалом терпиміше до маскулінності дівчаток, ніж до фемінності хлопчиків» [90, с. 60]. Відтак батьки, у разі відповідності

або невідповідності «поведінки дитини до своїх уявлень про це, заохочують одні та засуджують інші статеворольові прояви, чим спонукають розвиток дитини в бажаному для них напрямі» [90, с. 60].

Попри більший соціальний тиск на хлопців, набуття типових для статі властивостей може становити для них меншу складність, ніж для дівчаток, бо, по-перше, вимоги до поведінки хлопців чіткіші й виразніші, а по-друге, «в суспільстві зберігається більший престиж чоловічої ролі, що посилює прагнення опанувати саме її, а не менш престижну жіночу» [90, с. 60].

Ставлення до стереотипів статеворольової поведінки зазнає змін в процесі дорослішання: «У підлітковому віці під впливом ровесників і часто всупереч сімейним установкам посилюється прагнення до традиційних стереотипів серед хлопців. У дівчат переважає прагнення до стереотипів сучасних, які передбачають більшу рівність і подібність статей. Оскільки чоловічі якості мають у підлітків більший престиж, дівчата болісніше реагують на підкреслення їхньої статевої належності, а уявлення дівчат про їхню статеву роль суперечливіші» [90, с. 62]. У подальшому, у юнацькому віці в хлопців та дівчат спостерігається схильність до традиційних ролей.

Спеціальні дослідження засвідчують, що недостатня увага батьків до питань статевого виховання дитини або ставлення до неї як до безстатевої істоти нерідко стають однією з основних причин, які породжують серйозні *відхилення у формуванні самосвідомості сина чи дочки*. Сюди можна віднести, наприклад, так зване явище *фемінізації хлопчиків.* Суть його полягає в тому, що в сина з часом з’являються невластиві для хлопчиків риси поведінки, тобто такі, що мають бути характерними переважно для дівчаток. У таких хлопчиків виявляється схильність до наслідування жіночих зразків поведінки. За недостатньої диференціації виховних впливів відповідно до статі дитини подібні відхилення можуть спостерігатися також у поведінці дівчаток, коли в них з’являються риси, притаманні переважно хлопчикам [74, с. 23].

У тому випадку, коли в поведінці дівчинки переважають риси, що притаманні для представника іншої статі, можна говорити про відхилення у її статеворольовій поведінці, тобто про *маскулінізацію дівчат*. Здебільшого вона проявляється «у виборі іграшок (конструктори замість ляльок), ролі в іграх; маскулінні дівчата виявляють інтерес до техніки, відвідують гуртки моделювання, конструювання, їм цікаві види спорту, що потребують маскулінних рис; мають зовнішній вигляд, притаманний чоловікам, не люблять прикрас, макіяжу тощо» [182, с. 13].

Згадані явища є сигналом того, що батьки у вихованні сина чи дочки припустилися певних помилок, наслідки яких необхідно виправити. Адже в подальші роки життя дитини, наприклад, у молодшому шкільному, тим більше в підлітковому віці, зазначені відхилення в поведінці хлопчика чи дівчинки можуть ускладнювати процес їхньої соціалізації [74, с. 23].

Серед причин *фемінізації хлопчиків* та підлітків педагоги та психологи вважають майже повну відсутність чоловіків-викладачів серед учителів у школі та в більшості ВЗО гуманітарного профілю (у яслах та дитячих садках узагалі відсутні чоловіки-вихователі), до цього слід додати сім'ї, у яких дитину, особливо хлопчика, виховують лише жінки – мама, бабуся, тітка, сестра тощо. Тобто можна сказати, що для багатьох хлопчиків та підлітків майже відсутній взірець для статеворольової соціалізації за чоловічим типом.

У процесі статеворольової соціалізації в дівчат-підлітків можуть траплятися випадки, коли превалюють риси маскулінності. Дівчатка з непритаманними їхній статі рисами характеру нерідко сприймаються хлопчиками «як «свій хлопець», «зірвиголова», «друган» тощо. Таке ставлення, з одного боку, тішить самолюбство дівчини, а з іншого, порушує її статеворольову ідентифікацію, провокує чималі особистісні труднощі. Дівчина – «свій хлопець» не може не відчувати дискомфорту поряд із юнаком, який чекає від неї суттєвих проявів жіночності: ніжності, лагідності, сором'язливості, співчуття» [182, с. 12]. Для таких дівчат виявляється несподіваним, що хлопець не звертає уваги на дівчинку-пацанку як об'єкт

для створення сім'ї, ставлячись до неї так само, як і до представника своєї статі.

Порушення процесу статеворольової соціалізації, утрата почуття статі породжує, за свідченням педагогів, психологів, медиків, глибокі трансформації особистості людини: «відбувається «деперсоналізація», утрата власного «Я», свого місця серед людей. Порушується система її стосунків із іншими людьми. Зникає прихильність до близьких, до рідних місць, а згодом і до улюбленої роботи, до самого життя. Нестерпне почуття «безстатевості» викликає різні форми антисоціальної поведінки, виникають злостивість, емоційна нестійкість» [674, с. 3–4].

Процес набуття статеворольових ознак може «зазнавати численних порушень у змісті, у формах вияву, у поєднанні різних рис та в часі їх появи» [90, с. 68], що здатне призвести до значних ускладнень: по-перше, як занадто раннє, як і занадто пізнє засвоєння статевих ролей може бути несприятливим (особливо негативно впливає пізнє дозрівання на хлопчиків, спричинюючи виникнення комплексу неповноцінності); по-друге, недостатня статеворольова визначеність поведінки особистості, через що не відбувається виявлення ані чоловічих, ані жіночих рис; по-третє, засвоєння ролей, які не відповідають здібностям і нахилам дитини, тобто коли відбувається засвоєння ролей, які дитині подобаються, але які не властиві її статі. Останнє, у свою чергу, може призвести до кращого психічного пристосування, але до гіршої соціальної адаптації. Це потребує пошуку оптимального співвідношення індивідуальних особливостей дитини та загальноприйнятих стереотипів поведінки.

Також у будь-якому разі не слід виховувати хлопчика як дівчинку, а дівчинку як хлопчика, оскільки це призводить до *конфлікту статевої самосвідомості*.

Як показала практика, акушерська (біологічна) стать ще не є «гарантом того, що на її основі виросте людина, яка буде успадковувати статево ідентичні нормативи поведінки» [153, с. 116]. Відомі випадки, де в сім'ях

очікували дитину певної статі, й тому після народження дитини не «тієї статі» намагалися виховувати відповідно до очікуваної статі. Наприклад, у сім'ях, де батьки жадали народження хлопчика, дочку починають виховувати за чоловічим типом, не схвалюючи її «жіночі» інтереси, і навпаки, заохочуючи «хлоп'ячі»: «Хизуються батьки: сміливa дівчинка росте, уся в батька – має бійцівський характер, стримана на всі ці «дівчачі» ніжності, захоплюється технікою, футболом або хокеєм і зневажає бантики, ляльок. Але чи добре це для самої дівчинки – майбутньої матері? Чи зможе вона, ставши дорослою, приголубити свою дитину, сказати тепле слово чоловікові, знайти, урешті, спільну мову з колегами, працюючи чи навчаючись у жіночому колективі?» [153, с. 116]. Те ж саме може відбуватися й із хлопчиками, у сім'ї яких очікували народження дівчинки: усупереч статевій приналежності відбувається виховання хлопчика за жіночим психотипом. Отже, саме соціальні умови життя хлопчика чи дівчинки в батьківській сім'ї, навчальному закладі, школі, мають бути сприятливими для розвитку психічної статі, тотожної до статі біологічної. В іншому випадку матимемо в подальшому негативні наслідки (деперсоналізацію, конфлікт статевої свідомості).

Сучасний стиль життя вимагає від людини доволі високого ступеню розвитку рис обох типів (андрогінності) із перевагою, природно, особливостей відповідної статі. Власне, на формування такого варіанту особистості й мають спрямовуватися виховні зусилля батьків і педагогів [90, с. 68].

Однією з важливих ланок у статеворольовій соціалізації особистості дітей та підлітків є *батьківська сім'я*, оскільки саме через неї реалізується механізм ідентифікації, соціалізації, наслідування статевої поведінки дорослих. На жаль, батьки не завжди приділяють належну увагу питанням статевого виховання дітей, розвитку маскулінних або фемінних якостей, ціннісних орієнтацій, спрямованих на створення сім'ї та подальшого щасливого життя разом; вони не завжди можуть своєчасно та кваліфіковано

пояснити ті чи інші питання щодо сексуальної сфери людини – її фізіології, гігієни, етики, психології, шлюбно-сімейних відносин: «Деформація сексуальної орієнтації, низька культура міжстатевих взаємин дітей нерідко беруть свої витоки в неблагополучному родинному житті батьківської сім'ї» [283, с. 9].

Модель взаємовідносин у батьківській сім'ї, «окрім свідомого та цілеспрямованого виховання з боку батьків, впливає на дитину і всією внутрішньосімейною атмосферою. Ефект цього виливу важко переоцінити, хоча він не завжди очевидний» [90, с. 62].

Психологи та педагоги висловлювали різні погляди щодо впливу батька та матері на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків. Так, І. Кон, звертаючи увагу на відмінності в батьківському та материнському впливові на формування особистості дитини, зазначає, що «батько сприймається і насправді буває жорсткішим і авторитарнішим, ніж мати, особливо щодо хлопчиків і юнаків. Психологічна близькість із батьком спостерігається рідше, ніж із матір'ю. Вплив батька на виховання дітей у більшості сімей менший, ніж вплив матері» [90, с. 63].

Інша група педагогів та психологів уважає, що хоча роль батька не така чітка й постійна у житті дитини, як роль матері, але не менш важлива у формуванні статевотипізованої поведінки, у формуванні соціально значущих якостей, зокрема статеворольових: «Батько впливає, наприклад, на схильність синів до виконання тих чи інших видів діяльності, на формування почуття відповідальності та чоловічої гідності, на моральні якості тощо. Для дочки ж батько виступає як перший у її житті зразок чоловіка, стосовно якого формуються базові установки статеворольової поведінки» [90, с. 63]. Як бачимо, батьківські ролі не тотожні.

На наш погляд, обидві ролі важливі, рівноцінні, про що свідчать утруднення процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків щодо повноцінного засвоєння дитиною статевих ролей у неповних сім'ях, де діти позбавленні повної моделі стосунків батьків через відсутність одного з них.

Зазвичай неповна сім’я – це сім’я без тата.

Досліджуючи статеву соціалізацію та стан здоров’я дітей обох статей, які виховуються без батька, О. Захаров відзначив, що вони частіше, ніж діти з повної сім’ї, демонструють у поведінці конфліктність, перепади настрою, намагання виділитися, упертість, несамостійність, пасивність (О. Захаров «Неврози у дітей та підлітків» (1988)) [239].

Суто жіноче виховання хлопчиків – мама, бабуся, старша сестра – може бути причиною порушення формування статевовідповідної поведінки через відсутність зразка статевої поведінки за чоловічим типом.

Хлопчикам, що виховуються без батька, притаманно створювати собі хибні уявлення про чоловічу манеру спілкування, чоловічі риси, тому в них мужність асоціюється з агресивністю**,** грубощами, зухвальством: такі хлопці «намагаються виховувати в собі тільки «чоловічі» риси, що обертається надмірною самовпевненістю, невизнанням авторитетів, нестриманістю, труднощами у спілкуванні з оточуючими людьми, порушеннями поведінки. Хлопці ж, які розвиваються більше за «жіночим» типом, виявляються соціально незрілими, нецілеспрямованими, безініціативними, неврівноваженими. Для них характерна підвищена тривожність, пасивність, боязкість, нерішучість» [90, с. 64–65]. Щодо психоемоційних проявів, то хлопчики із неповної сімей виявляють надмірну збудливість, примхливість, емоційну відкритість і чутливість. У дівчаток із неповних сімей спостерігається підвищена замкнутість і недовірливість, а в майбутньому виникатимуть труднощі в розумінні осіб чоловічої статі – зокрема, власних чоловіків і синів.

Через поширення явища неповної сім’ї, молодь потребує уваги щодо підвищення рівня етико-психологічної культури у міжстатевому спілкуванні, культури подружньої взаємодії. Повна, щаслива батьківства сім’я сприяє засвоєнню соціально адекватних нормативів статевовідповідної поведінки.

Від найдавніших часів, за народними традиціями, підростаючому поколінню передавалися знання про сім’ю, шлюбно-сімейні відносини,

устрій родинного життя, виконання подружніх і батьківських ролей. Адже від сім'ї починається життя людини, і від стабільності сім'ї залежить міцність народу та держави.

Аналізування проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків у 90-х роках XX століття привернуло увагу дослідників до особливостей підготовки до виконання хлопцями та дівчатами своїх майбутніх ролей у сімейному житті, до питання рольових очікувань, причин та наслідків їх невідповідності, профілактики. Зокрема дівчатами – ролі жінки, дружини, матері, господині. Сумна статистика свідчила, що відсоток дівчат, які щойно закінчили школу та відразу створили сім'ю, становить близько «37,6 % усіх розлучень, які припадають на подружжя, які прожили у шлюбі до чотирьох років» [674, с. 4]. Також було відзначено наявність хибного уявлення жінкою своєї ролі в сім'ї, яка часто чинить спроби обмежити права чоловіка, що в подальшому призводило до непорозумінь ним, до невміння знайти правильне вирішення конфліктної ситуації. Замість того, аби своєю поведінкою усіляко намагатися зміцнювати сім'ю, знаходити правильну тактику спілкування, особливо стосовно неврівноваженої поведінки чоловіка, гасити чоловіче роздратування, жінки самі ж сприяють руйнуванню сімейного вогнища, стаючи ініціаторками розлучень (близько 70 % випадків), що зрештою «обертається горем не тільки для чоловіка й жінки, але й для дітей, батьків, витратами для суспільства» [674, с. 5]. Конфлікти, дезорганізуючи й руйнуючи шлюб, загрожують психічному здоров'ю всіх членів сім'ї. Дослідження, проведені на вітчизняних теренах і за кордоном, указують, що сімейні конфлікти є основною причиною неврозів: «із ними пов'язано понад 40 відсотків усіх звернень за медичною допомогою до психіатрів, невропатологів і психологів. У людей, чиї подружні стосунки складаються неблагополучно, психічні захворювання й соматичні порушення трапляються в 6–10 раз частіше, ніж у тих, чий шлюб щасливий» [70, с. 123].

Невдале виконання подружніх ролей призводить до конфліктів, сварок тощо. Проблемам сімейних конфліктів, їх вирішенню та профілактиці

присвячено чимало наукових досліджень. Ураховуючи процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків, їх підготовку до подружнього життя, до шлюбно-сімейних стосунків, відзначимо один з аспектів причин сімейних конфліктів – недбале виконання статевих ролей у сім'ї, невміння комунікувати, використання таких стилів спілкування, які призводять до напруження, незадоволеності й руйнують взаємодію подружжя. Наведемо приклад деяких негативних стилів взаємин у подружжя, які визначив психолог В. Бойко: а) «характер сильніший за розум» – цей стереотип узаємин виникає, коли хто-небудь із подружжя демонструє впертість, відсутність гнучкості; б) «стиль тичків» – звичка недоречно й незаслужено обвинувачувати, дорікати іншому, указувати на його недоліки, помилки; в) «невротичний стиль» – чергування яскравих спалахів негативних і позитивних емоцій; г) «збільшені вимоги» – тут знаходить свій прояв таємне, невисловлене почуття незадоволеності інтимними стосунками, образа, утома від сімейного життя, розчарування в партнерові та ін. Тоді в хід ідуть нескінченні «причіпки, зауваження при сторонніх, роздратування через дріб'язок; д) схильність до драматизації подій (коли один із подружжя або обоє мають звичку надавати особливого перебільшеного значення повсякденним речам або помилкам іншого); е) стиль спілкування «з'ясування стосунків», який полягає в тому, що подружжя постійно розбирається в причинах конфлікту, що стався; ж) стилі, що принижують гідність партнера: «зневажливий, провокаційний» [70, с. 138]. Ці стилі треба вміти розпізнавати й намагатися уникати при спілкуванні.

Продовжуючи аналізувати важливий аспект статеворольової соціалізації дітей та підлітків – підготовку до сімейного життя, – ураховуючи кризу інституту сім'ї, необхідно вказати фактори, що впливають на міцність шлюбу та шлюбно-сімейні стосунків, адже «щасливе сімейне життя – дуже складна наука. Про це свідчить статистика розлучень і власний сімейний досвід кожної людини» [113, с. 124].

Для подружжя «необхідно чітко усвідомити, що в багатьох випадках розлучення швидше зло, ніж благо» [674, с. 5], тому в питаннях шлюбу й сімейного життя жінка як господиня, дружина й мати має бути особливо далекоглядною й тактовною, уміти вирішувати конфліктні ситуації, а ще краще – не допускати їх. Одна з найважливіших якостей подружжя – уміння жити в гармонії, розумітися один з одним.

Досліджуючи формування в молоді уявлень про сім'ю як необхідний етап підготовки до шлюбу, І. Трухін, Л. Ігнатюк визначили фактори, які мусять усвідомити діти та підлітки в процесі підготовки до сімейного життя й задля розуміння специфіки сумісності молодої сім'ї.

Перш за все, було з'ясовано сфери адаптації, кожна з яких є необхідною для подружньої гармонії: духовна, психологічна, культурна, інформаційна, побутова, родинна, сексуальна, а також боротьба з буденністю сімейного життя. По-друге, визначено вплив на подружню сумісність співвідношення домінантності в партнерів. Дослідники цієї проблеми дійшли таких висновків: 1. Дві домінуючі або дві схильні до підкорення особистості не утворюють доброї подружньої пари. 2. Занадто високий ступінь домінування зменшує ймовірність щасливого шлюбу. 3. Для стабільності подружньої пари краще, щоб у чоловіка ступінь домінування був вищим, ніж у його дружини. 4. Найкращою умовою для подружньої сумісності є те, щоб чоловік і дружина були різними за домінантністю (тобто домінували в різних сферах) [113, с. 124–125].

По-третє, виокремлено та розглянуто такі фактори подружньої сумісності: 1) рівень освіти (здавалося б, чим він вищий у молодят, тим краще для їхньої загальної культури й, природно, культури сімейної поведінки, проте відомий такий факт: сім'ї, де вища освіта лише у дружини, мають низьку стабільність, а ось перевага в освіті чоловіка негативно на взаєминах не позначається); 2) схожість уявлень про розподіл домашньої праці(непорозуміння щодо цього є поширеною причиною сімейних конфліктів, а оскільки в сім'ях все більше зникає «чоловіча» праця, у молоді

повинна формуватися готовність до спільного виконання всієї домашньої роботи); 3) відповідальне ставлення до тематики сімейного спілкування; 4) здатність партнерів мирно та конструктивно вирішувати суперечливі питання (велику роль відіграє установка на спроби розв'язання суперечностей, переконання подружжя) [113, с. 125].

По-четверте, доведено, що задоволеність подружжя своїми ролями нерідко є основою щастя та міцності сім'ї. Оскільки сімейне життя дуже різноманітне та багатогранне, то завжди є можливість для самоствердження кожного з подружжя. Розглянемо, які це можливості [113, с. 127–128]: *економічний лідер* – це той, хто робить найбільший внесок у бюджет сім'ї; *діловий лідер* – це той, хто найчастіше приймає правильні рішення з найважливіших питань сімейного життя; *господарський лідер* – найбільш умілий та ініціативний господар у сім'ї; *культурний лідер* – це людина з вищою ерудицією, ширшим колом культурних інтересів; *емоційним лідером* є той, хто внаслідок більшої врівноваженості, привітності та лагідності великою мірою сприяє позитивному психологічному клімату сім'ї; *педагогічний лідер* знаходить контакт із дітьми, уміє встановити з ними довірливі взаємини; *комунікативний лідер* має ширше коло друзів та знайомих, збагачує спілкування в сім'ї. Отже, при бажанні завжди можна побачити сильні сторони партнера й сприяти розвиткові його лідерських властивостей.

Таким чином, правильний перебіг процесу статеворольової соціалізації залежить від моделі взаємовідносин у батьківській сім'ї, наявності між ними уміння комунікувати, порозуміння, гармонії. Тому важливо під час підготовки підлітків до сімейного життя надавати знання щодо специфіки відносин чоловіків та жінок у шлюбі, настанови щодо відповідного виконання статевих ролей, щодо профілактики конфліктів, проблеми розподілу обов'язків у сім'ї, ураховуючи, що традиційний розподіл на «жіночі» та «чоловічі» обов'язки втратив свою актуальність, та ін.

Аналіз тенденцій статеворольової соціалізації дітей та підлітків, зокрема у виконанні подружніх ролей як фактору успішності виконання подружніх ролей та зміцнення інституту сім'ї, виявив таке:

1. Необхідність урахування статі, статевих ролей під час навчально-виховного процесу в школі; проблеми підготовки дітей та підлітків до виконання статевих ролей у житті та в майбутніх шлюбно-сімейних відносинах, проблеми трансформації ідеалів жіночих та чоловічих рис у суспільстві; проблеми деперсоналізації, втрати почуття статі та можливих наслідків цього через те, що тривалі роки відбувалося нівелювання статевої належності під час навчально-виховного процесу, не бралося до уваги, що вони – учні/учениці – є представниками певної статі – хлопчики чи дівчата, а не «безстатеві школярі».

2. Процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків зазнає впливу від наявних у суспільстві статеворольових стереотипів, які визначають його спрямованість. Згідно зі стереотипами, батьки, педагоги, вихователі заохочують дітей (або засуджують) до виявлення статевоспецифічних якостей, за якими чоловік виступає в ролі сильної, незалежної, активної, агресивної, раціональної особистості, орієнтованої на індивідуальні досягнення, яка виконує інструментальні ролі; жінка постає в ролі слабкої, залежної, пасивної, м'якої, емоційної, орієнтованої на інших особистості, яка виконує експресивні ролі й т. п. Виховання відбувається через іграшки, манеру спілкування, фізичне навантаження, виконання функцій по домашньому господарству тощо.

3. Захоплення ідеєю соціальної рівності чоловіків і жінок, пропаганда досягнень у цій галузі призвели до нехтування питанням суттєвих природних біологічних відмінностей між ними: не враховувалися особливості в анатомічній будові тіла чоловіка та жінки; відповідні відмінності у фізіологічних процесах, тісно пов'язаних із психологічними переживаннями.

Виявлено, що рівність між статями, тобто соціальна рівність, доволі часто переноситься й на біологічний бік, але необхідно розмежовувати, що рівність – це соціальний фактор, а тотожність – біологічний. Отже, головна задача процесу статеворольової соціалізації, формування особистості дітей та підлітків – у жодному разі не ігнорувати надані природою біологічні особливості статі, не зневажати їх, але водночас і не перебільшувати ці особливості.

4. Зазнали трансформації ідеали жіночності та риси, що притаманні чоловікам. Ідеальні риси жінки – ніжність, ласкавість, лагідність, уміння підкорятися чоловікові – доповнилися новими: освіченість, енергійність, духовна сила (розвинений розум і почуття). У чоловіків поряд із такими суто чоловічими якостями, як сила, сміливість, енергійність, почали цінуватися здатність зрозуміти іншу людину, терпимість, емоційна чуйність.

Зазначені процеси свідчать про те, що набори соціально-позитивних рис чоловіка й жінки перестають бути полярними, взаємовиключними, доповнюють один одного, відкриваючи можливості для їх найрізноманітніших індивідуальних комбінацій.

5. Стали помітними тенденції фемінізації чоловіків та маскулінізації жінок, інтерференції чоловічих та жіночих ролей. Цьому є кілька пояснень: по-перше, широке залучення жінки до сфери суспільного виробництва спричинило поступове зникнення характерних відмінностей у структурі чоловічих і жіночих професій, посад; по-друге, перестави бути єдиними годувальниками і розпорядниками сімейного бюджету, чоловіки втрачають свої позиції як глави сімей і як економічна опора; по-третє, зміни в побуті, що сталися протягом 80–90-х років XX століття, призвели до того, що «чоловічих справ» майже не залишилося або для їх виконання запрошують фахівців, працівників обслуговувальної сфери; по-четверте, жінки, почавши виконувати соціальні функції, які тривалий час становили монополію чоловіків, стали засвоювати властиві чоловікам звички, опановувати їх

професії, посади, переймати стиль мислення, манеру поводися, набувати впевненості в собі та ін.

За визначенням соціологів, психологів, педагогів, процес інтерференції жіночих та чоловічих ролей є прогресивним, зупинити його неможливо; відбувається ослаблення старих відмінностей між статями та виникнення нових. Тому актуальним стає вивчення цих процесів із урахуванням практичних наслідків і обрання тактики поведінки, розподілу сімейних обов'язків (егалітарний шлюб).

6. Підвищився інтерес до процесу статевої ідентифікації, самоусвідомлення себе як представника певної статі, проблеми набуття рис, що можуть бути як притаманні, так і не притаманні представникові тієї або іншої статі, визначення причин та наслідків цих процесів.

У процесі формування самосвідомості слід зауважити: по-перше, батьки, формуючи особистість дитини, мають усвідомити, що виховують не людину взагалі, а дитину певної статі – хлопчика чи дівчинку; по-друге, питання статі є для дитини важливим елементом самосвідомості, яка починається з моменту усвідомлення особистістю, що вона не просто дитина, а хлопчик чи дівчинка.

Набуття навичок, рис, статеворольової поведінки, що притаманна представникові певної статі, відбувається завдяки механізмам статевої диференціації.

Визначено кілька поглядів щодо психологічних механізмів статевої диференціації, які доповнюють один одного: 1) дитина несвідомо наслідує поведінку своєї статі; 2) статева диференціація з'являється внаслідок заохочення дорослими поведінки дитини, яку вони поціновують як відповідну до статі; 3) дитина, досягнувши статевої ідентичності, сама прагне поводити себе згідно зі своєю статтю.

7. Недостатня увага батьків до питань статевого виховання дитини або ставлення до неї як до безстатевої істоти спричиняють відхилення у формуванні самосвідомості сина чи дочки. Сюди можна віднести, наприклад,

так звані явища фемінізації хлопчиків/ маскулінізації дівчат. Їх суть полягає в тому, що в сина чи в доньки з часом з'являються невластиві статі риси поведінки: у таких хлопчиків виявляється схильність до наслідування жіночих зразків поведінки, у дівчат – чоловічих.

8. Досліджуючи формування в молоді уявлень про сім'ю як необхідний етап підготовки до шлюбу, було визначено фактори, які допоможуть урегулюванню шлюбно-сімейних відносин, які необхідно внести до змісту програм підготовки до сімейного життя. Перш за все, було з'ясовано сфери адаптації, кожна з яких є необхідною для подружньої гармонії: духовна, психологічна, культурна, інформаційна, побутова, родинна, сексуальна, а також боротьба з буденністю сімейного життя. По-друге, визначено вплив на подружню сумісність співвідношення домінантності в партнерів (найкращою умовою для подружньої сумісності є те, щоб чоловік і дружина були різними за домінантністю (тобто домінували в різних сферах). По-третє, відокремлено та розглянуто такі фактори подружньої сумісності: 1) рівень освіти; 2) схожість уявлень про розподіл домашньої праці (егалітарність); 3) відповідальне ставлення до тематики сімейного спілкування; 4) здатність партнерів мирно та конструктивно вирішувати суперечливі моменти. По-четверте, доведено, що задоволеність подружжя своїми ролями нерідко є основою щастя та міцності сім'ї. Оскільки сімейне життя дуже різноманітне та багатогранне, то завжди є можливість для самоствердження кожного з подружжя: економічний лідер, діловий лідер, господарчий лідер; культурний лідер; емоційний лідер; педагогічний лідер; комунікативний лідер тощо.

Висновки до розділу 5

1. Ураховуючи недоліки попередньої програми підготовки дітей та підлітків до сімейного життя в курсі «Етика й психологія сімейного життя», педагоги вважали за необхідне додати до змісту деякі теми, які розкривали б специфіку фізіолого-психологічних аспектів цієї підготовки, а також

прагнули додати матеріал щодо висвітлення сексуального аспекту взаємин майбутнього подружжя, відомості щодо сексуальної гармонії в сім'ї, можливих конфліктів та непорозумінь на цьому ґрунті; прагнули поглибити інформацію щодо засобів профілактики можливих та реальних дисгармоній; привертали увагу до сексуальної гармонії майбутнього подружжя як запоруки міцного шлюбу та довгого щасливого сімейного життя.

2. Доведено, що розгляд питання стосовно складових процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків, зокрема статевої просвіти, потребує визначення проблем інтимних стосунків у вихованні старшокласників, механізмів виникнення почуття кохання з медико-психологічного погляду; поінформованості щодо факторів, які впливають на формування лібідо й допомагають розібратися зі своїми почуттями, знайти й обрати тактику поводження зі своїм партнером; знання механізмів пробудження лібідо, яке відбувається під впливом багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів: зору, дотику, нюху, тембру голосу, міміки, пантоміміки, манери поведінки, манери вдягатися тощо.

3. Відзначено, що передчасний статевий досвід викликає в юнаків почуття розчарування та незадоволеності, залишає неприємні відчуття та спогади, часто призводить до розчарування, болісного відчуття неповноцінності, має негативний вплив на всю систему цінностей особистості, зокрема на ті з них, які пов'язані зі сферою міжстатевого спілкування, що сприяє виникненню негативних установок щодо інтимного життя та упередженого ставлення до осіб протилежної статі, а відтак і до уникання шлюбно-сімейних відносин.

4. З'ясовано, що поширення в суспільстві феміністичних рухів, захоплення ідеєю соціальної рівності чоловіків і жінок призвели до нівелювання питання суттєвих біологічних відмінностей між статями. Зазнали трансформацій статевотипізована поведінка, традиційні риси жінок та чоловіків. Стали виявлятися тенденції фемінізації чоловіків та маскулінізації жінок, відбулися зміни в моделях поведінки. Такі суто жіночі

риси, як ніжність, ласкавість, покірливість, доповнилися новими: освіченістю, енергійністю, працьовитістю. У той же час у чоловіків такі суто чоловічі якості, як сила, агресивність, сміливість, доповнилися здатністю цінувати іншу людину, емоційною чутливістю. Ці процеси є цілком закономірними, були прогнозованими, уважаються прогресивними, оскільки відкривають можливість різноманітних комбінацій взаємин чоловіків і жінок як у шлюбно-сімейній, так і в професійній сферах.

5. Означені процеси позначаються на формуванні статеворольової поведінки дітей та підлітків, у зв'язку з чим а) необхідно звернути увагу на те, що діти є представниками певної статі – хлопцями чи дівчатами, тому освітній процес має це враховувати; б) потрібна посилена увага до проблеми формування *статевої ідентифікації, самоусвідомлення* дитини себе як представника певної статі, до проблеми набуття рис, які можуть бути як притаманні, так і не притаманні представникові тієї або іншої статі.

6. Визначено кілька поглядів щодо психологічних механізмів статевої диференціації, які доповнюють один одного: дитина несвідомо наслідує поведінку своєї статі; статевовідповідна поведінка з'являється внаслідок заохочення/засудження її дорослими; дитина, досягнувши статевої ідентичності, поводитиметься згідно зі своєю статтю.

7. Недостатня увага батьків до питань статеворольової соціалізації дитини, ставлення до неї як до безстатевої істоти або навмисне виховання/заохочення поведінки, що притаманна іншій статі, спричиняють відхилення у формуванні самосвідомості сина чи дочки; тоді можуть виникнути проблеми деперсоналізації, утрати почуття статі та всі можливі негативні наслідки цього.

Основні наукові положення розділу викладено в опублікованих працях [458; 459; 479; 486; 491; 499; 500; 501; 502].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації на основі цілісного системного аналізу архівних і опублікованих наукових джерел запропоновано нове розв'язання проблеми генези теоретичних ідей та наукового узагальнення концепцій статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні (ХХ століття) як складного соціально-педагогічного феномену задля репрезентації в сучасному науково-педагогічному дискурсі, що дало підстави до таких висновків:

1. З'ясовано передумови становлення статеворольової соціалізації дітей та підлітків у зв'язку з соціально-економічними та соціально-культурними процесами та явищами, які багато в чому обумовили її напрями та тенденції у другій половині ХІХ – початку ХХ століття. До них, слід віднести такі: зміну соціально-економічних умов, бурхливе зростання промисловості, урбанізацію, міграцію населення в пошуках роботи, кризу інституту шлюбу та сім'ї, проникнення до країни нігілістичних ідей, ослаблення виховної ролі церкви, жіночий рух за емансипацію, розвиток масової культури, поширення розбещувальної літератури та порнографії тощо. Зазначені процеси призвели до руйнування загальноприйнятої моралі в суспільстві, до зневаження норм поведінки, до раннього статевого життя, до поширення проституції й венеричних захворювань.

2. Визначено теоретико-методологічні засади дослідження проблем статеворольової соціалізації дітей та підлітків, її сутність та особливості: уточнено ключові поняття дослідження: «соціалізація», «виховання», «статеворольова соціалізація», «статеве виховання», «статева просвіта»; з'ясовано їх взаємовплив та взаємозв'язок; «стать», «статева роль», «статева ідентичність», «статеворольові стереотипи», «статевотипізована поведінка» та ін.; проаналізовано інформаційний потенціал джерельної бази; схарактеризовано методологічні засади дослідження (загальнонаукові та конкретно-наукові підходи (системний, антропологічний, цивілізаційний,

аксіологічний, особистісно-діяльнісний, етнопедагогічний, гендерний, культурологічний, соціокультурний, парадигмальний, наративний, міжгалузевий, герменевтичний).

3. Обґрунтовано та проаналізовано історичні періоди розвитку статеворольової соціалізації дітей та підлітків протягом ХХ століття у вітчизняній педагогічній теорії та практиці, що дозволило виділити такі періоди:

І. Розроблення наукових питань статеворольової соціалізації дітей та підлітків у громадсько-суспільному русі початку ХХ ст. в період педагогічного просвітництва (1900–1916 рр. ХХ ст.) спричинило визначення теоретичних передумов розвитку ідеї статеворольової соціалізації дітей та підлітків; стало підґрунтям формування наукових підходів до цього питання; сприяло порушенню питання виявлення й профілактики статевих девіацій серед дітей і підлітків.

ІІ. Експериментування й новаторство в питаннях статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. ХХ ст.) стало політико-ідеологічною складовою процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків крізь морально-етичну парадигму й, відбуваючись у контексті педологічної ідеї вітчизняної педагогічної думки, сприяло вирішенню питання статевого виховання та статеворольової соціалізації дітей та підлітків, зокрема безпритульних.

ІІІ. Надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків (1940–1980-ті рр. ХХ ст.) презентовано як морально-етичний аспект психолого-педагогічних особливостей моральних взаємин між хлопцями та дівчатами, культуру статеворольової поведінки; як медико-психологічні аспекти статеворольової соціалізації дітей та підлітків; як підготовку дітей та підлітків до сімейного життя в контексті фамілістики.

ІV. Тенденції розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті роки ХХ століття позначені тим, що реалізувалися в умовах глобалізації, зміни освітньої парадигми. У цей час установлено роль

біологічного та соціального чинників сексуальності в розвитку статевої свідомості дітей та підлітків у процесі статеворольової соціалізації; досліджено значимість статеворольової соціалізації як фактору успішного виконання подружніх ролей, підґрунтя стабільності інституту сім'ї та шлюбу.

4. Установлено ключові напрями розроблення теорії та практики статеворольової соціалізації дітей та підлітків у науковому та громадсько-суспільному русі через вивчення питань статевої просвіти та статевого виховання на початку XX ст. – перші десятиліття XX ст. (1900–1916 рр. XX ст.) таким чином:

а) виявлено, що загальними передумовами розвитку ідеї статеворольової соціалізації дітей та підлітків є: соціальні рухи, настрої, процеси, які визначали напрям розвитку педагогічних поглядів (феміністичний рух, криза сім'ї, занепад авторитету церковних догм, низька освіченість більшості населення, розтлівальний вплив видовищ та літератури щодо взаємин статей, неспроможність або ігнорування цього питання батьками /школою);

б) сформовано підходи до статевої просвіти та статевого виховання дітей та підлітків: релігійно-християнський, медичний, психологічний, антропологічний, педагогічний;

в) указано причини статевих девіацій дітей і підлітків та засоби їх профілактики: уроджені; порушення режиму відпочинку, гігієни та харчування; несприятливе соціальне оточення; нехтування правилами гігієни тощо. Основними засобами профілактики зазначені такі: загартовування тілесної й моральної природи дитини; дотримання належного санітарно-гігієнічного стану приміщень; завважливість щодо вживання збудливих напоїв і пряної їжі; пильний нагляд за особами, які оточують дитину; увага до вільного часу дитини тощо.

5. Розкрито зміст етапу експериментування й новаторства процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків радянського періоду (1917–1936 рр. XX ст.):

а) ключові напрями реформування ідеології радянської влади в контексті нової комуністичної ідеології, які вплинули на процес статеворольової соціалізації дітей та підлітків: модернізація побуту по-комуністичному: проєкти й результати (спроби тодішньої влади звільнити жінок від «домашнього рабства» через відкриття державних ясел, дитсадків, шкіл-інтернатів, пралень, закладів громадського харчування); від традиційної сім'ї до соціалістичної: дискусії, нормативні акти, підсумки (політика представників нової влади у царині сімейних взаємин, трансформації інституту сім'ї та шлюбно-сімейних відносин); трансформації у взаєминах між статями, моральних відносинах, що сприяло виникненню нової морально-етичної парадигми;

б) вирішено питання статеворольової соціалізації дітей та підлітків через новий напрям розвитку педагогіки – *педології* – науки, що об'єднала медицину, біологію, психологію та ін. у методиці розвитку дитини;

в) з'ясовано заходи, які позитивно позначалися на вирішенні проблеми статеворольової соціалізації дітей та підлітків: організація статевої просвіти з урахуванням вікових та психічних особливостей розвитку дитини; спільне виховання хлопчиків /хлопців та дівчаток /дівчат, рівномірний розподіл обов'язків удома й у школі, самоуправління (що мало сприяти утвердженню справжньої рівності в стосунках між представниками обох статей); сублімація статевої енергії до суспільно корисних справ (праця, читання, відвідування гуртків, хобі, залучення до дитячих громадських організацій тощо); дотримання правил інтимної гігієни, фізичного оздоровлення, режиму праці та відпочинку (ігри, прогулянки, спорт та ін.); увага до соціально-побутових умов проживання, раціонального й повноцінного харчування; ретельний вибір товаришів тощо;

г) указано пріоритетні напрями статеворольової соціалізації безпритульних вихованців /вихованок у спадщині А. Макаренка: формування в дітей та підлітків засад здорового способу життя, виховування почуття поваги до дівчат, підготовки до виконання батьківських /материнських

функцій, до ролі сім'янина, прищеплення культури міжстатевого спілкування та ін.; особлива увага до морального аспекту з урахуванням контингенту вихованців, із яким доводилося працювати відомому педагогові (занедбані діти, безпритульні, такі, що позбавлені батьківського піклування, неповнолітні правопорушники).

6. Досліджено надбання радянської системи освіти щодо статеворольової соціалізації дітей та підлітків (1940-1980-ті рр. ХХ ст.):

а) доведено, що морально-етичний аспект розглядав проблеми психолого-педагогічні особливості моральних взаємин між хлопцями та дівчатами, культури статеворольової поведінки, формування моральних основ особистого життя старшокласників, питання морально-статевого виховання, статеву мораль у світлі соціології, співвідношення біологічного та соціального в людині, статеві відмінності й диференціацію соціальних ролей, мужність та жіночність, моральну підготовку учнів до сімейного життя; при цьому від вихователів як необхідні вміння вимагаються не виявляти надмірної уваги до фізіологічних та психологічних змін в організмі дітей; уникати розмов про любов, проблеми стосунків статей; місія школи в тому, щоб виховувати людину в гармонійній єдності громадянина й трудівника, люблячого й вірного подружжя, батька або матері;

б) виявлено, що у змісті курсу «Етика та психологія сімейного життя» бракувало інформації щодо статевих функцій і сексуальної сфери підліткового та юнацького віку; багато підлітків виявляли необізнаність щодо фізіологічних та психологічних процесів статі, що відбуваються в процесі дорослішання, а відтак – спостерігаємо заниження самооцінки, невдоволеність своїм станом у цей період змін; необхідним є медико-психологічний аналіз такого явища, як кохання; з'ясування його видів, компонентів, динаміки функціонування, засобів живлення; важливим є вміння подружжя або партнерів комунікувати, уникати конфліктних ситуацій або вирішувати їх, перебувати в активно-позитивному настрої та мати це за життєву установку тощо;

в) досліджені негативні тенденції в інституті шлюбу та сім'ї: зниження кількості шлюбів, поширення нетрадиційних форм організації співжиття, спадання народжуваності, зростання розлучень; збільшення кількості неповних сімей та дітей, народжених поза шлюбом; збільшення середнього віку укладання шлюбу. Тому в 40–80-ті рр. минулого століття інститут сім'ї став об'єктом уваги представників багатьох наук, що спричинило виникнення інтеграційного підходу до вирішення комплексних проблем шлюбу й сім'ї, а згодом – науки «фамілістики» (як міждисциплінарного напряму, який увібрав економічні, історичні, етнографічні, юридичні, демографічні, гендерні, педагогічні, психологічні, медичні й інші аспекти).

7. Схарактеризовано тенденції розвитку теорії та практики статеворольової соціалізації в Україні в 90-ті роки XX століття:

а) розгляд питання статевої просвіти як складника процесу статеворольової соціалізації дітей та підлітків потребує визначення проблем інтимних стосунків у вихованні старшокласників, механізмів виникнення почуття кохання з медико-психологічного погляду; поінформованості щодо факторів, які впливають на формування лібідо й допомагають розібратися зі своїми почуттями, знайти й обрати правильну тактику поводження зі своїм партнером; знання механізмів пробудження лібідо, яке відбувається під впливом багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів тощо;

б) поширення думки про наслідки передчасного статевого досвіду юнаків – виникає почуття розчарування та незадоволеності, залишаючи неприємні відчуття та спогади, чинячи негативний вплив на всю систему цінностей особистості, особливо на ті, що пов'язані зі сферою міжстатевого спілкування;

в) поширення в суспільстві феміністичних рухів, захоплення ідеєю соціальної рівності чоловіків і жінок спричинили нехтування суттєвими біологічними відмінностями між статями; зазнала трансформацій статевотипізована поведінка. У жінок поруч із такими суто жіночими рисами, як ніжність, ласкавість, покірливість, актуалізувалися нові: освіченість,

енергійність, працьовитість; у чоловіків до таких суто чоловічих якостей, як сила, агресивність, сміливість, додалися здатність цінувати іншу людину, емоційна чутливість тощо;

г) формування статеворольової поведінки дітей та підлітків під час освітнього процесу, у зв'язку з означеними вище процесами, потребує уваги до того факту, що діти є представниками певної статі – хлопчиками чи дівчатами; уваги до проблеми формування *статевої ідентифікації, самоусвідомлення* дитиною себе як представника певної статі, до проблеми набуття рис, які можуть бути як притаманні, так і не притаманні представникові тієї або іншої статі, або навіть можуть призвести до проблеми деперсоналізації та всіх можливих її негативних наслідків.

Щодо перспективи подальших пошуків у напрямі дослідження, констатовано, що підготовка до сімейного життя має розпочинатися не з юнацького віку, а набагато раніше – із дошкільного. При цьому обов'язково мають використовуватися технології, засоби та методи сьогодення відповідно до віку. Перспективними визначено використання інноваційних засобів підготовки до сімейного життя, а також робота в школах-інтернатах та допоміжних школах з урахуванням специфіки контингенту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрагам К. А. Нотатки про статеве виховання дітей у сім'ї. *Початкова школа.* 1993. № 10. С. 58–60.

2. Абрамсон Е. О половом воспитании. *Друг детей.* 1925. № 9. С. 39–42.

3. Абрамченко В. В. Даже если это любовь. *Здоровье.* 1983. № 4. С. 14–15.

4. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині XX ст. (1950-2000 рр.) : автореф. дис. … д-ра. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2006. 44 с.

5. Азбука домашнього господарювання : навч. посіб. / Е. В. Блажко та ін. Київ, 1980. 367 с.

6. Азбука домоводства для больших и маленьких : навч. посіб. / Г. Асланов и др. Москва, 1990. 165 с.

7. Азбукин Д. И. Половое воспитание детей и подростков. *Советская педагогика*. 1941. №1. С. 39–44.

8. Азбукин Д. И. Половое воспитание и просвещение детей в школе. Москва, 1928. 40 с.

9. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия (Очерки политической теории и истории). Москва : РИК Русанова, 1998. 408 с.

10. Алексеев Б. Е.Бехтерев В. М. – основоположник сексологических исследований в России (к 160-летию со дня рождения). *Обозрение психиатрии и медицинской психологии*. 2017. № 3. С. 109–114.

11. Алексеев М. Т. О половом вопросе. *Труды Первого Всероссийского съезда по семейному воспитанию.* Санкт-Петербург : Типо-Литография Н. Л. Ныркина, 1914. С. 400–410.

12. Алєксєєнко Т. Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання : дис. … д-ра пед. наук : 13.00.05.-13.00.07 / Херсонський державний університет. Київ, 2017. 585 с.

13. Алешина Ю. Е., Волович А. С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины. *Вопросы педагогики*. 1991. № 4. С. 74–82.

14. Алферова И. В. «Женский вопрос» в теории и практике большевизма (первое десятилетие советской власти 1917-1927 гг.) : автореф. дис. … д-ра. ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2011. 37 с.

15. Алферова И. В. «Женский вопрос» в теории и практике большевизма (первое десятилетие советской власти 1917-1927 гг.) : дис. … д-ра. ист. наук : 07.00.02 / Санкт-Петербургский государственный ун-т**.** Санкт-Петербург, 2011. 492 с.

16. Алферова И. В. «Не буду больше рабой своего мужа, мы должны быть равными товарищами в жизни!»: трансформация семейных отношений в российском общественном дискурсе (1917-1927 гг.) *Издательство Грамота.* № 4 (10). 2011. С. 10–15

17. Андреева Г. М. Социальная психология. Москава : Аспект-прес, 1996. 376 с.

18. Андреева Г. М. Социальная психология. Москва, 1980. 414 с.

19. Андреева И. С. Социально-философские проблемы пола, брака и семьи. *Вопросы философии*. 1980, № 2. С. 135–143.

20. Андреева Т. В. Психология современной семьи : монография Санкт-Петербург : Речь, 2005. 436 с.

21. Андреевская М. Воспитание девочки в переходном возрасте. *Вестник воспитания*. 1911. № 9. С. 169–185.

22. Антонов А. И. Микросоциология семьи (методология структур и процессов) : учеб. пособие для вузов. Москва : Nota Bene, 1998. 360 с.

23. Антонов А. О подготовке к материнству в школе. *Наш труд*. 1929. № 2. С. 11–14.

24. Антонов А. И. Социология рождаемости. Москва : Статистика, 1980. 271 с.

25. Анурин В. Ф. Сексуальная революция: двойной стандарт. *Социологические исследования.* 2000. № 9. С. 88–95.

26. Араловец Н. А. Городская семья в России 1897-1926 гг. : историко-демографический аспект. Москва, 2003. 387 с.

27. Араловец Н. А.Городская семья в России: 1927-1959 гг. Тула, 2009. 304 с.

28. Арватов Б.Гражданка Ахматова и товарищ Коллонтай. *Молодая гвардия*. 1923. № 4-5. С. 147–151.

29. Аркин Е. А.Биология дошкольного возраста. Педагогическая энциклопедия : в 2-х т. Москва, 1930. Т. 2. С. 95–100.

30. Аркин Е. А.Дошкольный возраст. Москва, 1948. 334 с.

31. Аркин Е. А. Родителям о воспитании.2-е изд. Москва : Учпедгиз, 1957. 347 с.

32. Арманд И. Ф. Статьи, речи, письма. Москва : Полит. лит., 1975. 286 с.

33. Арямов И. Половой вопрос в естественно-историческом освещении. *На путях к новой школе*. 1924. № 6. С. 40–46.

34. Арямов И. А. Возрастные особенности школьника. Москва : Учпедгиз, 1940. 40 с.

35. Арямов И. А. Воспитание гигиенических навыков. *Семья и школа.* 1946. № 5. С. 24–26.

36. Арямов И. А. Педология юности : сб. статей. Москва ; Ленинград : Учпедгиз, 1931. С. 3–12.

37. Арямов И. А. Сон. *Семья и школа*. 1949. № 10. С. 24–27.

38. Афанасьева Т. М. Мальчик, юноша, муж, отец. Москва : Педагогика, 1983. 64 с.

39. Барский В. С. Проблемы личной жизни старшеклассников. *Советская педагогика*. 1965. № 1. С. 67–72.

40. Барский В. С. Формирование нравственных основ личной жизни старшеклассников. *Советская педагогика*. 1966. № 8. С. 45–52.

41. Багрій М.Екзистенціалізм у художніх творах Ігоря Костецького *Шоста міжнародна практично-пізнавальна інтернет-конференція*. URL : http://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/persha-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya?catid=0&id=59 (дата звернення : 15.11.2017).

42. Барони М. С. Половая жизнь робочих Москвы. *Венерология и дерматология*. 1925. № 4-5. С. 147–151.

43. Баткис А. Г. О подготовке педагога в области сексуальной педагогики. *Проблемы сексуальной педагогики* : труды конф. по вопросам сексуальной педагогики. Москва : Работник просвещения, 1930. С. 15–25.

44. Бедный М. С. Мальчик или девочка? : (медико-демогр. анализ). 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Мысль, 1987. 139 с.

45. Беззубцев-Кондаков А. Любовь без черемухи. *Урал.* 2006. № 6. С. 229–242.

46. Белов В. И. Жизненный круг. Лад : Очерки народной эстетики. *Наш современник.* 1980, №. 3. С. 60–84.

47. Бельская Г. А. Некоторые вопросы полового воспитания в истории педагогики. *Советская педагогика*. 1980. № 9. С. 57–62.

48. Белянова О. А. Совместное обучение как педагогическая проблема в России второй половины XIX – начала XX в. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Санкт-Петербуогский государственный ун-т. Санкт-Петербург, 1999. 164 с.

49. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія / Л.Д. Березівська. Київ : Богданова А.М., 2008. 406 с.

50. Беркович А. Л. Половой вопрос. *Молодая гвардия*. 1924. № 3. С. 181–186.

51. Беркович А. Л. Вопросы половой жизни при свете социальной гигиены. Москва : Мол. гвардия, 1923. 144 с.

52. Бернштейн А. Н. Вопросы половой жизни в программе семейного и школьного воспитания. Москва : Тип. т-ва Кушнерев и К°, 1908. 31 с.

53. Безпалько О. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини : метод. матеріали для тренера / авт.-упор. : О. Безпалько, Т. Лях, В. Молочний, Т. Цюман; під заг. ред. Г. Лактіонової. Київ : Наук. світ, 2003. 107 с.

54. Бестужев-Лада И. В. Дружба, любовь, семья. Молодость и зрелость: размышления о некоторых социальных проблемах молодежи. Москва : Политиздат, 1984. С. 194–207.

55. Бехтерев В. М. О половом извращении, как особой установке половых рефлексов. *Половой вопрос в школе и в жизни*. / под. ред. И. С. Симонова. Ленинград : Изд. Брокгауз-Ефрон, 1927. С. 166–180.

56. Бехтерев В. Значение полового влечения в жизнедеятельности организма. *Вопросы половой жизни*. Москва : Наркомздрав, 1928. 32 с.

57. Бехтерев В. М. Половой вопрос в свете научного знания. Москва, 1926. 261 с.

58. Бехтерев В. М. Развитие полового влечения с точки зрения рефлексологии. *Русский врач.* 1918. № 29. С. 169–175.

59. Бибанова Е. Г. Очерки по педагогике младенчества. Харьков : Путь просвещения, 1924. 133 с.

60. Бибанова Е. Г. Как изучать ребенка. Руководство к изучению ребенка от рождения до трех лет. Москва : Гос. изд-во, 1923. 41 с.

61. Бибанова Е. Г. Педагогика преддошкольного возраста. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1927. 76 с.

62. Бим-Бад Б. М., Гавров С. Н. Модернизация институтов семьи: макросоциологический, экономический, антрополого-педагогический анализ : монография. / предисл. Л. С. Перепелкин. Москва : Интеллектуальная книга - Новый хронограф, 2010. 352 с.

63. Блонина Е. Условия полного освбождения работниц и крестьянок. *Коммунистка*. 1920. № 3-4. С. 21–24.

64. Блонский П. Половое воспитание. *Народное просвещение*. 1920. № 16. С. 24–30.

65. Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения : в 2 т. Москва : Педагогика, 1979. Т. 1. 304 с.

66. Блонский П. П. Очерки детской сексуальности. Ленинград ; Москва, 1935. 125 с.

67. Блонский П. П. Педагогика : изд. 7-е. Москва, 1924. 138 с.

68. Бобрышов С. В. Методология историко-педагогического исследования развития педагогического знания : автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01. Санкт-Петербург, 2007. 48 с.

69. Бобак О. Сім’я і родинне виховання як середовище соціалізації дітей дошкільного віку у поглядах Мирослава Стельмаховича. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. Вип. 27. С. 153–166.

70. Бойко В. В. Если ты мать и жена. Москва : Сов. Россия, 1991. 160 с.

71. Бокин П. О телесных упражнениях в средней школе. *Русская школа*. 1903. № 10-11. С. 156–167.

72. Болтарович З. Традиції сімейного виховання. НТЕ. 1993. № 2. С. 15–24.

73. Бондаренко Г. Від хлопчика до мужа… (Українські звичаї та обряди, пов’язані з дитинством, соціалізацією молоді). Наш край. Хроніка 2000. 1993. № 3-4. С. 244–248.

74. Боришевський М. Й. Виховання у дітей статевої самосвідомості. *Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини* : наук.-метод. збірник / за ред. Т. В. Говорун. Київ : Ін-т змісту і методів навч., 1996. С. 19–27.

75. Босанац М. Внебрачная семья. Москва, 1981. 208 с.

76. Бреслав Х. Половые различия и современное школьное образование. *Вопросы психологии*. 1990. № 3. С. 64–69.

77. Булдаков В. П. Красная смута: природа и последствия революционного насилля. Москва, 1997. 375 с.

78. Бурова С. Н. Будущая мать и жена. (Школьникам о смемйной жизни). Минск : Народная асвета, 1986. 95 с.

79. Бухарин Н. И. Об упорядочении быта молодежи. *К новому поколению*. Москва, 1990. С. 309–318.

80. Бэдлей Дж. Обращение к родителям по вопросу о разъяснении детям различия полов / в пер. Н. Жаринцевой. *Воспитание и обучение*. 1901. № 5. С. 193–216.

81. Бюллетень Бюро связи врачей-педологов. 1926. № 1. 38 с.

82. Бялик О. В. Суспільно-історичні передумови статевого виховання учнівської молоді. *Молодь і ринок*. 2015. № 5. С. 117–123.

83. Бялик О. В. Сучасні тенденції статевого виховання учнівської молоді в країнах Євросоюзу : дис. … д-ра пед. наук : 13.00.07 / Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2017. 547 с.

84. Василевский Л. М. Гигиена пионера. Москва : Новая Москва, 1926. 64 с.

85. Василевский Л. М. Половое воспитание ребенка. Москва ; Ленинград : Изд-во Л. Д. Френкель, 1924. 104 с.

86. Василевский Л. М. Проституция и рабочая молодежь. Москва, 1924. 79 с.

87. Василев К. Любовь / пер. с болгарск. Москва, 1982. 384 с.

88. Васильченко О. І. Соціально-педагогічні умови формування гендерної культури студентів університету :автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.05 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2015. 23 с.

89. Васильченко Г., Решетняк Ю. Любовь, брак, сексуальное партнерство. Москва : НПО «Медицинская энциклопедия», 1990. 128 с.

90. Васютинський В. О. Хлопці і дівчата: статеворольове виховання. *Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини* : наук.-метод. збірник / за ред. Т. В. Говорун. Київ : Ін-т змісту і методів навч., 1996. С. 59–69.

91. Ваховський Л. Методологія дослідження історико-педагогічного процесу: постановка проблеми. *Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 7–11.

92. Ваховський Л. Ц. Філософія виховання західної цивілізації в епоху просвітництва : автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01. Харків, 2002. 40 с.

93. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори. Дрогобич : Вид. фірма «Відродження», 1997. 214 с.

94. Ващенко Г. Виховання статевої чистоти і стриманості : вибрані пед. твори. Дрогобич : Відродження, 1997. С. 102–112.

95. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава : Ред. газ. Полтавський вісник. 1994. 191 с.

96. Ващенко Г. Мораль християнська і комуністична : в 4 т. Київ : «Школяр» – «Фада» ЛТД, 2000. Т. 4. Праці з педагогіки та психології. 416 с.

97. Вебер М. Избранные произведения. Москва : Прогресс, 1990. 808 с.

98. Вейнингер О. Пол и характер. Москва, 1992. 480 с.

99. Венгеров А. Половое воспитание при современном научном, нравственном и религиозном освещении. *Русская школа*. 1913. № 2. С. 22–44.

100. Веселовская К. П. Педологические основы полового воспитания. Москва : Работник просвещения, 1929. 77 с.

101. Веселовская К. П. Роль педолого-педагогических консультаций в сексуальном воспитании. *Проблемы сексуальной педагогики* : труды конф. по вопросам сексуальной педагогики. Москва : Работник просвещения, 1930. С. 50–57.

102. Верб Л. Я. Половое воспитание старшеклассников как морально-педагогическая проблема : дис. … канд. пед. н. : 13.00.01. Л., 1972. 161 с.

103. Вечерок Т. В. Сімейні традиції у моральному вихованні старшокласників : метод. посіб. Херсон : Айлант, 2004. 84 с.

104. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років XX століття : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Киев, 2001. 21 с.

105. Виноградская П. Вопросы быта (по поводу статьи тов. Троцкого) *Правда.* 1923. № 166. 26 июля.

106. Виноградская П. Вопросы морали, пола, быта и т. Коллонтай. *Красная новь*. 1923. № 6 (16). С. 204–214.

107. Вирениус А. Период полового развития в антропологическом, педагогическом и социологическом отношении. *Русская школа*. 1902. № 9-12. С. 113–126.

108. Вирениус А. Причины половых аномалий в детском возрасте и меры к предотвращению и устранению их в семье и школе. *Русская школа*. 1892. № 7-8. С. 97–107.

109. Вирениус А. Соображения по вопросу о борьбе с половыми аномалиями в пору школьного возраста. *Педагогический сборник*. 1895. №. 9. С. 218-240.

110. Вислоцкая М. Искусство любви. 20 лет спустя. Москва, 1991. 320 с.

111. Вислоцкая М. Искусство любви. Москва, 1990. 256 с.

112. Висьневска-Рошковска К. Вторая и третья молодость женщины / пер. с польск. С. И. Гульянц. Минск, 1988. 144 с.

113. Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини : наук.-метод. збірник / за ред. Т. В. Говорун. Київ : Ін-т змісту і методів навч., 1996. 168 с.

114. Вихров Р. О воспитании женщины согласно ее призванию : лекция читання в Берлине 20 февраля 1865 года. Санкт-Петербург, 1865. 34 с.

115. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество :история, современность, взгляд в будущее. Москва : Финансы и статистика. 1982.287 с.

116. Владин В., Капустин Д. Гармония брака. Минск : Вышэйшая школа, 1985. 238 с.

117. Владин В., Капустин Д. Интимный мир семьи. Минск : Выш. шк., 1983. 190 с.

118. Владин В., Капустин Д. Гармония семейных отношений. Минск, 1988. 361 с.

119. Вовчик-Блакитна М. В. Підготовка молоді до сімейного життя. Київ : Рад. Школа, 1984. 48 с.

120. Вовчик-Блакитна М. В. Сімейне виховання. Юнацтво. Київ : Рад. Школа, 1982. 144 с.

121. Водовозова Е. Н. Умственное и нравственное развитие детей от перваго проявления сознания до школьнаго возраста. Книга для воспитателей. Изд. 4-е. Санкт-Петербург, 1891. 392 с.

122. Волікова М. М. Проблема статевого виховання в педагогічній спадщині А. С. Макаренка : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / ДВНЗ «Криворізький національний університет» Криворізький педагогічний інститут. Кривий Ріг, 2016. 324 с.

123. Волікова М. М. Статеве виховання дітей та молоді у науково-педагогічних дослідженнях кінця XIX століття : соціально-педагогічний вимір. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г Шевченка*. Чернігів : ЧНПУ, 2016. Вип. 133. С. 31–35.

124. Волкова В. В. Формування готовності до сімейного життя у дітей-сиріт у діяльності практичного психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 6. С. 40–48.

125. Волкова М. К вопросу о физическом воспитании мальчиков. *Русская школа*. 1903. № 1-4. С. 72–94.

126. Воровка М. І. Теорія і практика розвитку гендерної культури студентів вищих навчальних закладів України (60-ті роки XX – початок XXI століття) : дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01 : Кропивницький, 2019. 565 с.

127. Воропай О. Звичаї нашого народу : в 2. т. : Київ, 1991. Т. 1. 450 с.

128. Выготский Л. С. Психотехника и педология. *Психотехника и психофизиология труда*. 1931. № 2–3. С. 173–184

129. Вяземский Н. В. О половой зрелости с педагогической точки зрения. Санкт-Петербург : Тип. Стасюлевича, 1906. 246 с.

130. Гавриловец К. В. Дружба, товарищество, любовь. Минск, 1981. 48 с.

131. Гадасина А. Д. Плоды запретов: подростки и секс : кн. для учителя. Москва : Просвещение, 1991. 80 с.

132. Галимова Н. М. Подготовка умственно отсталых старшеклассников к будущей семейной жизни : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.03. Москва, 2000. 23 с.

133. Гальперин В. Проституция детей. *Дети-преступники*. Москва, 1912. 369 с.

134. Гансон А. Религия, мораль и половой вопрос у детей и у юношества. *На путях к новой школе*. 1923. № 4. С. 77–82.

135. Гарлинский Д. Н. Значение пищи для нашего здоровья. Санкт-Петербург, 1906. 189 с.

136. Гарфельд Е. Защита детей от жестокого обращения : труды первого Всероссийского съезда по семейному воспитанию. Санкт-Петербург, 1914. Т.2. 440 с.

137. Геллер К. Половой вопрос и школа / пер. И. А. Варшавского. Санкт-Петербург : Книгоиздательство «Взаимная польза», 1908. 88 с.

138. Гельман И. Половая жизнь советской молодежи: опыт социально-биологического обследования. Изд. 2-е, доп. Москва ; Петербург : Госиздат, 1925. 152 с.

139. Гендер і сексуальність : хрестоматія / пер. з англ. В. Гайденко; за заг. ред. В. Гайденко. Суми : Університетська книга, 2009. 140 с.

140. Геодакян В. А. Роль полов в передаче и преобразовании генетической информации. *Проблемы передачи информации*. 1965. № 1. С. 105–112.

141. Гепнер Р. Соціяльне виховання в школі профосу. Харків : Державне видавництво України, 1930. 79 с.

142. Гехт К. Психогигиена / пер. с нем. Г. С. Черновой. Москва**,** 1979. 176 с.

143. Гидденс Э. Социология. Москва : Эдиториал УРСС, 1999. 704 с.

144. Гидденс Э. Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 208 с.

145. Гирила О. С. Екстраполяція позитивного надбання та позиціонування від негативу російського досвіду підготовки учнівської молоді до сімейного життя у системі освіти України. *Науковий вісник ужгородського університету*. *Педагогіка. Соціальна робота.* 2016. Вип. 1 (38). С. 88–93.

146. Гирила О. С. Особливості підходів до дошлюбного статевого виховання учнівської молоді в російській федерації. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Педагогічні науки.* Запоріжжя, 2011. № 2 (15). URL: http://stattionline.org.ua/pedagog/80/14148-osoblivosti-pidxodiv-do-doshlyubnogo-statevogo-vixovannya-uchnivsko%D1%97-molodi-v-rosijskij-federaci%D1%97.html (дата звернення : 15.11.2017).

147. Главацька О. Л. Проблема підготовки майбутніх учителів до статевого виховання учнів : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2000. 18 с.

148. Говорун Т. В., Шарган О. М. Батькам про статеве виховання дитини. Київ : Рад. шк., 1990. 160 с.

149. Говорун Т. В. Сексуальність у фокусі проблем статевої соціалізації особистості. *Вихователю про психологію та педагогіку*

сексуального розвитку дитини : наук.-метод. збірник / за ред. Т. В. Говорун. Київ : Інститут змісту і методів навчання, 1996. С. 27–35.

150. Говорун Т. В. Соціалізація статі та сексуальності : монографія Тернопіль : Богдан, 2001. 240 с.

151. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції: автореф. дис. … д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 35 с.

152. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Гендерна психологія : навч. посібник. Київ : Академія, 2004. 308 с.

153. Говорун Т. В., Шарган О. М. Сексуальна просвіта у розвитку статевої свідомості юнацтва. *Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини* : наук.-метод. збірник / за ред. Т. В. Говорун. Київ : Ін-т змісту і методів навч., 1996. С. 110–124.

154. Говорун Т., Кікінежді О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навч. посіб. для студентів вищих педагогічних закладів. Тернопіль : «Навчальна книга – Богдан», 1999. 343 с.

155. Головач Л. Формування статевої культури сім'янина в національній школі. *Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ* : зб. статей / за ред. Р. Скульського, В. Костіва. Івано-Франківськ, 1997. С. 389–393.

156. Головач Л. Методика виявлення рівня сексуальної зорієнтованості і статевої культури старшокласників. *Методи дослідження ціннісних орієнтацій учнівської молоді* / за ред. Р. Скульського, В. Костіва. Івано-Франківськ, 1997. С. 86–94.

157. Головач Л. Статева культура особи як інтегральна системна властивість : концептуальний підхід : *Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. Педагогіка*. 2000. № 4. С. 22–28.

158. Голод С. И. Прокреация, плюральность эротического ландшафта: история и современное состояние. *Социологические исследования*. 2008. № 12. С. 82–90.

159. Голод С. И. Проституция в контексте половой морали. *Социологические исследования*. 1988. № 2. С. 65–70.

160. Голод С. И. Семья : прокреация, гедонизм, гомосексуализм. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2012. № 2. С. 20–38.

161. Голод С. И. Социально-демографический анализ состояния и эволюции семьи. *Социологические исследования*. 2008. № 1. С. 40–49.

162. Голод С. И. Что было пороками, стало нравами : лекции по социологии сексуальности. Москва : Ладомир, 2005. 232 с.

163. Голосовкер С. Я. К вопросу о половом быте современной женщины. Казань, 1925. 23 с.

164. Голоцван О. А., Лещук Н. О., Савич Ж. В., Сивохоп Я. М. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді : навч. посіб. Київ, 2014. 136 с.

165. Гончарова Г. Мальчики налево, девочки направо. Период раздельного обучения в СССР https://history.wikireading.ru/308593 (дата звернення 09.08.2020)

166. Гордеева Н. Особенности семьи в трансформирующемся обществе Украины. *Харьковские социологические чтения – 98* : сб. науч. работ. Харьков : ЦЭПП «Радар», 1998. С. 243–248.

167. Гориневский В. В. Совместные игры мальчиков и девочек подростков : под редакцией института методов внешкольной работы. Москва; Ленинград : Молодая гвардия, 1930. 148 с.

168. Горпінченко І. І. Висвітлення проблем інтимних стосунків у вихованні старшокласників. *Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини* : наук.-метод. збірник / за ред. Т. В. Говорун. Київ : Ін-т змісту і методів навч., 1996. С. 138–165.

169. Грабова Г. Основні підходи до статевого виховання в українській та зарубіжній педагогіці. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2012. №4 (14). С. 14–19.

170. Грауэрман Г. Что такое материнство и как его следует осуществлять. Москва : Отдел охраны материнства и младенчества Народного Комиссариата Здравоохранения, 1920. 56 с.

171. Гребенников И. В. Основы семейной жизни : уч. пос. для студ. пед. инст. Москва : Просещение, 1991. 158 с.

172. Грейг О. Александра Коллонтай. Свобода и любовь. 2014. URL: https://bookz.ru/authors/aleksandra-kollontai/svoboda-907.html (дата звернення: 21.03.19).

173. Грицай Л. Нравственные аспекты проблемы полового воспитания детей в семье в педагогическом наследии Н. Е. Румянцева и его современников. *Вестник Томского гос. пед. ун-та(Tomsk State Pedagogical University Bulletin)*. Томск, 2013. Вып. 374. С. 156–159.

174. Грязнов К. Любовь в физическом и нравственном отношении. Опыт популярного изложения вопросов этики и гигиены половой любви. Москва, 1898. 500 с.

175. Гулыга А. В., Андреев И. С. Пол и культура. *Философские науки*. 1973. № 4. С. 63–69.

176. Гупан Н. До періодизації розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 45–49.

177. Гупан Н. Розвиток вітчизняної історії педагогіки у 1917-1920-х роках: (історіографічний аналіз*). Шлях освіти*. 2000. № 1. С. 37–40.

178. Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні. Київ, 2000. 222 с.

179. Гуполов Ю. В. Формирование института советской семьи как объекта государственной политики: 1917-1940 гг. : автореф. дис. … канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2012. 24 с.

180. Гурко Т. А. Институт семьи в постиндустриальных обществах. *Ценности и смыслы*. 2011. № 4. С. 26–44.

181. Гурлева Т. С. Відхилення у статевій поведінці підлітків: їх особливості та причини. *Вихователю про психологію та педагогіку*

сексуального розвитку дитини : наук.-метод. збірник / за ред. Т. В. Говорун. Київ : Ін-т змісту і методів навч., 1996. С. 35–51.

182. Гурлева Т. С. Дівчинка-підліток: проблеми віку і профілактика важковиховуваності. Київ : ІЗМН, 1997. 136 с.

183. Гульман Б. Л. Сексуальные преступления. Харьков : ИМП Рубикон, 1994. 248 с.

184. Даведьянова И. С., Завражин С. А. Изучение отклоняющегося полового поведения несовершеннолетних (конец XIX – первая треть XX в.). *Педагогика*. 1998. № 6. С. 84–91.

185. Данильченко М. Г. Вопросы полового развития и полового воспитания школьников в трудах П. П. Блонского. *Вопросы нравственного и трудового воспитания*. Москва, 1976. С. 50–62.

186. Дарский Л. Е. Рождаемость и репродуктивная функция семьи. *Демографическое развитие семьи*. Москва**,** 1979.С. 85–123.

187. Дворкин Э. М. Психотерапия сексуальных расстройств. *Руководство по психотерапии* / под ред. В. Е. Рожнова. 2-е изд., доп. и перераб. Ташкент : Медицина, 1979. С. 421–422.

188. Девятых С. Проблемы нравственно-полового воспитания в советской школе в 1920-1980-х годах. *Социальное воспитание*. 2013. № 1. С. 9–12.

189. Девятых С. Ю. Вопросы семейного воспитания в научном наследии Е. А. Аркина и И. А. Арямова. *Психология и педагогика семьи. Социальное воспитание*. Витебск, Беларусь. С. 41–46 URL: http://soc-vospitanie.esrae.ru/pdf/2016/2/97.pdf**.** (дата звернення : 08.02.2019).

190. Девятых С. Ю. Половой вопрос и сексуальная педагогика в России на рубеже XIX–XX вв. *Социальное воспитание.* Витебск, Беларусь. 2016. № 1. С. 47–60.

191. Девятых С. Ю. Психосексуальная социализация молодежи и ее сопровождение в образовательной среде : уч. пос. для студ. высш. уч.

заведений, обучающихся по психологическим и педагогическим специальностям. Смоленск : СмолГУ, 2011. 112 с.

192. Декреты Советской власти / ред. комис. Г. Д. Обичкин и др. 25 октября 1917 г. 16 марта 1918 г. Москва : Госполитиздат, 1957. Т. 1. 626 с.

193. Ден Н. К вопросу о воспитании впавших в порок несовершеннолетних девочек. *Труды первого труды Всероссийского съезда по семейному воспитанию*. Санкт-Петербург, 1914. Т. 2. VIII. С. 611–615.

194. Денисова Е. Н. Формирование представлений о межполовых и семейно-ролевых отношениях у умственно отсталых подростков в процессе коррекционного обучения и воспитания : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.03. Москва, 1998. 18 с.

195. Джеймс М. Брак и любовь / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1985. 192 с.

196. Дизик Э. Я., Довгопол Е. Г. К вопросу о детской проституции. *Путь просвещения*. 1926. № 1. С. 93–107.

197. Директивы ВКП(б) по вопросам просвещения. Москва ; Ленинград : ОГИЗ, 1931. 496 с.

198. Діалоги про виховання : кн. для батьків. / упорядник О. Г. Свердлова; редкол.: М. Столетов і ін. Київ : Рад. Школа, 1986. 304 с.

199. Дмитренко Д. Народні повір’я. Київ : Ред. часопису «Народознавство», 1997. 66 с.

200. Долинов С. Физическое образование на Съезде по семейному воспитанию. *Педагогическое обозрение*. 1913. № 2–3. С. 58–71

201. Доропій Н. М. Сім’я як первинний інститут статевого виховання 2013.URL: http://visnyk.chnpu.edu.ua/?wpfb_dl=972 (дата звернення: 15.11.2017).

202. Дорохина О. В. Отношение к семье и браку студенческой молодежи в 20-е годы. *Семья в России*. 1996. № 1. С. 124

203. Дрентельн Е. С. Аномалии развития полового чувства у девочек. Москва, 1898. 43 с.

204. Дрентельн Е. С. Здоровье женщины : четыре публичные лекции, читанные исключительно для женщин в Харькове и Москве в 1899 г. женщиной-врачом Е. С. Дрентельн. М., 1899. 123 с.

205. Дрентельн Е. С. Лечить или воспитывать? : врачебно-педагогическая беседа, посвященная женщинам как лицам, особенно близко стоящим к делу первоначального воспитания. Москва, 1900. 22 с.

206. Дрентельн Е. С. Лечить или воспитывать? : публичная лекция, посвященная матерям и воспитательницам, читанная в Москве 25 ноября 1899 года и Харькове 31 января 1900 г. *Вестник воспитания*. 1900. № 3. С. 161–189.

207. Дрентельн Е. С. О необходимости медицинского надзора в женских учебных заведениях. *Вестник воспитания*. 1897. № 3. С. 151–178.

208. Дрентельн Е. С. Этюды о природе женщины и мужчины. Основания полового и женского вопросов в их взаимной связи. Москва ; Харьков, 1908. 285 с.

209. Дубровина И. В. Проблемы психологической подготовки молодежи к семейной жизни. *Вопросы психологии*. 1981. № 4. С. 51–57.

210. Е. Л. Современное воспитание и половая нравственность (по Паульсену). *Вестник воспитания*. 1908. № 6. С. 110–141.

211. Елизаров В. В. Перспективы исследования семьи. Москва**,** 1987. 173 с.

212. Елистратов А. И. Задачи государства и общества в борьбе с проституцией. *Московское общество борьбы с детской смертностью*. Москва, 1910. С. 120-124.

213. Еникеева Д. Д. Искусство быть любимой. Москва, Центрополиграф, 1999. 381 с.

214. Еникеева Д. Д. Как перевоспитать мужа. Москва, Центрополиграф, 1999. 326 с.

215. Еникеева Д. Д. Как воспитать хорошего мужа. Москва, РИПОЛ КЛАССИК, 1998. 253 с.

216. Еникеева Д. Д. Сексуальная жизнь женщины. Москва, АСТ-ПРЕСС, 1998. 717 с.

217. Еникеева Д. Д. Сексуальная жизнь мужчины. Москва, АСТ-ПРЕСС, 1998. 718 с.

218. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери : 2-ге вид. / за заг. ред. проф. І. Д. Звєрєвої. Київ ; Сімферополь : Універсум, 2013. 536 с.

219. Етика та психологія сімейних стосунків : навч. посіб. для загальноосвіт. закл. різних типів / В. П. Покась, О. І. Плиска і др. ; ред. Я. С. Фруктова Київ, 2006. 93 с.

220. Жаринцева Н. Как все на свете рождается. Письмо детям. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1905. 68 с.

221. Жаринцева Н. Объяснение полового вопроса детям. Письмо к некоторым русским родителям. Санкт-Петербург, 1905. Ч. 1. 60 с.

222. Жаринцева Н. А. Объяснение полового вопроса детям. 2-е перераб. изд. Санкт-Петербург : Типография Альтшулера «Фонтанка», 1907. 54 с.

223. Женщина в семейной и социальной жизни / пер. с нем. составлено под редакцией И.Р.Г. Санкт-Петербург : Тип. Исидора Гольдберга, 1901. V, [3], 500 с.

224. Жиромская В. Б. Население Российской Федерации в 1920-1930-е годы : автореф. дис. … д-ра. ист. наук. Москва, 1997. 64 с.

225. Житомирский К. К сексуальному вопросу в педагогике. *Русская школа*. 1905. № 7-8. С. 152–174.

226. Жук В. Н. Мать и дитя. Гигиена в общедоступном изложении. Санкт-Петербург, 1881. 488 с.

227. Жук В. Н. Мать и дитя. Гигиена в общедоступном изложении : юб. изд. к 30-летию книги, вновь переработанное и дополненное. Санкт-Петербург : Изд. В. И. Губинского, 1911. 984 с.

228. Жураковский Г. Е. Педагогические идеи А. С. Макаренко / под ред. и с ввод. ст. Ш. И. Ганелина; сост. А. К. Бушля; акад. пед. наук РСФСР. Москва : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1963. 328 с.

229. Жуховицкий Л., Хесслинд Л. О любви. Диалог в письмах. Москва, 1989. С. 315–366.

230. Завадский И. А. Некоторые задачи воспитателя старших классов. *Педагогический сборник.* 1906. № 5. С. 402–437.

231. Залкинд А. Б. Педология. Утопия и реальность. Москва : Аграф, 2001. 464 с.

232. Залкинд А. Б. Половая жизнь и современная молодежь. *Молодая гвардия*. 1923. № 6. С. 244–249.

233. Залкинд А. Половой вопрос и советская педагогика. *Народное просвещение*. 1925. №11–12. С. 127–136.

234. Залкинд А. Половой вопрос с коммунистической точки зрения. *На путях к новой школе*. 1924. № 6 С.47–57.

235. Залкинд А. Половая педагогика германской буржуазии. *На путях к новой школе*. 1925. № 3. С. 233–235.

236. Залкинд А. Революция и молодежь. Москва : Издание Коммун. ун-та им. Я. Свердлова, 1924. 141 с.

237. Залкинд А. Б. Двенадцать половых заповедей революционного пролетариата : в 2 т. Москва : Политиздат, 1990. Т. 2 : Философия любви. С. 224–255.

238. Заметка о женском воспитании. *Воспитание и обучение*. 1914. № 12. С. 25–30.

239. Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков. Ленинград, 1988. 248 с.

240. Захарова Л. Б. Социальные преобразования в российском обществе 1920-х годов: формирование новой морально-этической парадигмы : автореф. дис. … д-ра ист. наук : 07.00.02. Казань, 2013. 62 с.

241. Зацепин В. О жизни супружеской. Москва, 1987. 144 с.

242. Збереження та зміцнення репродуктивного здоров’я підлітків та молоді: потенціал громади : метод. матеріали до тренінгу / авт.-упоряд. Н. В. Зимівець; за заг. ред. Г. М. Лактіонової. Київ : Наук. світ, 2004. 205 с.

243. Здравомыслов В. И. Функциональные сексологические расстройства у женщин, их классификация и психотерапия. *Проблемы современной сексопатологии*. Москва, 1972. С. 409–425.

244. Зеланд Н. Здоровье и счастье. Москва, 1895. 290 с.

245. Зимина А. И. Теория нравственной подготовки старших школьников к созданию семьи в отечественной педагогике 60-80-х годов XX века : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Пятигорск, 2005. 168 с. URL: https://www.dissercat.com/content/teoriya-nravstvennoi-podgotovki-starshikh-shkolnikov-k-sozdaniyu-semi-v-otechestvennoi-pedag (дата звернення : 16.04.2017).

246. Золотарёв Л. А. Личная и общественная борьба с развратом. Москва, 1900. 70 с.

247. Золотарев Л. А. Родителям для сыновей. Москва 1899. 47 с.

248. Золотарев Л. А. Родителям для дочерей. Москва : Изд. авт., 1899. 42 с.

249. Золотарев Л. А. О предупреждении добрачных половых сношений. Москва : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1899. 56 с.

250. Золотарев Л. А. Опасный враг юности : Половой порок (онанизм). Причины и последствия его. Борьба с ним : попул. очерк / сост. Л. А. Золотарев. Москва : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1906. 110 с.

251. Золотарев Л. А. Родительские заботы. Вып. 1. О борьбе с онанизмом у детей. Для родителей и воспитателей : 2-е изд. Москва, 1899. 69 с.

252. Золотарев Л. А. Родительские заботы. Вып. 2. О предупреждении добрачных половых сношений : 2-е изд. Москва, 1899. 56 с.

253. Золотарев Л. А. Что говорит наука о половой потребности. Попул. научн. очерк для родителей, воспитателей и учащейся молодежи. Изд. 4-е доп. Москва : Тип. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1900. 66 с.

254. Зоргенфрей Г. О половом просвещении. *Русская школа*. 1905. № 10-11. С. 151–160.

255. Зоргенфрей Г. Г. Совместное обучение и половой вопрос. *Половой вопрос в школе и в жизни*. / под. ред. И. С. Симонова. Ленинград : Изд. Брокгауз-Ефрон, 1927. С. 65–72.

256. Зритнева Е. И. Формирование готовности старшеклассников к браку и семейной жизни : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. : Ставрополь, 2000. 212 с. URL: https://www.dissercat.com/content/formirovanie-gotovnosti-starsheklassnikov-k-braku-i-semeinoi-zhizni (дата звернення : 15.05.2016).

257. Зюбин Л. М., Храмцова А. Д. Подготовка учащихся к браку и семье. Київ : Изд. объед. Вища школа, 1985. 95 с.

258. Иванов М. А. Брак, семья, дети: Беседы о семейном законодательстве.Москва, 1983. 144 с.

259. Иванов Н. В. Вопросы психотерапии функциональных сексуальных расстройств. Москва, 1966. 156 с.

260. Ивановский П. М. Роль врача в половом воспитании и образовании подрастающего поколения. *Проблемы сексуальной педагогики* : труды конф. по вопросам сексуальной педагогики. Москва : Работник просвещения, 1930. С. 32–35.

261. Ильин Е. В. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 544 с.

262. Ильинский В. Переутомление и сексуальный вопрос в школе. Санкт-Петербург, 1908. 25 с.

263. Имелинский К. Психогигиена половой жизни / пер. с польск. Москва, 1973. 256 с.

264. Имелинский К. Сексология и сексопатология / пер. с польск. Москва, 1986. 424 с.

265. Иорданский Н. Н. Основы и практика социального воспитания. Москва, 1925. 390 с.

266. Исаев Д. Н., Каган В. Е. Половое воспитание детей : Медико-психологические аспекты : изд. 2-е, перераб. и доп. Ленинград : Медицина, 1988. 160 с.

267. Исаев Д. Н., Каган В. Е. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. Ленинград : Медицина, 1979. 184 с.

268. Исаев Д. Н., Каган В. Е. Половое воспитание детей. Ленинград : Медицина, 1988. 156 с.

269. Искусство интимного счастья. /А. А. Логинов, Ю. И. Кушнирук, А. П. Щербаков, В. С. Лозинский, А. А. Кузьменко. Київ : Укр. Фонд культуры 1990. 111 с.

270. К. М. «Белые лилии» (Вредно или полезно половое воздержание) : сб. лит. кружка при Николаевском Инженерном Училище. Николаев, 1909. № 2. С. 57–58.

271. Каган В. Е. Воспитателю о сексологии. Москва : Педагогика, 1986. 160 с.

272. Каган В. Е. Стереотипы мужественности-женственности и образ «Я» у подростков. *Вопросы психологии*. 1989. № 3. С. 53–62.

273. Каган В. Е. Воспитателю о сексологии. Москва : Просвещение, 1991. 224 с.

274. Казмин, В. Н. Современное семейное воспитание в России. Санкт-Петербург : СПб. родительский кружок, 1908. 68 с.

275. Калмыкова А. К вопросу о задачах воспитания в области явлений, связанных с половой жизнью человеческого организма : доклад читан в родительском кружке 14 марта 1892 г. *Русская школа.* 1892. № 1-4 (4). С. 44–62.

276. Каннель В. Половой вопрос в жизни детей. *Вестник воспитания*. 1909. № 4. С. 138–171.

277. Каннель В. Я. Вопросы воспитания в свете социальной гигиены. Москва : Практические знания, 1915. 78 с.

278. Каптерев П. Ф. Общий ход развития русской педагогики и ее главные периоды. *Педагогика*. 1992. № 3-4. С. 67–74.

279. Каптерев П. Ответственность родителей перед детьми. *Воспитание и обучение*. 1900. № 11. С. 337–350.

280. Каптерев П. Ф. Педагогические курсы для матерей и нянь. *Воспитание и обучение*. 1893. № 1. С. 13–17.

281. Киблицкая М. В. Исповеди одиноких матерей. Москва : Эслан, 1999. 158 с.

282. Кириенко-Гуревская А. Первая московская конференция по сексуальной педагогике. *На путях к новой школе.* 1930. № 2. С. 82–87.

283. Кириленко С. В. Деякі аспекти статевого виховання дітей. *Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини* : наук.-метод. збірник / за ред. Т. В. Говорун. Київ : Ін-т змісту і методів навч., 1996. С. 7–19.

284. Кікінежді О. М. Етнопсихологічні особливості еротичної культури українців. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка.* Івано-Франківськ, 2001. Вип. 6. С. 190–199.

285. Кікінежді О. М. Ідентифікація як соціально-психологічний феномен диференціації статі : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2012. 44 с.

286. Кікінежді О. М., Кізь О. Б. Особливості гендерної соціалізації депривованого юнацтва : навч. посіб. для студ. вузів. Тернопіль : Богдан, 2004. 176 с.

287. Кислинг Б. Целительные свойства секса. Санкт-Петербург : Питер, 1997. 244 с.

288. Клецин А. История социологии семьи в России: Конец XIX в. – 90-е годы XX в. : дис. … канд. социол. наук : 22.00.01. / Санкт-Петербуогский государственный ун-т. Санкт-Петербург, 1999. 145 с.

289. Кобылецкая В., Ячевский А. О мальчиках и девочках / пер. с польск. Москва : Профиздат, 1991. 128 с.

290. Ковалев С. В., Гуревич М. И. Сексология для всех. Волгоград : Волг. отд. Советского фонда культуры, 1990. 240 с.

291. Ковалев С. Подготовка старшеклассников к семейной жизни : тесты, опросники, ролевые игры : кн. для учителя. Москва : Просвещение, 1991. 143 с.

292. Ковалев С. В. Психология семейных отношений. Москва, 1987. 160 с.

293. Ковалева А. И. Концепция социализации молодежи: нормы, отклонения, социализационная траектория. *Социологические исследования.* 2003. №1. С. 109–115.

294. Ковальчук І. А. Статеворольова соціалізація учнів : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2007. 216 с.

295. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка : у 3 т. Івано-Франківськ, 2006. Т. 1 : Основи родинного виховання. 288 с.

296. Колбановский В. Н. Волнующий вопрос. *Литературная газета*. 1950. № 29. С. 1.

297. Колбановский В. Н. О половом воспитании подрастающего поколения. *Советская педагогика*. 1964. № 3. С. 18–30.

298. Колесов Д. В. Беседы о половом воспитании. Библиотека для родителей. Москва : Педагогика, 1986. 160 с.

299. Колесов Д. В., Мягков И. Ф. Учителю о психологии и физиологии подростка : метод. рек. Москва : Просвещение, 1986. 80 с.

300. Колесов Д. В., Сельверова Н. Б. Физиолого-педагогические аспекты полового созревания. Москва : Педагогика, 1978. 224 с.

301. Коллонтай А. М. Брак и быт. Доклад в Колонном зале Дома Союзов 25 января 1926 г. *Рабочий суд.* 1926. № 5. С. 346–378.

302. Коллонтай А. М. Дорогу крылатому Эросу. *Молодая гвардия.* 1923. № 3. С. 111–124.

303. Коллонтай А. М. Избранные статьи и речи. Москва, 1972. 430 с.

304. Коллонтай А. М. Международный день работницы. Москва : Госиздат, 1920. 15 с.

305. Коллонтай А. М. Новая мораль и рабочий класс. Москва : Издательство ВЦИК Советов Р., К. и К. Депутатов, 1919. 61 с.

306. Коллонтай А. М. Новая мораль и рабочий класс : I. Новая женщина. II. Любовь и новая мораль. III. Отношение между полами и классовая борьба. Москва : ВЦИК Советов Р., К. и К. Депутатов, 1919. 60 с.

307. Коллонтай А. М. Общество и материнство. Петербург, 1916. 641 с.

308. Коллонтай А. М. Общий котел или индивидуальные элементы. *Брак и семья.* Москва, 1926. 317 с.

309. Коллонтай А. М. Письма к трудящейся молодежи. Письмо второе. О «Драконе» и «Белой птице». *Молодая гвардия.* 1923. № 2. С. 163–174.

310. Коллонтай А. М. Письма к трудящейся молодежи. Письмо первое. Каким должен быть коммунист? Молодая гвардия. 1922. № 1-2. С. 138–148.

311. Коллонтай А. М. Письма к трудящейся молодежи. Письмо третье. Дорогу крылатому эросу! *Молодая гвардия.* 1923. № 3. С. 110–124.

312. Коллонтай А. М. Семья и коммунизм. *Коммунистка.* 1920. № 27. Декабрь. С. 16–19.

313. Коллонтай А. М. Семья и коммунистическое государство. Москва ; Петербург, 1918. 24 с.

314. Коллонтай А. М. Тезисы о коммунистической морали в области брачных отношений. *Коммунистка.* 1921. № 12-13. Май-июнь. С. 28–34.

315. Коллонтай А. Трудовая повинность и охрана женского труда. *Коммунистка.* 1920. № 1-2.

316. Кольченко Е. И. Секс в школьном возрасте (Этюды о половом воспитании). Йошкар-Ола, 1991. 317 с.

317. Кон И. С. Половая мораль в свете социологии. *Советская педагогика*. 1966. № 12. С. 64–77.

318. Кон И. С. Введение в сексологию. Москва : Медицина, 1989. 336 с.

319. Кон И. С. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке. Москва : ОГИ, 1997. 464 с.

320. Кон И. С. Социология личности. Москва : Политиздат, 1967. 383 с.

321. Кон І. Людські сексуальності на межі XXI століття. Гендер і сексуальність : хрестоматія / пер. з англ. В. Гайденко; за заг. ред. В. Гайденко. Суми : Університетська книга, 2009. С. 8–29.

322. Кон И. С. Психология юношеского возраста. Проблемы формирования личности : уч. пос. для студ. пед. ин-тов. Москва : Просвещение, 1979. 175 с.

323. Кон. И. С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 255 с.

324. Кононко О. Л. Розвиток статевої свідомості хлопчиків і дівчаток у дошкільний період. *Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини* : наук.-метод. збірник / за ред. Т. В. Говорун. Київ : Ін-т змісту і методів навч., 1996. С. 91–110.

325. Константинов Н. А., Медынский Е. Н., Шабаева М. Ф. История педагогики : уч. для студ. пед. ин-тов; 5-е изд., доп. и перераб. Москва : Просвещение, 1982. 447 с.

326. Корегин А. Я., Корегина Е. П. Культура и секс. Київ : Радуга, 1993. 95 с.

327. Корик Г. Г. Медицинские аспекты брака. Изд. 2-ое. Ленинград : Медицина, 1974. 96 с.

328. Королев Ю. А. Супруги, родители, дети. Москва, 1985. 176 с.

329. Коротков Н. З. и др. Семья: все начинается с любви. Пермь, Книжное изд., 1987. 137 с.

330. Корчова Г. Л. Соціально-педагогічні умови профілактики статевих девіацій старшокласників : навч. посіб. Київ : «Хай-Тек Прес», 2007. 160 с.

331. Костенко Ю. А. Женское движение в России в 1920-1930-е гг. :дис. … канд. ист. наук : 07.00.00. Москва. 2006. 336 с. URL: https://www.dissercat.com/content/zhenskoe-dvizhenie-v-rossii-v-1920-1930-e-gg

https://www.dissercat.com/content/formirovanie-gotovnosti-starsheklassnikov-k-braku-i-semeinoi-zhizni (дата звернення : 15.05.2016).

332. Костенко Ю. А. Женское движение в России в 1920-1930-е гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук *:* 07.00.00. Москва. 2006. 26 с.

333. Костецький І. Божественна лжа : Подія однієї ночі. *Вибрані твори* / вид. підготував Марко Роберт Стех. Київ : Критика, 2005. С. 46–61.

334. Костів В. І. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина. Івано-Франківськ, 1996. 194 с.

335. Костів В. І. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина : книга для вчителя. Івано-Франківськ, 1996. 196 с.

336. Костыгова Т. М., Ракитина Р. И. Девочка, девушка, женщина.Москва, 1984. 199 с.

337. Костяшкин Э. Г. Педагогические аспекты воспитания. *Советская педагогика*. 1964. № 7. С. 43–51.

338. Кочарян Г. С., Кочарян А. С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов. Москва : Медицина, 1994. 224 с.

339. Кочетков В. Д., Лапик В. М. Психология и гигиена пола. Москва, 1971. 186 с.

340. Кочеткова Н. Е. Дискуссия о «порнографической литературе» в журналистике 1920-х гг. : автореф. дис. … канд. филол. наук. : 10.01.10. Москва, 2004. 21 с.

341. Кравець В. Збереження репродуктивного здоров'я вихованців інтернат них закладів : навч.-метод. пос. для студ. вищих навч. закл. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2002. 180 с.

342. Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки : навч. посіб. Тернопіль : Джура, 2005. 440 с.

343. Кравець В. П. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина : Книга для вчителя. Івано-Франківськ, 1996. 163 с.

344. Кравець В. П. Психологія сімейного життя : навч. посібник. Тернопіль, 1995. 696 с.

345. Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. Київ : Київська правда, 2000. 688 с.

346. Кравець В. П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т. Тернопіль, 1997. 386 с.

347. Кравець В. П. Теорія і практика підготовки учнівської молоді до сімейного життя : автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ : Ін-т педагогіки АПН України, 1997. 34 с.

348. Кравець В. П. Сексуальна педагогіка : навч. посіб. Тернопіль : ТНПУ, 2016. 320 с.

349. Кравець В. П. Статева соціалізація дітей і підлітків : закономірності та гендерні особливості : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2008. 476 с.

350. Кравець В. П. Діяльність шкільного психолога з дошлюбної підготовки школярів. Тернопіль, 1997. 162 с.

351. Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу (Історико-етнографічний нарис). Київ : Наукова думка, 1966. 200 с.

352. Кравченко Т. В. Статеве виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-30 років XX століття : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 / Херсонський державний університет. Херсон, 2009. 199 с.

353. Кравченко Т. В. Статеве виховання школярів у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20-30 років XX століття : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Херсон, 2009. 29 с.

354. Крайг Г. Психология развития. Санкт-Петербург ; Москва ; Харьков ; Минск, 2000. 987 с.

355. Красовский А. С. Будущий муж и отец. Минск : Народна асвета, 1986. 78с.

356. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний. Москва : Медицина, 1991. 336 с.

357. Крафт-Эбинг Р. Половая психопатия, с обращением особого внимания на извращение полового чувства : клинико-судебный этюд для врачей и юристов. Санкт-Петербург : Практическая медицина, 1909. 430 с.

358. Крафт-Эбинг Р. Половая психопатия. Санкт-Петербург : Практическая медицина, 1909. 394 с.

359. Крупская Н. К. Политико-воспитательная работа : сб. статей 1920-1923 гг. Москва, 1924. 147 с.

360. Крупская Н. К. Женщина Страны Советов – равноправный гражданин : сб. статей 1917-1937 гг. Москва, 1938. 159 с.

361. Крупская Н. К. Брачное и семейное право в Советской республике. *Коммунистка.* 1920. № 3-4. С. 19–22.

362. Крупская Н. К. Женщина-Работница. Москва ; Ленинград : Гос. изд.-во; 1926. 37 с.

363. Крюкова С. С.Женщина и имущественное право в советской деревне 20-х гг. XX вв. : «от темной, бедной крестьянки» к «новой породе женщин». *Семья в ракурсе социального знания* : сб. науч. статей. Барнаул, 2001. С. 213–230.

364. Кузнецов М. Т. К основам нравственно-полового воспитания. *Советская педагогика*. 1990. № 6. С. 32–35.

365. Кузнецов М. Т. Некоторые вопросы сексопатологии. *Актуальные вопросы психиатрии*. Минск, 1973. С. 35–36.

366. Кузнецов М. Т. Разговор о любви. Минск, 1986. 63 с.

367. Кузнецов М. Т., Брегиан Е. А., Белянин В. Г. и др. К вопросу о психогигиене семейно-брачных отношений. *Женская невропатия и психиатрия*. 1988. Вып. 3. С. 115–118.

368. Кузнецов М. Т. Введение в психогигиену любви и брака. Минск : Беларусь, 1992. 224 с.

369. Кузь В., Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка і духовність. Умань, 1995. 258 с.

370. Кузьмин Е. С. Основы социальной психологии. Ленинград : ЛГУ, 1967. 173 с.

371. Культура семейных отношений. Москва, Знание, 1985. 172 с.

372. Куц В. Социально-психологические различия в установках мужчин и женщин. Семья и личность : психолого-педагогические и медико-психологические проблемы. Москва, 1981. С. 150–151.

373. Кушнерович Р., Маленков А. Любовь – инструмент эволюции. *Химия и жизнь*. 1988. № 7. С. 50–57.

374. Кушнирук Ю. И., Щербаков А. П. Популярно о сексологии. Киев, 1988. 168 с.

375. Л. А-р. Объяснение полового вопроса детям (Точка зрения педагога пр-а, доктора Кемсиеса, перевод). *Русская школа*. 1909. № 5. С. 86–92.

376. Лаптенок С. Д. Нравственная сущность семейно-брачных отношений. Москва, Знание, 1990. 47 с.

377. Лаптенок С.Д. Советская семья: социально-этические проблемы. Минск : Беларусь, 1985. 176 с.

378. Лебединцев К. Наша молодежь и вопросы половой этики. *Вестник воспитания*. 1907. № 8. С. 143–162.

379. Левада Ю. А. Собрание сочинений. Москва : Наука, 1970

380. Левицький В. Е. До питання про методику статевого виховання учнів молодших класів з порушеним інтелектом. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2011. Вип. 2. С. 102–112.

381. Левкович В., Зуськова О. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов. *Психологический журнал.* 19985, Т. 6. № 3. С. 127–137.

382. Лещук Н. О., Савич Ж. В., Голоцван О. А., Сивохоп Я. М. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді : навч. посіб. Київ, 2014. 136 с.

383. Либерман Б. Н. Что необходимо знать родителям учащихся по вопросу о половом воспитании. *Русская школа*. 1912. № 3. С. 64–72.

384. Лиин И. Эрос из Рогожско-Симоновского района. *Молодая гвардия*. 1923. № 4-5. С. 152–155.

385. Лисенко Б. В., Синишин І. М., Щербаков О. П. Розмова про сокровенне : науково-популярні нариси / упоряд. І. М. Синишин. Київ : Молодь, 1985. 80 с.

386. Лишневская М. Половое воспитание детей : 2-е изд. / пер. с нем. изд. и предисл. Мих. Кадиш. Москва : Книгоиздательство «Современные Проблемы», 1909. 39 с.

387. Логинов А. А. Интимная жизнь в браке : психогигиена и культура. *Гигиена и культура супружеской жизни*. М., 1988. № 6. С. 7–39.

388. Логинов А. А. Мужчина и женщина. Минск : Полымя, 1989. 447 с.

389. Логинов А. А., Кушнирук Ю. И., Щербаков А. П., Лозинский В. С. Искусство интимного счастья. Київ : Укр. Фонд культуры, 1990. 111 с.

390. Лозинский Е. Педагогическая патология. *Вестник воспитания*. 1910. № 8. С. 106–133.

391. Лозинский Е. Проблемы материнства. *Вестник воспитания*. 1905. № 6. С. 92–123.

392. Лозинский Е. Насущные вопросы нашей половой жизни и нравственности (по Августу Форелю). *Вестник воспитания*. 1906. № 6. С. 67–114.

393. Лозинский Е. Нравственное начало в жизни и воспитании ребенка. *Вестник воспитания*. 1910. № 2. С. 1–32.

394. Лозинский Е. Проблемы сексуальной педагогии. *Вестник воспитания*. 1904. № 1. С. 28–74.

395. Лозинский Е. Проблемы сексуальной педагогии. *Вестник воспитания*. 1904. № 2. С. 31–75.

396. Лозинский Е. Новые проблемы воспитания. Санкт-Петербург, 1912. Т. 1 : Религия. Нравственность. Сексуальное воспитание. 287 с.

397. Ломов Б. Ф. Методические проблемы психологии. Москва : Наука, 1984. 444 с.

398. Лукашевич Н. П. Социология воспитания. Київ, 1996. 180 с.

399. Луначарский А. В. О быте. Москва, 1927. 84 с.

400. Лупьян Я. А. Барьеры общения, конфликты, стресс. 2-е изд., доп. Минск : Выш. шк., 1988. 223 с.

401. Лысова А. В. Психология семьи : уч. пос. Ч. 2. Владивосток : ТИДОТ ДВГУ, 2003. 120 с.

402. Малицька К. Мами : нариси із нашої домашньої педагогії. Львів : 3 друкарня НТШ. 1902. 26 с.

403. Макаренко А. С. Педагогическая поэма. Київ : Веселка, 1986. 604 с.

404. Макаренко А. С. Половое воспитание. *Избранные произведения* : в 3 т. / редкол.: Н. Д. Ярмаченко и др. Київ : Рад. Школа, 1983. С. 400–407.

405. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. Москва, 1967. Т. 4. С. 246–253.

406. Макаренко А. С. Воспитание в советской школе. Москва : Просвещение, 1966. 255 с.

407. Макаренко А. С. Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. Київ : Рад. шк., 1973. 336 с.

408. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8 т. / сост. : Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов. Москва : Педагогика, 1985. Т. 5. 336 с.

409. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8 т. / сост.: Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов. Москва : Педагогика, 1986. Т. 7. 320 с.

410. Макаренко А. С. Советы родителям. Половое воспитание. *Избранные произведения* : в 3 т. / редкол.: Н. Д. Ярмаченко и др. Київ : Рад. Школа, 1983. 576 с.

411. Макаренко А. С. Твори : в 7 т. Київ : Радянська школа, 1953. Т. 2 : Марш 30 року. ФД-1. Мажор. 440 с.

412. Макаренко А. С. Твори : в 7 т. Київ : Радянська школа, 1953. Т. 4 : Книга для батьків. Лекції про виховання дітей. Виступи з питань сімейного виховання. 523 с.

413. Макаренко А. С. Твори : в 7 т. Київ : Радянська школа, 1955. Т. 7 : Оповідання і нариси. Статті про літературу і рецензії. Листування з О. М. Горьким. 499 с.

414. Макаренко А. С. Твори : в 7 т. Київ : Радянська школа, 1953. Т. 1 : Педагогічна поема. 710 с.

415. Максимовська Н. О. Формування культури материнства жіночої молоді у соціально-педагогічному середовищі вищого навчального закладу : дис. … канд. пед. наук : 13.00.05 : Харків, 2008. 233 с.

416. Манасеина М. М. О воспитании детей в первые годы жизни. Санкт-Петербург, 1874. 277 с.

417. Марьясис Е. Д. Гармония семейной жизни : О гигиене пола. Ставрополь, 1983. 223 с.

418. Мастерс У., Джонсон В., Колодни Р. Основы сексологии. Москва : ФАИР, 1998. 692 с.

419. Материалы дискуссии по педологии в Обществе педагогов-марксистов. *На путях к новой школе*. 1932. № 6. С. 33–54.

420. Мать – воспитательница: (Этюд 1897-1899 годов) / предисл. Сигма. Санкт-Петербург : Тип. М. Меркушева, 1900. 193 с.

421. Мать семейства, или Главнейшая правила, которыми должна руководствоваться мать при воспитании детей. Санкт-Петербург, 1839. 166 с.

422. Махиянова А. В. Факторы стабильности семьи как института воспроизводства духовной жизни общества : автореф. дис. … канд. соц. наук : 22.00.06. Казань, 2003. 22 с.

423. Машихина Т. П. Формирование полоролевого поведения старших подростков : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Волгоград, 2003. 23 с.

424. Медвецкая А. Г., Барский В. И. К вопросу о некоторых психолого-педагогических особенностях воспитания нравственных отношений между мальчиками и девочками младшего школьного возраста. *Материалы III Всесоюзного съезда психологов*. М., 1968, С. 407–408.

425. Медведєв Г. П., Над'ярний А. В. Все починається в сім'ї… Із азбуки сімейного виховання / пер. з рос. Маяковської К. М. Київ : Молодь, 1983. 104 с.

426. Медина Т. Сексуальная функция молодой украинской семьи: социологический аспект. *Социология: теория, методы, маркетинг.* 2000, № 2. С. 78–90.

427. Мезеря И. В. Культура отношений полов и воспитание личности семьянина. Луганск : Альма-матер, 2003. 304 с.

428. Мезеря І. В. Культурологічний підхід до статевого виховання учнівської молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2014. №2 (61). С. 119–130.

429. Мечников И. И. Возраст вступления в брак. *Сорок лет искания рационального мировоззрения.* Москва : Госиздат, 1925. С. 59–101.

430. Мечников И. И. Очерк воззрений на человеческую природу. *Сорок лет искания рационального мировоззрения.* Москва : Госиздат, 1925. С. 102– 120.

431. Мечников И. И. Этюды о природе человека : редкая книга / предисл. проф. Н. А. Умова. 2-е изд., доп. новыми главами. Москва : Научное слово, 1905. 246 с.

432. Мижева С. Р. Педагогический подход к решению проблемы сексуального воспитания.*Актуальные вопросы социальной теории и практики* : сб. науч. трудов / отв. ред.: Е. Н. Шиянов, Н. Г. Сикорская. Ставрополь : НОУ ВПО СКСИ, 2009. С. 26–30.

433. Мижева С. Р. Проблемы полового воспитания в отечественной школе и педагогике конца XIX – начала XX веков : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Пятигорск, 2011. 20 с.

434. Мижева С. Р. Проблемы полового воспитания в отечественной школе и педагогике конца XIX – начала XX веков : дис. … канд. пед. наук. 13.00.01. / Пятигорский государственный ун-т. Пятигорск, 2011. 138 с.

435. Миненко Г. Социально-философские проблемы биосоциального взаимодействия в сфере пола : дис. … канд. филос. наук. 09.00.01./ Новосибирский государственный ун-т. Новосибирск, 1984. 176 с.

436. Мирошниченко М. И. «Злостные лица» женского пола: борьба с проституцией в свете представлений революционного самосознания в 1920-1922 гг. (по материалам Урала). *Женщина в российском обществе*. 2011. № 1. С. 55–66.

437. Михайлова Е. А. О значении физических упражнений для женских учебных заведений. *Вестник воспитания*. 1890. № 6. С. 60–75.

438. Михайлова Е. А. Охрана материнства с точки зрения сексуальности, равноправия, законодательства и семьи. Москва, 1915. 31 с.

439. Михайловский Н. К. Борьба с половой распущенностью. *Русская школа.* 1907. № 10. С. 152. (№№7-8)

440. Молль А. Половая жизнь ребенка / пер. с нем. Леонида Рохальского; под ред. и с предисл. д-ра Б. И. Бентовина. Санкт-Петербург : Изд. книж. склада «Новая жизнь», 1909. 264 с.

441. Мольков А. В. Половое воспитание в системе общего воспитания. *Проблемы сексуальной педагогики* : труды конф. по вопросам сексуальной педагогики / ред. А. В. Мольков. Москва : Работник просвещения, 1930. С. 5–15.

442. Мороз Л. І. Вплив батьків на формування ціннісних орієнтацій у сфері між статевих взаємин. *Вихователю про психологію та педагогіку сексуального розвитку дитини* : наук.-метод. збірник / за ред. Т. В. Говорун. Київ : Ін-т змісту і методів навч., 1996. С. 83–90.

443. Мороз В. Збереження репродуктивного здоров'я підлітків / упоряд.: Л. Шелестова, Н. Чиренко, Н. Чернякова. Київ : Шк. світ, 2012. 120 с.

444. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Київ : Центр навч. літ-ри, 2005. 624 с.

445. Москаленко В. В. Соціалізація особистості : монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.

446. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. высш. учеб. зав. : 6-е изд., перераб. и доп. Москва : Академия, 2007. 224 с.

447. Мы строим дом : кн. о молодой семье : сборник / сост. В. Н. Крупин. Москва : Молодая гвардия, 1981. 319 с.

448. Мунипов В. М. Вопросы полового развития и воспитания в трудах В. М. Бехтерева. *Советская педагогика*. 1970.№ 12. С. 107–115.

449. Нагорна А. М., Безпалько В. В. Репродуктивне здоров'я та статеве виховання молоді. Київ : Європ. ун-т, 2004. 406 с.

450. Надолинская Л. Н. Стереотипы любовных отношений в европейской культуре : Историческая трансформация : автореф.дис. … канд. филос. наук : 24.00.01. Ростов-на-Дону, 2001. 21 с.

451. Накашидзе Е. Половое воспитание при современном научном, нравственном и религиозном освещении. *Русская школа*. 1913. № 2. С. 22–44.

452. Нужно ли половое просвещение в школе. *Половой вопрос в школе и в жизни* / под ред. И. С. Симонова. Ленинград : Брокгауз-Ефрон, 1927. С. 94–115.

453. О любви: из статей, поступивших в редакцию. *Правда*. 1925. 7 мая (№ 102).

454. Обуховский К. Психология влечений человека / пер. с польск. Москва : Прогресс, 1972. 247 с.

455. Одна из обязанностей матери : пособие по сексуальному воспитанию детей. Санкт-Петербург : Тип. П. П. Рябушинского, 1907. 40 с.

456. Окер-Блом М. Что рассказывал дядя доктор мальчику-племяннику (Первоначальные сведения из обрасти половой жизни). Москва : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1908. 30 с.

457. Олійник Л. М. Статеве виховання : навч. посіб. Миколаїв : Прінт-Експрес, 2009. 112 с.

458. Онипченко О. І. Сім'я в умовах трансформації сучасного українського суспільства. *Трансформація соціальної педагогіки та соціальної роботи в культурі інформаційного суспільства* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю ХДАК (м. Харків, 7 лют. 2019 р.) / під ред. проф. А. Рижанової та ін. Харків, 2019. С. 77–79.

459. Онипченко О. І. Г. Ващенко про національні традиції у вихованні української молоді. *Теорія і практика соціального виховання: соціальна суб'єктність, активність та відповідальність :* матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 лист. 2014 р.) / за ред. М. П. Васильевої. Харків, 2014. С. 70–71.

460. Онипченко О. І. Жінки-матері у статевому вихованні дітей та підлітків (кінець XIX – початок XX століття). *Zbior artykulow naukowych z Konferencji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracownikow naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z panstw obszaru bylego Zwiazku Radzieckiego oraz byley Jugoslawii*. (Warszawa, 30.11.2017). Warszawa, 2017. S. 83–86.

461. Онипченко О. І. Захоплення реборнами як порушення статеворольової соціалізації сучасних жінок. *Актуальнідослідження в соціальній сфері* : матеріали одинадцятої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2018 р.). / гол. ред. В. В. Корнещук. Одеса, 2018. С. 51–53.

462. Онипченко О. І. Збереження репродуктивного здоров'я підлітків як складова статевого виховання. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 квіт. 2017 р.). Харків, 2017. С. 137–138.

463. Онипченко О. І. Інститут шлюбу й сім'ї крізь призму статевого виховання молоді у 20–30-х роках XX століття. *Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Суми, 11-12 лист. 2015 р.). Суми, 2015. С. 252–256.

464. Онипченко О. І. Підготовка дітей та підлітків до сімейного життя через відповідно організоване статеве виховання у 20-30-х роках XX століття. *Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери* : зб. мататеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ніжин, 5-6 трав. 2016 р.) / за заг. ред. О. В. Лісовця. Ніжин, 2016. С. 135–137.

465. Онипченко О. І. Підготовка до усвідомленого материнства як складова статевого виховання. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи* : тези доп. III Всеук. з міжнар. участю наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 17 квіт. 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 159–162.

466. Онипченко О. І. Підготовка сім'янина як складова статевого виховання у педагогічній спадщині Володимира Костіва. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи* : тези доп. IV всеукр. з міжнар. участю наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 19 квіт. 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 100–104.

467. Онипченко О. І. Підготовки учнівської молоді до сімейного життя як складова статевого виховання. *Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації цілей сталого розвитку суспільства* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків ; м. Куряж, 14 груд. 2017 р.) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової. Харків, 2018. С. 99–101.

468. Онипченко О. І. Проблеми статі, статевої моралі в популярній белетристиці на початку ХХ століття. *Соціальна робота:виклики сьогодення* : зб. наук. праць за матеріалами VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 17-18 трав. 2017 р.) / за заг. ред. В. А. Поліщук, С. М. Калаур, Г. І. Слозанської. Тернопіль, 2017. С. 74–78.

469. Онипченко О. І. Сексизм в рекламі: статеворольові та гендерні стереотипи. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : матеріали VI-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 150–151.

470. Онипченко О. І. Сексизм щодо жінок в процесі статеворольової соціалізації молоді у 20-30-х роках ХХ століття.*Гендер. Екологія. Здоров'я* :матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 210-річчю Харків. нац. медич. Ун-ту (м. Харків, 21-22 квіт. 2015 р.). Харків, 2015. С. 87–88.

471. Онипченко О. І. Статеве виховання дітей та підлітків у педагогічній спадщині А. С. Макаренка.*Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні* : матеріали регіон. наук.-практ. конф. (м. Харків ; м. Куряж 23 берез. 2017 р.) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової. Харків, 2017. С. 169–172.

472. Онипченко О. І. Статеве виховання учнівської молоді як складова статеворольової соціалізації. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи* : тези доп. ІІ Всеукр. з міжнар. участю наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 6 квіт. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 116–119.

473. Онипченко О. І. Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні на рубежі XIX–XX століття крізь призму соціокультурних традицій. *International Scientific-Practical Conference Forming Of Modern Educational Environment : benefits, risks, implementation mechanisms* : Conference Proceedings, September 29, 2017. Tbilisi : Baltija Publishing. 190 pagas. – S. 69-72

474. Онипченко О. І., Онипченко П. М. Фамілістика як чинник статеворольової соціалізації молоді (60–80-ті рр. ХХ ст.) *Актуальні проблеми*

реформування системи виховання та освіти в Україні : зб. тез наук. робіт учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 27-28 квіт. 2018 р.). Львів, 2018. С. 36–38.

475. Онипченко О. І. Шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні стосунки та демографічна політика держави в сучасній Україні. *Навчання, виховання та розвиток у контексті життєвих перспектив особистості* : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю (м. Бердянськ, 25 квіт. 2019 р.) / за заг. ред. О. В. Горецької. Бердянськ, 2019. С. 241–246.

476. Онипченко О. І. Шлюбно-сімейні традицій в моральній культурі українського народу як засіб статевого виховання дітей та підлітків. *Соціальна педагогіка і соціальна робота: виклики сьогодення* / за заг. ред.: В. А. Поліщук, С. М. Калаур, Г. І. Слозанської. Тернопіль, 2015. С. 101–107.

477. Онипченко О. І. Conceptual foundations of sexual education of children and teenagers as preparation for family life (60s-90s of the 20th century). *Modern Science*. Moderni veda. Praha. Ceska Republika., 2018. No 7. P. 37–43.

478. Онипченко О. І. Аналіз західноєвропейської літератури стосовно статевого виховання дітей та підлітків на межі XIX-XX століть. *Педагогіка формування творчої особистості у вищий і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя. 2017. Вип. 54 (107). С. 40–47.

479. Онипченко О. І. Відповідальне батьківство та репродуктивне здоров'я підлітків як складові статевого виховання. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки.* Бердянськ, 2018. Вип. 3. С. 45–55.

480. Онипченко О. І. Дискурс художньої літератури 1920-х рр. стосовно проблем статевої моралі, побуту та шлюбно-сімейних відносин молоді. *Scientific Papers «Social Work And Education»*. Ternopil–Aberdeen, 2017. Vol. 4. No 1. S. 126–136.

481. Онипченко О. І. Жіночий рух, побут, трансформація інституту шлюбу і сім'ї, та пронаталістська політика держави (20-30-ті рр. XX

століття). *Вісник Луганського національного університету. Педагогічні науки*. Луганськ, 2018. № 1 (315). Ч. ІІ. С. 151–157.

482. Онипченко О. І. Медико-психологічний аспект статеворольової соціалізації дітей та підлітків (60-90-ті роки ХХ століття) *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон, 2018, Т. 3. С. 35–39.

483. Онипченко О. І. Морально-етична парадигма статеворольової соціалізації молоді в 20-30 роках ХХ століття. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвуз. зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун-та / ред.-упоряд. : В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич : Посвіт, 2018. Вип. 18. С. 144–152.

484. Онипченко О. І. Національні традиції українського народу у родинному та статевому вихованні молоді в педагогічній публіцистиці Г. Ващенка. *Педагогіка і психологія* : зб. наук. праць / за заг. ред. : І. Ф. Прокопенка, С. Т. Золотухіної. Харків. 2015. Вип. 48. С. 223–232.

485. Онипченко О. І. Питання статеворольової соціалізації молоді через становлення інституту шлюбу та сім'ї у радянському суспільно-політичному дискурсі 1920-х років. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. Хмельницький. 2017. № 13. С. 58–63.

486. Онипченко О. І. Подготовка к семье и браку как аспекты полоролевой социализации, полового воспитания детей и подростков на рубеже ХХ–ХХІ столетий. *Международный научно-методический рецензированный журнал «Образование в XXI веке».* Ереван, 2019. № 2 (2). С. 204–211.

487. Онипченко О. І. Політико-ідеологічна складова процесу статеворольової соціалізації молоді через реформування побуту, інституту шлюбу та сім'ї в 20-30-х роках ХХ сторіччя. *Вісник Черкаського університету. Педагогічні науки.* Черкаси, 2018. Вип. 1. С. 75–81.

488. Онипченко О. І. Програми по підготовці дітей та підлітків до сімейного життя: минуле та сьогодення. *Педагогіка формування творчої*

особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко та ін. Запоріжжя, 2017. Вип. 56-57 (109-110). С. 20–27.

489. Онипченко О. І. Релігійно-моральний підхід у статевому вихованні дітей та підлітків (початок ХХ століття). *Scientific Papers «Social Work And Education».* Ternopil–Aberdeen, 2017. Vol. 4. No 2. S. 116–127.

490. Онипченко О. І. Роль батьків у процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків у педагогічних дискусіях на початку ХХ століття. *Наукові записки кафедри педагогіки ХНУ*. Харків, 2018. Вип. 42. С. 125–132.

491. Онипченко О. І. Сексизм, статеворольові та гендерні стереотипи в рекламі та їх вплив на дітей та підлітків. Vydala: Prešovská univerzita v Prešove, 2019 Vydanie: prvé Publikácia bola vydaná elektronicky v С. 453–460 Digitálnej knižnici UK PU: http://www.pulib.sk/web/ kniznica/ elpub/ dokument/Bernatova13

492. Онипченко О. І. Соціокультурний аспект статево рольової соціалізації дітей та підлітків в Україні кінця XIX – початку ХХ століття. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки».* 2017. Вип. 3. С. 88–95.

493. Онипченко О. І. Спільне навчання хлопців та дівчат як фактор статевого виховання дітей та підлітків (початок ХХ століття). *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна».* Хмельницький., 2017. № 14. С. 93–97.

494. Онипченко О. І. Статеві девіації серед дітей і підлітків та засоби їх профілактики (кінець XIX – початок ХХ сторіччя). *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон, 2017. № 79. С. 211–216.

495. Онипченко О. І. Фамілістика та підготовка дітей і підлітків до сімейного життя у вітчизняній педагогічній думці (60-80-ті роки ХХ століття). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки*. Бердянськ, 2018. Вип. 1. С. 32–39.

496. Онипченко О. І. Формування культури статеворольової поведінки у шкільній та позашкільній роботі в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки кафедри педагогіки ХНУ*. Харків, 2019. Вип. 4. С. 178–188.

497. Онипченко О. І. Формування наукових підходів у вирішенні питання статеворольової соціалізації дітей і підлітків (початок ХХ століття). *Вісник Луганського національного університету. Педагогічні науки*. Луганськ, 2017. № 8 (313). С. 237–243.

498. Онипченко О. І. Виховання статевої чистоти та стриманості у педагогічній спадщині Г. Ващенка. *Наукові записки. Психолого-педагогічні науки* / за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко. Ніжин : НДУ, 2014. № 4. С. 199–205.

499. Онипченко О. І., Рассказова О. І., Чернецька Ю. І. Діяльність осередків гендерної освіти ВНЗ як умова імплементації гендерного компонента в освіту: досвід роботи ЦГО ХГПА. *Гендерна парадигма освітнього простору*/ за заг. ред. Дороніної Т. О. Кривий Ріг, 2016. Вип. 3-4. С. 165–173.

500. Онипченко О. І., Рассказова О. І., Чернецька Ю. І. Гендерний аудит освітнього середовища педагогічного ВНЗ як інноваційна форма імплементації гендерного компонента у вищу освіту. *Гендерна парадигма освітнього простору* / за заг. ред. Дороніної Т. О. Кривий Ріг, 2015. Вип. 2. С. 123–137.

501. Онипченко О.І. Стабільність інституту сім'ї як пріоритетний напрям статеворольової соціалізації дітей та підлітків. *Збірник наукових праць національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького*. Серія : Педагогічні науки. Том 21 № 2 (2020). С. 165–183.

502. Онипченко О. І. Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття) : монографія. Харків : ФОП Панова А. М., 2020. 544 с.

503. Орбан-Лембрік Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Київ : Либідь, 2004. Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. 576 с.

504. Осипова В. Н. Современные дети в сексуальном отношении. *Педологический журнал*. 1923. № 2. С. 63–67.

505. Осипова В. Н. Школа В. М. Бехтерева и педология. *Педология*. 1928. № 1. С. 10–26.

506. Осипович Т. Коммунизм, феминизм, освобождение женщин и Александра Коллонтай. *Общественные науки и современность*. 1993. № 1. С. 174–186.

507. Осипович Т. Проблемы пола, брака и семьи, и положение женщины в общественных дискуссиях сер. 1920-х гг. *Общественные науки и современность*. 1994. № 1. С. 161–171.

508. Острогорский А. Н. Педагогические экскурсии в область литературы («Санин» Арцыбашева. К вопросу о беседах по половому вопросу). *Русская школа*. 1908. № 3. С. 1–22.

509. Паканич М. М. Готовність молоді до сімейного життя як соціально-психологічна проблема. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.*2011. Вип. 26. С. 122–128.

510. Панкова Л. Человек и семья: Философский анализ формирования культуры брачно-семейных отношений : дис. … д-ра филос. наук : 09.00.13 / Санкт-Петербургский государственный ун-т. Санкт-Петербург, 2003. 406 с.

511. Панкова Л. У порога семейной жизни : кн. для учителей. Москва, 1991. 144 с.

512. Парфьонова О. І. Традиції в моральній культурі українського народу (друга половина XIX–XX ст.) : автореф. … дис. канд. іст. наук : 17.00.01. Київ, 2004. 29 с.

513. Паульсен Ф. Современное воспитание и современная нравственность. Москва : Сабашников, 1909. 41 с.

514. Первый Всероссийский съезд работниц 16-21 ноября 1918 г. и его резолюции.Харьков, 1920. 23 с.

515. Переведенцев В. И. Школа и молодая семья. Москва : Знание, 1982. 96 с.

516. Петренко О. *Відображення проблем гендерної освіти та виховання у радянській педагогічній пресі періоду НЕПу (1921-1929 рр.). Історико-педагогічний альманах*. 2006. Вип. 2. С. 50–59.

517. Петренко О. Вплив педології на становлення гендерного підходу до освіти й виховання школярів в Україні (20-ті рр. ХХ ст.). *Історико-педагогічний альманах*. 2012. Вип. 2. С. 27–35.

518. Петрище И. П. О половом воспитании детей и подростков. Минск : Нар. асвета, 1990. 160 с.

519. Педагогічна співпраця вчителів і батьків у формуванні сім'янина / укладач В. Костів. Івано-Франківськ, 1997. 56 с.

520. Писарев Д. И. Школа и жизнь. *Русское слово*. 1869. № 9. С. 59–94.

521. Писарева Л. Происхождение человека : сборник статей по половому воспитанию детей. Москва : «Освобождение», 1909. 308 с.

522. Платон. Избранные диалоги. Москва, 1965. 440 с.

523. Плахтій П. Д., Коциба В. М., Іщук Д. Ф. Статеве здоров'я юнаків та чоловіків : монографія / за заг. ред. П. Д. Плахтія. Кам'янець-Подільський, 2002. 114 с.

524. Плзак М. Ссора по пустяку. *Будьте счастливы!* / сост. Е. Р. Мушкина. Москва : Известия, 1983, С. 87–95.

525. Поворинская В. Воспоминания одинокой девочки. *Воспитание и обучение*. 1903. № 1-12. С. 19–27.

526. Покровская М. И. О половом воспитании и самовоспитании. Санкт-Петербург, 1913. 129 с.

527. Покровский Е. Физическое воспитание девочек. *Вестник воспитания*. 1894. № 1. С. 6–43.

528. Пол. Брак. Семья / под. ред. проф. П. Попхристова, д-ра Т. Бостанджиева и д-ра А. Бонева. *Медицина и физкультура*. София, 1977. 300 с.

529. Половцов В. Основы общей методики естествознания. Москва, 1907. 276 с.

530. Половцов В. В. Основы общей методики естествознания. Петербург : Гос. изд., 1922. 265 с.

531. Половцов В. Задачи естествознания, как общеобразовательного предмета в средней школе. *Образование*. 1902. № 2. С. 129–140.

532. Половцова В. Н. Половой вопрос в жизни ребенка. *Вестник воспитания*. 1903. № 9. С. 16–29.

533. Пономарев В. А. История феминизма : учеб. пос. по курсу по выбору «Современный феминизм». Москва, 2006. Ч. 1. 67 с.

534. Понтон Л. Сексуальная жизнь подростков. Открытие тайного мира взрослеющих мальчиков и девочек / пер. с англ. Э. Касимова. Москва : Изд-во института Психотерапии, 2001. 272 с.

535. Порадник по соціальному вихованню дітей / упоряд. Ценсоцвих Нарком освіти УСРР. Харків : Всеукр. держ. вид., 1921. 134 с.

536. Порадник соціального виховання : прогр. для сіл. і міс. труд. шк. першого концентру. Харків : Держ. вид-во України, 1928. 155 с.

537. Постовий В. Г. Сучасна сім’я і її педагогіка. Київ : Освіта, 1994. 64 с.

538. Постовий В. Г. Ціннісні орієнтації української сім’ї : (історико-педагогічний аспект). *Педагогіка та психологія*. 1997. № 1. С. 185–190.

539. *Постолатьев П. Ф*. Педагогические основы полового воспитания старшеклассников : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Москва, 1974. 19 с.

540. Похазникова И. С. Молодежная проза в литературно-общественной ситуации 1920-х годов : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01. / Саратовский государственній ун-т. Саратов, 2007. 176 с.

541. Прислів’я та приказки : Взаємини між людьми / упоряд. М. Пазяк. Київ : Наукова думка, 1991. 440 с.

542. Прислів’я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру. / упоряд. М. Пазяк. Київ : Наукова думка, 1990. 528 с.

543. Приходько Г. В. Соціостатеве виховання дітей в українській селянській родині XIX – початку XX століття : дис. … канд. пед. наук. 13.00.01. / Сумський державний пед. ун-т. імені А. С. Макаренка. Суми, 2014. 277 с.

544. Проблемы сексуальной педагогики : труды конф. по вопросам сексуальной педагогики / ред. А. В. Мольков. Москва : Работник просвещения, 1930. 109 с.

545. Пушкарев А. М. Отношения между полами в общественных дискуссиях 1920-х гг. в России (отечественная и зарубежная историография) : дис. … канд. ист. наук : 07.00.09. / Московский государственный ун-т. Москва, 2008. 295 с. URL: http://cheloveknauka.com/otnosheniya-mezhdu-polami-v-obschestvennyh-diskussiyah-1920-h-gg-v-rossii(дата звернення : 13.04.2014).

546. Пушкарев А., Пушкарева Н. Ранняя советская идеология 1918-1928 годов и «половой вопрос»: о попытках регулирования социальной политики в области сексуальности. *Советская социальная политика 1920-1930-х гг. : идеология и повседневность*. Москва, 2007. С. 199–227.

547. Рабкорка З-ич. Долой слово «брак»! *Работница и крестьянка*. 1926. № 4. С. 30.

548. Равич С. Борьба с проституцией в Петрограде. *Коммунистка*. 1920. № 1-2. С. 21–23.

549. Радин Е. П. Охрана здоровья детей и подростков и социальная евгеника. Орел : Госизд. Орловское отд-ние, 1923. 59 с.

550. Райков Б. Е. Общая методика естествознания. Москва ; Ленинград : Учпедгиз, 1947. 300 с.

551. Райков Б. Е. Половое просвещение в школе. Ленинград : Культурно-просветительское трудовое товарищество «Образование», 1927. 78 с.

552. Райков Б. Краткий учебник зоологии «Человек и животные». Город 1924. С. 154–155.

553. Райков Б. Половой вопрос и школа. (Прочитан на собрании педагогов и родителей в 1910 г. *Известия Родительского кружка*. Санкт-Петербург, 1914. № 1.

554. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся : пособие для учителя / под ред.: В. А. Татенко, Т. М. Титаренко. Київ : Рад. шк., 1989. 128 с.

555. Раскин Л. Е. Проблема совместного воспитания и задачи школы. *Проблемы сексуальной педагогики* : труды конф. по вопросам сексуальной педагогики. Москва : Работник просвещения, 1930. С. 25–32.

556. Раскин Л. Борьба за девочку как одна из проблем воспитания. *На путях к новой школе*. № 2. 1929. С. 47–57.

557. Раскин Л. Еще о совместном воспитании. *На путях к новой школе*. 1929. № 6. С. 55–58.

558. Раскин Л. Е. Проблема мальчиков и девочек в воспитании. Москва, 1929. 113 с.

559. Рассел Б. Брак и мораль. URL: http://www.liberta.dp.ua/wp-content/uploads/2013/06/Rassel_B._Brak_I_Moral.a6.pdf (дата звернення : 1.08.2016).

560. Резничук Г. О., Василенко О. М. Підготовка сучасної молоді до сімейного життя. *Науковий вісник Ужгородського національного інституту. Педагогіка. Соціальна робота.* 2015. Вип. 37. С. 150–152.

561. Репина Т. А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии. *Вопросы психологии.* 1987. № 4. С. 158–165.

562. Репина Т. А. Современная семья как объект социального управления : дис. … канд. социол. наук : 22.00.08. / Новосибирский государственный ун-т.Новосибирск, 2008. 191 с.

563. Рибалка О. Формування готовності студентів біологічних факультетів до виховання у підлітків культури міжстатевих стосунків : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. Кіровоград, 2005. 207 с.

564. Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 132–142.

565. Роговин В. З. Вопросы семьи и положения женщины в советской социологии 20-х годов. *Динамика изменения положения женщины и семья*. Москва : ИКСИ АН СССР, 1972. 183 с.

566. Роговин В. З. Проблемы семьи и бытовой морали в советской социологии 20-х годов. *Социальные исследования*. Москва, 1970. Вып. 4. С. 147–168.

567. Родинні взаємини і проблеми виховання дітей / за ред. В. Костіва. Івано-Франківськ, 1995. 48 с.

568. Рожков М. И., Байбородова Л. В. Организация воспитательного процесса в школе : учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений. Москва : ВЛАДОС, 2000. 256 с.

569. Розанов В. В. Люди лунного света: Метафизика христианства. 2 издание. Санкт-Петербург : Тип. т-ва А. С. Суворина – Новое время, 1913. XII, 297 с.

570. Розинаева Г. Супружество, материнство, отцовство / пер. со словац. А. М. Кавцевича. Минск, 1984. 143 с.

571. Розмова про сокровенне: науково-популярні нариси. / Б. В. Лисенко, І. М. Синишин, О. П. Щербаков; Упоряд. І. М. Синишин. Київ : Молодь, 1985. 80 с.

572. Романов П. С. Избранные произведения. Москва : Худож. лит., 1988. 400 с.

573. Рубанович В. М. Родителям о половом воспитании детей. Красноярск : Кн. изд-во, 1988. 51 с.

574. Романова В. Г. Особливості статеворольової соціалізації підлітків : автореф. дис ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2002. 19 с.

575. Рубинштейн М. М. Задачи, пути и средства полового воспитания. *Половой вопрос в школе и в жизни* / под. ред. И. С. Симонова. Ленинград : Брокгауз-Ефрон, 1927. С. 23–49.

576. Рубинштейн М. М. Половой фактор и его роль в культуре. *Половой вопрос в школе и в жи*зни / под. ред. И.С. Симонова. Ленинград : Брокгауз-Ефрон, 1927. С. 5–22.

577. Румянцев Н. Ж.-Ж. Руссо о природе детей. *Воспитание и обучение*. 1912. №8-11.

578. Румянцев Н. Проблема полового воспитания с психологической точки зрения. *Вестник воспитания*. 1912. № 8. С. 30–71.

579. Румянцев Н. Спорные вопросы воспитания (по поводу съезда по семейному воспитанию). *Воспитание и обучение*. 1913. № 1. С. 3–14.

580. Румянцев Н. О половом воспитании : труды Первого Всероссийского съезда по семейному воспитанию. Санкт-Петербург : Типо-литография Н. Л. Ныркина. СПб., Измайловский полк, 7 рота, д. 13. 1914. С. 79–93.

581. Русова С. Ф Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / за ред.: Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. Київ : Либідь, 1997. Кн. 1. 278 с.

582. Рюле Отто. Объяснение половых отношений детям : речь социалиста на собрании рабочих и работниц / пер. с нем. Зап. обл. упр. «Гомельский рабочий», 1925. 24 с.

583. Рюриков Ю. Б. Три влечения: Любовь, ее вчера, сегодня, завтра. Минск, 1986. 271 с.

584. Рюриков Ю. Б. Трудное счастье: Любовь и молодая семья. Москва, 1977. 63 с.

585. Рюриков Ю. Любовь и семья на сломе времен. *Аврора*. 1988. № 5. С. 135–144.

586. Рюриков Ю. Только ли любовь? *Лит. газ*. 1974. № 29. С. 13.

587. Савченко О. Я. Сімейне виховання. Молодші школярі. Київ : Рад. Школа, 1979. 141 с.

588. Самойлова К. Н. Работницы в Российской революции. Петербург, 1919. С. 3–4.

589. Санюкевич Л. И. Половое воспитание детей и подростков. Минск, 1979. 48 с.

590. Свенцицкий В. П. Христианство и «половой вопрос». По поводу книги В. Розанова «Люди лунного света». URL: http://anthropology.rchgi.spb.ru/pdf/13_svenz.pdf (дата обращения : 01.08.2016).

591. Свядощ А. М. Женская сексопатология. Москва, 1974. 182 с.

592. Свядощ А. М. Женская сексопатология. Кишинев : Изд-во Штиинца, 1991. 185 с.

593. Севрук Л. С. Методики начального курса естествознания. Москва, 1902. 211 с.

594. Севрук Л. С. Труды курсов для учителей средей школы при С.-Петербургском университете. Санкт-Петербург, 1907. С. 233–246.

595. Седов Л. Юноша: педагогика и психология его возраста. *Вестник воспитания*. 1910. № 9. С. 34–61.

596. Седов Л. Юноша: педагогика и психология его возраста. *Вестник воспитания*. 1910. № 8. С. 72–105.

597. Сексопатология: справочник / Г. С. Васильченко, Т. Е. Агаркова, С. Т. Агарков и др. ; под ред. Г. С. Васильченко. Москва : Медицина, 1990, 574 с.

598. Сексуальная педагогика : лекции, прочит. в берлин. центр. ин-те воспитания и образования / проф.: Бляшко, Боррутау, Гофман, Дюк, Топен, Тимердинг и Шенихен. Москва : К-ВО «Соврем. Проблемы», Н. А. Столляр, 1926. 126 с.

599. Семашко Н. А. Нужна ли женственность? *Молодая гвардия*. 1924. № 6. С. 205–206.

600. Семейно-брачное право. *Работница*. 1925. № 17. С. 3–4.

601. Семейное воспитание : словарь / под ред. М. И. Кондакова. Москва : «Педагогика», 1972. 143 с.

602. Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи. Москва : Мысль, 1974. 309 с.

603. Семина М. В. Подготовка молодежи к браку и семье в советской и постсоветской России. *Вопросы современной науки и практики*. 2011. № 3 (34). С. 156–165.

604. Семья на пороге третьего тысячелетия. Москва : Центр общечеловеческих ценностей, 1995. 239 с.

605. Семья. Социально-психол. и этич. пробл. : справочник / В. И. Зацепин (рук. авт. кол.), Л. М. Бучинская, И. Н. Гавриленко и др. Киев : Политиздат Украины, 1990. 225 с.

606. Сеченов И. М. Избранные произведения. Москва, 1958. 255 с.

607. Сидорович К. Дети и половой вопрос. Санкт-Петербург, 1909. 227 с.

608. Симонов И. С. На путях к борьбе с половой распущенностью в школах I и II ступени. *Школа и половой вопрос*. Петроград, 1920. С. 116–166.

609. Симонов И. С. Половой вопрос в школе и в жизни / под ред. И. С. Симонова. Ленинград : Брокгауз-Ефрон, 1927. 195 с.

610. Симонов И. С. Школа и половой вопрос. Петроград : 4-я Гос. тип. Фонтанка, 57. 1920. 55 с.

611. Сімейні цінності : практико-орієнтований посібник до навчальної програми «Сімейні цінності» (9 годин) для 8-9-х класів / О. В. Мельник та ін. Івано-Франківськ : НАІР, 2014. 136 с.

612. Скворцов И. П. Гигиена воспитания. *Вестник воспитания*. 1890. № 3,1. С. 1–36; № 4,1. С. 61–105.

613. Скворцов И. П. О воспитании родового чувства. *Вестник воспитания.* 1892. № 1. С. 63–84.

614. Скворцов И. Гигиена воспитания. Москва : Типография М. Г. Волчанинова, 1890. 80 с.

615. Скородок Л. М., Савченко О. Н. Нарушения полового развития у мальчиков. Москва, 1984. 238 с.

616. Скринник І. Роль сімейних традицій та обрядів у формуванні української ментальності. *Наука. Освіта. Молодь.* С. 174–177. URL: http://library.udpu.org.ua/library files/stud konferenzia/2014/69.pdf (дата звернення : 23.11.2014).

617. Смидович С. О любви (посвящается нашей женской молодежи). *Правда*. 1925. 24 мар. (№ 67).

618. Смирнов Д. Недостатки воспитания как причина сексуальных ненормальностей и болезненных проявлений взрослых. *Вестник воспитания*. 1912. № 6. С. 127–152.

619. Снайдер Ди. Курс выживания для подростков. *Ровесник*. 1989. № 7-12.

620. Снайдер Ди. Курс выживания для подростков. *Ровесник*. 1990. № 2-9.

621. Советская женщина: Труд, материнство, семья. Москва, 1987. 176 с.

622. Советы молодой паре / пер. с польск. : И. И. Андрушевич, И. Б. Тимковского. Минск, 1982. 143 с.

623. Современная семья: проблемы, решения, перспективы развития : материали междунар. сем. / сост. Э. Ш. Камалдинова. Москва : Альфа-М, 2002. 138 с.

624. Соколов Николай. Вопросы совместного обучения и воспитания на Съезде по семейному воспитанию. *Русская школа*. 1913. № 4. С. 100–114.

625. Соловьев В. Оправдание добра. Москва : Ин-т рус. цивилизации, Алгоритм, 2012. 656 с.

626. Сорокин П. Кризис современной семьи (социологический очерк). *Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни*. 1916. № 2-3. URL: http://www.pseudology.org/Sex/Semyevedenie/82.htm (дата звернення : 15.11.2017).

627. Сорохтин Г. Н. Общие основы полового воспитания (для педологов, врачей и педагогов). Москва : Прометей, 1930. 145 с.

628. Сорохтин Г. Н. Половое воспитание детей в плане марксистской педагогики.*Половой вопрос в школе и в жизни*. / под. ред. И .С. Симонова. Ленинград : Брокгауз-Ефрон, 1927. С. 73–93.

629. Сосюра Л. Я. Половое воспитание детей. Одесса : Светоч, 1926. 32 с.

630. Социологический опрос женихов и невест в период добрачного консультрования. *Социологические исследования*. 1986. № 1. С. 102–105.

631. Социологический энциклопедический словарь / ред.-коорд. – академик РАН Г. В. Осипов. Москва : ИНФРА М – НОРМА, 1998. 488 с.

632. Социология семьи в период с 1930 по 1990 гг. URL: https://socio.rin.ru/cgi-bin/article.pl?id=1004&page=8 (дата звернення : 15.11.2017).

633. Спивачук В. А. Любовь, семья и бытовые проблемы в русской прозе малого жанра (на примере рассказов Пантелеймона Романова). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. Вип. 23. С. 237–241.

634. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: феминизм, нигилизм и большевизм (1860-1930). Москва, 2004. 616 с.

635. Статеве виховання – складова частина здорового способу життя : метод. вказ. для лікарів-інтернів, лікарів акушерів-гінекологів, дитячих гінекологів, педіатрів, сімейних лікарів / уклад. І. О. Тучкіна, Л. А. Вигівська, Н. Ш. Рогачова, О. В. Піонтковська, Т. В. Рубінська. Харків : ХНМУ, 2013. 41 с.

636. Стельмахович М. Новітні перспективи сімейного виховання. *Ріднашкола*. 1998. № 7-8. С. 23–25.

637. Стельмахович М. Сім'я і родинне виховання в Україні з найдавніших часів до XIX ст. *Початкова школа*. 1993. № 3. С. 14–17.

638. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. Київ : ІЗМН, 1997. 232 с.

639. Стельмахович М. Г. Українська родинна педагогіка. Київ : ІСДО, 1996. 288 с.

640. Стельмахович М. Г. Українське родинознавство. Івано-Франківськ, 1994. 56 с.

641. Стельмахович М. Г. Українська родина. Сім'я і родинне виховання в Україні з початку XX ст. і донині. *Рідна школа*. 1993. № 3. С. 14–17.

642. Степанов С. С. Заблудившийся революционер А. Б. Залкинд. *Школьный психолог.* 2004. № 1. С.17–19.

643. Столярчук Л. И. Полоролевая социализация школьников: теория и практика воспитания : монография. Волгоград : Перемена, 1999. 275 с.

644. Столярчук Л. И. Теория и практика воспитания школьников в процессе полоролевой социализации : дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01. / Московский государственній ун-т. Москва, 1998. 399 с.

645. Столярчук Л. И. Теория и практика воспитания школьников в процессе полоролевой социализации : автореф. … дис. д-ра пед. наук : 13.00.01. Москва, 1998. 49 с.

646. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення. Івано-Франківськ, 1992. 192 с.

647. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення : навч.-метод. посіб. / Ін-т змісту і методів навчання. Київ, 1998. 334 с.

648. Ступко А. И., Соколова С. В. Тебе – девочка, девушка. Киев, 1981. 58 с.

649. Ступко А. И., Соколова С. В. Тебе – мальчик, юноша. Киев, 1984. 48 с.

650. Ступко А. И., Соколова С. В. Вам – девушки, юноши. Київ: Здоров'я, 1987. 184 с.

651. Супружеская жизнь : гармония и конфликты / сост. Л. Богданович. Москва : Профиздат, 1991. 176 с.

652. Суханов И. Обычаи, традиции и преемственность поколений. Москва : Политиздат, 1976. 216 с.

653. Сухомлинский В. А. Дружба, любовь, семья. *Как воспитать настоящего человека.* Киев : Рад. школа, 1975. С. 189–228.

654. Сухомлинский В. А. Книга о любви / сост.: А. И. Сухомлинская, Л. В. Голованов. Москва : Мол. гвардия, 1983. 191 с.

655. Сухомлинский В. А. Мудрость родительской любви / сост. А. И. Сухомлинская. Москва : Мол. гвардия, 1988. 304 с.

656. Сухомлинский В. А. Письма к сыну. *Мудрость родительской любви* / сост. А. И. Сухомлинская. Москва : Мол. гвардия, 1988. С. 178–288.

657. Сухомлинский В. А. Письма о любви (Письма к дочери). *Мудрость родительской любви* / сост. А. И. Сухомлинская. Москва : Мол. гвардия, 1988. С. 288–299.

658. Сухомлинська О. Розвиток особистості і освіта: історичний вимір. *Шлях освіти.* 2008. № 2. С. 41–47.

659. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. Київ : А.П.Н., 2003. С. 16–25.

660. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. Київ : А.П.Н., 2003. С. 47–66.

661. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину : тв. в 5 т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 2. С. 109–419.

662. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. Київ : Рад. школа, 1978. 263 с.

663. Сухомлинський В. О. Закоханість. *Народження громадянина.* Київ : Рад. школа, 1970. С. 189–191.

664. Сухомлинський В. О. Народження чоловіка. Народження жінки. *Народження громадянина.* Київ : Рад. школа, 1970. С. 61–67.

665. Сухомлинський В. О. Хлопчикі і дівчата – чоловіки і жінки. *Народження громадянина.* Київ : Рад. школа, 1970. С. 67–72.

666. Сухомлинський В. О. Чоловіки і жінки в колективі. *Методика виховання колективу.* Київ : Рад. школа, 1971. С. 139–157.

667. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину? *Твори* : в 5 т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 1. 304 с.

668. Тарнавский Ю. Б., Блинов Г. М. Мальчики и девочки : некоторые вопросы полового воспитания. Москва : Знание, 1972. 130 с.

669. Тарновский В. Проституция и аболиционизм. Санкт-Петербург, 1888. С. 154–155.

670. Тарновский В. М. Половая зрелость, ее течение, отклонения и болезни. Санкт-Петербург, 1891. 55 с.

671. Тимофеев М. Г. Совместное и раздельное обучение в прошлом и настоящем. *Советская педагогика*. 1945. № 4. С. 6–13.

672. Тимофеева Л. Ф. Нравственная подготовка старшеклассников к семейной жизни : В помощь учителю. Фрунзе : Мектеп, 1982.

673. Тимошенко Л. Н. Воспитание старшеклассниц. Москва : Просвещение, 1983. 143 с.

674. Тимошенко Л. Н. Воспитание старшеклассниц : кн. для учителя. 2-е изд., доп. и перераб. Москва : Просвещение, 1990. 191 с.

675. Титаренко Т. М. Хлопчики та дівчатка: психологічне становлення індивідуальності. Київ : Знання, 1989. 48 с.

676. Трахтенберг А. Половой вопрос в семье и школе. *Воспитание и обучение*. 1913. № 8. С. 257–271.

677. Троицкая А. С. Половое воспитание в раннем возрасте. *Половой вопрос в школе и в жизни* / под. ред. И. С. Симонова. Ленинград : Брокгауз-Ефрон, 1927. С. 49–64.

678. Троцкий Л. Вопросы быта: эпоха «культурничества» и ее задачи. Москва, 1923. 160 с.

679. Троцкий Л. От старой семи – к новой.*Правда*. 1923. 13 июля (№ 155).

680. Труды курсов для учителей средней школы при С.-Петербургском университете. Санкт-Петербург, 1907.С. 233–246.

681. Труды Первого Всероссийского съезда по семейному воспитанию. Санкт-Петербург : Исполнит. комисс. съезда, 1914. Т. 1. 672 с.

682. Труды Первого Всероссийского съезда по семейному воспитанию. Санкт-Петербург : изд-е Исполнит. комисс. съезда, 1914. Том 2. 711 с.

683. Турутина Е. С. Женщина-мать и половое воспитание детей: история и современность. Парадигма. *Филисофско-культурологичній альманах.* Санкт-Петербург, 2011. Вып. 16. URL: Электронный ресурс: http://refdb.ru/look/1325098-p1.html (дата обращения : 05.11.2017).

684. Турутина Е. С. Социокультурный и образовательный контекст возникновения вопроса полового воспитания детей в дискурсе российской педагогики. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2010. Вып. 10 (100). С. 10–14.

685. Углов Ф. Г. В плену иллюзий. Минск, 1986. 256 с.

686. Углов Ф. Целомудрие. *Мы строим дом* :сборник / сост. В. Н. Крупин. Москва : Молодая гвардия, 1981. С. 108–122.

687. Українські звичаї та обряди пов’язані з соціалізацією молоді : Архів ІМФЕ. *Хроніка 2000.* 1993. № 1–2. С. 16–18.

688. Українська родина : Родинний і громадський побут / Упорядник Л. Орел. Київ : вид-во імені Олени Теліги, 2000. 424 с.

689. Українські народні звичаї в сучасному побуті / за ред. Л. Храпливої-Щур. Ленинград : Фенікс, 1990. 34 с.

690. Українсько-російсько-англійський термінологічний словник. Психологія статі та сексуальності / Упорядники Т. Говорун, О. Кікінежді, С. Кухаренко. Тернопіль : Богдан, 2000. 40 с.

691. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини : метод. матеріали / за ред. Г. М. Лактіонової. Київ : Наук. світ, 2004. 107 с.

692. Ушинский К. Д. Избранные педагогические произведения / сост. Н. А. Сундуков. Москва : Просвещение, 1968. 557 с.

693. Файнбург З. И. К вопросу об этической мотивации брака. *Социологические исследования.* Москва, 1970. Вып. 4. С. 66–75.

694. Федяєва В. Л. Сімейне виховання як об'єкт історико-педагогічних досліджень. *Шлях освіти*. 2004. № 2. С. 50–56.

695. Федяєва В. Л. Теорія та практика виховання дітей у сім'ї в Україні (друга половина XIX – початок XXI ст.) : дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01 / Херсонський державний університет. Херсон, 2010. 443 с.

696. Фейгин О. Половое созревание и половое воспитание. Ленинград : Изд-во автора, 1927. 44 с.

697. Фельцман О. Б. Нервные дети. Очерк психопатологии детского возраста для воспитателей. Москва : Практические знания, 1916. 92 с.

698. Физическое воспитание девочек : публичная лекция, читанная в Московском Собрании врачей 25 ноября 1893 г.*Вестник воспитания*. 1894. № 1-2. С. 6–43.

699. Филитис Н. Гимнастика в средней школе. *Вестник воспитания*. 1900. № 3. С. 191–206.

700. Философская энциклопедия. Москва, 1964. Т. 3. 584 с.

701. Форель А. Половой вопрос. Санкт-Петербург : Изд. А. С. Суворина, 1906. 678 с.

702. Форель А. Половой вопрос: естественно-научное, социологическое, гигиеническое и психологическое исследование. Санкт-Петербург : Освобождение, 1908. 306 с.

703. Фрейд З. Три статьи о теории полового влечения / пер. со 2-го нем. изд. д-ров А. В. Вяхирева и И. Е. Полякова, 2-е изд. Москва : Наука, 1912. 116 с.

704. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. Москва, 1926. 73 с.

705. Фрейд З. Психология сексуальности. Ленинград ; Москва, 1935. 124 с.

706. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. Москва, 1989. 640 с.

707. Фромм Э. Иметь или быть? Москва : Прогресс, 1986. 238 с.

708. Фромм Э. Исскуство любви. Москва : Айрис-пресс, 2004. 384 с.

709. Фурнье Август Для наших сыновей, когда им будет 18 лет. Советы врача юношеству / пер. с франц. Москва : Издание Л. А. Золотарева, 1904. 47 с.

710. Хархан Г. Д. Особливості статеворольової соціалізації дітей-сиріт в загальноосвітніх школах-інтернатах. *Український соціум*. 2008. № 1. С. 72–82.

711. Хархан Г. Підготовка старшокласників до сімейного життя : тренінги / упоряд. В. Снігульська. Київ : Видавнича група «Шк. світ», 2015. 136 с.

712. Хархан Г. Д. Виховання сім’янина в педагогічній спадщині А. С. Макаренка.*Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2010. № 1. С. 66–71.

713. Харчев А. Г., Голод С. И. Молодежь и брак. *Человек и общество*. Ленинград, 1969. С. 125–143.

714. Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. Москва : Мысль, 1979. 365 с.

715. Харчев А. Г. Социология семьи: проблемы становления науки. Москва : ЦСП, 2003. 342 с.

716. Харчев А. Г., Мацковский М. С. Современная семья и ее проблемы. Москва : Статистика, 1978. 210 с.

717. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія. Луганськ : Альма-матер, 2006. 320 с.

718. Харченко С. Я., Хархан Г. Д. Підготовка дітей-сиріт до сімейного життя в умовах інтернатного закладу : монографія. Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2012. 248 с.

719. Хиплинг М. Как беседовать с ребенком о сексе. / пер. с англ. Н. Мальвина. Санкт-Петербург : Питер, 1998. 197 с.

720. Шлюб, сім’я та дітородні орієнтації в Україні. Київ : АДЕФ-Україна, 2008. 256 с.

721. Хлюдзинский В. Зоология. Элементарный курс. (Естествознание в школе.) Санкт-Петербург, 1869. 286 с.

722. Хорват Ф. Любовь, материнство, будущее / пер. со словац.Т. И. Большаковой.Москва, 1982. 96 с.

723. Хорват Ф. Любовь, материнство, будущее. Москва : Прогресс, 1982. 96 с.

724. Хребес И. Быт в деревенском песнетворчестве. *Молодая гвардия*. 1926. № 8. С. 178.

725. Хрестоматия по этике и психологии семейной жизни : уч. пос. для учащ. ст. кл. / сост. И. В. Гребенников, Л. В. Ковинько. Москва : Просвещение, 1986. 271 с.

726. Хрипкова А. Г. Семья, школа, общественность. Москва : Знание, 1976. 40 с.

727. Хрипкова А. Г., Колесов Д. В. Девочка – подросток – девушка : пос. для учителей. Москва : Просвещение, 1981. 128 с.

728. Хрипкова А., Колесов Д. Мальчик – подросток – юноша : пособие для учителей. Москва, 1982. 206 с.

729. Хрипкова А. Г. Вопросы полового воспитания. *Советская педагогика*. 1970. № 3. С. 95–107.

730. Хрипкова А. Г., Колесов Д. В.В семье сын и дочь : кн. для учителя. Москва, 1985. 240 с.

731. Цейтлин А. Г. Проблема изучения детской сексуальности и вопрос о методике исследования сексуальности у детей. *Проблемы сексуальной педагогики* : труды конф. по вопросам сексуальной педагогики / ред. А. В. Мольков. Москва : Работник просвещения, 1930. С. 63–75.

732. Цибулько Л. Г. Соціальне виховання у вітчизняній педагогічній теорії та практиці 20–30-х років ХХ століття : автореф. дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2003. 20 с.

733. Цуриков В. И. Традиционная половая мораль в христианском мире. *Социодинамика.* 2016. № 9. С. 1–16.

734. Чередниченко В. Все починається з любові. Дніпропетровськ : Промінь, 1989. 150 с.

735. Черепова Э. М. Нравственная подготовка учащихся к семейной жизни (1917-1977) : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Пятигорск, 1978. 22 с.

736. Черепова Э. М. О нравственной подготовке учащихся к семейной жизни : библиогр. указ. Пятигорск, 1976. 30 с.

737. Чертков В. П. О любви: Беседы философа с писателем. Москва, 1964. 207 с.

738. Членов М. А. Половая перепись московського студенчества *Русский врач.* 1907. № 31. С. 22–24.

739. Что предлагают работницы: по проекту семейно-брачного права. *Работница*. 1926. № 5. С. 17.

740. Что предлагают работницы: по проекту семейно-брачного права. *Работница*. 1926. № 14. С. 15.

741. Что предлагают работницы: по проекту семейно-брачного права. *Работница*. 1926. № 18. С. 15.

742. Шапиро Б. Ю. Половое воспитание детей в семье. Москва, 1928. 47 с.

743. Шахрай О. Педагогізація родини. *Радянська освіта*. 1929. № 1. С. 25–28.

744. Шеперд Е. Молодым людям и отцам для сыновей / перев. Е. А. Дунаевой. Москва, 1912. С. 161–162.

745. Шеперд Е. Мужчина и женщина. Как должен относиться мужчина к женщине и их будущему ребенку / пер. с англ. Е. А. Дунаевой. Москва : Посредник, 1906. 24 с.

746. Шестаков В. Эрос и культура: философия любви и европейское искусство. Terra-Knizhnyĭ klub, 1999. 462 с. URL : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/shest/06.php (дата обращения : 01.08.2016).

747. Шестаков В. Европейский эрос. Философия любви и европейское искусство. Москва : ЛКИ. 2016. 224 с.

748. Шкіряк-Нижник З. А., Непочатова Е. І. Дівчинка – дівчина – жінка – мати. Київ : т-во «Знання» УРСР, 1989. 48 с.

749. Шлезингер-Экштейн Т. Женщина начала XX в. / пер. с нем. С. Штерн ; под ред. Н. П. Анненковой-Бернар. Санкт-Петербург, 1904. 88 с.

750. Шлейкова Н. Ю. Фамилистическая компетентность учителя – подготовка учащихся к семейной жизни. *Интернет-журнал «Эйдос»*. 2007. 30 сент. URL:http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-15.htm(дата обращения : 17.04.2018).

751. Шмелев А. Г. Острые углы семейного круга. Москва, 1986. 96 с.

752. Шнабль З. Мужчина и женщина: Интимные отношения / пер. с нем. Кишинев, 1982. 224 с.

753. Штиль Е. Обязанность матери (о половой педагогике) / пер. с нем. Л. Золотарева. Москва, 1913. 40 с.

754. Штиль Е. Одна из обязанностей матери : пос. по сексуальному воспитанию детей / пер. Л. А. Золотарева с 4-го нем. изд. Москва : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1905. 55 с.

755. Шульгин В. Н. К вопросу о половом воспитании. *На путях к новой школе*. 1928. № 12. С. 37–46.

756. Шура Д. Детская проституция. *Друг детей*. 1925. № 9. С. 17–19.

757. Шурпе Э. Ю., Скосырев В. Н. Половой вопрос в советской школе *Очерки детской сексуальности.* Ленинград ; Москва : Издание Центр. ин-т охраны здоровья детей и подростков, 1935. С. 5–16.

758. Щеглов Л. М. Секс – это нормально. Ленинград : Ленингр. ком. литераторов ЭТС «Экслибрис», 1990. 46 с.

759. Щербань П**.** М. Педагогіка почуттів. Київ : Знання України, 1992. 48 с.

760. Эвергетова Е. Мальчики и девочки в советской школе. К вопросу о совместном воспитании и обучении. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1928. 50 с.

761. Эволюция семьи и семейная политика в СССР. Москва, 1992. 352 с.

762. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Семейная психотерапия. Ленинград, 1990. 189 с.

763. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. Ленинград, 2008. 672 с.

764. Энциклопедия молодой женщины / пер. с чеш.: Н. И. Белой, Ю. Н. Козловой. Москва, 1985. 412 с.

765. Энциклопедия молодой семьи / редколлегия: Г. И. Герасимович, С. И. Бурова, Л. П. Шахотько и др. Минск: БСЭ, 1987. 663 с.

766. Этика и психология семейной жизни : проб. пос. для учителя / И. Гребенников и др. ; под ред. И. Гребенникова. Москва, 1984. 256 с.

767. Юнда И., Юнда Л. Социально-психологические и медико-психологические основы смейной жизни : учеб. пособие. Київ : Вища школа, 1990. 239 с.

768. Юрченко А. И. Супружество и любовь. Горький, 1980. 208 с.

769. Якобзон Л. Половое воздержание перед судом медицины. *Русский Врач*. 1905. С. 83–85.

770. Ярославский Е. М.Мораль и быт пролетариата. *Молодая гвардия*. 1926. № 5. С. 138–153.

771. Яценко Т. Історичне коріння українського народного виховання. *Українська література в загальноосвітній школі*.2001. № 3. С. 148–155.

772. Яценко Т. Родинне виховання на засадах народної педагогіки. *Педагогіка і психологія*.1997. № 2. С. 88–94.

Державний архів Харківської області

773. Документы о работе школ Барвенковскогорайона в 1925-1926 учебном году (отчеты, заявления, переписка). 26.09.1925-17.12.1926 гг. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 1502. Оп. 1. Спр. 31. 324 арк.

774. Инструкции и директивы Изюмской окружной инспектуры народного образования о повышении квалификации учителей, о ликвидации неграмотности. 16-26.09.1926 г. Держ. архів Харківської обл. Ф. 1502.Оп. 1. Спр. 68. 342 арк.

775. Циркуляры и инструкции Изюмской окружной инспектуры народного образования о созыве районных педагогических конференций, о ликвидации неграмотности. 27.0130.10.1927 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 1502.Оп. 1. Спр. 128.92 арк.

776. Отчет о работе совета Пригожевского «сельского дома» за 1926-1927 год.05.03-19.12.1927 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 1502.Оп. 1. Спр. 132. 26 арк.

777. Документы об организации детских яслей в 1927 году, о санитарном надзоре, об оздоровлении детей летом 1928 года (инструкции,

протоколы, переписка). 08.02-28.07.1928 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 1502. Оп. 1. Спр. 221. 32 арк.

778. Документы о деятельности Гусаровского детского городка (отчеты, списки, переписка). 20.10.1928-16.09.1929 гг. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 1502.Оп. 1. Спр. 349. 297 арк.

779. Распоряжения, циркуляры и инструкции Народных комиссариатов просвещения РСФСР и УССР. Копии. 09.04-19.12.1921 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820. Оп. 1. Спр. 161. 51арк.

780. Протоколы заседаний общегородских конференций по вопросам социального воспитания и материалы к ним.20.02-09.06.1921г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820.Оп. 1. Спр. 164. 58 арк.

781. Школьные учебные программы. 1821 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820. Оп. 1. Спр. 165. 131 арк.

782. Материалы о деятельности и личном составе подведомственных учреждений для слепых. 1921 г. Держ. архів Харківської обл. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 169. 163 арк.

783. Материалы о деятельности трехгодичных педагогических курсов на Харьковщине. 1922 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820. Оп. 1. Спр. 331. 136 арк.

784. Материалы о деятельности и личном составе Ахтырских трехгодичных педагогических курсов. 1922-1923 гг. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820. Оп. 1. Спр. 332. 189 арк.

785. Распоряжения, циркуляры и инструкции Народных комиссариатов просвещения РСФСР и УССР и Харьковского губОНО по вопросам социального воспитания. 1922 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 358. 117 арк.

786. Переписка с народным комиссариатом просвещения УССР по вопросам социального воспитания. 1922 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820.Оп. 1. Спр. 359. 76 арк.

787. Материал семинаров работников социального воспитания Харьковщины. 1922 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 360. 84 арк.

788. Переписка с республиканскими и местными учреждениям по вопросам социального воспитания. 1922 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 361. 39 арк.

789. Протоколы заседаний школьно-методической комиссии подотдела, общих собраний работников социального воспитания и родителей учащихся подведомственных учреждений, материалы к ним. 1922-1923 гг. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 362. 126 арк.

790. Материалы об организации и обследовании подведомственных детских учреждений. 1922 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 380. 39 арк.

791. Материалы о деятельности и личном составе подведомственных детских домов. 1922 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 381. 39 арк.

792. Материалы о деятельности и личном составе Хорошевского детского дома им. 4-й годовщины Красной Армии. 1922 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820. Оп. 1. Спр. 382. 128 арк.

793. Материалы о деятельности и личном составе подведомственных учреждений дефективных детей. 1922 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 391. 89 арк.

794. Материалы об охране материнства и детства на Харьковщине. 1922 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 394. 48 арк.

795. Переписка с Харьковским губисполкомом по вопросам народного образования и административно-хозяйственным вопросам. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820. Оп. 1. Спр. 450. 544 арк.

796. Переписка с народным комиссариатом просвещения УССР по вопросам народного образования и по административно-хозяйственным

вопросам. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 451. 620 арк.

797. Переписка с Харьковским губернским отделом Всероссийского профессионального союза работников просвещения по вопросам народного образования. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 452. 99 арк.

798. Переписка с местными профсоюзными органами по вопросам народного образования и профсоюзной работы. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 457. 206 арк.

799. Переписка с Харьковским губернским комитетом КП/б/У и комсомола по вопросам народного образования. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820. Оп. 1. Спр. 459. 137 арк.

800. Годовые и периодические планы работы и отчеты о деятельности подотдела профессионально-технического образования губОНО и его секций за 1922-23 гг., списки подведомственных учреждений. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 574. 107 арк.

801. Распоряжения, циркуляры и инструкции Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования Народного комиссариата просвещения УССР. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820. Оп. 1. Спр. 636. 201арк.

802. Распоряжения, циркуляры и инструкции Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования Народного комиссариата просвещения учебных заведений на 1923-24 гг. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 639. 31арк.

803. Материалы о проведении летних каникул 1923 года в харьковских школах фабрично-заводского ученичества. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820. Оп. 1. Спр. 652. 127 арк.

804. Переписка с республиканскими и местными учреждениями и организациями по вопросам социального воспитания. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 751. 144 арк.

805. Переписка с Народным комиссариатом просвещения УССР по вопросам социального воспитании. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 752. 92 арк.

806. Материалы о деятельности и личном составе подведомственных детских домов, колоний и садов. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 753. 541 арк.

807. Материалы о деятельности и личном составе подведомственных детских домов, колоний и садов. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 754. 236 арк.

808. Материалы о деятельности и личном составе подведомственных школ. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 755. 288 арк.

809. Переписка с окрОНО по вопросам социального воспитания. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 756. 288арк.

810. Переписка с республиканскими и местными учреждениями и организациями по вопросам социального воспитания. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 760. 189 арк.

811. Распоряжения, циркуляры и инструкции Народного комиссариата просвещения УССР. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 761. 167арк.

812. Переписка с республиканскими и местными учреждениями и организациями по вопросам социального воспитания. 1923 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 768. 152 арк.

813. Переписка с подведомственными учреждениями об основной деятельности и личном составе. 1923 г. Держ. архів Харківської обл. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 769. 356 арк.

814. Переписка с республиканскими и местными учреждениями и организациями по вопросам социального воспитания. 1923 г. Держ. архів Харківської обл. Ф. 820. Оп. 1. Спр.770. 329 арк.

815. Годовые и периодические отчеты о деятельности подведомственных школ за 1923-24 гг. 1924 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 771. 279арк.

816. Переписка с Харьковским губисполкомом и его отделами по вопросам народного образования и административно-хозяйственным вопросам. 1924 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 843. 605 арк.

817. Переписка с Народным комиссариатом просвещения УССР. 1924 г. Держ. архів Харківської обл. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 844. 234арк.

818. Переписка с Главным комитетом социального воспитания Народного комиссариата просвещения УССР по вопросам социального воспитания. 1924 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 846. 171 арк.

819. Переписка с Главным политико-просветительным комитетом Народного комиссариата просвещения УССР по вопросам культурно-просветительной работы. 1924 г. Держ. архів Харківської обл. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 847. 541 арк.

820. Протоколы заседаний коллегии Народного комиссариата просвещения УССР. 1924 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 864. 255арк.

821. Протоколы заседаний губернских совещаний по вопросам народного образования, материалы к ним. 1924 г. *Держ. архів Харківської обл.* Ф. 820. Оп. 1. Спр. 865. 87арк.

822. Переписка с республиканскими и местными учреждениями и организациями по вопросам социального воспитания. 1924 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 874. 852 арк.

823. Доклады о деятельности и личном составе Харьковских трудовых школ №№ 1, 2, 6, 13, 14. 1924 г. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 963. 203 арк.

824. Доклады о деятельности и личном составе Харьковских трудовых школ №№ 19, 20, 27. 1924 г. Держ. архів Харківської обл. Ф. 820. Оп. 1. Спр. № 964. 80 арк.

825. Переписка с народным комиссариатом просвещения УССР по вопросам народного образования и административно-хозяйственным вопросам. 1924-1925 гг. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 979. 281 арк.

826. Переписка с Главным комитетом социального воспитания Народного комиссариата просвещения УССР по вопросам социального воспитания. 1924-1925 гг. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 982. 186 арк.

827. Материалы о борьбе с беспризорностью и безнадзорностью детей. 1924-1925 гг. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 995. 364 арк.

828. Переписка с губернскими отделами и окружными инспектурами социального обеспечения и здравоохранения по вопросам социального обеспечения и здравоохранения. 1924-1925 гг. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820.Оп. 1. Спр. 997. 117 арк.

829. Протоколы заседания коллегии подотдела социального воспитания и материалы к ним. 1924-1925 гг. *Держ. архів Харківської обл*. Ф. 820. Оп. 1. Спр. 1172. 84 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

Декрет Саратовского Губернского Совета Народных Комиссаров об отмене частного владения женщинами

Законный бракъ, имевшій место до последняго времени, несомненно являлся продуктомъ того соціального неравенства, которое должно быть с корнемъ вырвано въ Советской Республике. До сихъ поръ законные браки служили серьезнымъ оружіемъ въ рукахъ буржуазіи в борьбе ея с пролетаріатомъ, благодаря только имъ все лучшія экземпляры прекраснаго пола были собственностью буржуевъ имперіалистов и такою собственностью не могло не быть нарушено правильное продолженіе человеческаго рода. Поэтому Саратовскій Губернскій Советъ Народныхъ Комиссаровъ съ одобренія Исполнительного комитета Губернскаго Совета Рабочихъ, Солдатскихъ и Крестьянскихъ Депутатовъ постановилъ:

§ 1. Съ 1 января 1918 года отменяется право постояннаго владения женщинами, достигшими 17 л. и до 30 л.

Примечание: Возрастъ женщинъ определяется метрическими выписями, паспортомъ, а въ случае отсутствія этихъ документовъ квартальными комитетами или старостами и по наружному виду и свидетельскими показаніями.

§ 2. Действіе настоящего декрета не распространяется на замужнихъ женщинъ, имеющихъ пятерыхъ или более детей.

§ 3. За бывшими владельцами (мужьями) сохраняется право въ неочередное пользование своей женой. Примечание: Въ случае противодействія бывшаго мужа въ проведеніи сего декрета въ жизнь, онъ лишается права предоставляемого ему настоящей статьей.

§ 4. Все женщины, которыя подходятъ подъ настоящій декретъ, изъемаются изъ частного постояннаго владенія и объявляются достояніемъ всего трудового народа.

§ 5. Распределеніе заведыванія отчужденныхъ женщинъ предоставляетя Сов. Раб. Солд. и Крест. Депутатовъ Губернскому, Уезднымъ и Сельскимъ по принадлежности.

§ 7. Граждане мущины имеютъ право пользоваться женщиной не чаще четырехъ разъ за неделю и не более 3-хъ часовъ при соблюденіи условій указанныхъ ниже.

§ 8. Каждый членъ трудового народа обязан отчислять отъ своего заработка 2% въ фондъ народнаго поколения.

§ 9. Каждый мущина, желающій воспользоваться экземпляромъ народнаго достоянія, долженъ представить отъ рабоче-заводского комитета или профессіонального союза удостовереніе о принадлежности своей къ трудовому классу.

§ 10. Не принадлежащіе къ трудовому классу мущины пріобретаютъ право воспользоваться отчужденными женщинами при условіи ежемесячнаго взноса указанного въ § 8 в фондъ 1000 руб.

§ 11. Все женщины, объявленныя настоящимъ декретомъ народнымъ достояниемъ, получаютъ изъ фонда народнаго поколенія вспомоществованіе въ размере 280 руб. въ месяцъ.

§ 12. Женщины забеременевшіе освобождаются отъ своихъ обязанностей прямыхъ и государственныхъ въ теченіе 4-хъ месяцев (3 месяца до и одинъ после родовъ).

§ 13. Рождаемые младенцы по истеченіи месяца отдаются въ приютъ «Народные Ясли», где воспитываются и получаютъ образованіе до 17-летняго возраста.

§ 14. При рождении двойни родительницы дается награда въ 200 руб.

§ 15. Виновные въ распространеніи венерическихъ болезней будутъ привлекаться къ законной ответственности по суду революціоннаго времени.

Електронний ресурс: https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BA%D1%80%D0%B5%D1%82_%D0%BE%D0%B1_%D0%BE%D1%82%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B5_%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BC%D0%B8

Додаток Б

«12 статевих заповідей революційного пролетаріату» А.Залкінда

з коментарями автора

ДВЕНАДЦАТЬ ПОЛОВЫХ ЗАПОВЕДЕЙ РЕВОЛЮЦИОННОГО ПРОЛЕТАРИАТА

Брошюра «Революция и молодежь», изд-во Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1924 год

1. Не должно быть слишком раннего развития половой жизни в среде пролетариата.

2. Необходимо половое воздержание до брака, а брак лишь в состоянии полной социальной и биологической зрелости (20—25 лет).

3. Половая связь — лишь как конечное завершение глубокой всесторонней симпатии и привязанности к обьекту половой любви.

4. Половой акт должен быть лишь конечным звеном в цепи глубоких и сложных переживаний, связывающих в данный момент любящих.

5. Половой акт не должен часто повторяться.

6. Не надо часто менять половой обьект. Поменьше полового разнообразия.

7. Любовь должна быть моногамной, моноандрической (одна жена, один муж).

8. При всяком половом акте всегда надо помнить о возможности зарождения ребенка — вообще помнить о потомстве.

9. Половой подбор должен строиться по линии классовой революционно - пролетарской целесообразности. В любовные отношения не должны вноситься элементы флирта, ухаживания, кокетства и прочие методы специально - полового завоевания.

10. Не должно быть ревности.

11. Не должно быть половых извращений.

12. Класс, в интересах революционной целесообразности, имеет право вмешаться в половую жизнь своих сочленов; половое должно во всем подчиняться классовому, ничем последнему не мешая, во всем его обслуживая.

Коментарі:

І. Не должно быть слишком раннего развития половой жизни в среде пролетариата – первая половая заповедь революционного рабочего класса.

Оздоровление изуродованной половой жизни нам нужно начать, конечно, в первую голову с детей, организм которых еще вполне гибок, вполне доступен здоровым воспитательным воздействиям. Именно с раннего детства начинает грубо искажаться половое содержание современного человека, и в раннем же детстве надо этот гнилостный процесс предупредить. Ребенок делается рано эротичным потому, что из трех основных областей его бытия (социальные устремления, общебиологические и половые) первые две, в бессмысленных условиях современного воспитания, не получают для себя должной пищи, и голодающая активность ребенка направляется по третьему руслу, наиболее простому, доступному и приятному, по руслу полового удовольствия.

В самом деле, если не давать широкого и творческого простора детским движениям, детской любознательности, детским товарищеским чувствам, ребячьей любви к приключениям, – если угрозами, запретами, карами связать детей драконовскими, нелепыми нормами взрослых интересов, куда еще деваться детскому интересу, кроме собственного тела ребенка? Начинается полоса раннего детского аутоэротизма (половая сосредоточенность на своей особе), ранний онанизм, ранняя половая любознательность и половая жадность, ранняя влюбчивость. Весь этот преждевременный половой материал, как паук, паразитически похищает бездну той энергии, которая при благоприятных условиях ушла бы на творческий и физический детский рост, на развитие общественной, научной, трудовой активности ребенка.

Половое, в нелепых современных воспитательных условиях, получает возможность рано развиваться, тем самым обкрадывая прочие области детского бытия и за их счет непомерно разбухая, являясь грубым тормозом для дальнейшего развития человека, даже в зрелом его возрасте.

Борьба с этим необходима, и в наших условиях. В СССР она вполне возможна.

Коммунистическое детское движение, захватывая с ранних лет в свое русло все детские интересы, создавая наилучшие условия для развития детской самостоятельности, для физического детского самооздоровления, для яркого расцвета любознательных, общественных, приключенчески-героических устремлений, приковывает к себе все детское внимание и не дает возможности появиться паразитирующему пауку раннего полового возбуждения. Тут и физиологическая тренировка, и боевая закалка, и яркая классовая идеология, и раннее, равное товарищеское общение разных полов, – преждевременному половому развитию вырасти при таких условиях не на чем. Поэтому первая задача пролетариата – не давать ходу ранней детской сексуальности, а для этого необходимо; указать родителям и школе на

необходимость правильного подхода к социальным и биологическим интересам ребенка, всемерно содействовать такому подходу, – и употребить всю классовую энергию на наилучшую организацию массового коммунистического детского движения, на внедрение этого движения во все закоулки детского, школьного и семейного бытия. Оздоровление половой жизни детства сделает в дальнейшем не нужной столь трудную сейчас борьбу с половой путаницей зрелого возраста.

II. Необходимо половое воздержание до брака, а брак лишь в состоянии полной социальной и биологической зрелости (т.е, 20 – 25 лет) – вторая половая заповедь пролетариата.

Нет никаких научных оснований предполагать, что до 20 – 22 лет половое воздержание может оказаться в каком-либо отношении вредным. В животном царстве начало активной половой жизни совпадает с полной способностью прокармливания семьи. Так как подобная способность в современных социальных условиях созревает у человека приблизительно к указанному выше возрасту, нет ни биологических, ни социальных оснований для более раннего начала половой жизни. Ссылки на массовые примеры значительно более раннего пробуждения активного полового влечения будут так же убедительны, как и ссылки на половые акты 8-10-летних детей. Здесь мы имеем дело с ранним изуродованием человеческого организма, и с этим уродованием надо вести беспощадную борьбу. Во-первых, как указывалось уже выше, не надо допускать до этого раннего появления полового влечения; во-вторых, надо, если оно уже появилось, всячески нормализировать, организовать его. Психо-физиология половой жизни знает два выхода для невыявленного полового возбуждения: 1) так называемые поллюции, когда избыток полового химизма естественно находит себе путь наружу во сне; 2) так называемую сублимацию (сублимация – перевод низшей энергии в высшую), когда половое возбуждение, не нашедшее себе выхода во вне, идет на питание и подталкивание мозговых процессов, на творческие устремления.

Между половой энергией и творчеством, вообще, существует сложное и тонкое сродство. Неиспользованное половое возбуждение (как обусловленное непосредственным половым химизмом, так и другими искусственными возбудителями, о которых говорилось выше) может быть направлено на добавочное возбуждение мозговой активности. Недаром ряд творческих изобретений, целая серия научных и художественных произведений, проявления наилучшего социального героизма рождаются в периоды полового воздержания.

А что же вредного, скажут нам, в половой активности до брака? Вредно то, что подобная половая активность не организована, связана со случайным половым объектом, не регулируется прочной симпатией между партнерами, подвержена самым поверхностным возбуждениям, т.е. характеризируется как раз теми чертами, которые, как увидим ниже, должны быть безусловно и беспощадно истребляемы пролетариатом в своей среде. Подобное,

хаотическим образом развившееся, половое содержание никогда не ограничивается узкой сферой чисто полового бытия, но нагло вторгается и во все прочие области человеческого творчества, безнаказанно их обкрадывая. Допустимо ли это с точки зрения революционной целесообразности?

Что же касается «реакционности» брачных форм полового сожительства, нужно определенно высказаться, что в условиях переходного периода, когда пролетарское государство в силах содержать лишь меньше 1% всех детей, революционизированная семья не только не отомрет пока, но приобретет серьезное вспомогательное значение в дополнение к тому воспитанию, которое дает детям государство.

III. Половая связь – лишь как конечное завершение глубокой всесторонней симпатии и привязанности к объекту половой любви.

Чисто физическое половое влечение недопустимо с революционно-пролетарской точки зрения. Человек тем и отличается от прочих животных, что все его физиологические функции пронизаны психическим, т.е. социальным содержанием. Половое влечение к классово-враждебному, морально-противному, бесчестному объекту является таким же извращением, как и половое влечение человека к крокодилу, к орангутангу. Половое влечение правильно развивающегося культурного человека впитывает в себя массу ценных элементов из окружающей общественной жизни и становится от них неотрывным. Если тянет к половой связи, это должно значить, что Объект полового тяготения привлекает и другими сторонами своего существа, а не только шириною своих плеч или бедер.

На самом деле, что произошло бы, если бы половым партнером оказался бы классово-идейно глубоко чуждый человек? Во-первых, это, конечно, была бы неорганизованная, внебрачная связь, обусловленная поверхностным чувственно-половым возбуждением (в брак вступают лишь люди, ориентирующиеся на долгую совместную жизнь, т.е. люди, считающие себя соответствующими друг другу во всех отношениях); во-вторых, это было бы половое влечение в наиболее грубой его форме, не умеряемое чувством симпатии, нежности, ничем социальным не регулируемое; такое влечение всколыхнуло бы самые низменные стороны человеческой психики, дало бы им полный простор; в-третьих, ребенок, который мог бы все же появиться, несмотря на все предупредительные меры, – имел бы глубоко чуждых друг другу родителей, и сам оказался бы разделенным, расколотым душевно с ранних лет; в-четвертых, эта связь отвлекла бы от творческой работы, так как, построенная на чисто чувственном вожделении, она зависела бы от случайных причин, от мелких колебаний в настроениях партнеров и, удовлетворяя без всяких творческих усилий, она в значительной степени обесценивала бы и самое значение творческого усилия, – она отняла бы у творчества один из крупных его возбудителей, – не говоря уже о том, что большая частота половых актов в такой связи, не умеряемой моральными мотивами, в крупной степени истощила бы и ту мозговую энергию, которая должна бы итти на общественное, научное и прочее творчество (см. выше о

сублимации). Подобному половому поведению, конечно, не по пути с революционной целесообразностью.

IV. Половой акт должен быть лишь конечным звеном в цепи глубоких и сложных переживаний, связывающих в данный момент любящих.

К половому акту должно «не просто тянуть»: преддверием к нему должно быть обострившееся чувство всесторонней близости, глубокой идейной, моральной спайки, – сложного глубокого «взаимного пропитывания» физиологическим завершением которого лишь и может явиться половой акт. Социальное, классовое впереди животного, а не наоборот.

Наличность этой социальной, моральной, психологической предпосылки полового акта повлечет к ценнейшим результатам; во-первых, половой акт сделался бы значительно более редким, что, с одной стороны, повысило бы его содержательность, радостное насыщение, им даваемое, – с другой стороны, оказалось бы крупной экономией в общем химизме, оставив на долю творчества значительную часть неизрасходованной энергии; во-вторых, подобные половые акты не разъединяли бы, как это обычно бывает при частом чувственном сближении, вплоть до отвращения друг к другу (блестящую, вполне реалистически правильную иллюстрацию дает этому Толстой в своей «Крейцеровой сонате»), а сближали бы еще глубже, еще крепче; в-третьих, подобный половой акт не противопоставлял бы себя творческому процессу, а вполне гармонически уживался бы рядом с ним, питаясь им и его же питая добавочной радостью (между тем, как голо-чувственный половой акт обворовывает и самое творческое настроение, изымая из субъективного фонда творчества почти весь эмоциональный его материал, почти всю его «страсть», на довольно долгий срок опустошая, обесплодив «творческую фантазию»; это относится, как видим, уже не только к химизму творчества, но и к его механике).

V. Половой акт не должен часто повторяться.

Это уже достаточно явствует из вышестоящих пунктов. Однако, последними мотивы пятой «заповеди» все же не исчерпываются.

Имеются все научные основания утверждать, что действительно глубокая любовь характеризуется нечастыми половыми актами (хотя нечастые половые акты сами по себе далеко не всегда говорят о глубокой любви: под ними может скрываться и половое равнодушие). При глубокой, настоящей любви оформленное половое влечение вызревает, ведь, как конечный этап целой серии ему предшествовавших богатых, сложных переживаний взаимной близости, а подобные процессы протекают, конечно, длительно, требуя для себя большего количества питающего материала.

Нечастое повторение полового акта, помимо указанной выше (п. IV) огромной химической и прочей пользы, имеет еще и следующие положительные стороны: а) освобождает поле творческой деятельности от

рассеивающих, дезорганизующих образов – ожидания, предвкушения скорого полового акта, делая содержание творчества чистым, не примешивая в него искусственных, посторонних элементов, используя полностью, без утечки, всю силу творческого порыва; б) нет того состояния физиологического и психического утомления и острого чувства жизненного безвкусия, которое сопровождает собою обычно частые половые разряды; в) нет необходимости в частой перемене полового объекта (см. ниже), так как длительный период накопления стимулов для полового влечения делает последнее по-новому радующим, острым, полностью насыщающим; г) это вполне соответствует и физиологической природе женщины, для которой частые половые акты обычно представляют собою почву, порождающую половое равнодушие, нередко даже и половое отвращение; редкие же половые разряды делаются и для нее источником глубокой, сильной, эротически-чувственной радости, что поможет как ликвидации этого венного конфликта между женской эротикой и женской чувственностью, так и общей гармонизации в половых отношениях обоих супругов; д) это уничтожает мелкое распыление вечно несытого полового чувства, слишком часто пускаемого в ход, – оздоровляет, насыщает наиболее сильными биологическими токами половую жизнь в целом; е) это великолепно содействует созданию здорового потомства, столь трагически сейчас страдающего как от чрезмерно истощенного полового аппарата отца, так и от половой нескладицы у матери (90% причин современной женской истерии именно в этом).

VI. Не надо часто менять половой объект. Поменьше полового разнообразия.

При выполнении указанных выше пунктов эта «заповедь» и не понадобится, но обосновать ее следует все же особо.

а) Поиски нового полового, любовного партнера являются очень сложной заботой, отрывающей от творческих стремлений большую часть их эмоциональной силы; б) даже при отыскании этого нового партнера необходима целая серия переживаний, усилий, новых навыков для всестороннего к нему приспособления, что точно также является грабежом прочих творчески-классовых сил; в) при завоевании нового любовного объекта требуется, подчас, напряженнейшая борьба не только с ним, но и с другим «завоевателем», – борьба, носящая вполне выраженный половой характер и окрашивающая в специфические тона полового интереса все взаимоотношения между этими людьми, – больно ударяющая по хребту их внутриклассовой спаянности, по общей идеологической их стойкости (сколько знаем мы глубоких ссор между кровно-идеологически близкими людьми на почве полового соревнования).

Но этого еще мало. Половое разнообразие увеличивает сумму половых потребностей, так как делает половой акт с новым партнером в первое время более приятным, т.е. и более к себе привлекающим, требующим более частых повторений, – но оно же и уменьшает и длительность этой новой

приятности, требуя скорой замены новым и новым партнером. Чем чаще половой акт повторяю я, тем скорее приедается половой партнер; чем чаще меняется половой партнер, тем скорее он приедается. Любители полового разнообразия попадают в хитросплетенные сети бесконечно нарастающих половых раздражений и безвозвратно оставляют в этой сети как свое здоровое половое чувство, так и подавляющую часть своего классового творческого богатства (если не все). Привычно раздражающий и расслабляющий половой авантюризм засасывает, как наркотик, – он погубил не одного классового бойца.

Длительная половая верность как нельзя более кстати для психофизиологии женщины. Женщина ищет себе, вообще, длительного жизненного спутника, хозяйственного помощника, воспитателя, совместно с нею, их детей. Она очень постепенно, далеко не сразу, приспособляется к своему половому партнеру, и частые перемены явились бы для нее лишь грубыми и бесплодными раздражениями, как физиологическими, так и моральными. Женя, героиня и «идеал» рассказа Коллонтай «Любовь трех поколений», – совсем не типична для здоровой в половом отношении женщины. Не даром открещиваются от нее пролетарские девушки, фабричные работницы, когда их знакомят с этим «революционным половым идеалом». Недаром Женя, интеллигентка насквозь, вымученная дочь и внучка двух, по горло запутавшихся в сексуальности интеллигенток же – «Любовников я меняю по настроению. Люблю только физически. Сейчас беременна. Не знаю – кто отец, да мне на это и наплевать», – вот недвусмысленная «половая вера» Жени. Хороши бы были наши девушки и женщины, которые последовали бы ее примеру! Куда подевали бы они своих детей от «неизвестных» родителей (ведь, государство опекает меньше 1 % детей, и если 100% последуют «идеалу» – Жене, – куда денутся дети?), не говоря уже о том, что эта половая неразборчивость грубо противоречит здоровой женской физиологической организации. Не даром современная сексология причисляет большинство проституток к клиторному типу, отличающемуся особой внешней раздражительностью половых органов. Женя, по-видимому, страдает сатириазисом средней степени, о чем забыла, вероятно, упомянуть т. Коллонтай. Но сатириазис, ведь, это несчастье, болезнь, а никак не классовый идеал. Класс, кроме того, заинтересован, чтобы его смена рождалась от известных женщине отцов, – он требует, чтобы женщина сознательно и по-классовому ответственно выбирала отца своего ребенка. Женино презрительное «мне безразлично» говорит лишь о грубом ее безразличии к путям дальнейшего развития борьбы пролетариата, к роли грядущей смены в этой борьбе (или о полном ее непонимании путей этой борьбы). Но, быть может, природе мужчины свойственна непреодолимая любовь к половому разнообразию, к многоженству?

Научная биопсихология сексуальности таких врожденных мужских свойств не знает. Половое разнообразие, многоженство – продукты определенных социальных отношений, и только. Многомужество в истории заменялось многоженством по линии хозяйственной целесообразности. Там,

где многоженство узаконено (мусульмане), мы встречаем его лишь у богатых и т. д., поэтому не в мужской природе приходится его искать. Правда, большинство мужчин проявляют сейчас «вкус» к половому разнообразию, но этот вкус принадлежит к густому слою нецелесообразных условных рефлексов (условных, т.е. благоприобретенных, а не врожденных: устранимых), вдавленных в человека современной нелепой эксплуататорской социальностью. Надо перестроить среду так, чтобы раздражители, питающие подобные условные рефлексы, исчезли. Пролетарская революция уже перестраивает среду в этом направлении. Надо помочь революции.

VII. Любовь должна быть моногамной, моноандрической (одна жена, один муж).

Это отчетливо явствует из всего вышеизложенного, но, во избежание недоразумений, надо этот пункт выделить все же особо.

Нам могут указать, что возможно соблюдать все приведенные правила при наличности двух жен или мужей. «Идейная близость, редкие половые акты и прочие директивы совместимы, ведь, и при двумужестве, двуженстве». – «Ну, представьте, что одна жена (муж) мне восполняет в идейном и половом отношении то, чего не хватает в другой (другом); нельзя же о одном человеке найти полное воплощение любовного идеала». – Подобные соображения слишком прозрачная натяжка. Любовная жизнь двуженца (двумужниц) чрезвычайно осложняется, захватывает слишком много областей, энергии, времени, специального интереса, – требует слишком большего количества специальных приспособлений, – вне сомнения, увеличивает количество половых актов, – в такой же мере теряет в соответствующей области и классовая творческая деятельность, так как сумма сил, отвлеченных в сторону непомерно усложнившейся половой жизни, даже в самом блестящем состоянии последней, – никогда не окупится творческим эффектом. Творчество в таких условиях всегда проиграет, а не выиграет – притом проиграет не только количественно, но и в грубом искажении своего качества, так как будет непрерывно отягощено избыточным и специальным половым, «любовным» интересом.

Пишущий, в своей достаточно большой психоаналитической сексологической практике, часто сталкиваясь с яркими творческими личностями и объективно анализируя их психо-физиологические процессы, ни разу не мог отметить усиления качества творчества от одновременного увеличения количества половых объектов. Ссылки на острую необходимость «восполнения», разнообразия для усочнения творческого процесса ни на чем не основаны и вполне аналогичны с требованиями водки, кокаина и проч. Наркотики для пробуждения вдохновения – это скверная, больная привычка, а никак не действительный механизм истинного творчества. Характерно, что как раз те виды творчества, которые наиболее тесно связаны с половой жизнью (лирическая поэзия, лирическая музыка, живопись и скульптура сладострастно обнаженных тел, – все это, между прочим, области достаточно мало нужные революционному, воюющему пролетариату), – от подобной

половой усложненности тоже не выигрывают, за исключением разве грубо порнографических произведений, для которых количество половых возбуждений, испытываемых автором, является непосредственным материалом к созданию определенного «ударного» впечатления.

VIII. При всяком половом акте всегда надо помнить о возможности зарождения ребенка – и, вообще, помнить о потомстве.

Ни одно предупредительное средство, кроме грубо вредных, не гарантирует полностью от возможной беременности, – аборты же чрезвычайно вредны для женщин, – и потому половой акт должен застать обоих супругов в состоянии полного биологического и морального благополучия, так как недомогание одного из родителей в момент зарождения тяжело отражается на организме ребенка. Это же соображение, конечно, раз и навсегда исключает пользование проституцией, так как возможность заражения венерической болезнью является самой страшной угрозой, как для биологической наследственности потомства, так и для здоровья матери.

IX. Половой подбор должен строиться по линии классовой, революционно-пролетарской целесообразности. В любовные отношения не должны вноситься элементы флирта, ухаживания, кокетства и прочие методы специально полового завоевывания.

Половая жизнь рассматривается классом, как социальная, а не как узко личная функция, и поэтому привлекать, побеждать в любовной жизни должны социальные, классовые достоинства, а не специфические физиологически-половые приманки, являющиеся в подавляющем своем большинстве либо пережитком нашего докультурного состояния, либо развившихся в результате гнилоносных воздействий эксплоататорских условий жизни. Половое влечение, само по себе, биологически достаточно сильно, чтобы не было нужды в возбуждении его еще и добавочными специальными приемами. Так как у революционного класса, спасающего от гибели все человечество, в половой жизни содержатся исключительно евгенические задачи, т.е. задачи революционно-коммунистического оздоровления человечества через потомство, очевидно, в качестве наиболее сильных половых возбудителей должны выявлять себе не те черты классово-бесплодной «красоты», «женственности», грубо «мускулистой» и «усатой» мужественности, которым мало места и от которых мало толку в условиях индустриализированного, интеллектуализированного, социализирующегося человечества.

Современный человек-борец должен отличаться тонким и точным интеллектуальным аппаратом, большой социальной гибкостью и чуткостью, классовой смелостью и твердостью – безразлично – мужчина это, или женщина. Бессильная же хрупкая «женственность», являющаяся порождением тысячелетнего рабского положения женщины, и в то же время представляющая собою единственного поставщика материала для кокетства

и флирта, – точно так же, как и «усатая», «мускулисто-кулачная» мужественность, больше нужная профессиональному грузчику или рыцарю до-ружейного периода, чем изворотливому и технически-образованному современному революционеру, – все эти черты, конечно, в минимальной степени соответствуют надобностям революции и революционного полового подбора. Понятие о красоте, о здоровье теперь радикально пересматривается классом-борцом в плане классовой целесообразности, и классово-бесплодные так называемая «красота», так называемая «сила» эксплоататорского периода истории человечества неминуемо будут стерты в порошок телесными комбинациями наилучшего революционного приспособления, наипродуктивнейшей революционной целесообразности.

Не даром идеалы красоты и силы в различных социальных слоях глубоко отличаются, и эстетика буржуазии, эстетика буржуазной интеллигенции далеко не импонируют пролетариату. Но у пролетариата нет еще своей эстетики, она создается в процессе его победоносной классовой борьбы, и поэтому чудовищной ошибкой было бы, по пути формирования им методов нового классового полового подбора, пользоваться старыми, отгнившими, в смысле их классовой годности, приемами полового завлечения. Каково в классовом отношении будет потомство, созданное родителями, главными достоинствами которых, явившимися основными половыми возбудителями, были: бессильная и кокетливо-лживая женственность матери и «широкоплечая мускулистость» отца? Революция, конечно, не против широких плеч, но не ими, в конечном счете, она побеждает, и не на них должен строиться, в основе, революционный половой подбор. Бессильная же хрупкость женщины ему, вообще, ни к чему: экономически и политически, т.е. и физиологически, женщина современного пролетариата должна приближаться и все больше приближается к мужчине. Надо добиться такой гармонической комбинации физического здоровья и классовых творческих ценностей, которые являются наиболее целесообразными с точки зрения интересов революционной борьбы пролетариата. Олицетворение этой комбинации и будет идеалом пролетарского полового подбора.

Основной половой приманкой должны быть основные классовые достоинства, и только на них будет в дальнейшем создаваться половой союз. Они же определят собою и классовое понимание красоты, здоровья: не даром не только понятие красоты, но и понятие физиологической нормы, подвергаются сейчас такой страстной научной дискуссии.

X. Не должно быть ревности.

Половая любовная жизнь, построенная на взаимном уважении, на равенстве, на глубокой идейной близости, на взаимном доверии, не допускает лжи, подозрения, ревности.

Ревность имеет в себе несколько гнилых черт. Ревность, с одной стороны, результат недоверия к любимому человеку, – боязнь, что тот скроет правду, – с другой стороны, ревность есть порождение недоверия к самому

себе (состояние самоунижения): «Я плох настолько, что не нужен (ей) (ему), и он (она) может мне легко изменить». Далее, в ревности имеется элемент собственной лжи ревнующего; обычно, не доверяют в вопросах любви те, кто сам не достоин доверия; на опыте собственной лжи они предполагают» что и партнер также склонен к лжи. Хуже же всего то, что в ревности основным ее содержанием является элемент грубого собственничества: «Никому не хочу ее (его) уступить», что уже совершенно не допустимо с пролетарски-классовой точки зрения. Если любовная жизнь, как и вся моя жизнь, есть классовое достояние, если все мое половое поведение должно исходить из соображений классовой целесообразности, – очевидно, и выбор полового объекта мною, как и выбор другим меня в качестве полового объекта, должен на первом плане считаться с классовой полезностью этого выбора. Если уход от меня моего полового партнера связан с усилением его классовой мощи, если он (она) заменил (а) меня другим объектом, в классовом смысле более ценным, каким же антиклассовым, позорным становится в таких условиях мой ревнивый протест. Вопрос иной: трудно мне самому судить, кто лучше: я или заменивший (ая) меня. Но апеллируй тогда к товарищескому, классовому мнению, и стойко примирись, если оценка произошла не в твою пользу. Если же тебя заменили худшим (ей), у тебя остается право бороться за отвоевание, за возвращение ушедшего (ей) – или, в случае неудачи, презирать его (ее), как человека, невыдержанного с классовой точки зрения. Но это. ведь, не ревность. В ревности боязнь чужой, т.е. и своей лжи, чувство собственного ничтожества и бессилия, животно-собственнический подход, т.е. как раз то, чего у революционно-пролетарского борца не должно быть ни в каком случае.

XI. Не должно быть половых извращений.

Не больше 1-2% современных половых извращений – действительно внутри-биологического происхождения, врожденны, конституциональны, – остальные же представляют собою благоприобретенные условные рефлексы, порожденные скверной комбинацией внешних условий, и требуют самой настойчивой с ними борьбы со стороны класса. Всякое половое извращение, ослабляя центральное половое содержание, отражается вместе с тем и на качестве потомства и на всем развитии половых отношений между партнерами. Половые извращения всегда указывают на грубый перегиб половой жизни в сторону голой чувственности, на резкий недостаток социально-любовных стимулов в половом влечении. Половая жизнь извращенного лишена тех творчески регулирующих элементов, которые характеризуют собою нормальные половые отношения: требования все нового и нового разнообразия, зависимость от случайных раздражений и случайных настроений становятся у извращенного действительно огромными; трудность найти партнера, всецело удовлетворяющего потребностям извращенного, боязнь потерять уже найденного партнера, сложность задачи извращенного приспособления его к себе (т.е. фактически уродование партнера во имя своего удовольствия), – частая ревность,

приобретающая у извращенного необычайно глубокий и сложный характер, – все это накладывает печать особо глубокой половой озабоченности на творческий мир извращенного, постоянно уродуя его прочие душевные устремления. Всеми силами класс должен стараться вправить извращенного в русло нормальных половых переживаний.

XII. Класс, в интересах революционной целесообразности, имеет право вмешаться в половую жизнь своих сочленов. Половое должно во всем подчиняться классовому, ничем последнему не мешая, во всем его обслуживая.

Слишком велик хаос современной половой жизни, слишком много нелепых условных рефлексов в области половой жизни, созданных эксплоататорской социальностью, чтобы революционный класс-организатор принял без борьбы это буржуазное наследство. 90% современного полового содержания потеряло свою биологическую стихийность и подвергается растлевающему влиянию самых разнообразных факторов, из-под власти которых необходимо сексуальность освободить, дав ей иное, здоровое направление, создав для нее целесообразные классовые регуляторы, Половая жизнь перестает быть «частным делом отдельного человека» (как говорил когда-то Бебель, – но он, ведь, жил не в боевую эпоху пролетарской революции, не в стране победившего пролетариата) и превращается в одну из областей социальной, классовой организации. Конечно, далеко еще сейчас до действительно исчерпывающей классовой нормализации половой жизни в среде пролетариата, так как недостаточно ясно еще изучены социально-экономические предпосылки этой нормализации, – много фетишизма имеется еще и в биологическом толковании полового вопроса. Попытки жесткой половой нормализации сейчас, конечно, привели бы к трагическому абсурду, к сложнейшим недоразумениям и конфликтам, но все же общие вводные вехи для классового выправления полового вопроса, для создания основного полового направления имеются.

Чутким товарищеским советом организуя классовое мнение в соответствующую сторону, давая в искусстве ценные художественные образы определенного типа, в случаях слишком грубых вмешиваясь даже и профсудом, нарсудом, и т.д., класс может сейчас дать основные толчки по линии революционного полового подбора, по линии экономии половой энергии, по линии социализирования сексуальности, облагорожения, евгенирования ее.

Чем дальше, тем яснее сделается путь в этом вопросе, тем тверже и отчетливее, детальнее сделаются требования класса в отношении к половому поведению своих сочленов, Но он будет не только предъявлять требования, он будет строить и обстановку, содействующую выполнению этих требований. Мера его требований будет соответствовать возможностям новой обстановки, новой среды, степени ее зрелости и силы. Бытие определяет сознание. Половое должно всецело подчиниться регулирующему влиянию класса. Соответствующая этому обстановка уже формируется.

Додаток В

Г. Сорохтін надає основні фази розвитку статевого життя [627, с. 32]:

ОСНОВНЫЕ ФАЗЫ В РАЗВИТИИ ПОЛОВОЙ ЖИЗНИ

Первая фаза это гипофункция (слабая функция), половой железы, когда половая гармонизация еще недостаточна для образования половой доминанты, но в то же время эта половая гармонизация оказывает известное тонизирующее действие на весь организм и понижает порог половой возбудимости. Этот период длится от момента рождения до 7% – 8 лет, когда молочные зубы начинают сменяться на постоянные зубы.

В этот первый период молочнозубого развития сексуальность проявляется в виде эрекций, которые возникают под влиянием группы механических раздражителей. Первично возникшая эрекция может сочетаться с любым индифферентным сигналом. В результате этого образуется сексуальный сочетательный рефлекс, а сочетавшийся сигнал приобретает специфически половое действие.

Вторая фаза длится от появления постоянных зубов до появления на лобке первых волос. Этот предпубертатный период длится приблизительно от 7.5 до 12-13 лет. …. Железы роста начинают постепенно тормозиться половой железой. По всей вероятности, первое начало усиления деятельности половой железы относится к моменту прорезывания первых постоянных зубов, т. к. в это время, у девочек 7—8 лет, начинают появляться вся некоторые половые признаки (Нобекур).

Третья фаза представляет настоящий бурный период полового созревания. Этот период продолжается около $2^1/_2$–$3^1/_2$ лет, начинаясь для мальчиков от $13^1/_2$ до 17 лет. Девочки проделывает этот цикл полового развития на год раньше от $12^1/_2$ до 16 лет. Начало этого периода и его длительность значительно зависит от климата, расовых, классовых и социальных особенностей. Время наступления полового созревания для Стокгольма и Копенгагена – 17 лет, для Ленинграда – 15 лет, для Парижа – $14^1/_2$, для Рима – $12^1/_2$ и, наконец для Алжира и Египта – $9^1/_2$ лет (Цитир. по В. Е. Игнатьеву.)

Эта третья фаза – полового созревания характеризуется уже повышенной половой гармонизацией. Кровь насыщается половыми гормонами и, действуя на половые центры нервной системы вызывает образование половой доминанты. С этого возраста половая доминанта может возникать эндогенно (внутренне) путем! непосредственного раздражения самих половых центров.

Все раздражители, которые специфически могут вызывать половое возбуждение в этом возрасте, можно классифицировать на четыре группы.

1. *Группа эндогенных раздражителей — это половые гормоны, действующие непосредственно, первично на половые центры мозга- через кровь.*

2. Группа механических раздражителей, действующих первично на чувствительные окончания нервов, связанных с половыми нервами.

3. Группа секреторных раздражителей, которые действуют ... первично подобно механическим раздражителям 2-ой группы.

4. Группа раздражителей действующих вторично по закону ... рефлексов (по старой субъективной терминологии эта группа раздражителей составляет фонд, так называемых психических стимулов).

Четвертая фаза – юности начинается с 16 – 17 лет и заканчивается к 20–24 годам. Этот период характеризуется уже половой зрелостью.

Пятая фаза, начинающаяся с 20–24 л. и продолжающаяся до старчества, характеризуется уже достаточной биологической и социальной зрелостью. В этом периоде брачная жизнь является нормальной и целесообразной не только для потомства, но и для самих лиц вступающих в половую связь. Половая жизнь в этом периоде увеличивает общую тонизацию организма. Половой акт, усиливая гормональную деятельность половой железы, стимулирует тем самым весь организм и делает его более активным в общественной жизни.

Женщина и мужчина только с начала этого периода могут составить биологически и социально здоровую семью.

С этого времени наступает расцвет половой деятельности, I что большинством авторов определяется между 20–35 годами, после чего половые функции начинают падать, притом в первом десятилетье мало и медленно, во второе значительно сильнее (Löwenfeld).

Шестая фаза – Это период старчества, когда падает гормональная деятельность половой железы, когда ослабляются половые функции.

Ослабление половых функций у мужчин в среднем приходится і около 55 лет между 50 и 60 годами. (Löwenfeld, Hollander, Clauston, Henry Halford, Fransis Skee, Mendel и др.)’

У женщин половое увядание протекает в виде так называемого климактерического периода, который наступает то раньше, то позже, но чаще всего от 45 до 55 лет.

Угасание половой функции, пишет Л. Якобзон, зависит, не только от врожденных особенностей индивидуума, но и от его образа жизни, причем половые железы прекращают деятельность раньше, если по каким-нибудь причинам половая жизнь проходит вяло. Социальные факторы играют не маловажную роль в установлении срока старческого угасания половых функций.

Несмотря на то, что этот период характеризуется недостаточной гормональной деятельностью половой железы, все же он не чужд отдельных реакций полового возбуждения. Но в данном случае половые доминанты, возникают не под влиянием половых гормонов, а под действием многочисленных социальных раздражителей, которые в течении половой жизни данного лица сочетались с половой реакцией. Оживление многочисленных следов сочетательных половых рефлексов есть путь к образованию половой доминанты.

Додаток Г

Г. Сорохтин «Общие основы полового воспитания (для педологов, врачей и педагогов)»

ПОЛОВОЕ ПРОСВЕЩЕНИЕ [627, с. 104-108]:

Основными предпосылками полового просвещения в школе будут следующие:

1. Не выделять полового просвещения из общего плана главных моментов полового воспитания, а рассматривать его только как одну из частей общей педагогической работы. Максимальное внимание должно быть уделено вопросам физкультуры, художественного детского творчества, самостоятельной работе в кружках, детскому развлечению. Хронометрировать весь день ребенка и распределить его работу таким образом, чтобы детский труд, чередуясь с организованным отдыхом и физкультурными мероприятиями, в наибольшей бы степени способствовал переключению (сублимации), так называемой половой энергии в процессе физического и социального развития ребенка.

2. Половое просвещение не должно превращаться в пожарное средство или в виде особых тем заостряться среди учащихся. Половое просвещение должно стать обыденным рядовым явлением каждого будничного дня. Наибольшая работа в этом направлении должна проводиться постепенно, растворяясь в громадном не половом учебно-воспитательном материале.

3. Для того, чтобы наладить половое просвещение необходима общая договоренность среди всего педагогического коллектива. Отдельные педагоги – противники полового просвещения – не должны мешать и срывать ту работу, которую педагогический коллектив учреждения будет проводить.

4. Вместе с этим необходима также полная договоренность с родителями по всем вопросам школьной работы, а особенно по вопросам полового просвещения.

Школа должна познакомиться с семейным бытом своих учеников. Крайне желательно классным руководителям провести обследование по социально бытовой стороне жизни учащихся. Этот материал даст возможность школе выяснить специальные причины сексуализации некоторых детей и наметить ряд конкретных мероприятий по линии, как рационализации семейного быта, так и повышения педагогики семьи.

5. Путем наблюдения выделить в школе всех тех детей, которые имеют повышенную половую возбудимость, активно занимаются онанизмом, втягивают в это своих товарищей и фиксируют свое внимание преимущественно на сексуальных вопросах. Эта группа детей должна пройти через всестороннее педологическое обследование. Особенно важно обследовать домашнюю социальную среду этих детей. На основе соответствующего материала, индивидуально для каждого обследуемого,

найти те воспитательные мероприятия, которые смогут выправить его дезорганизованную сексуальность.

6. Особенно большое значение для полового просвещения в школе приобретает работа детей в юннатском кружке (кружок юных натуралистов). Организация уголка природы с растительным и животным материалом дает богатый материал для полового просвещения.

7. На 4-ом или на 5-ом году школьного обучения в программе естествознания прорабатывается тема человек. Изучение системы движения Кости и скелет, мышечная система, нерв, рефлекс, спинной мозг, головной мозг и его работа. Внутренние органы. Пищеварение и питание. Кровеносная система, дыхание, выделение и размножение.

Основными методическими указаниями обеспечивающими успех подобной беседы, будут следующие:

Личность педагога. Насколько последний завоевал доверие и дружбу детей. Авторитетность педагога, уважение его детьми и в то же время большой контакт, доступность его для детей. Педагог хорошо должен знать своих детей, особенно он должен знать тех детей, которые отличаются повышенной сексуальностью и которые сексуально травматизированы – ущемлены. Педагог должен хорошо подготовиться к этой беседе, у него должна быть четкая и ясная эрудиция в этом вопросе.

Додаток Д

Педолог Д. Азбукін надає приблизний перелік питань щодо статевого виховання школярів першого та другого ступенів навчання [8, с.18]:

Половое воспитание школьников первой ступени осуществляется:

а) путем влияния на семью и путем просветительной работы среди родителей; б) путем живого охвата детей увлекательными играми, гимнастическими упражнениями, доступным спортом; в) путем незаметного, но проницательного и зоркого надзора за тем, чтобы уборные и другие потаенные уголки не служили выставкой хулиганских надписей, аудиторией для пропаганды извращенных представлений и ареной примера, обостряющего половое влечение, ареной слепого подражания, таящего в себе опасность стать истощающей привычкой; г) путем наблюдения за тем, чтобы сексуальность не обострялась циничностью речи, враждой одного пола к другому, приставанием друг к другу, выходящим за пределы обычных детских шалостей.

Половое воспитание школьников проявляется также по линии незаметного для других индивидуального влияния на детей, заподозренных в онанизме. В исключительных случаях в этом возрасте, когда проявленного полового просвещения и затормаживающего убеждения, отвлекающих внимание, и ласки педагога оказывается недостаточно целесообразно направление в специальные детские невропсихиатрические амбулатории или же к психоневрологу детской профилактической амбулатории для тонизирующего и успокаивающего медикаментозного лечения, для гидротерапии и психотерапии – даже в виде внушения .

Половое воспитание детей и подростков

Эта программа требует знакомства детей с развитием растений из семян, с цветением их, с развитием плода на завязи, с рассеиванием плодов и семян, с икрометанием у рыб.

Требуются наблюдения в школьном живом уголке, на клумбах школьного двора или на пришкольном участке, требуются экскурсии и летние наблюдения за жизнью растений и животных.

Наглядные пособия во многом могут помочь педагогу. Например, картина «Процесс оплодотворения и смена поколений у папоротников» заставляет усваивать серьезно и без тени цинизма важнейшие для полового воспитания факты.

То же надо сказать и о картинах «Процесс оплодотворения у рыб и амфибий» *и* «Процесс оплодотворения у высших животных».

Весь этот материал педагог может использовать в целях полового воспитания. Не использовать его – значит упустить многое в половом воспитании, значит совершить немалую педагогическую ошибку.

В частности, знакомясь с учением о гормонах, подростки должны получить четкое представление о половой железе как производительнице не только половых клеток, но и разных гормонов, стимулирующих, между

прочим, деятельность мозга.

В целях полового воспитания педагоги должны использовать не только естествознание, но и другие предметы. Обязательно в этих целях надо использовать чтение, преподавание литературы и истории. Для классного и внеклассного чтения рекомендован ряд произведений. Среди них есть такие произведения, подойдя к которым соответствующим образом, всегда можно найти материал для полового воспитания. Всегда можно найти повод умело и тонко заронить ученику то, что будет содействовать половому воспитанию.

При чтении литературных произведений должен быть использован материал, воспитывающий уважение к женщине, презрение к ее порабощению я эксплуатации, – это окажется здоровой основой для полового воспитания; надо воспитывать уважение к семье, потребность помогать семье, беречь семью.

Додаток Е

Педолог І. Арямов пропонує засоби статевого виховання [33, с. 46].

В краткой журнальной статье («Половой вопрос в естественно-историческом освещении»), конечно, невозможно дать исчерпывающие выяснение всего вопроса и мы ставим себе задачи только наметить вехи, которые помогли бы педагогу найти правильный научно-обоснованный путь к его разрешению. Как наиболее целесообразные в этом отношении, можно рекомендовать следующие способы полового воспитания:

1. Умелое ознакомление с процессом размножения и оплодотворения в эволюционном освещении по схеме настоящей статьи. Такое ознакомление снимет завесу таинственности и особой, часто болезненной привлекательности, которая замечается нередко у детей к половому вопросу.

Конечно, такое ознакомление должно быть индивидуализировано в зависимости от развития и знаний ребенка, а также от той или иной степени его нервно-психического здоровья. Само собою разумеется, что такое просвещение ребенка не должно быть назойливым и не быть в фокусе его внимания, если он не проявляет особого интереса к этому вопросу.

2. Выяснение смысла и назначения половой любви (размножение) и не только ненужности, но и вредности всякого нецелесообразного растрачивания половых продуктов (естественный половой акт, онанизм, гомосексуализм и т. п.), особенно в детские и юношеские годы, когда организм усиленно растет и развивается и, следовательно, ценнейшие белковые вещества, из которой состоят половые продукты, могут пойти на постройку всего организма.

3. Совместное воспитание мальчиков и девочек, начатое еще в дошкольном возрасте, благодаря чему дети привыкают смотреть друг на друга, как на товарищей, независимо от пола, и сексуальность теряет свой интерес «запрещенного» и притягательного.

4. Большое значение имеет умелое отвлечение внимания детей от порнографической, литературы и вообще литературы, увлекательно описывающей половые взаимоотношения мужчины и женщины, так как такая литература сосредоточивает внимание молодежи на сексуальном и делает его привлекательным.

5. Наконец, громадное значение имеет умелое использование половой энергии для других целей – сублимирование. Сюда относится правильно организованный интересный труд, физический или умственный. Труд, деятельность, захватывающая данную личность, использует накопившуюся половую энергию и является могучим, средством полового воспитания: не учащая полового влечения, интересная работа не дает возможности развития преждевременной или чрезмерной сексуальности.

6. Гигиеническое содержание половых органов и всей эрогенной области предупреждает от раздражения этих частей, вследствие ли

загрязнения их или заражения (напр., бели у девочек, глисты и т. п.) вызывающих половое возбуждение.

Вот основные вопросы, от правильного разрешения которых зависит успешное разрешение вопроса полового воспитания юношества.

Додаток Ж

IV Всероссийский съезд по вопросам охраны здоровья детей и подростков, который произошел 15-22 ноября 1925 года в Москве, утвердил «Резолюцию по половому вопросу», которая начертала педологическое понимание проблемы [81, с. 31-32]:

1. Половое воспитание определяется как социально-биологическое воспитание, которое должно проводиться во всей учебно-воспитательной работе с детьми.

2. Половой компонент должен учитываться во всех проявлениях детской жизни и на всех этапах развития ребенка.

3. Основным путем в деле полового воспитания должны стать переключение детской сексуальности на исследовательскую, трудовую, коллективную та др. деятельность.

4. Одним из главных методов правильного полового воспитания выступает физическая культура, как элемент общего социально-биологического воспитания.

5. Половое просвещение не должно бать отдельным направлением педагогической работы, оно должно входить в общий курс биологии, физиологии, социальной гигиены и обществоведения без особой фиксации внимания ребенка на проблеме.

6. Для более широкого и правильного осуществления полового просвещения необходимо освещать ее основные вопросы в родительской среде. Проводить такую работу необходимо с помощью школ, курсов переподготовки, специальных докладов, научных диспутов и соответственной литературы.

7. Детский и молодежный коммунистическое движение выступает ценною базой для правильного полового воспитания. Именно потому врачи и педологи должны внимательно научно-исследовательски отрабатывать проблемы полового воспитания в этом русле.

8. Существует необходимость создания особенной сексо-педологической секции на ближайшем Общесоветском Съезде педологов.

9. В будущем необходимо проводить специальные сексо-педологические конференции и доклады как в центре, так и на местах.

10. Считать абсолютно необходимым полную ответственность работ с сексо-педологии между Народным комиссариатом образования та Народным комиссариатом охраны здоровья.

11. Считать необходимым унификацию всех методов исследования дефектов половой жизни детей и подростков, объединить эту работу около кафедр социальной гигиены, гигиены воспитания, научно-исследовательских и педагогических институтов.

Додаток З

Настоящая программа курса составлена на основе опыта, проведенного в 1928-29 г. во 2 педтехникуме. Монокурс рассчитан на 6 двух-трех часовых лекций-бесед, прорабатываемых на конференциях по литературным материалам; одновременно могут быть даны соответствующие задания учащимся по собиранию материала, постановке наблюдений в школьных базах, на которые опирается педтехникум в своей учебной работе (Баткис Г.А.)

Программа лекций по сексуальной педагогике для слушателей педтехникумов IV курса

Лекция 1. Половой вопрос – социально-биологическая проблема. Биологические основы полового влечения. Половое влечение как инстинкт. Половое влечение и инстинкт размножения. Половое влечение человека – реакция всего организма; роль отдельных органов и систем; роль внешней среды. Воспитуемость полового влечения. Теория «доминанты». Сублимация в свете теории «доминанты».

Лекция 2. Половое влечение по Фрейду. Истоки учения Фрейда. Метод психоанализа. Основы фрейдизма: сексуальность; истоки развития ее. Теория сублимации. Механистические представления о сублимации. Критика учения Фрейда: сексуальность у ребенка; пансексуализм Фрейда; идеализм в построениях Фрейда.

Лекция 3. Общественные проявления полового влечения; неправильность перенесения отношений, существующих в животном мире, на человека. Происхождение половых отношений в человеческом обществе. Этика – историческая категория. Христианство; его влияние на половые отношения. Эпоха возрождения. Половая мораль в различных классах. Брак и семья среди буржуазии.

Лекция 4. Брак и семья среди крестьянства. Половая этика крестьянства. Сохранение в ней элементов эпохи натурального хозяйства. Брак и семья среди пролетариата. Вопросы размножения в крестьянской и пролетарской семье. Семья и переходный период. Проституция. Венболезни. Новые формы быта. Элементы семьи будущего.

Лекция 5. Половое воспитание – элемент общего воспитания. Законы развития ребенка. Вопрос о детской сексуальности в дошкольном возрасте. Роль среды в развитии детской сексуальности. Различные системы полового осведомления о половых процессах. Критика их. Как рассказывать детям. Оценка отдельных сексуальных проявлений у детей.

Лекция 6. Половое воспитание в школе. Роль семьи, роль детского коллектива (вопросы совместного воспитания), реакция педагогов на сексуальные проявления в детском коллективе. Наблюдение за половым развитием и сексуальными проявлениями детей. Вопрос об изучении семьи. Использование образовательного комплекса. Половое просвещение, виды его; индивидуальная консультация, групповые беседы; требования к половому просвещению. Роль педагога и врача в системе полового воспитания.

Додаток И

Проблемы сексульной педагогики: Труды конференции по вопросам сексуальной педагогике, Москва, 1930 г.

РЕЗОЛЮЦИЯ Первая московская конференция по сексуальной педагогике, заслушав доклады тт. Молькова, Баткиса, Раскина, Ивановского [544, с.108-111]:

1) Одобряет все теоретически-принципиальные положения, выдвинутые в указанных докладах, как основу для практической деятельности в области сексуальной педагогики.

2) Вместе с тем констатирует, что состояние знаний в сексуальной педагогике, методологическая распыленность проблем, входящих составным элементом в различные научные дисциплины, с одной стороны, заинтересованность ряда специальностей в изучении и ведении нормативной работы о области сексуальной педагогики (педагогов, педологов, психологов, врачей различных компетенций, правовиков- общественников и рабоче-крестьянского актива) – с другой стороны, и, наконец, возрастающие требования к воспитанию нового человека ставят на очередь вопрос о консолидации сил и средств в этой области.

3) В связи с этим представляется целесообразным организация всех заинтересованных учреждений, работающих в области сексуальной педагогики с широким привлечением рабочих организаций вокруг существующего объединения (Институт методов школьной работы, Ин-т охраны здоровья детей и подростков, Институт социальной гигиены), с приданием этой организации функций постоянного научно-методического центра, содействующего планированию и методологическому Объединению работ отдельных учреждений, устанавливающего разделение труда между ними, с организационной базой при Институте социальной гигиены.

4) Задачей центра должна явиться проработка методологии и методики исследовательских и нормативных работ с целью унификации и единого планирования, на основе установок, принятых на настоящей конференции.

5) Исходя из этого, содержание работ центра представляется в следующем виде:

А. По линии подготовки кадров. Проработка вопросов подготовки кадров, в целях правильной организации воспитательной работы в массовых детучреждениях, в связи с чем признать необходимым введение курса по сексуальной педагогике в соответствующих учебных заведениях (техникумах и вузах) и на курсах по повышению квалификации.

Б. По линии исследовательской работы. Дальнейшая проработка методологии и методики исследования сексуальных проявлений путем постановки отдельных исследовательских работ через соответствующие институты и учреждения.

В. По линии нормативной работы.

а) Дальнейшая проработка методики и содержания работы педагога и врача в школе в этой области.

б) Проработка методологий работы консультации для педагогов, врачей, родителей, пионерработников и рабочего актива.

в) Проработка программ семинаров по сексуальной педагогике для тех же контингентов.

г) Созыв периодических конференций педагогов и врачей, с привлечением соответствующих общественных организаций, по вопросам сексуальной педагогики.

д) Руководство и инициатива в издании популярной,, научной и методической литературы в этой области, в частности издание трудов настоящей конференции.

е) Организация связи с международными ассоциациями в этой области, дружественными нам, в частности с Международной лигой по сексуальной реформе, на ряду с организацией отпора реакционным международным объединениям, вроде ассоциации, возглавляемой А. Моллем.

ж) Подготовка Всероссийского съезда по сексуальной педагогике в 1930/31 г., с целью привлечения и организации работников периферии в этой области, с одной стороны, равно как с целью проработки проблем к предполагаемому в 1931 году Конгрессу международной лиги по сексуальной реформе в Москве.

6) Считая, что основной предпосылкой рациональной системы сексуальной педагогики является всестороннее изучение детского коллектива и каждого ребенка в отдельности как в стенах школы, так и вне ее, на ряду с изучением среды, так как от результатов этого изучения зависят объем, содержание и методика воспитательных воздействий, конференция признает:

А. Необходимость дальнейшего систематического накопления материалов по изучению сексуальных проявлений и взаимоотношений между полами в детском коллективе, в связи с выявлением влияния среды, путем постановки соответствующих исследований в этой области. На ряду с изучением всего комплекса сексуальных проявлений, изучение отдельных моментов полового развития и его отклонений, полового антагонизма в детской среде, сексуальных интересов у детей и педагогической реакции на таковые.

Б. Необходимость дальнейшей проработки методологии и методики изучения сексуальных проявлений.

В. Неприемлемость метода непосредственного опроса детей об их сексуальных проявлениях.

Г. Заслуживают оптимального внимания: метод наблюдений со стороны педагога за сексуальными проявлениями, дающий возможность систематизировать имеющиеся у педагога отдельные наблюдения, метод определения ассоциаций, фантазии и эмоций у детей, как направляющий и дополняющий метод наблюдений на массовых детских коллективах, метод жизненных задач (коллизий) и диспутов, дающий возможность выявить идеологию детей в вопросе отношений между полами.

7) В целях правильной организации социально-половой защиты детей конференция считает целесообразным образовать бюро экспертизы детских и юношеских показаний, о чем поставить в известность органы розыска, следствия и суда для юридического оформления такового, сосредоточив в бюро все материалы по делам этой категории с одновременной их научно-исследовательской обработкой и с соответствующей пропагандой сведений по психологии детского и юношеского свидетельского поведения среди учреждений и лиц, для которых эти сведения могут оказаться необходимыми. В связи с этим конференция обращает внимание НКП и соответствующих общественных организаций на необходимость усиления законодательной охраны детей: 1) в семьях, в случаях наличия социальных аномалий в них; 2) в судебном процессе, путем устранения детей, потерпевших и свидетелей по половым преступлениям, из общего судебного и следственного процесса и привлечения к разбору этих дел специально подготовленных врачей и педагогов.

8) Конференция поручает оргбюро обратиться со специальным обращением к педагогам, врачам и советской общественности по вопросам, связанным с проблемами сексуальной педагогики.

Додаток К

ПРИМЕРНАЯ ПРОГРАММА ФАКУЛЬТАТИВНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО НРАВСТВЕННОЙ ПОДГОТОВКЕ СТАРШЕКЛАССНИКОВ К СЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ

IX КЛАСС. 33 часа

Вводная беседа (1). Подготовка молодежи к будущей семейной жизни как важная социальная проблема нашего государства. Нравственные основы современной советской семьи. Политика партии и правительства в области укрепления брачно-семейных отношений. Цели и задачи факультативных занятий по нравственной подготовке к семейной жизни.

Личность и ее проявления. (5).

Понятие о личности. Личность и ее формирование. Устойчивость свойств личности. Активность личности. Всестороннее развитие личности в условиях социалистического общественного строя. (1).

Человеческие потребности, их удовлетворение и влияние на развитие личности. Роль сознания как регулятора отношения личности к действительности и к собственным потребностям. (1).

Направленность личности. Понятие об интересах и склонностях, виды интересов. Сила, глубина, широта, устойчивость и действенность интересов. Развитие интересов и склонностей. Идеалы, убеждения. (2).

Общее понятие о мировоззрении. Коммунистическая направленность – основная характеристика личности передового советского человека. (1).

Чувства. (2). Понятие о чувствах. Значение чувств в жизни человека. Коммунистическая направленность личности и чувств. Физиологические основы чувств. Внешнее выражение чувств. Основные качества чувств. (1). Эмоции, настроение, эффект, страсть. Стрессовое состояние. Высшие чувства: моральные, интеллектуальные, эстетические. Важность контроля над своими чувствами. (1).

Воля. (1). Понятие о воле. Значение воли в жизни. Побудительные причины волевых действий. Мотивы и цели волевых действий. Волевые качества советского человека. Самовоспитание воли.

Темперамент. (2). Понятие о темпераменте. Виды . темпераментов: холерический, сангвинический, флегматический, меланхолический. Типы нервной системы и темперамент. (1). Психологическая характеристика темпераментов. Формирование умения сдерживаться от отрицательных проявлений темперамента. (1).

Характер. (2). Понятие о характере. Физиологические основы характера. Идейность, принципиальность и целеустремленность как стержневые черты характера советского человека. Черты характера, выражающие отношение к обществу, коллективу и другим людям. (1). Черты

характера, выражающие отношение к труду. Черты характера, выражающие отношение человека к самому себе. (1).

Характер и воля. (2). Формирование характера человека коммунистического общества. Воспитание характера. (1).

Самовоспитание. (1). Сущность самовоспитания как «осознанного и управляемого личностью саморазвития». Условия и приемы самовоспитания.

Гармонически развитая личность — идеал строителя коммунизма. Что значит быть гармонически развитым человеком (конференция). (1).

Моральные отношения. (4) Отношение человека к Родине, окружающим людям, самому себе. (1).

Коммунистическое отношение к труду, людям труда общественному достоянию. (1).

Коллективизм, товарищество, коммунистический гуманизм. (1).

Моральные качества строителя коммунизма, (конференция). (1).

Анатомо-физиологические и психологические особенности юношеского возраста.(7).

Особенности физиологического развития и гигиена девочек. (1).

Особенности физиологического развития и гигиена юношей. (1).

Товарищество, дружба и любовь в юношеском возрасте. Гуманизм и эстетика взаимоотношений между полами. (1).

О мужском достоинстве и женской гордости, девичьей чести. (1).

О вредных, отрицательных последствиях раннего начала половой жизни и случайных встреч (Беседа врача). (1).

Венерические заболевания, их отрицательное влияние на организм. (Беседа врача). (1).

О вреде алкоголизма и курения для потомства. (Беседа врача). (1).

Культура поведения советского человека. (1).

Сочинения: «Мой идеал юноши», «Мой идеал девушки». (1).

Диспуты: «В чем красота человека». (2), «Труд — счастье, красота и смысл жизни», «Что значит любить Родину». (1).

X КЛАСС (32 часа)

Смысл жизни и счастье советского человека. (1).

Долг и совесть личности. (1).

Честь и достоинство личности. (1).

Советский образ жизни. (1).

Нравственно-психологические отношения в семье. (3).

Идеал супруга, семьянина, родителя. Серьезное отношение к браку; продуманность при выборе спутника жизни. Чувство ответственности за создаваемую семью. Наличие необходимой профессионально-материальной стабильности, жилищных условий. (1).

Умение налаживать здоровую психологическую атмосферу в семье. «Притирка характеров» молодоженов. Уважение достоинства и индивидуальности супруга. (1).

Терпимость и справедливость в оценке поступков членов семьи. Доброжелательность, сдержанность, уступчивость, забота друг о друге, честности. Снисходительность к незначительным проступкам. Взаимоотношения в семье, состоящей из нескольких поколений.

Преодоление конфликтов, трудностей, умение регулировать сложные ситуации в семье. Супружеская любовь как условие преодоления трудностей и конфликтов. Поддержание в семье обстановки радости, бодрости. Умение стойко переносить невзгоды и жизненные неудачи. (1).

Вопросы хозяйственно-экономической подготовки. (3).

Хозяйственно-экономическая функция семьи. Повышение материального благосостояния советской семьи. Индустриализация быта. Наличие разнообразной домашней работы, требующей ее выполнения в семье. Материально-бытовые проблемы семьи как фактор, объединяющий членов семьи. Значение совместной деятельности для сплочения семьи, воспитания чувства ответственности, заботы друг о друге.

Постоянное участие каждого члена семьи в выполнении домашней работы. Вовлечение детей в домашнее хозяйство. (1). Приобретение умений и навыков ведения домашнего хозяйства. Основные хозяйственные работы в семье. «Мужская» и «женская» работа. Обязанности, поручения. Создание уюта в квартире. (1).

Финансовое положение в семье. Совместное планирование и распределение семейного бюджета. Целесообразность в расходовании денег, очередность в приобретении покупок. Бережливость. Контроль за соблюдением бюджета. Отрицательные последствия стихийности в хозяйственных вопросах семьи. Примеры хорошей и плохой организации ведения домашнего хозяйства. (1).

Социальные и правовые знания, касающиеся семьи и брака. (3).

Семья – первичная ячейка общества. Значение семьи для развития личности, удовлетворения эмоциональных и жизненных потребностей. Брак. Понятие брака. Важность регистрации брака. Условия заключения и расторжения брака. Оптимальность возраста для вступления в брак и создания семьи. (1). Права и обязанности супругов. Нравственно-правовая ответственность родителей за воспитание детей. Лишение родительских прав. Обязанности детей по отношению к родителям. Опека. (1). Разводы. Причины разводов. Правовые последствия разводов. Алименты. Закон о браке и семье в СССР. Прогрессивный характер этого закона.

Помощь семье, оказываемая государством: медицинская помощь, предоставление жилплощади, денежные пособия, привилегии матерям, детские воспитательные учреждения. (1).

Вопросы подготовки к воспитанию детей. (6).

Воспитание детей – важнейшая социальная функция семьи. Роль семьи в нравственном, умственном, трудовом, эстетическом и физическом воспитании детей. (1).

Ответственность родителей за воспитание детей. Зависимость развития личности от воспитательного влияния родителей. Личный пример родителей.

Влияние взаимоотношений родителей на нравственное, психологическое и эмоциональное развитие детей. (1).

Атмосфера семьи, стиль семьи, семейные традиции. Взаимоотношения поколений в семье. Роль отца в воспитании семьянина. (1).

НТР и эволюция современной семьи. (1). Структура, функции современной семьи и процесс воспитания будущего семьянина. Необходимость некоторых ограничений в связи с появлением ребенка. Совместное выполнение обязанностей, связанных с заботами и уходом за младенцем. Значение особенностей развития ребенка младенческого возраста и раннего детства для развития свойств личности. Взаимодействие семьи и воспитательных учреждений в области реализации задач воспитания. Выработка единой системы требований. (1).

Воспитание детей в семье Ульяновых. (1).

Воспитание детей в семье Никитиных. (1).

Уход за новорожденным. (1). Детские болезни первого года жизни и их предупреждение. (1). Закаливание ребенка. (1).

Диспут: «Семейное счастье... Какое оно?» (2).

Просмотр и обсуждение фильмов (3): «Горожане», «Семья Ивановых» (1), «Красное яблоко» (1), «Молодожены» (1) (телеспектакль).

Встреча со счастливыми супружескими парами. (1).

Встреча с родителями, которые правильно воспитывают детей. (1).

Практические занятия в детском саду. (3).

Экскурсия во Дворец бракосочетания, присутствие при регистрации брака. (1).

В заключение программы факультативных занятий по нравственной подготовке старшеклассников к семейной жизни проводятся диспуты: «Что такое семейное счастье?», «Какой я представляю свою будущую семью?».

Не нарушая логики факультативного курса, руководитель занятий (это может быть организатор внеклассной и внешкольной воспитательной работы или другой авторитетный, хорошо подготовленный педагог) может внести некоторые изменения и дополнения в примерную программу, составленную нами, с учетом специфических условий каждой школы. Познавательная и воспитательная ценность факультативных занятий во многом будет зависеть от разнообразия форм и методов проведения занятий (лекций, бесед, конференций, диспутов, встреч, экскурсий).

Необходимо умело использовать произведения художественной литературы, посвященные коммунистической морали. Наше апробирование примерной программы показало, что занятия, посвященные темам «Личность и ее проявления», «Чувства», «Воля», «Темперамент», «Самовоспитание» лучше всего проводить в форме беседы; «Анатомо-физиологические и психологические особенности юношеского возраста», «Особенности физиологического развития девочек и их гигиена», «Гуманизм и эстетика взаимоотношений между полами», «О мужском достоинстве, девичьей чести» и другие проводятся также в форме бесед. Причем беседы на темы: «О вредных, отрицательных последствиях раннего начала половой жизни и

случайных встреч», «О вреде алкоголизма и курения для потомства», «Уход за новорожденными», «Детские болезни первого года жизни ребенка и их предупреждение», «Закаливание ребенка» проводятся врачом-специалистом.

Занятия, посвященные темам: «Гармонически развитая личность – идеал строителя коммунизма. Что значит быть гармонически развитым человеком», «Моральные качества строителя коммунизма», «Каким должен быть советский молодой человек», «Труд – счастье, красота и смысл жизни», «Что значит любить Родину» – можно провести в форме конференций, так как учащиеся с этими вопросами ознакомились на уроках истории, обществоведения.

Темы занятий этического характера: «В чем красота человека?», «Семейное счастье... Какое оно?» – проводятся в форме диспута.

На занятиях факультатива необходимо умело использовать произведения художественной литературы, посвященные проблемам воспитания подрастающего поколения, коммунистической нравственности, любви, дружбе, семье: «Станция первой любви» В. Амлинского, «Иркутская история» А. Арбузова, «Один перед лицом любви» О. Буйсунова, «Дружба великая и трогательная (страничка из жизни К. Маркса и Ф. Энгельса) Л. Видгона, Я. Сухотина, «В день свадьбы» В. Розова, «Три желания» Ю. Рюрикова, «Жди меня» К. Симонова, «Повесть о первой любви» Р. Фрайермана, «До свидания, мальчики!» Б. Балтера, «Ранние журавли», «И дольше века длится день» Ч. Айтматова и другие.

Большую пользу может принести просмотр и обсуждение художественных кинофильмов: «Горожане», «Семья Ивановых», «Красное яблоко», «Молодожены», «Молодая жена» и др.

Л. Тимофеева. Воспитание чувств (о некоторых вопросах полового воспитания) [671, с. 40–41].

Додаток Л

ТЕМАТИКА БЕСЕД РОДИТЕЛЬСКОЙ ШКОЛЫ

(из «Плана работы Павлышской средней школы на 1970/71 учебный год») [655, с. 299–302]

Дошкольная группа (вместе с будущими родителями)

1. Семейные взаимоотношения и моральное воспитание детей.
2. Чувство любви родителей и ответственность за будущее детей.
3. Нравственная подготовка к браку.
4. Алкоголизм и дети.
5. Любовь и воспитание детей. Что такое настоящая человеческая любовь.
6. Материнское воспитание.
7. Умственное воспитание в возрасте от * [в рукописи пропуск] недель до 3 лет. Исключительное значение этого возраста в воспитании умственных способностей.
8. Эмоциональное воспитание до 3 лет и от 3 до 7 лет.
9. Физическое и психическое развитие ребенка в возрасте от 3 до 7 лет.
10. Важнейшие условия правильного умственного воспитания в школе.
11. Развитие речи и умственные способности детей.
12. Как предупредить нервные заболевания детей.
13. Трудовое воспитание ребенка от 3 до 7 лет.
14. Как воспитывать коллективизм и чувство уважения к людям.
15. Воспитание потребностей и интересов у дошкольников.
16. Природа в воспитании дошкольников.
17. Режим труда и отдыха дошкольника.
18. Здоровье и разум дошкольника.
19. Игра в духовной жизни дошкольника.
20. Познание человека дошкольником, роль нравственной среды.
21. Значение красоты в воспитании дошкольника от 3 до 7 лет.
22. Значение сказки в воспитании дошкольника.
23. Значение творчества в воспитании дошкольника.
24. Отношения между дошкольниками и старшими детьми.
25. Воспитание культуры желаний.
26. Мать – первый и главный воспитатель, и учитель дошкольника.
27. Отец и сын, мать и дочь.
28. Психологическая подготовка дошкольника к школьномутруду.
29. Первые нормы нравственной культуры дошкольника.
30. Предупреждение капризов, раздражительности, обидчивости.
31. Воспитание мужества у мальчиков.

I – II классы

1. Физическое и психическое развитие ребенка от 7 до 9 лет.
2. Духовная жизнь семьи и развитие ребенка в этом возрасте.
3. Родная речь, ее роль в дошкольные годы и в первые годы школьного обучения.
4. Взаимоотношения в семье и нравственное воспитание ребенка от 7 но 9 лет
5. Поведение ребенка 7 – 9 лет и воспитание гражданского долга. Хочу, можно, нельзя, надо.
6. Гражданский долг родителей в воспитании детей.
7. Воспитание непримиримости к злу у ребенка 7 – 9 лет.
8. Природа во всестороннем развитии ребенка 7 – 9 лет.
9. Значение красоты во всестороннем развитии личности ребенка 7 – 9 лет.
10. Книга в семье и духовное развитие ребенка 7 – 9 лет. Семейная библиотека.
11. Усвоение этических норм ребенком 7 – 9 лет и пример родителей.
12. Патриотическое воспитание в школе и в семье.
13. Трудовое воспитание в школе и в семье.
14. Воспитание духовных потребностей и интересов в младшем школьном возрасте.
15. Воспитание долга и дисциплинированности у ребенка 7 – 9-летнего возраста.
16. Значение взаимоотношений отца и матери в воспитании детей 7 – 9 лет.
17. Требовательность и уважение к ребенку.
18. Атеистическое воспитание в школе и в семье.
19. Воспитание честности и правдивости.
20. Воспитание чуткости и уважения к людям.
21. Первые шаги самовоспитания.
22. Алкоголизм и дети.
23. Понятие о нервном типе и темпераменте.
24. Режим дня ребенка 7 – 9 лет.
25. Кино, телевизор и воспитание ребенка.
26. Воспитание человечности.
27. Воспитание любознательности.
28. Воспитание детей в семье Ульяновых.
29. Предупреждение эгоизма, индивидуализма, корыстолюбия.

III – IV классы

1. Алкоголизм, брак, дети, семья.
2. Физическое и психическое развитие ребенка 9 – 11 лет.
3. Школьное обучение и интеллектуальная жизнь семьи.

4. Книга в умственном развитии ребенка 9 – 11 лет. Семейная библиотека.
5. Как учился Володя Ульянов.
6. Воспитание гражданина.
7. Нравственная атмосфера семьи и воспитание ребенка 9 – 11 лет.
8. Эмоциональное воспитание ребенка 9 – 11 лет.
9. Воспитание воли у младшего школьника.
10. Познание мира и развитие речи у ребенка 9 – 11-летнего возраста.
11. Мальчики и девочки в возрасте 9 – 11 лет.
12. Как рассказывать маленьким детям о рождении человека.
13. Природа и труд в воспитании ребенка 9 – 11-летнего возраста.
14. Воспитание мужества у мальчиков 9 – 11 лет.
15. Воспитание чувств собственного достоинства.
16. Воспитание патриотических чувств у детей.
17. Воспитание человечности и гуманизма.
18. Роль отца и роль матери в воспитании ребенка 9 – 11 лет.
19. Педагогический такт.
20. Поощрение и наказание. Хочу, можно, нельзя, надо.
21. Потребности и самодисциплина в возрасте 9 – 11 лет.
22. Воспитание у детей любви и уважения к родителям.
23. Предупреждение слабоволия, капризности, обидчивости, раздражительности, слезливости, болезненного самолюбия, индивидуализма, корыстолюбия.
24. Что такое акселерация.
25. Рациональный режим питания ребенка.
26. Эстетическая атмосфера в школе и в семье.
27. Преодоление влияния религии и суеверий на сознание детей.
28. Как понимать счастье ребенка.

V – VII классы

1. Анатомо-физиологическое и психическое развитие подростков.
2. Половое воспитание. Единство полового и нравственного воспитания.
3. Поведение и нравственное сознание подростков.
4. Трудовое воспитание подростков, нравственный смысл их труда.
5. Добро, ласка, поощрение, требовательность, твердость, ограничение желаний в воспитании подростков.
6. Воспитание человечности у подростков.
7. Воспитание нравственной несгибаемости, непримиримости и нетерпимости к злу у подростков.
8. Авторитет родителей, его источники, прочность. Умение пользоваться родительской властью.
9. Умственное воспитание подростков и задачи семьи.
10. Формирование сознания и самовоспитание подростков.

11. Как воспитывать интересы подростков,

12. Долг и обязанность матери, отца, детей перед семьей и гражданское воспитание.

13. Культура желаний подростков. Ограничение и дисциплина желаний – важное условие правильного воспитания. Воспитание умения управлять желаниями.

14. Воспитание индивидуальных наклонностей и способностей.

15. Что читать подросткам. Семейная библиотека и воспитание подростков. Недопустимость потребительского отношения к духовным ценностям. Проблема духовных потребностей.

16. Воспитание воли подростков.

17. Воспитание мужества у мальчиков.

18. Воспитание девочки – будущей матери.

19. Воспитание честности и правдивости в годы отрочества.

20. Патриотическое воспитание подростков. Воспитание готовности к защите Советской Родины.

21. Семья как коллектив и воспитание подростков.

22. Эстетическое воспитание подростков.

23. Профессиональная ориентация подростков.

24. Как достигнуть того, чтобы знания стали потребностью подростков.

25. Предупреждение нервных заболеваний в годы отрочества.

26. Предупреждение безволия и слабоволия, бесхарактерности и беспринципности, индивидуализма, корыстолюбия.

27. Конформизм в среде подростков.

VII– X классы

1. Анатомо-физиологические и психические особенности юношей и девушек 15 – 17-летнего возраста.

2. Единство физической, нравственной, социальной и половой зрелости.

3. Умение уважать юношескую самостоятельность.

4. Становление мировоззрений и убеждений в годы юности.

5. Воспитание нравственной стойкости, бескомпромиссности, несгибаемости, непримиримости к злу.

6. Книга в духовной жизни юношества. Личная библиотека юноши и девушки.

7. Единство нравственного, эстетического, эмоционального и полового воспитания юношей и девушек.

8. Воспитание гражданского долга у юношей и девушек.

9. Трудовое воспитание юношей и девушек.

10. Самовоспитание в годы ранней юности.

11. Духовные потребности юношества и их развитие.

12. Умственное воспитание и интересы юношества.

13. Воспитание индивидуальных наклонностей, способностей, призвания.
14. Знания, убеждения, поведение юношества.
15. Как говорить с юношами и девушками о любви, семье и браке.
16. Режим труда и учебы в годы ранней юности.
17. Профессиональная ориентация и выбор специальности.
18. Правовое сознание юношества.
19. Роль примера старших в воспитании юношества.
20. Общественно полезная и гражданская деятельность юношей и девушек.
21. Педагогический такт в воспитании юношества.
22. Предупреждение нервных и сердечных заболеваний в годы юности.
23. Воспитание мужества, стойкости, несгибаемости.
24. Подготовка юношей к службе в Советской Армии.
25. Руководство чтением юношей и девушек.
26. Научить юношей и девушек дорожить нравственными святынями нашего общества.

Проведення факультативного курсу «Кохання. Шлюб. Сім'я» у плані роботи Павлиської середньої школи на 1970-1971 навчальний рік для 8-10 класів, на якому з учнями розглядалися такі питання [352, с. 26–27]:

1. Кохання як людське почуття.
2. Людські почуття і мораль.
3. Кохання як духовно-психологічна та морально-естетична сфера людського життя.
4. Людина – володар своїх почуттів. Що має бути провідним, «керуючим» у сфері морально-естетичних стосунків – розум або почуття?
5. Кохання – початок шлюбу, сім'ї, батьківства, материнства.
6. Обов'язок, вірність та відданість у коханні. Що означає бути чистою, чесною, шляхетною людиною у коханні.
7. Кохання і моральні зобов'язання, які це почуття покладає на чоловіка. Що означає бути справжнім чоловіком у коханні (для юнака).
8. Моральна чистота дівчини, як зберегти її у коханні. Що таке дівоча гідність та як її берегти (для дівчини).
9. Справжнє кохання – не щоденне захоплення, не засіб "убити час". Справжнє кохання це єдність та вірність закоханих на все життя.
10. Серце людське – єдине та неподільне. Від того, що людина кожного дня порхає, як метелик, воно спустошується. Людина з пустою душею взагалі не може кохати. Вона скоріше за все стає негідником, зрадником.

11. Не поспішайте все пізнати та все відчути – це згубить вас, спустошить вашу душу, зробить нещасним, позбавить радощів кохання (окремо для юнаків та дівчат).

12. Той, хто у ранні роки „все пізнав”, „звідав” – ризикує долею своїх дітей: вони можуть народитися розумово відсталими, інтелектуально неповноцінними. Діти першого кохання – найбільш розвинені, найбільш розумні діти.

13. Перший потяг – ще не кохання. Кохання має пройти певний період становлення, випробування.

14. Чому молодята часто розчаровуються один в одному вже через короткий час подружнього життя. Як уникнути цього лиха (тому що це лихо для дітей)?

15. Як досягти того, щоб кохання міцніло з роками подружнього життя. Кохання нареченого і кохання чоловіка.

16. Життя у шлюбі – постійне піклування один про одного.

17. Господарчі турботи і відповідальність, що шлюб покладає на чоловіка.

18. Обов’язок чоловіка – не дозволяти жінці виконувати важку виснажливу працю.

19. Залишити свою дружину – зрада.

Додаток М

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. **Онипченко О. І.** Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття) : монографія. Харків : ФОП Панова А. М., 2020. 544 с.

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. **Онипченко О. І.** Виховання статевої чистоти та стриманості у педагогічній спадщині Г. Ващенка. *Наукові записки. Психолого-педагогічні науки* / за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко. Ніжин : НДУ, 2014. № 4. С. 199–205.

3. **Онипченко О. І.** Національні традиції українського народу у родинному та статевому вихованні молоді в педагогічній публіцистиці Г. Ващенка. *Педагогіка і психологія :* зб. наук. праць / за заг. ред.: академіка І. Ф. Прокопенка, проф. С. Т. Золотухіної. Харків. 2015. Вип. 48. С. 223–232.

4. **Онипченко О. І.** Питання статеворольової соціалізації молоді через становлення інституту шлюбу та сім'ї у радянському суспільно-політичному дискурсі 1920-х років. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна».* Хмельницький. 2017. № 13. С. 58–63.

5. **Онипченко О. І.** Програми по підготовці дітей та підлітків до сімейного життя: минуле та сьогодення. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах:* **з**б. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко та ін. Запоріжжя, 2017. Вип. 56-57 (109-110). С. 20–27.

6. **Онипченко О. І.** Спільне навчання хлопців та дівчат як фактор статевого виховання дітей та підлітків (початок ХХ століття). *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна».* Хмельницький, 2017. № 14.С. 93–97.

7. **Онипченко О. І.** Статеві девіації серед дітей і підлітків та засоби їх профілактики (кінець XIX – початок XX сторіччя). *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон, 2017. № 79. С. 211–216.

8. **Онипченко О. І.** Аналіз західноєвропейської літератури стосовно статевого виховання дітей та підлітків на межі XIX-XX століть. *Педагогіка формування творчої особистості у вищий і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / редкол.: Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя, 2017. Вип. 54 (107). С. 40–47.

9. **Онипченко О. І.** Формування наукових підходів у вирішенні питання статеворольової соціалізації дітей і підлітків (початок XX століття). *Вісник Луганського національного університету. Педагогічні науки*. Луганськ, 2017. № 8 (313). С. 237–243.

10. **Онипченко О. І.** Відповідальне батьківство та репродуктивне здоров'я підлітків як складові статевого виховання. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки.* Бердянськ, 2018. Вип. 3. С. 45–55.

11. **Онипченко О. І.** Жіночий рух, побут, трансформація інституту шлюбу і сім'ї, та пронаталістська політика держави (20-30-ті рр. XX століття). *Вісник Луганського національного університету. Педагогічні науки*. Луганськ, 2018. № 1 (315). Ч. ІІ. С. 151–157.

12. **Онипченко О. І.** Медико-психологічний аспект статеворольової соціалізації дітей та підлітків (60-90-ті роки XX століття) *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Херсон, 2018, Т. 3. С. 35–39.

13. **Онипченко О. І.** Роль батьків у процесі статеворольової соціалізації дітей та підлітків у педагогічних дискусіях на початку XX століття. *Наукові записки кафедри педагогіки ХНУ*. Харків, 2018. Вип. 42. С. 125–132.

14. **Онипченко О. І.** Політико-ідеологічна складова процесу статеворольової соціалізації молоді через реформування побуту, інституту

шлюбу та сім'ї в 20-30-х роках XX сторіччя. *Вісник Черкаського університету. Педагогічні науки.* Черкаси, 2018. Вип. 1. С. 75–81.

15. **Онипченко О. І.** Соціокультурний аспект статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні кінця XIX – початку XX століття. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки».* Черкаси, 2017. Вип. 3. С. 88–95.

16. **Онипченко О. І.** Фамілістика та підготовка дітей і підлітків до сімейного життя у вітчизняній педагогічній думці (60-80-ті роки XX століття). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки*. Бердянськ, 2018. Вип. 1. С. 32–39

17. **Онипченко О. І.** Формування культури статеворольової поведінки у шкільній та позашкільній роботі в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки кафедри педагогіки ХНУ*. Харків, 2019. Вип. 4. С. 178–188.

18. **Онипченко О.І.** Стабільність інституту сім'ї як пріоритетний напрям статеворольової соціалізації дітей та підлітків. *Збірник наукових праць національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького*. Серія : Педагогічні науки. Том 21 № 2 (2020). С. 165–183.

Статті в періодичних виданнях зарубіжних країн та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

19. **Онипченко О. І.** Conceptual foundations of sexual education of children and teenagers as preparation for family life (60s-90s of the 20th century). *Modern Science*. Moderni veda. Praha. Ceska Republika, 2018. No 7. P. 37–43.

20. **Онипченко О. І.** Сексизм, статеворольові та гендерні стереотипи в рекламі та їх вплив на дітей та підлітків. Vydala: Prešovská univerzita v Prešove, 2019 Vydanie: prvé Publikácia bola vydaná elektronicky v C.453-460 Digitálnej knižnici UK PU: http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova13

21. **Онипченко О. І.** Релігійно-моральний підхід у статевому вихованні дітей та підлітків (початок ХХ століття). *Scientific Papers «Social Work And Education».* Ternopil–Aberdeen, 2017. Vol. 4. No 2. S. 116–127.

22. **Онипченко О. І.** Дискурс художньої літератури 1920-х рр. стосовно проблем статевої моралі, побуту та шлюбно-сімейних відносин молоді. *Scientific Papers «Social Work And Education»*. Ternopil–Aberdeen, 2017. Vol. 4. No 1. S. 126–136.

23. **Онипченко О. І.** Морально-етична парадигма статеворольової соціалізації молоді в 20-30 роках ХХ століття. *Актуальні питання гуманітарних наук* : міжвуз. зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького держ. пед. ун. / редактори-упорядники: В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич : Посвіт, 2018. Вип. 18. С. 144–152.

24. **Онипченко О. І.** Подготовка к семье и браку как аспекты полоролевой социализации, полового воспитания детей и подростков на рубеже ХХ-ХХІ столетий. *Международный научно-методический рецензированный журнал «Образование в XXI веке».* Ереван, 2019. № 2 (2). С. 204–211.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. **Онипченко О. І.**, Рассказова О. І., Чернецька Ю. І. Гендерний аудит освітнього середовища педагогічного ВНЗ як інноваційна форма імплементації гендерного компонента у вищу освіту. *Гендерна парадигма освітнього простору* / за заг. ред. Дороніної Т. О. Кривий Ріг, 2015. Вип. 2. 150 с. С. 123–137.

26. **Онипченко О. І.**, Рассказова О. І., Чернецька Ю. І. Діяльність осередків гендерної освіти ВНЗ як умова імплементації гендерного компонента в освіту: досвід роботи ЦГО ХГПА. *Гендерна парадигма освітнього простору* / за заг. ред. Дороніної Т. О. Кривий Ріг, 2016. Вип. 3-4. С. 165–173.

27. **Онипченко О. І.** Г. Ващенко про національні традиції у вихованні української молоді. *Теорія і практика соціального виховання: соціальна суб'єктність, активність та відповідальність :* мат. наук.-практ. конф. (м. Харків, 21 лист. 2014 р.) / за ред. М. П. Васильевої. Харків, 2014. С. 70–71.

28. **Онипченко О. І.** Шлюбно-сімейні традицій в моральній культурі українського народу як засіб статевого виховання дітей та підлітків. *Соціальна педагогіка і соціальна робота: виклики сьогодення* / за заг. ред.: В. А. Поліщук, С. М. Калаур, Г. І. Слозанської. Тернопіль, 2015. С. 101–107.

29. **Онипченко О. І.** Сексизм щодо жінок в процесі статеворольової соціалізації молоді у 20-30-х роках XX століття. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 210-річчю Харківського національного медичного університету (м. Харків, 21-22 квіт. 2015 р.). Харків, 2015. С. 87–88.

30. **Онипченко О. І.** Інститут шлюбу й сім'ї крізь призму статевого виховання молоді у 20–30-х роках XX століття. *Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади* : мат. Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (м. Суми, 11-12 лист. 2015 р.). Суми, 2015. С. 252–256.

31. **Онипченко О. І.**, Бурлуцька Т. М. Форум-театр як засіб формування усвідомленого батьківства: *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи* : тези доп. І Всеук. наук-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 26 травня 2016 р.). Івано-Франківськ, 2016. С. 186–189.

32. **Онипченко О. І.** Підготовка дітей та підлітків до сімейного життя через відповідно організоване статеве виховання у 20-30-х роках XX століття. *Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери* : зб. мат. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ніжин, 5-6 трав. 2016 р.) / за заг. ред. О. В. Лісовця. Ніжин, 2016. С. 135–137.

33. **Онипченко О. І.** Статеве виховання дітей та підлітків у педагогічній спадщині А. С. Макаренка. *Сучасні підходи до формування*

професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні : матеріали регіональної наук.-практ. конф. (м. Харків – м. Куряж 23 берез. 2017 р.) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової. Харків, 2017. С. 169–172.

34. **Онипченко О. І.** Жінки-матері у статевому вихованні дітей та підлітків (кінець XIX – початок XX століття). *Zbior artykulow naukowych z Konferencji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej (on-line) zorganizowanej dla pracownikow naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z panstw obszaru bylego Zwiazku Radzieckiego oraz byley Jugoslawii*. (Warszawa, 30.11.2017). Warszawa, 2017. S. 83–86.

35. **Онипченко О. І.** Збереження репродуктивного здоров'я підлітків як складова статевого виховання. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : V Міжнародна наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 квіт. 2017 р.). Харків, 2017. С. 137–138.

36. **Онипченко О. І.**, Єфіменко О. В., Довгопол А. О. Гендерні аспекти статевого виховання та гендерна культура молоді в роботі соціального педагога. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 210-річчю Харківського національного медичного університету (м. Харків, 21-22 квіт. 2015 р.). Харків, 2017. С. 74–76.

37. **Онипченко О. І.**, Сіденко М. Ю., Михайлова К. О. Підготовка старшокласників до сімейного життя як соціально-педагогічна проблема. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 210-річчю Харківського національного медичного університету (м. Харків, 21-22 квіт. 2015 р.). Харків, 2017. С. 161–162.

38. **Онипченко О. І.** Проблеми статі, статевої моралі в популярній белетристиці на початку XX століття. *Соціальна робота: виклики сьогодення* : зб. наук. праць за мат. VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 17-18 трав. 2017 р.) / за заг. ред. В. А. Поліщук, С. М. Калаур, Г. І. Слозанської. Тернопіль, 2017. С. 74–78.

39. **Онипченко О. І.** Підготовка до усвідомленого материнства як складова статевого виховання. *Теоретичні, методичні та практичні*

проблеми соціальної роботи : тези доп. III Всеук. з міжнар. участю наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 17 квіт. 2018 р.). Івано-Франківськ, 2018. С. 159–162.

40. **Онипченко О. І.** Захоплення реборнами як порушення статеворольової соціалізації сучасних жінок. *Актуальні дослідження в соціальній сфері* : мат. одинадцятої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2018 р.). / гол. ред. В. В. Корнещук. Одеса, 2018. С. 51–53.

41. **Онипченко О. І.** Підготовки учнівської молоді до сімейного життя як складова статевого виховання. *Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації цілей сталого розвитку суспільства* : мат. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків – м. Куряж, 14 груд. 2017 р.) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової. Харків, 2018. С. 99–101.

42. **Онипченко О. І.** Сексизм в рекламі: статеворольові та гендерні стереотипи. *Гендер. Екологія. Здоров'я* : мат. VI-ї Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 18-19 квіт. 2019 р.). Харків, 2019. С. 150–151.

43. **Онипченко О. І.** Статеве виховання учнівської молоді як складова статеворольової соціалізації. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи* : тези доп. II Всеукр. з міжнародною участю наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 6 квіт. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 116–119.

44. **Онипченко О. І.** Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні на рубежі XIX–XX століття крізь призму соціокультурних традицій. *International Scientific-Practical Conference Forming Of Modern Educational Environment : benefits, risks, implementation mechanisms* : Conference Proceedings, September 29, 2017. Tbilisi : Baltija Publishing. 190 pagas. – S. 69-72

45. **Онипченко О. І.**, Онипченко П. М. Фамілістика як чинник статеворольової соціалізації молоді (60-80-ті рр. XX ст.) *Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні* : зб. тез наук. робіт

учасників міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 27-28 квіт. 2018 р.). Львів, 2018. С. 36–38.

46. **Онипченко О. І.** Сім'я в умовах трансформації сучасного українського суспільства. *Трансформація соціальної педагогіки та соціальної роботи в культурі інформаційного суспільства* : мат. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю ХДАК (м. Харків, 7 лют. 2019 р.) / під ред. проф. А. Рижанової та ін. Харків, 2019. С. 77–79.

47. **Онипченко О. І.** Підготовка сім'янина як складова статевого виховання у педагогічній спадщині Володимира Костіва. *Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи* : тези доп. IV всеукр. з міжнар. участю наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 19 квіт. 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. С. 100–104.

48. **Онипченко О. І.** Шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні стосунки та демографічна політика держави в сучасній Україні. *Навчання, виховання та розвиток у контексті життєвих перспектив особистості* : зб. мат. всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. з міжнародною участю (м. Бердянськ, 25 квіт. 2019 р.) / за заг. ред. О. В. Горецької. Бердянськ, 2019. С. 241–246.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні положення дисертації обговорювалися й отримали позитивну оцінку на засіданнях кафедр педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту, кафедри соціальної роботи, а також Вченої ради Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради; на науково-практичних семінарах, круглих столах, диспутах, конференціях різних рівнів у закладах різного рівня освіти, де впроваджувалися результати дослідження (2015 – 2020 р.р).

Основні положення дисертації представлено в доповідях на наукових, науково-практичних і науково-методичних конференціях різних рівнів: *Міжнародних* – «Гендер. Екологія. Здоров'я» (Харків, 2015); «Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери» (Ніжин, 2016); «Гендер. Екологія. Здоров'я» (Харків, 2017); Naukowo-Praktycznej (on-line)

zorganizowanej dla pracownikow naukowych uczelni, jednostek naukowo-badawczych oraz badawczych z panstw obszaru bylego Zwiazku Radzieckiego oraz byley Jugoslawii (Warszawa, 2017); Forming of modern educational environment : benefits, risks, implementation mechanisms (Tbilisi, 2017) / («Формування сучасного освітнього простору : переваги, ризики, механізми реалізації» (Тбілісі, 2017); «Актуальні дослідження в соціальній сфері» (Одеса, 2018); «Актуальні проблеми реформування системи виховання та освіти в Україні» (Львів, 2018); «Гендер. Екологія. Здоров'я» (Харків, 2019); *Всеукраїнських* – «Теорія і практика соціального виховання: соціальна суб'єктність, активність та відповідальність» (Харків, 2014); «Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади» (Суми, 2015); «Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи» (Івано-Франківськ, 2016); «Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи» (Івано-Франківськ, 2017); „Соціальна робота: виклики сьогодення" (Тернопіль, 2017); „Модифікація концепції соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи в Україні у контексті реалізації цілей сталого розвитку суспільства" (Харків – Куряж, 2018); «Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи» (Івано-Франківськ, 2018); «Трансформація соціальної педагогіки та соціальної роботи в культурі інформаційного суспільства» (Харків, 2019); «Теоретичні, методичні та практичні проблеми соціальної роботи» (Івано-Франківськ, 2019); «Навчання, виховання та розвиток у контексті життєвих перспектив особистості» (Бердянськ, 2019); *регіональних* – «Сучасні підходи до формування професійної самосвідомості фахівців соціальної сфери в умовах реалізації гендерної політики в Україні» (Харків – Куряж, 2017); «Професійна мобільність як чинник соціальної адаптації і творчої самореалізації особистості в умовах суспільних трансформацій» (Харків, 2020).

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

51001, м. Харків, провулок Руставелі, 7, тел/ факс (057) 732-46-30, e-mail hgpa@kharkov.com
Розрахунковий рахунок UA248201720344290001000032413, UA408201720344281001200032413,
UA678201720344291001300032413 Держказначейська служба України м.Київ
МФО 820172, Код 02125591

21.05.2020 № 01-13/320

на № _____від_____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
кандидата педагогічних наук, доцента
ОНИПЧЕНКО ОКСАНИ ІГОРІВНИ
«Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття)»
на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
за спеціальностями 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки,
13.00.05 – соціальна педагогіка

В освітній процес Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради впродовж 2015-2019 рр. упроваджувалися результати дисертаційного дослідження «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття)».

Розроблені здобувачкою науково-методичні матеріали активно використовувалися викладачами кафедри соціальної роботи в процесі забезпечення практичної навчальної діяльності студентів, зокрема під час викладання навчальних дисциплін («Вступ до спеціальності», «Теорія та історія соціального виховання та соціальної роботи», «Основи соціалізації особистості», «Технології соціальної роботи», «Гендерна політика в Україні», «Актуальні проблеми соціальної роботи»), при підготовці наукових робіт викладачів і студентів та педагогічної практики, що сприяло підвищенню якості освітнього процесу.

Результати дослідницької роботи О. Онипченко обговорювалися на всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях, міжвузівських науково-практичних семінарах, які проходили в академії, а також на засіданнях кафедри соціальної роботи.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження Оксани Онипченко було обговорено і схвалено на засіданні кафедри соціальної роботи (протокол № 10 від 14.05.2020 р.).

Завідувач кафедри соціальної роботи Ольга РАССКАЗОВА

Проректор із
науково-педагогічної роботи Іван СТЕПАНЕЦЬ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ, Запорізька обл. 71100 Тел. +38(06153) 3-62-44, факс +38(06153) 4-74-68
E-mail: rector@bdpu.org.ua; http://bdpu.org Код згідно з ЄДРПОУ 02125220

10.05.2020 № 57-08/499 На №_____від _____

Довідка
про апробацію та впровадження результатів дисертаційного дослідження
ОНИПЧЕНКО ОКСАНИ ІГОРІВНИ
«Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (XX століття)», поданої на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальностями 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки, 13.00.05 – соціальна педагогіка

Упродовж 2016-2019 навчальних років в освітньому процесі Бердянського державного педагогічного університету впроваджувалися матеріали дисертаційної роботи «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (XX століття)» доцента кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради Онипченко Оксани Ігорівни.

Апробація результатів проводилася на кафедрі соціальної роботи та інклюзивної освіти Бердянського державного педагогічного університету. На лекціях, практичних та семінарських заняттях із дисциплін «Теорія та історія соціального виховання та соціальної роботи», «Соціальна робота з сім'єю», «Правові основи соціальної роботи», «Технології соціально-педагогічної діяльності», «Гендерні аспекти соціальної роботи» було успішно апробовано науково-методичні матеріали, розроблені О. І. Онипченко за стандартами кредитно-модульної системи освіти, які передбачають ознайомлення студентів із проблемами статеворольової соціалізації дітей та підлітків та організації роботи зі статевого виховання та статевої просвіти впродовж XX століття.

Результати дослідження щодо проблем відповідального батьківства та репродуктивного здоров'я підлітків як складових статеворольової соціалізації, статевого виховання; дослідження проблем інституту шлюбу, сім'ї, шлюбно-сімейних стосунків та демографічної політики держави в сучасній Україні було оприлюднено у фаховому виданні «Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету», під час науково-практичних конференцій, зокрема Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції з міжнародною участю «Теоретичне та емпіричне дослідження питань навчання, виховання та розвитку сучасної особистості в контексті її життєвих перспектив» (Бердянськ, 25 квітня 2019 року).

Результати впровадження дисертаційного дослідження О. І. Онипченко з теми «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (XX століття)» обговорено та схвалено на засіданні кафедри соціальної роботи та інклюзивної освіти (протокол № 10 від 19.05.2020).

Завідувач кафедри соціальної роботи
та інклюзивної освіти Катерина ПЕТРОВСЬКА

Проректор із
науково-педагогічної роботи Вікторія ЛІПИЧ

ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006, тел. (0522) 32-08-89, факс (0522) 32-08-89
E-mail: mails@kspu.kr.ua, код ЄДРПОУ 02125415

4 червня 2020р. № 262/1-Н

На №_____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ОНИПЧЕНКО ОКСАНИ ІГОРІВНИ
«Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття)», поданої на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальностями
13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки,
13.00.05 – соціальна педагогіка

Викладачі кафедри педагогіки та менеджменту освіти впродовж 2015-2019 навчальних років здійснювали впровадження результатів дисертаційного дослідження Онипченко Оксани Ігорівни «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття)» в освітній процес підготовки студентів Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Розроблені авторкою теоретичні положення щодо формування в підростаючого покоління в процесі статеворольової соціалізації цінностей і ціннісних орієнтацій особистості; найоптимальнішого освоєння ролей і відповідного статеворольового репертуару реалізації життєвих планів; щодо трансформації власних ціннісних прерогатив відносно стереотипів маскулінності/фемінності; уявлення щодо соматичних, психічних, поведінкових властивостей, що характерні для представників певної статі (чоловіків/жінок), які служать нормою для індивіда в процесі освоєння статевих ролей, формування статевотипізованої поведінки; щодо підготовки дітей та підлітків до сімейного життя, усвідомленого батьківства активно використовувалися на практиці викладачами кафедри педагогіки та менеджменту освіти у професійній підготовці студентів під час викладання навчальних предметів професійної підготовки «Виховна та дидактична концепція в історії педагогіки», «Історія педагогіки».

Результати впровадження дисертаційного дослідження О. Онипченко «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття)» було обговорено й затверджено на засіданні кафедри педагогіки та менеджменту освіти (протокол № 12 від 12.05.2020 р.).

Проректор із наукової роботи **Сергій МИХИДА**

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник начальника
Харківського національного університету
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
з навчальної роботи,
заслужений діяч науки і техніки України,
доктор технічних наук, професор
полковник Костянтин ВАСЮТА
____ _____ 2020

АКТ
реалізації результатів дисертаційного дослідження
ОНИПЧЕНКО ОКСАНИ ІГОРІВНИ
«Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (XX століття)»
на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
за спеціальностями 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки,
13.00.05 – соціальна педагогіка

Комісія у складі: голови комісії – начальника кафедри психології та педагогіки, к.філос.н., доцента В. А. Кротюка; членів комісії – професора кафедри, к.псих.н., доцента В. Д. Кислого та доцента кафедри, к.пед.н., доцента С. М. Соболєвої – склали цей акт про те, що впродовж 2015 – 2019 рр. кафедра психології та педагогіки апробовувала й упроваджувала матеріали та провідні положення наукового дослідження Онипченко Оксани Ігорівни «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (XX століття)» в освітній процес під час викладання навчальних дисциплін «Педагогіка», «Соціальна психологія», «Соціологія».

Під час підготовки майбутніх заступників командирів підрозділів із морально-психологічного забезпечення розглядалися питання збереження репродуктивного здоров'я, формування статевотипізованої поведінки, виконання статевих ролей подружжя, підготовки до сімейного життя. Розроблена в дослідженні проблематика має суттєве значення щодо формування в процесі статеворольової соціалізації цінностей і ціннісних орієнтацій курсантів, засвоєння ними ролей і відповідного статеворольового репертуару реалізації життєвих планів, трансформації власних ціннісних прерогатив відносно стереотипів фемінності в процесі військової діяльності.

Результати реалізації обговорено й схвалено па засіданні кафедри психології та педагогіки (протокол № 13 від 25.05.2020 р.).

Голова комісії: Василь КРОТЮК
Члени комісії: Віталій КИСЛИЙ
Світлана СОБОЛЄВА

УКРАЇНА

ХАРКІВСЬКА МІСЬКА РАДА
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

ДЕПАРТАМЕНТ ПРАЦІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

ЦЕНТР СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ДЛЯ СІМ'Ї, ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ
ХОЛОДНОГІРСЬКОГО РАЙОНУ М. ХАРКОВА

вул. Полтавський Шлях, 46,
м. Харків, 61052
тел. +38 (057) 725-34-48
E–mail: len_cccdm@ukr.net, сайт: www.dovira.kh.ua
код ЄДРПОУ 26354184

22.05.2020 № 366
на №_____від_____

АКТ
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
кандидата педагогічних наук, доцента
ОНИПЧЕНКО ОКСАНИ ІГОРІВНИ
«Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (XX століття)»
на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
за спеціальностями 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки,
13.00.05 – соціальна педагогіка

Центр соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді Холодногірського району (далі – Центр, ЦССССДМ) засвідчує впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Онипченко Оксани Ігорівни «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (XX століття)».

Упродовж 2015 – 2019 рр. ЦССССДМ Холодногірського району апробовував й упроваджував матеріали та провідні положення наукового дослідження О. І. Онипченко в діяльність Центру шляхом проведення серед отримувачів соціальних послуг групових та індивідуальних заходів із питань: збереження репродуктивного здоров'я молоді; статевої просвіти та статевого виховання, підготовки дітей та підлітків до сімейного життя та відповідального батьківства; попередження соціального сирітства; профілактична робота серед жінок, які мають намір відмовитися від новонародженої дитини; формування статевотипізованої поведінки дітей та підлітків.

У Центрі активно впроваджуються такі інноваційні форми роботи, як форум-театр, інтерактивні ігри, сімейні конференції, групи взаємопідтримки для членів родин, які опинилися у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. При підготовці цих заходів працівниками Центру використовуються матеріали наукових досліджень О. І. Онипченко.

Виявлені авторкою аспекти досвіду статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні протягом XX століття є перспективними та сприяють його актуалізації в сучасних умовах освіти в Україні, у тому числі використовувалися для розробки науково-методичного та технологічного процесу організації соціально-педагогічної діяльності Центру, практичної підготовки фахівців із соціальної роботи.

Директор ЦССССДМ Холодногірського
району м. Харків Олена ВИНОГРАДОВА

Комунальний заклад
«Дніпрорудненська спеціалізована школа І-ІІІ ступенів «Талант»
Василівської районної ради Запорізької області

вул. Героїв праці, 25, м. Дніпрорудне, Василівський район, Запорізька область,71630,
тел./факс 0 (6175) 6-18-81,e-mail: sh3_dnr@ukr.net Код ЄДРПОУ 19278264

02.06.2020 № 01-19/132 На № ____ від __.___.2020

Акт
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ОНИПЧЕНКО ОКСАНИ ІГОРІВНИ
«Статеворольова соціалізація дітей та підлітків
в Україні (ХХ століття)»,
поданої на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
за спеціальностями 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки,
13.00.05 – соціальна педагогіка

Комунальний заклад «Дніпрорудненська спеціалізована І-ІІІ ступенів школа «Талант» Василівської районної ради Запорізької області засвідчує впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Онипченко Оксани Ігорівни «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (ХХ століття)» в освітній процес.

Упродовж 2015-2019 навчальних років КЗ «Дніпрорудненська спеціалізована І-ІІІ ступенів школа «Талант» ВРРЗО апробовувала й упроваджувала матеріали та провідні положення дисертаційного дослідження О. Онипченко в освітній процес із таких питань: сексуальна просвіта, статеве виховання як важливі компоненти статеворольової соціалізації дітей та підлітків; сучасні моделі статевого виховання (пермисивна, рестриктивна, «золота середина»), що склалися в європейських країнах і в Україні у другій половині ХХ століття та розповсюджені в умовах сьогодення; фактори ризику, які можуть призвести до порушень розвитку сексуальності й статеве виховання як чинник нейтралізації цих факторів; формування в підростаючого покоління в процесі статеворольової соціалізації цінностей і ціннісних орієнтирів особистості; формування статевотипізованої поведінки; профілактика порушень репродуктивного здоров'я підлітків; формування культури взаємовідносин дітей та підлітків різної статі.

Матеріали використовувалися в роботі з учителями під час круглого столу «Недискримінаційний підхід у навчанні», при проведенні інсайт-тренінгів із учнями «Формування культури взаємовідносин дітей та підлітків різної статі», «Формування усвідомленого батьківства», «Збереження репродуктивного здоров'я підлітків», «Підготовка старшокласників до сімейного життя», у роботі класних керівників, під час батьківських зборів.

Директор Комунального закладу «Дніпрорудненська
спеціалізована школа І-ІІІ ступенів «Талант»
Василівської районної ради Запорізької області Олена ЗДОР

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Проректор з наукової роботи
Харківського національного
медичного університету
проф. В.В. М'ясоєдов
«___» _____ 2020 р.

АКТ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

1. Найменування пропозиції застосування методики «Статеворольової соціалізації дітей та підлітків в Україні (XX століття)» у наукових та науково-методичних розробках кафедри філософії
2. Ким і коли запропонований. к.пед. н., доц. Онипченко О. І.,КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, 2015 рік
3. Джерело інформації (методичні рекомендації, інформаційний лист, звіт про НДР, дисертація, монографія, з'їзди, конференції, семінари та ін.) Матеріали IV,V, VI Міжнародних науково-практичних конференцій «Гендер. Екологія. Здоров'я»(Харків, 21-22 квітня 2015 р , 20–21 квітня 2017 р., 18-19 квітня 2019 р.).
4. Де і коли впроваджено кафедра філософії: проф. Карпенко К. І., проф. Алексеєнко А. П., доц. Марущенко О. А., доц. Щербіною М. М., ас. Дейнекою В. В.
5. Результати застосування методу за період з 2015 по 2019 рр. Матеріали дослідження були використані під час написання наукових робіт, читання лекцій, проведення практичних та семінарських занять, які розглядають питання збереження репродуктивного здоров'я молоді, формування статевотипізованої поведінки дітей та підлітків, виконання статевих ролей подружжя, проблеми усвідомленого батьківства тощо.
6. Ефективність впровадження за критеріями, висловленими в джерелі інформації (п.3) Методологічні розробки дослідження, що викладено у статтях «Сексизм щодо жінок в процесі статеворольової соціалізації молоді (2015); Збереження репродуктивного здоров'я підлітків як складова статевого виховання (2017); Сексизм в рекламі: статеворольові та гендерні стереотипи(2019), допомогли більш чітко сформулювати питання анкети соціологічного дослідження статево рольової соціалізації дітей та підлітків, що вивчається в елективних курсах «Філософія сім'ї та кар'єри» та «Протидія соціальній нерівності та дискримінації у суспільстві»
7. Зауваження, пропозиції Продовжити наукове вивчення проблеми статево рольової соціалізації підлітків з урахуванням медичного та екологічного контекстів.

Відповідальний(і) за впровадження завідувачка кафедри філософії , доктор філософських наук, професор Карпенко Катерина Іванівна

22.05.2020 _____
(дата) (підпис)

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018, тел. (0342) 75-23-51, факс (0342) 53-15-74
e-mail: office@pnu.edu.ua, Код СДРПОУ 02125266

25.05.2020р № 01-23/117

На № _____ від _____

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження кандидата педагогічних наук, доцента ОНИПЧЕНКО Оксани Ігорівни «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні XX століття)» для здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук (спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки, 13.00.05 – соціальна педагогіка)

Результати дисертаційного дослідження Онипченко Оксани Ігорівни «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (XX століття)» було впроваджено в освітній процес Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника впродовж 2016-2019 навчального року в межах роботи кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки під час викладання навчальних дисциплін «Теорія та історія соціального виховання», «Основи соціалізації особистості», «Технології роботи соціального педагога», «Соціальна педагогіка» студентів ОР «бакалавр»; «Педагогіка вищої школи», «Гендерна політика в Україні» студентів ОР «магістр»; під час проходження асистентської практики. Окремі аспекти дослідження було апробовано на науково-практичних усеукраїнських конференціях навчального закладу. Серед них: I–IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи» (Івано-Франківськ, 26 травня 2016 року; 6 квітня 2017 року, 19 квітня 2018 року; 19 квітня 2019 року).

Виявлені авторкою складові процесу статеворольової соціалізації, аспекти підготовки дітей та підлітків до усвідомленого батьківства, до ролі сім'янина та до виконання материнських функцій, реалізовані з використанням інноваційних форм (форум-театр); конкретизовані перспективи актуалізації процесу статеворольової соціалізації в сучасних умовах розвитку освіти в Україні використовувалися для розробки науково-методичного процесу та практичної підготовки фахівців.

Результати впровадження дисертаційного дослідження Онипченко Оксани Ігорівни «Статеворольова соціалізація дітей та підлітків в Україні (XX століття)» були обговорені та схвалені на засіданні кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 11 від 15.05.2020 року).

Завідувач кафедри соціальної роботи
та соціальної педагогіки, кандидат
педагогічних наук, професор Ковбас Б. І.

Проректор з наукової роботи,
доктор економічних наук, професор Якубів В. М.